

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANÖTÖDIK KÖTET

(469., 470., 471. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

TARTALOM.

CDLXIX. SZÁM.

Lap

TANULMÁNYOK A HÁRMAS-SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ. —	
Fraknói Vilmostól	1
LENGYELORSZÁG. — Marczali Henriktől	41
A MAGYAR DRÁMA HAGYOMÁNYAI. — Szász Károlytól	57
A JELLEMZÉS. — Kéki Lajostól	74
MÜEMLÉKEINK ÉS A HÁBORÚ. — Divald Kornéltól	111
A KÉK ÖBÖL. — Elbeszélés. — Lovik Károlytól	125
KÖLTEMÉNYEK : — <i>Előrevetett árnyék. Csigabiga. Kora ősz.</i> — Vargha Gyulától	129
SZEMLE : 1. <i>A német imperialismus útban a Kelet felé.</i> — Dékány Istvántól	
2. <i>A jövő vámpolitikája és a cartell-szabályozás.</i> — Balkányi Bélától	132
ÉRTESEÍTŐ : 1. <i>Schlegel Frigyes és Széchenyi Ferencz.</i> (J. Bleyer: <i>Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt.</i>) — Weber Arthurtól	
2. <i>Két kötet tárcza.</i> — (Krúdy Gyula: <i>A vig ember bús meséi.</i> — Lakatos László: <i>A halhatatlan hercegnő.</i>) — r. r.-től	
3. <i>A drámaköltő Byron.</i> (S. C. Chew: <i>The Dramas of Lord Byron.</i>) — Rózsa Dezsőtől	151
<i>Jegyzetek Stumme Jánosnak A berber népekről írt tanulmányához</i>	159

CDLXX. SZÁM.

TÁRGYALÁSOK AZ OLASZ NEUTRALITÁSRÓL. (1914 július-november.) — Fraknói Vilmostól	161
BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND, MINT A RÉMURALOM KORÁNAK POLITIKAI ÍRÓJA. — Papp Ferencztől	192
TATÁR FOGLYOK TÁBORÁBAN. — Kúnos Ignácztól	209
MAGYARORSZÁG HONORATIOR-OSZTÁLYAI. — Buday Dezsőtől	228
MISERICORDIA. (I.) — Regény. — B. Pérez Galdós után spanyolból Hegedüs Arturtól	250
LEGENDA. — Költemény. — Jakab Ödöntől	271
SZEMLE: <i>Jelentés az 1915. évi Greguss-jutalomról.</i> — Alexander Bernáttól	276

- ÉRTESÍTŐ: 1. *A budai basák magyar nyelvű levelezései.* (szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfű Gyula.) — d-től
2. *Két új francia könyv.* (P. Bourget: *Le sens de la mort.* A. France: *Sur la voie glorieuse.*) — König Györgytől
3. *Anglia bűneiről.* (H. Spies: *Deutschlands Feind. England und die Vorgeschichte des Weltkrieges.* F. Tönnies: *Englische Welt-politik in englischer Beleuchtung.* Révai Mór: *A világháború vég-czélja. Anglia kiválása Európából.*) — Rózsa Dezsőtől — — — 305

CDLXXI. SZÁM.

SHAKESPEARE ÉS ARANY. — Beöthy Zsolttól	321
SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR NEMZETLÉLEK. — Berzeviczy Alberttól	333
SHAKESPEARE JÁNOS KIRÁLYA. — Heinrich Gusztávtól	344
AMERIKA MAGATARTÁSA. — John L. Stoddardtól	369
HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSA ÉS CSALÁDJÁ. (I.) — Báró Forster Gyulától	390
ZENEI KÖZMŰVELTSÉGÜNK. — Kereszty Istvántól	411
JÓKAI ÉS MIKSZÁTH. — Rubinyi Mózesről	422
MISERICORDIA. (II.) — Regény. — B. Pérez Galdós után spanyolból Hegedüs Arthurtól	434
KÖLTEMÉNYEK: <i>Magyar katonáinkhoz.</i> — <i>Virághullás.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Katona temetés.</i> — Takács Edithről	449
SZEMLE: 1. <i>Concha Győző</i> — Illés Józseftől	
2. <i>Színházi szemle.</i> (Strindberg: <i>A kapocs.</i> Shaw: <i>Candida.</i> Schönherr: <i>A nőstényördög.</i>) — vg-től	453
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Háborus élmények, haditudósítások:</i>	
1. Molnár Ferencz: <i>Egy haditudósító emlékei.</i> — vg-től	
2. Vasadi Balogh György. <i>A hol az ágyu szól.</i> — <i>Kék vizek mellett.</i> — d-től	
2. <i>Szellemi értékek.</i> (Frischeisen-Köhler: <i>Geistige Werte.</i>) — -1-s-től	
3. <i>A XVIII. század magyar irodalmából.</i> (Versényi György: <i>Sziveket újító bokréta.</i> Kazinczy F.: <i>Az amerikai Podocz és Kazimír</i>) — Gálos Rezsőtől	466

TANULMÁNYOK A HÁRMAS-SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ.¹

A hármasszövetségi szerződés utolsó meghosszabbítása 1912-ben.

Az európai török birodalomban régtől fogva felhalmozódott gyűjtő-anyag az 1912. év őszén hirtelen négy oldalról egyszerre tüzet fogott. A Balkán-államok szövetkezve, október közepén egyenként háborút izentek a szultánnak és megkezdték a háborút Albániában és Macedóniában, az Adriai- és Aegei-tenger partvidékein és szigetein; tehát azon területeken, a melyek Ausztria-Magyarország és Olaszország terjeszkedési vágyainak célpontját, szerződésük VII. cikkének tárgyát alkották. Ennek ellenére a két állam kormányai ezen cikkben foglalt kötelességeik teljesítésére és abban fönntartott jogaik érvényesítésére kísérletet sem tettek. Harmadik szövetségükkel és a másik állam-csoport hatalmasságaival egyetértésben állapították meg a követendő eljárást.

Fölállították a status quo fönntartásának és a be-nem-avatkozásnak elvét; közösen diplomatiiai lépéseket tettek a hadviselő hatalmaknál a háború megelőzése, majd a béke helyreállítása érdekében; miután pedig ezek sikerre nem vezettek, megegyeztek aziránt, hogy a nagyhatalmak Londonban tartandó conferentiája vegye kezébe Albánia önálló állammá alakítását, az aegai szigetek és a dardanellai tengerszoros kérdéseinek eldöntését, egyúttal befolyást gyakoroljon a béketárgyalásokra, melyeket Törökország a Balkán-államokkal szintén Londonban volt megindítandó.

Ezen nagy események közepett, bizonytalan jövővel szemközt, a hármasszövetség tagjai, további tevékenységük összhangzásának biztosítására és súlyának fokozása végett,

¹ Ugyane tárgyra vonatkozó előbbi közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1915. évi 469. számában.

kívánatosnak vélték, hogy szerződésüket, noha az csak 1914 július 8-ikán járt le, már most újítsák és hosszabbítsák meg.

Az 1901 óta lényegesen megváltozott európai viszonyok a szerződés megváltoztatását és kiegészítését javasolták volna; azonban félni lehetett, hogy az Olaszország és Ausztria-Magyarország között lappangó nézeteltérések és érdekelletések nem lesznek elpalástolhatók s a szövetség megújítása helyett fölbontását idézhetik elő.

Azért megegyeztek abban, hogy a szerződést változtatás nélkül erősítik meg,¹ és így erősítették meg azt 1912 december 5-ikén.

Érintetlenül maradt a VII. cikk is, a mely pedig teljesen tárgytalanná és értelmetlenné lett. Ugyanis most, december 5-ikén Ausztria-Magyarország és Olaszország újból abban állapodnak meg, hogy «ha az események rendjén a status quo fönntartása a Balkán területén és az Adriai- vagy Aegei-tenger török partvidékein és szigetein lehetetlenné válnék, Ausztria-Magyarország és Olaszország pedig akár egy harmadik hatalmasság eljárása következtében, akár egyébként, kényszerítetténe a status quo-t, ideiglenes vagy maradandó megszállással megváltoztatni, az ilyen megszállás csak a két hatalom előzetes megegyezése után következhetnék be, a mely a compensatio alapelvére helyeztetik».

1912 december 5-ikén, azon a napon, a mikor a szerződés aláíratott, a görögök Szaloniki és a szerbek Üszküb urai voltak, a bolgárok Drinápolyt ostromolták és a montenegróiak tért foglaltak a novibazári szandzsákban. Ekkor az osztrák-magyar és az olasz kormányok, az általok újból megerősített cikkben, úgy beszélnek, mintha a török birodalom területén a status quo fönntartásának lehetlensége a jövő kétes eshetőségeihez tartoznék; mintha annak lehetősége, hogy ott a két állam a maga számára területeket szálljon meg, fönforogna; sőt kötelezettséget vállalnak, hogy azokért a erületekért, melyeket egyikök elfoglal, kárpótlást kell nyújtani a másíknak.

A hármasszövetség szerződésével egyidőben megújított

¹ Ezt jelenti az olasz külügyminister 1912 december 8-ikán az olasz képviselőháznak.

és meghosszabbított azon külön szerződés is, a melyet Ausztria-Magyarország és Olaszország a novibazári szandzsák tárgyában 1909 végén kötöttek.¹

Így tehát 1912 végén azon esetről történt rendelkezés, a mikor Ausztria-Magyarországot «az események árja arra bírná, hogy a négy évvel előbb török kézre visszabocsátott, innét pedig Szerbia birtokába jutott novibazári szandzsákot újból megszállja».

Pedig Ausztria-Magyarországon 1912 december 5-én komoly politikus nem gondolhatott arra, hogy a monarchia a török birodalom valamely területét a diadalmas Balkán-államok kezeiből kiragadja.

Ellenben számolni kellett azon eshetőséggel, hogy Ausztria-Magyarország háborúba bonyolódik Szerbiával. Ilyen háború az Olaszországgal fennálló viszonyban sajátságos alakulást vont volna maga után.

Ausztria-Magyarország, ha Szerbia azon területét, a melyet 1911-ig birt, megszállja, ehhez a VII. cikk értelmében Olaszország beleegyezését kieszközölni nem tartozik; ellenben, ha Szerbia új szerzeményeinek (Novibazár és Maczedonia) területére lép seregeivel, akkor Olaszországnak már recompensatiókat köteles nyújtani.²

Így tehát a VII. cikk érvényességének elismerése Ausztria-Magyarországra nézve haszonnal nem járhatott, ellenben csakhamar bekövetkező bonyodalmak forrásává lett.

* * *

A lejártától számított hat esztendőre, vagyis 1920 július 8-áig meghosszabbított szerződésbe azon intézkedés vétetett föl, hogy a szerződés lejártát megelőző esztendőben (1919/20) a szerződő felek a szerződés fölmondásának jogával élhetnek.³

¹ Ezen szerződés a Vörös-könyv függelékében 2. szám alatt van közölve. Hogy 1912 végén szintén meghosszabbított, az olasz külügyministernek 1914 július 29-ikén a római osztrák-magyar nagykövethoz intézett jegyzékéből tudjuk. Vörös-könyv 16. szám.

² Feltűnő, hogy ezen körülmény a VII. cikk ügyében 1914–5-ben folyt tárgyalásoknál a politikusok figyelmét elkerülte.

³ Ezt Burián külügyminister 1915 május 21-iki jegyzékében említi. Vörös-könyv 200. szám.

Azonban ezen megállapodás értéke kétségesnek látszik. A szerződő fél a szerződés felmondására csak két esetben határozna el magát: ha szövetséges társai kötelességüket nem teljesítik, vagy ha a saját politikájának a fennálló szerződés céljaival és a szövetségesek érdekeivel ellentétben álló új irányt akar adni. Akár az egyik, akár a másik esetben alig gondolható, hogy a szerződő fél a fölmondási határidőt bevárja és azután még egy esztendeig a szövetségben megmaradjon; ha pedig lelkiismeretességében odáig menne, hogy szerződéses kötelességeinek ilyen módon megfeleljen, abból a szövetségeseknek hasznuk nem lesz, mert attól, a ki szövetségeseit akár szerződésszegésük miatt, akár saját ellentétes politikai iránya miatt elhagyni készül, azt, hogy még éveken át az ő érdekeiket őszintén fölkarolja és áldozatkészséggel szolgálja, várniok nem lehet.

* * *

A szerződés változatlan megújításával Olaszország látszólag teljesen meg volt elégedve. San Giuliano külügyminister a képviselőház 1912 december 18-iki ülésében azt a kijelentést tette, hogy «a hármasszövetség szerződése eddigi formájában Olaszország minden érdekét kielégíti és biztonságáról kellően gondoskodik».

Azonban beszéde folyamán olyan hangon szólott, mely elárulta, hogy az eredményekkel, melyeket eddig Olaszország elért, ezentúl nem fogja beérni. A szövetség jövőjéről szólván, fönntartásokkal élt.

«A hármasszövetség — úgymond — mind a három hatalom javára gyümölesözővé válhatik, föltéve, hogy a jelenben és a jövőre való tekintettel tökéletes bizalom köti őket össze; evégből szükséges, hogy mindegyik szövetséges át legyen hatva azon meggyőződéstől, hogy azért, a mit ma nyújt társainak, ezek részéről holnap szintén támogatásra számíthat; a szövetségeseknek tudniok kell, hogy összeköttetésük állandó és nem múló. Célját a szövetség csak úgy érheti el, ha azt benső és bizalomteljes vonatkozások életerőssé és termékenynyé teszik.»

Ausztria-Magyarország politikája ezen igényeknek őszintén igyekezett megfelelni. A londoni conferentián működő nagyköve-

tét utasította, hogy az olaszok által megszállott aegai szigetek ügyének tárgyalását ellenezze; a conferentián pedig támogatta Olaszország azon kívánságát, hogy a szigetek visszaadására csak a lausannei béke összes föltételeinek végrehajtása után legyen kötelezve, mi által lehetővé tette, hogy a szigetek birtokában mai napig megmaradhatott. Albánia területének és szervezetének megállapítása tekintetében Olaszországgal egyetértve járt el.¹

Ellenben Ausztria-Magyarország azon törekvése, hogy Szerbország az Adriai-tengertől elzárassék, az olasz kormány részéről támogatást nem talált.²

Bosznia annexiója óta Szerbország és Montenegro iránt Olaszországban mind élénkebb rokonszenv nyilatkozott. Az olasz képviselőház ugyanazon ülésén, mely a hármasszövetség megújítását tudomásul vette, egy képviselő azt hirdette, hogy «Szerbországgal a solidaritás fönttartását sok ok ajánlja». A következő évben pedig egy tekintélyes publicista azt hangoztatta, hogy a Cattaro fölött emelkedő Lovčén hegytetőnek soha sem szabad osztrák-magyar kézre kerülni.³

A világháború kitörése után maga az olasz külügyminister sem titkolta többé az osztrák-magyar kormány előtt, hogy Szerbország souverainitásának és területi épségének csorbíthatlan fönttartását Olaszország vitalis érdekének tartja. Az olasz vezérkar főnöke pedig 1914 augusztus 4-én osztrák-magyar kartársát azzal nyugtatván meg, hogy «Ausztria-Magyarország, míg a Lovčent meg nem szállja és az adriai egyensúlyt meg nem zavarja, olasz támadástól nem tarthat»,⁴ — ezzel világosan fenyegetődzött, hogy ha Montenegro megtámadatik, Olaszország támogatni fogja.

Ezen solidaritás, melynek alapját az Ausztria-Magyarország ellen a két kis szláv államtól várható szolgálatok alkották, a londoni conferentián válságos összeütközés veszélyét idézte föl.

Montenegro, a nagyhatalmak tiltakozásával nem törődve,

¹ Sosnosky II. 300, 334.

² Chlumecky i. m. 345.

³ Chlumecky 343, 355.

⁴ Vörös-könyv. 31. szám.

1913 április 23-án megívta Albánia fővárosát, Skutarit. Ezen tényt egy német történetíró az osztrák-magyar monarchiára mért ostorcsapásnak nevezi, melyet fájdalmasan éreztek a bécsi külügyministeriumban.¹

Berchtold gróf a londoni conferentiát felhívta, hogy a súlyos sértést torolja meg és Montenegrót Skutari kiürítésére kényszerítse; miután pedig a tőle követelt erélyes intézkedések késtek, közlé, hogy Ausztria-Magyarország önállóan fog eljárni. Mire az előkészületek a Montenegro ellen indítandó hadjáratra haladék nélkül megindultak.

Ekkor a montenegrói hadak kivonultak Skutariból, de a király kijelenté, hogy a saját népe méltóságának megóvása végett nem egy hatalom fenyegetése előtt hátrál meg, hanem a nagyhatalmak kezeibe bocsátja Skutarit.²

Tittoni, párizsi olasz nagykövet, ki több éven át Olaszország külügyministere volt, 1915 június havában diplomatai iratokat tett közzé, a melyekből tudomást nyerünk a felől, hogy mikor Ausztria-Magyarország az európai nagyhatalmak becsületének és a Keleten a béke fönntartásának érdekében Montenegro ellen fegyverkezett, az olasz kormány ezen pillanatot előnyök megszerzésére kívánta kihasználni és bejelenté Bécsben, hogy Montenegro megszállása esetén a hármas-szövetségi szerződés VII. cikkének értelmében compensatiókra tart igényt. Berchtold gróf erre azt válaszolta, hogy csak török területek megszállása kötelez compensatiók nyújtására. Ezen felfogást a német kormány is támogatta.

Ekkor az olasz külügyminister Tittoni tanácsát kérte ki. Ez 1913 április 30-án következőképen nyilatkozott: «Ausztria-Magyarország és Németország diplomatáinak szörszálhasogató magyarázatai, melyek a VII. cikk szövegének betüjébe kapaszkodnak, értéktelenek. A cikk értelme világos. Az Ausztria-Magyarország és Olaszország között fönnálló egyensúly megzavarásának minden ténye nemcsak a VII. cikket, hanem az egész szerződést megsértené. Azon napon, a mikor Ausztria-Magyarország az Adria partjain fönnálló egyensúlyt megzavarja, a hármas-szövetség megszűnt létezni.»

¹ Sosnosky. II. 372.

² Sosnosky. II. 319–333.

Azon körülmény, hogy egy jelentékeny olasz államférfiú Olaszországnak a hármasszövetségből kilépését szükségesnek tartotta azon este, ha Ausztria-Magyarország, nagy európai érdekek megóvása céljából, seregeit Montenegro ellen vezeti,— kétségtelenné teszi, hogy az olasz államnak Oroszországgal és a Balkán-államokkal fennálló viszonyából származó érdekei már hatalmasabbak voltak, mint azok, a melyek a hármasszövetségben kerestek kielégítést.

Ilyen körülmények között azon kétes tartósságú és értékű siker, a melyet az osztrák-magyar diplomácia Olaszországgal együttműködve Albánia állami létének megalapításával Londonban elért, a hármasszövetség jövő állandósága tekintetében biztosítékot nem nyújthatott.

Azon jelentékeny eredmények, melyeket az első Balkánháborúban (1912.) Szerbország elért, az osztrák-magyar kormánykörökben élénk aggodalmakat támasztottak, melyek csakhamar alaposaknak bizonyultak. Gróf Berchtold egyik hivatalos okiratában megállapítja, hogy «Szerbországnak a török birodalom hátrányára bekövetkezett területi gyarapodása nagy mértékben táplálta a nagy-szerb ábrándokat, úgy hogy azok a monarchiát saját területének békés birtokában fenyegették».¹

Az aggodalmak természetszerűen még fokozódtak, mikor a második Balkánháborúban (1913.), Bulgária hátrányára, Szerbország újabb területi gyarapodáshoz jutott, a melyet a bukaresti békekötés (augusztus 10-én) jóváhagyott.

Az osztrák-magyar kormány most már, a béke aláírását közvetlenül megelőző napokban elhatározta, hogy az új helyzetben nem fog megnyugodni, s a békekötés feltételeinek revisióját fogja követelni; mivel pedig előre látta, hogy ebben Szerbország részéről ellenállással találkozik, megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy a döntést a fegyverre bizza, és Szerbország ellen támadólag lép föl.

A kis szomszéd állam magaviselete, a kihívó és izgató tények, melyekkel éveken át a monarchiát sértette, elégségesek voltak, hogy ultimatum küldését és a hadizenetet kellőképpen indokolják. Ezen kívül a külügyminister följosgítva

¹ 1914 július 20-án. Vörös-könyv. 2. szám.

hitte magát arra, hogy «a balkáni statusquóban hozzájárulása nélkül bekövetkezett változtatásokkal szemközt a monarchia érdekeit megóvjja.»¹

Augusztus 8-án gróf Berchtold a két szövetséges állam. Német- és Olaszország kormányait értesítette, hogy Szerbország ellen indítandó háborúra előkészületeket tesz, hogy azt, mivel célja a monarchia területi biztonságának megóvása, védelmi és nem támadó jellegűnek tekinti; ezért azon reményének adott kifejezést, hogy a két szövetséges hatalom, a hármasszövetségi szerződés értelmében a *casus foederis*, a fegyveres támogatás köteletségének esetét bekövetkezettnek fogja tekinteni.² («Austria ha comunicato a noi e alla Germania la sua intenzione di agire contro la Serbia e definisce tale azione come defensiva, sperando applicare *casus foederis* triplice alleanza.» Ezt Giolitti, az akkori miniszterelnök közölte az olasz képviselőház 1914 december 5-én tartott ülésében.)

Teljesen lehetetlen, hogy Berchtold a Szerbország ellen tervezett háborúban, még ha ez valóban védelmi és nem támadó jellegű volt is, szövetségeseire nézve a fegyveres támogatás köteletségének bekövetkezésében hitt és fegyveres támogatásukra számított volna. Ugyanis a hármasszövetségi szerződés III. cikke, a melyre hivatkozik, fegyveres támogatásra a szövetségeseket csak azon esetben kötelezi, ha egyik társuk két nagyhatalom támadását vonja magára.

Ha tehát ennek ellenére Olaszország irányában a *casus foederis* beálltára hivatkozott, nem vezethette őt más szándék, mint az, hogy tisztába jöjjön arra nézve, milyen állást fog Olaszország a szerb háború esetében elfoglalni, és különösen az iránt: nem áll-e fönn Olaszország és Oroszország között titkos megállapodás, a mely amant kötelezné, hogy Ausztria-Magyarországot Szerbia ellen esetleg tervezett hadivállalattól visszatartsa, ha pedig sikert nem ér el, a szerb államnak segítséget nyújtson.

Az olasz külügyminiszter, mikor a távollevő miniszter-

¹ A fentebb idézett iratból.

² Ezt az olasz külügyminiszternek 1913 augusztus 9-én az olasz miniszterelnökhöz intézett táviratából tudjuk.

elnöknek a fontos közleményt táviratilag tudomására hozta, azon nézetét fejezte ki, hogy nem védelmi háborúról van szó, minélfogva világosan ki kell jelenteni, hogy a casus foederis nem forog fönn.¹

A miniszerelnök osztozott ezen felfogásban. «Ha Ausztria — így válaszolt — Szerbia ellen föllép, világos, hogy a casus foederis nem áll be. A saját kezdeményezésére megindított actiónak célja nem az önvédelem volna, mivel senki sem gondol arra, hogy megtámadja. Ezt a leghatározottabb formában kell kijelenteni».²

A miniszeri nyilatkozatok többet tartalmaznak, mint azt a fölfogást, hogy a tervezett háború támadó jelleggel bírna és a casus foederist nem vonja maga után. Magukban foglalják azon kötelesség elismerését, hogy ha Ausztria-Magyarország szerb támadás visszaverésére volna kényszerítve, Olaszországra nézve a casus foederis beállana. Azonban ennek ellenmond a szerződés III. czikke, melyet eredeti szövegében a cs. és kir. külügyminiszerium hivatalosan és hitelesen közölt. Mivel pedig azt, hogy a III. cikk tartalmát az olasz miniszterek nem ismerték vagy tévesen magyarázták, nem tehetjük föl: megoldhatatlan rejtély előtt állunk.

Az olasz külügyminiszer a miniszerelnököt arról is értesítette, hogy a német kormány közreműködésével Ausztria-Magyarországot iparkodik támadó terve elejtésére birni.³ Mire a miniszerelnök azon óhajtását fejezte ki, hogy Németországnak bárcsak sikerülne Ausztria-Magyarországot «a veszedelmes kalandtól» visszatartani.⁴

A váltott táviratok bizalmas jellege kétségtelessé teszi,

¹ «Dire chiaramente, che noi non consideriamo tale eventuale azione come difensiva e perciò non crediamo es ista il casus foederis.»

² «Se Austria interviene contro Serbia è evidente che non si verifica il casus foederis. È un azione che essa compie per conto proprio, poiche non si tratta di difesa, poiche nessuno pensa a attaccarla. È necessario che cio sia dichiarato all' Austria nel modo pui formale.»

³ «Io cerco concertare con la Germania gli sforzi per impedire tale azione austriaca.»

⁴ «È da augurarsi l'azione della Germania per dissuadere l'Austria della pericolosissima avventura.»

hogy a két államférfiú teljes őszinteséggel tolmácsolta gondolatait. Rövid fogalmazásuk érthetővé teszi, hogy a legszükségesebb közlésekre szorítkoztak. Azonban abból, a mit mondanak, és abból is, a mit elhallgatnak, fontos következtetéseket vonhatunk le.

Olaszország titkos szerződéssel nem volt Szerbia javára lekötve.

Olaszország őszintén kívánta az osztrák-magyar terv elejtését, és így az európai béke fönntartását.

Olaszország azon esetre, ha a monarchia a tervet el nem ejti, a Szerbia ellen indított háborúban sem a saját érdekei, sem a hármasszövetségi szerződés czikkei ellen irányuló sérelmet nem látott; mert különben ezt a külügyminister köteles lett volna a miniszerelnöknek jelezni.

Annak a kérdésnek eldöntésére, vajon a háború megindítása esetében Olaszország a szerződés VII. pontjában megállapított compensatio-igényeket érvényesítette volna-e, a táviratok támpontot nem nyújtanak.

Giolitti reménye megvalósult. Az osztrák-magyar kormány elejtette tervét és a bukaresti békekötés megállapodásaihoz hozzájárult. Szerbiát Német- és Olaszország ez alkalommal másodizben óvták meg szövetségeseik fenyegető fegyverétől.

Berchtold gróf azon szándéktól vezérelve, hogy maga részéről a szövetség megingatására alkalmat ne szolgáltatson, talán kelleténél tovább ment, mikor 1913 november 8-án a delegációban így szólott: «A Balkán-krisis idejében szövetségeseink rendíthetetlen, loyális támogatásában részesültünk; a hármasszövetség bebizonyította, hogy belső ereje nem csökkent; Olaszországgal a legtökéletesebb összhangzásban közös actiókra vállalkozhattunk, a melyeknek keresztülvitelében viszonyunk bensősége még fokozódott.»

Az alma még piroslott; de belsejében már a rothadás pusztított.

A hármasszövetség tagjainak egymáshoz való viszonya 1915 július havában.

I.

A serajevói merénylet bűnrészesei ellen megindított bírói vizsgálat csakhamar kétséget kizáró módon megállapította, hogy az összeesküvést Szerbországban hivatalos állású személyek készítették elő és állami raktárakból szerelték fel fegyverekkel. Ennek következtében az osztrák-magyar kormány azon meggyőződésre jutott, hogy a nagy-szerb propaganda üzelmeit tovább tétlenül túrníe nem lehet. Erélyes rendelkezésekre szánta el magát, a melyeknek foganatosításától nem tarthatta vissza az, hogy esetleg Szerbországgal és Oroszországgal háborúra kerül a sor.

Szándékát és indító okait a vele szövetségben és barátságban álló német birodalmi kormánynak tudomására hozta, a végből, hogy diplomatai támogatását és szükség esetén fegyveres közreműködését magának biztosítsa.

Ha a monarchia Szerbország ellen háborút visel, abból Németországra sem az 1879-ik évi szövetség, sem a hármasszövetség szerződéséből kötelezettség nem hármlott. Ha Oroszország, Szerbország védelmére, Ausztria-Magyarországot megtámadja, az 1879-ik évi szövetség Németországot kötelezte, hogy egész hatalmával szövetségesének segítségére siessen, a mit a hármasszövetség csak azon esetben követelt, ha Oroszországhoz még egy másik nagyhatalom csatlakozik.

A német kormány el volt tökéltve, hogy kötelességét híven teljesíti. Egyébiránt belátta, hogy ha szerződés nem állna is fönn, saját érdekétől vezettetve hathatósan föl kell karolnia a monarchia ügyét. Nyíltan vallotta és hirdette hivatalos iratokban, hogy az Ausztria-Magyarország ellen irányuló pánszláv izgatás végeztelje nem más, mint a hármasszövetség gyengítése és a Német-birodalom teljes elszigetelése; mert ha a szerbek, Orosz- és Franciaország támogatásával a szomszéd monarchia biztonságát továbbra is fenyegethetik, és az egész szlávág Oroszország jogára alá jut, a német faj állása Közép-Európában tarthatatlanná válnék, az orosz pánszlávismus által összeroncsolt Ausztria-Magyarország nem volna többé az a szövetséges, a kire a

Német-birodalomnak, keleti és nyugati szomszédai fenyegető magatartásával szemben szüksége van. Saját érdekünk Ausztria-Magyarország oldala mellé szólít bennünket.

A német kormány tehát, mikor a serajevói vizsgálat eredményeiről értesült, habozás nélkül kijelentette szövetségesének, hogy mindazon rendszabályok, melyek nézete szerint az ellenséges szerb törekvések megghiúsítására alkalmasak, helyeslésével fognak találkozni, és megállapításuk tekintetében neki teljesen szabad kezet enged.¹

Abban, hogy szövetséges elhatározásaira befolyásának érvényesítéséről lemondott, nem egyedül az udvariasság tényét és a bizalom megtisztelő nyilatkozatát kell látnunk; tárgyi okok is mérvadók voltak. A német kormány, az európai béke fönntartásának érdekében, azon álláspontra helyezkedett, hogy az osztrák-magyar monarchiának Szerbia irányában tervezett actiója kizárólag ezen két állam ügye, a melybe harmadik hatalomnak beavatkozni joga nincs. Saját magatartásával ezen fölfogás érvényre juttatását kívánta elősegíteni. E mellett, mivel az osztrák-magyar kormány, bizalmatlanságának sugallatára, terveit szükségesnek vélte Olaszország előtt titokban tartani, nehogy ezen állam magát a mellőzéssel sértve érezze, czélszerűnek látszott mindkét szövetséges irányában egyenlő eljárást követni.

A német kormány Ausztria-Magyarország irányában tartózkodó állást foglalván el, a conflictus békés megoldásának érdekében nem tehetett egyebet, mint a szerb kormányra gyakorolni hatást. A külügyi államtitkár már július első napjaiban mind az orosz, mind a francia nagykövetek előtt azon reményét fejezte ki, hogy Szerbia azon követeléseket, melyeket a serajevói bűntény vizsgálata és részeseinek üldözése tekintetében Ausztria-Magyarország esetleg támaszt, teljesíteni fogja; annál inkább, mert — úgymond — ha másként járna el, az egész civilizált világ véleményével jutna ellentétbe.² Néhány nappal utóbb a szerb követ előtt megütközéssel szólott a szerb sajtónak

¹ A német cancellárnak 1914 július 28-án a német államokhoz intézett körlevele és augusztus 3-án a birodalmi gyűlés elé terjesztett emlékirata, a Fehér-könyvben.

² A berlini francia nagykövet július 4-iki jelentése. Sárga-könyv. 9. sz.

Ausztria-Magyarország ellen irányuló izgató hangja és aggressív magatartása felől; figyelmeztette őt, hogy a monarchia ilyen támadásokat nem tűrhet;¹ majd azt a tanácsot juttatta el Belgrádba, hogy a folytonosan erősen működő nagyszerb propagandát, az Ausztria-Magyarországgal való jó viszony visszaállítására érdekében, el kell fojtani.²

Július 20-án a szerb kormány tett kísérletet, hogy Németország közbenjárását kieszközölje. A berlini szerb követ közölte a külügyi hivatalban, hogy kormánya a serajevói merénylettel kapcsolatban álló osztrák-magyar kivánságoknak eleget tenni kész, föltéve, hogy csak a szerb bíróságok közreműködésére vonatkoznak; ellenben veszedelmes eljárás volna, ha a vizsgálat alkalmából Szerbia tekintélyének lealázása céloztnék.³

Ugyanakkor mind a francia, mind az orosz nagykövetek Jagow államtitkárnál kérdést tettek azon jegyzék felől, a melyet az osztrák-magyar kormány Belgrádba küldeni készül. Azt a választ kapták tőle, hogy ő a jegyzék tartalmát nem ismeri. A francia diplomata azt írja jelentésében, hogy ő «csodálkozását nem hallgatta el ezen kijelentés fölött, mely kevéssé felel meg annak, a mit a körülményekből sejteni lehet».⁴

Az angol kormány azon kéréssel fordulván Berlinbe, hogy onnan mérséklőleg hassanak az osztrák-magyar kormányra, Jagow államtitkár határozottan kijelenté, hogy ezt nem teheti, mert a fennforgó kérdést természeténél fogva a két államnak egymás között kell megoldania, és discussiójukba egy harmadiknak beavatkozni nem tanácsos.⁵

Az osztrák-magyar kormány eszerint elhatározásában kizárólag a saját államának érdekeit tarthatta szem előtt. Szabadon választhatott diplomatiái actio és háború között. Mivel eddigi kísérletei, hogy a nagyszerb izgatás megszüntetését békés eszközökkel érje el, sikertelenek maradtak; továbbá mivel a

¹ A berlini szerb követ július 14-iki jelentése. Szerb kék-könyv. 19. sz.

² Ugyanannak július 16-iki jelentése. Ugyanott. 26. sz.

³ A választ nem ismerjük. A szerb kék-könyv a szerb követnek erre vonatkozó jelentését nem közölte. Az általa tett lépésről a francia nagykövet alább idézendő jelentése szól.

⁴ A francia nagykövet július 21-iki jelentése. Sárga-könyv 15. sz.

⁵ Az angol nagykövet július 22-iki jelentése. Angol kék-könyv 2. sz.

szerb kormány a nagyhatalmak felhívására 1909-ben elvállalt kötelezettségeken túltette magát: a monarchia fel volt jogosítva, hogy a serajevói vizsgálat eredményeire hivatkozva, háborút izenjen, Szerbiát fegyveres kézzel megfenyítse és a békekötésben olyan föltételeket szabjon, melyek jogai és érdekei megóvására kielégítő biztosítékokat szolgáltatassanak.

Bécsben a mérvadó tényezők ez alkalommal is az évtizedeken át kimutatott békeszeretet sugallataira hallgattak és lehetővé tették, hogy a krízis békés megoldást nyerjen. A föltételeket tartalmazó jegyzék, mely a válasz megadására negyvennyolcz órai határidőt szabott, július 23-án este adatott át a szerb kormánynak és egyidőben közöltetett a nagyhatalmakkal.

Tartalmáról csak ekkor nyert tudomást a német kormány, mely azt helyeselte és az abban foglalt követelések jogosultságát elismerte. A birodalmi cancellár, sőt a német császár is szívesen vették volna, ha a monarchia még erőteljesebb föllépésre, a diplomatiiai kísérlet mellőzésére szánja el magát; ugyanis néhány nappal utóbb amaz a német államokhoz intézett iratában, ez pedig az orosz czárhoz intézett táviratában azon meggyőződésüket fejezték ki, hogy a megbízhatatlan szerb kormány, ha az összes föltételeket elfogadja is, «a papíron álló ígéretekkel» nem nyújthat teljes biztosságot és ezt csak fegyver hatalmával lehet tőle kicsikarni.¹

A német kormány nem késett szövetségese álláspontjával és törekvéseivel való teljes egyetértését köztudomásra juttatni, egyúttal oda hatott, hogy Szerbország a föltételek visszautasítására bátorítást, visszautasításuk esetében támogatást azon hatalmagnál se találjon, a melyek ezt megadni a világpolitikában elfoglalt állásuknál fogva hajlandók voltak.

A birodalmi cancellár az ultimátum átnyújtásának napján, nagykövetei útján, az angol, francia és orosz kormányoknak nagyjelentőségű értesítést küldött. A serajevói vizsgálat eredményére utalva, megállapítja, hogy az osztrák-magyar monarchiának méltóságával és önfenntartási érdekével nem volna megegyeztethető, ha a határain túl folyó üzelmeket, melyek területének biztonságát folytonosan veszélyeztetik,

¹ Ezen iratokat alább ismertetjük.

tovább túrné; minélfogva eljárását és követeléseit jogosultaknak kell tekinteni; mivel azonban nincs kizárva az, hogy a szerb kormány a követeléseknek nem felel meg és provocáló magatartásra ragadtatja magát, az osztrák-magyar kormány, hacsak nagyhatalmi állásáról végleg lemondani nem akar, kényszerítve lesz követeléseinek teljesítését erős nyomással, szükség esetén katonai rendszabályokkal kieroszakolni. Ezek után azon felfogást fejezi ki, hogy a főnnforgó esetben kizárólag Ausztria-Magyarország és Szerbia között elintézendő ügyről van szó, és a hatalmaknak arra kell törekedniök, hogy elintézése a közvetlenül érdekelt két félre hagyassék, így tehát a conflictus localizálva maradjon, mivel «minden más hatalom beavatkozása, a különböző szövetségi kötelezettségeknél fogva, beláthatatlan következményeket vonna maga után».¹

Figyelemre méltó, hogy míg az osztrák-magyar kormány az ő ultimátumát az angol, francia, német, olasz, orosz és török udvaroknak, tehát a berlini conferentiában közreműködő nagyhatalmaknak küldötte meg, a mi által az ügynek az ő illetékességi körükhöz tartozását látszott elismerni, a német kormány — valószínűleg ezen látszat elkerülése végett — csak az angol, francia és orosz kormányokhoz, tehát az entente-hatalmakhoz fordult. Ez az első eset, mikor a hármasszövetség egyik tagja a másik hatalmi-csoport hatalmainak közreműködését kéri ki az európai béke fönntartására. Az értesítés világosan jelzi azt, a mit tőlük kíván, hogy t. i. a fennforgó vitás ügybe ne avatkozzanak, Szerbiát bizzák a maga sorsára. Azt, hogy a Német-birodalom milyen állást foglalna el, ha kivánságát az entente-hatalmak nem teljesítik, és a conflictus localizálását megakadályozzák, világosan nem jelenti ki, de a szövetségi kötelezettségekre való hivatkozással nem hagyta őket kétségben az iránt, hogy kötelességeit szövetséges irányában teljesíteni fogná.

Bizonyos, hogy a német kormány a conflictus localizálásának őszinte szándékától irányított ezen lépésével nemcsak Ausztria-Magyarországnak, hanem egyúttal az európai béke érdekeinek is szolgálatot kívánt tenni; de kérdés, vajon így előtérbe helyez-

¹ Német fehér-könyv 1b. sz.

kedve, nem működött-e közre akaratlanul abban, hogy a conflictus európai méretekre szélesedjék ki? — a szövetségesével való solidaritás hangoztatásában a velök szemközt álló hatalmaknak nem kellett-e a fenyegetés elemeit fölsismerni, nem lehetett-e a harczias szándék tüneteit keresni?

A német diplomatiára a legnehezebb föladat Oroszországban várakozott, a hol az ultimatum nagy fölháborodást idézett elő és azon meggyőződés uralkodott, hogy szerkesztésében Németországnak döntő része volt.

Sasonow külügyminister, mikor Pourtalés gróf német nagykövet eljárta megbízásában, nyíltan kijelenté, hogy a fennforgó ügy elintézését lehetetlen a közvetlenül érdekelt két hatalomnak engedni át; mivel ugyanis 1909-ben az akkor köztük fölmerült ellentéteket a nagyhatalmak egyenlítették ki, az ügynek most szintén európai jelentősége van; különben is Oroszország nem nézhetné közönyösen, hogy Szerbiát szomszédja «fölfalja» (devorer).

A német nagykövet erre szintén határozott hangon azt felelte, hogy Ausztria-Magyarország más hatalmak beavatkozását nem fogadhatná el, Németország sem engedhetné meg, hogy szövetségesétől olyasmit követeljenek, a mi nagyhatalmi állásával nem fér össze; egyébiránt megnyugtatta a minis-tert, hogy a monarchia, saját érdekeinek szempontjából is, szerb terület megszerzésére nem áhítozik és megelepszik azzal, hogy Szerbországot a megérdemelt fenytésben részesítse.

Sasonow felhívására, hogy Németország Oroszországgal a béke fönntartásában működjenek közre, Pourtalés gróf biztosította őt, hogy a német birodalomtól, noha szövetségesének érdekeit teljesen magáévá teszi, a háború felidézésének szándéka távol áll.¹

Az orosz minister felhívásának őszinteségét különösen világítja meg azon eljárása, mely szerint az európai közvélemény előtt, hirlapi közlemények útján, az osztrák-magyar ultimatumért az odiumot a német birodalomra hárította és közbenjárását fenyegetés gyanánt tüntette fel. A német nagy-

¹ A német és az osztrák-magyar nagykövetek július 24-iki jelentései. Vörös-könyv. 16. sz. Fehér-könyv. 4. sz.

követ ez ellen a külügyministerhez intézett jegyzékben óvást emelt, a melyben kijelenté, hogy kormánya az ultimatum szerkesztésére befolyást nem gyakorolt, tartalmáról csak Belgrádban történt átnyújtása után nyert tudomást; szövetségese követeléseit, melyeket jogosultaknak ismer el, támogatja ugyan, de mindenkifölött kívánja, hogy a conflictus localizálva maradjon.¹

Párizsban a német nagykövet előterjesztését udvariasan fogadták ugyan, de ott is annak szükségességét hangoztatták, hogy a nagyhatalmak közbenjárására alkalom adassék; egy sugalmazott hírlapi cikk pedig a német előterjesztésnek szintén azt a szándékot imputálta, hogy fenyegetésével nemcsak Szerbországot, hanem vele a hármasszövetség hatalmait is meg alázni kívánja,² a mi Schön bárót erőteljes tiltakozásra készítette.

Londonban a külügyi államtitkár, Sir Edward Grey, úgy nyilatkozott, hogy az Ausztria-Magyarország és Szerbia között fennforgó ellentét Angliát nem érdekeli; de attól tart, hogy Oroszország előtérbe fog lépni és ezen eshetőséggel szemben azt a javaslatot tette, hogy a hármasszövetségnek és a hármasszövetségnek két-két tagja, Anglia—Német—Olasz—Franciaország vállalják el a közbenjárást Bécsben és Pétervártt.

Mielőtt indítványát a négy kormányval közölte volna, vette az olasz külügyminister javaslatát, hogy mindenkifölött az ultimátum határidejének meghosszabbítását kell az osztrák-magyar kormányval kieszközölni. Az angol államtitkár ehhez készséggel hozzájárult és a német kormány közbenjárását kérte ki.

A berlini angol nagykövet előterjesztésére Jagow német államtitkár azt válaszolta, hogy a bécsi nagykövetet utasítani fogja, hogy Berchtold gróffal ez ügyben «beszéljen»; de azt, hogy az orosz indítványt támogatni fogja, nem ígérte; ellenkezőleg, jelezte, hogy a határidő meghosszabbítása nehezen lesz elérhető, mert a bécsi kormány el van tökélve Szerbiát meg-

¹ A július 25-ikén kelt jegyzék az orosz Narancssárga könyvben.

² A francia külügyministerium július 24-iki körjegyzéke és az osztrák-magyar nagykövet ugyanazon napról szóló jelentése. Sárga-könyv. 20. szám. Vörös-könyv. 13. szám.

leczkértetni és e végből szükség esetén fegyverhez is nyulni. Bizonyára az volt a nézete, hogy ilyen szándékkal a kitűzött határidő meghosszabbítása nem volna összeegyeztethető. Együttal azon reményét fejezte ki, hogy Berchtold gróf nyilatkozata, a mely szerint Ausztria-Magyarország területi foglalásra nem gondol, meg fogja nyugtatni Oroszországot, melyet ő maga szintén biztosított a felől, hogy Németország semmit sem kíván kevésbé, mint európai háborút idézni fel és ezen veszedelem elhárítására mindent meg fog tenni, a mi hatalmában áll.¹

Mikor azután a bécsi kormány a határidő meghosszabbítására nem állott rá és a szerb válaszjegyzék ki nem elégítő tartalmánál fogva a diplomatai összeköttetést megszakította, ezen tényekről a német kormány meglepedéssel vett tudomást, mivel úgy sem bízott benne, hogy a békés megoldási kísérlettel a kívánt czélt el lehetne érni.

A birodalmi cancellár a szerb válaszjegyzék szövegében annak bizonyítékát látta, hogy «Szerbiában az illetékes tényezők eddigi politikájukat megváltoztatni, agitatorius tevékenységükkel felhagyni nem hajlandók, mert noha a követeléseknek néhány pontban eleget tesznek, a leglényegesebbek elől halogatással ki akarnak térni»; helyeselte tehát az osztrák-magyar kormány elhatározását, hogy további tárgyalásba nem bocsátkozik «és a szerb ígéretekől, melyeknek értékét saját kárán ismerte meg, magát félrevezettetni nem engedi.»²

Ezt a gondolatot erőteljesebb szavakkal fejezte ki a bécsi német nagykövet angol kartársával folytatott társalgásában. «A szerb engedmények — úgymond — nem egyebek szemfényvesztésnél; a szerb kormány, miután a válaszjegyzék átnyújtása előtt a mozgósítást elrendelte, ezzel elárulta, hogy a jogosult követeléseknek saját felfogása szerint sem tett eleget.»³

Azonban a német kormány midőn szívesen látta, hogy most már Szerbország fegyver hatalmával fogja a megérdemelt leczkét megkapni, még bízott benne, hogy a conflictus localizálva marad és Oroszország nem fog beavatkozni. Ezen felfogását

¹ A berlini angol nagykövet július 25-iki jelentése. Kék-könyv. 18. szám.

² A július 28-án a német államokhoz intézett körjegyzékből.

³ A bécsi angol nagykövet július 26-iki jelentése. Kék-könyv. 32. szám.

nemcsak az entente-hatalmak irányában hangoztatta, hanem az olasz diplomaták előtt is. Az olasz külügyminister nem kételkedett abban, hogy ezen nyilatkozatok őszinték, mert a francia és angol nagykövetek előtt sajnálatosnak mondotta azt, hogy Berlinben az orosz beavatkozás tekintetében alaptalan reményeket táplálnak és ezen tévedés elosztatását szükségesnek tartotta.¹

A szerb válaszjegyzék megítélésében Oroszország és a másik két entente-hatalom Németországgal ellentétes nézetet vallott. Úgy vélekedtek, hogy az osztrák-magyar államnak a multa nézve elégtételt, a jövő tekintetében kellő biztosítékokat nyújt. Azt kívánták tehát, hogy azzal az osztrák-magyar kormány érje be, vagy azt legalább tárgyalások alapjául fogadja el. Megállapodásuk értelmében az angol államtitkár kérdést intézett a német, francia és olasz kormányokhoz: hajlandók-e Londonban levő nagyköveteiket megbízni, hogy a conflictus kiegyenlítéséről tanácskozzanak, egyuttal Bécsben, Pétervárt és Belgrádban a conferentia tartama alatt a hadimunkálatok felfüggesztését kérik?

A német birodalmi cancellár be nem várva ezen felhívás hivatalos közlését, állást foglalt a javaslat ellen. «Lehetetlen — így táviratozott Londonba — szövetségesünket Szerbiával fennforgó ügyének elintézésében európai ítélőszék elé állítani; közbenjáró tevékenységünknek az osztrák-orosz conflictus elhárítására kell szorítkoznia.»² Ezzel összhangzásban állott a válasz, melyet a berlini angol nagykövet Jagow államtitkártól kapott. «A conferentia — úgymond — mert európai ítélőszék természetével járna, csak Ausztria-Magyarország és Oroszország felhívására volna összehívható. Ezért bármennyire óhajtjuk, hogy a béke fönntartásában közreműködjünk, az angol javaslatához nem járulhatunk hozzá.»³

Békés óhajtsái őszinteségének bebizonyítása végett a birodalmi kancellár egyenesen Oroszországhoz fordult. Berch-

¹ A római francia és angol nagykövetek július 29-iki jelentései. Sárga-könyv. 96. Kék-könyv. 80. szám.

² Július 26-ikán. Fehér-könyv. 16. szám.

³ A berlini angol nagykövet július 27-iki jelentése. Kék-könyv. 43.-sz.

told gróf azon biztosítására utalva, hogy a monarchia Szerbország területi épségét érinteni nem fogja, figyelmeztette az orosz kormányt, hogy ha beavatkozása az európai békét megzavarná, ezért őt terhelné a felelősség. Az angol és francia kormányokat felkérte, hogy ez irányban gyakoroljanak Pétervárott, befolyást.¹ Párizsban a német nagykövet előterjesztésére, a francia külügyi hivatal vezetője azt válaszolta, hogy az orosz kormány békés szellemben működik, minélfogva a francia közbenjárás ott félreértésre adna alkalmat; ellenben a német kormány föladata az, hogy az osztrák-magyar kormányt a háború megindításától tartsa vissza, mert ha szerb területre lépnek seregei, ezzel Oroszországot beavatkozásra kényszeríti. Schön báró ragaszkodott azon felfogáshoz, hogy Franciaország köteles a béke fönntartása érdekében szót emelni és a bizalmatlanság elhárítása végett azt a gondolatot pendítette meg, hogy a francia és német kormányok együtt tegyék meg előterjesztésüket Pétervárott. Erre kitérő választ kapott, mely meggyőzte a felől, hogy Franciaország nem hajlandó a béke fönntartására czélzó munkában részt venni.²

Ekkor (július 27-ikén) az orosz külügyminister tett egy lépést, mely azt a látszatot keltette, mintha a béke fönntartása érdekében kívánna kísérletet tenni. Szapáry grófot, az osztrák-magyar nagykövetet fogadván, fölkérte, hogy az ultimatum szövegét még egyszer együtt vizsgálják át; és fejtegetéseiben megállapította, hogy a tíz követelés közül hét teljesíthető és csak három teljesíthetetlen. Azonban a nagykövet kijelenté, hogy nincs felhatalmazva az ultimatum szövegét sem megvitatni, sem magyarázni. A beszélgetés e szerint eredményt nem mutatott föl és a nagykövet szemében minden jelentőséget nélkülözött.³ Ennek ellenére az orosz külügyminister az angol államtitkárt értesítette, hogy az osztrák-magyar nagykövettel eszmecserét indított meg, a mely kedvező eredményre nyit kilátást,

¹ Július 27-iki táviratai. Fehér-könyv. 10–12. számok.

² A párizsi orosz követ július 27-iki jelentése. Narancssárga-könyv. 28. szám. Schön báró közleményét ezen beszélgetésről ismerteti Bergsträsser i. m. 55.

³ Az osztrák-magyar nagykövet július 27-iki jelentése. Vörös-könyv 31. szám.

minélfogva csak azon esetre, ha reménysege meghiusulna, hajlandó a conferentia megtartásába beleegyezni.¹

Ily módon meg akarta hiusítani a conferentiát, a mely esetleg módot találhatott volna a béke fönntartására és mégis maga oly színben kívánt föltünni Anglia szemeiben, mintha a béke fönntartása érdekében működnék; mivel pedig tudta, hogy Berchtold az ultimatum revisiója alapján tárgyalásokba nem bocsátkozik, Ausztria-Magyarországot oly színben tün-tethette föl, mintha ő volna az európai béke fönntartásának az akadály.

A bécsi orosz nagykövet a következő napon megjelent az osztrák-magyar külügyi hivatalban és a Szapáry gróffal folytatott beszélgetésre hivatkozva, közlé, hogy ministere a szerb válaszcjegyzékben a megegyezésre alkalmas kiinduló pontot lát, minélfogva kívánatos, hogy a nagykövet az eszmecsere folytatására felhatalmazással és utasítással láttassék el.

Erre Berchtold haladék nélkül, teljes határozottsággal azt válaszolta, hogy ehhez a javaslatához nem járulhat hozzá, «mert — úgymond — az általa ki nem elégtőnek nyilvánított válaszcjegyzék tárgyalás alá vételét a monarchiában, a hol a közvéleményt magas fokú izgatottság ragadta meg, senki sem tudná megérteni és helyeselni.» Egyuttal jelezte, hogy a tárgyalások már azért is céltalanok, mert Ausztria-Magyarország a háborút Szerbiának már megizente.²

Fölvethető az a kérdés, vajon az elutasító válasz nem félreértésen alapult-e? Sasonow nem a válaszcjegyzék tárgyalás alá vételét kívánta, hanem a válaszcjegyzéket kiinduló pontnak tekintette a megegyezés létrehozását célzó eszmecserehez. Ilyen eszmecsere nem kötelezte volna az osztrák-magyar kormányt az ultimatum követeléseivel szemközt engedményre; ellenben nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy az orosz külügy-minister az ultimatum három «teljesíthetetlen követelését» is teljesíthetőnek fogja elismerni; a háború megizenése sem szolgálhatott akadályul az eszmecsere megindításában, mert a

¹ Sasonow július 27-iki távirata. Kék-könyv. 53. szám.

² Berchtold július 28-iki jegyzéke a pétervári nagykövethöz és a bécsi orosz nagykövet jelentése. Vörös-könyv 40. szám. Narancssárga könyv 45. sz.

háború tartama alatt is folytathatók a béke helyreállítására célzó eszmecserek. Ellenben még ha bizonyos lett volna is, hogy eredménytelen marad az eszmecsere, előre volt látható, hogy visszautasítása alkalmat nyújt Oroszországnak azért Ausztria-Magyarországra hárítani az odiumot, míg a conferentia-terv meghíusításáért Németországot tehetfe felelőssé.

Éppen azért a német kormány Sasonow javaslatát megnyugvással fogadta,¹ elutasítását pedig rossz néven vette és azt kívánta, hogy a szövetséges két államnak az európai béke fönntartására célzó őszinte törekvése kellően documentáltassék. E végből a birodalmi cancellár a bécsi német nagykövethez a következő jegyzéket intézte: «Úgy látszik, félreértés forog fönm, a melynek fölvilágosítását kérem. Nem kívánhatjuk Ausztria-Magyarországtól, hogy Szerbiával, a melylyel hadilábon áll, tárgyalásba bocsátkozzék; de az Oroszországgal való eszmecsereének elutasítása súlyos hiba volna. Mi készek vagyunk a szövetségünkből származó köteleességünket teljesíteni; de nem engedhetjük magunkat tanácsaink mellőzése következtében Ausztria-Magyarország által «világháborúba» (Weltbrand) bonyolítottatni. Sziveskedjék Berchtold gróf előtt azonnal nyomatékosan és komolyan ezen irányban nyilatkozni.»²

Az utasítás tartalmának és hangjának magyarázatát nyújtja azon körülmény, hogy éppen akkor lépett Anglia beavatkozásának eshetősége előtérbe, így az a helyzet, a melynek keretében Németország feltétlen támogatást ígért szövetségésének, megváltozott és most az önmegtagadás áldozatát kellett meghozni azért, hogy az igazi «Weltbrand» kitörése megakadályoztassék.³

A német kormány megkeresésére Berchtold gróf nem késett a pétervári nagykövetet felhatalmazni, hogy az orosz külügyministerrel az eszmecsereét indítsa meg.⁴

Egyébiránt a német kormány most már nem bízott benne,

¹ A berlini angol nagykövet július 27-iki jelentése. Kék-könyv. 43. sz.

² Ezen július 29-ikén kelt jegyzéket a birodalmi cancellár 1915 augusztus 19-én a birodalmi gyűlésen tartott beszédében tette közzé.

³ Ezt a római angol követ július 30-iki jelentéséből tudjuk. Kék-könyv. 106. szám.

⁴ Július 30-án kelt táviratában. Vörös-könyv. 49. szám.

hogy a háború Oroszországgal elkerülhető lesz és el volt határozva arra, hogy a mikor ezen eset bekövetkezik, Ausztria-Magyarországot hűségesen támogatni fogja.

Ezen elhatározását július 28-ikán a birodalmi cancellár a németországi államoknak tudomására hozta. Ebben így nyilatkozik: «A kötelesség, hogy Európát egy általános háborútól megóvjuk, arra utal minket, hogy híven eddigi politikánkhoz, melyet negyvennégy éven át az európai béke fönntartása érdekében sikerrel folytattunk, a conflictus localizálására czélzó törekvéseinket ne hagyjuk abba; ha azonban várakozásunk ellenére Oroszország beavatkozása a tűzvész tovább harapódzását vonná maga után, híven szerződési kötelességünkhöz, a birodalom egész hatalmával támogatni fogjuk a szomszéd monarchiát. Csak ha rákényszerítenek, ragadunk fegyvert, de akkor azon nyugodt tudattal teszszük azt, hogy a szerencsétlenségnek, melyet a háború Európa népére hoz, nem mi vagyunk okai.»¹

Most a conflictus localizálása érdekében maga a német császár is megszólaltatta hatalmas szavát.

A krízis kezdetén Norvégia partjain időzött, de mikor ez veszélyes fordulatot vett, útját rögtön félbeszakította és visszatért Berlinbe. Innen július 28-ikán táviratot intézett az orosz czárhoz, a kit az osztrák-magyar monarchia föllépésének jogsultságáról igyekezett meggyőzni. Utalt a lelkiismeretlen agitációra, mely Szerbország részéről Ausztria-Magyarország ellen folyt és a serajevói merényletbe vezetett, a melylyel szemközt az uralkodók közös kötelessége oda hatni, hogy mindazok, kik azért felelősek, a megérdemelt büntetést el ne kerüljék. Elismeri, hogy a czárra és kormányára nézve nehéz az orosz közvélemény nyomásának ellenállani; ennél fogva ő maga egész befolyását felhasználja, hogy Ausztria-Magyarország az orosz kormányval megegyezésre jutni igyekezzék; ezen irányban a czár támogatását is kéri.

Válaszában a czár kemény szavakat használt Ausztria-Magyarország ellen. «Gyalázatosnak» nevezte a háborút, melyet a monarchia «egy gyenge országnak» izent és kijelentette, hogy népei határtalan felháborodásában osztozik. Előre látja — úgy-

¹ Fehér-könyv. 2. szám.

mond — hogy az erős nyomásnak, mely ő rá gyakoroltatni fog, nem lesz képes ellenállni és kénytelen lesz rendszabályokat foganatosítani, melyek háborúra vezetnek; ezen szerencsétlenség elhárítása végett kéri a császárt: «artsa vissza szövetségét attól, hogy kelleténél messzibbre menjen».

Vilmos császár erőteljesen utasította vissza a szövetségese ellen irányuló heves kifakadást. «Ausztria-Magyarország eljárását — írja válaszában — nem tekinthetem gyalázatos háborúnak. A monarchia ugyanis, miután saját tapasztalásából tudja, hogy Szerbia ígéretei, ha csak papíron állanak, egészen megbízhatatlanok, eljárásával kísérletet tesz, hogy az ígérek teljesítése tekintetében teljes biztosítékokat szerezzen. Ebben a föltevésben megerősít azon ígérete, hogy területi foglalásokat Szerbia hátrányára nem tervez. Nézetem szerint tehát Oroszországra nézve lehetséges az osztrák-szerb conflictussal szemközt a néző szerepében maradni és Európát megkímélni a háborútól, mely minden eddiginél iszonyúbbá válnék.»

Ugyanakkor a német kormány Angliával folytatta tárgyalásait a békeközvetítés lehetővé tétele végett. Az angol kormány ez irányban azon javaslattal lépett föl, hogy Ausztria-Magyarország, miután seregével Belgrádot és a szomszéd területet megszállotta, hadműveleteit függeszse föl és engedjen időt a nagyhatalmaknak arra, hogy Szerbiát megfelelő elégtétel nyújtására bírják, ha pedig ez sikerült, a megszállott területről vonuljon ki.¹

A német kormány ezen javaslatot, mely szövetségese nagyhatalmiállásával összeegyeztethetőnek látszott, készséggel karolta föl. Maga a német császár is helyeselte és elfogadtatása érdekében maga tett lépéseket Bécsben, a honnan kedvező választ kapott.²

Azonban Oroszország a háborús gondolatot csak azon feltétel alatt volt hajlandó elejteni, ha a béke fönntartása Ausztria-Magyarország megalázásával járhat.

¹ Sir Edward Grey július 29- és 30-iki táviratai a bécsi és berlini angol nagykövetekhez. Fehér-könyv. 84., 89., 90., 103. szám.

² Ez kiténik Vilmos császárnak július 31-én az angol királyhoz intézett táviratából. Kék-könyv. 31. szám.

Julius 30-ikán a német nagykövet azon kérdést intézte az orosz külügyministerhez, hogy milyen föltételek alatt volna Oroszország rábírható, hogy fenyegető hadikészületeivel hagyjon föl. Sasonow erre fölkérte Pourtalés grófot, foglaljon helyet íróasztalánál és a következő nyilatkozatot dictálta neki: «Ha Ausztria-Magyarország elismeri, hogy a közte és Szerbia között fennforgó kérdés európai jelentőségű és kész ultimatumából a Szerbia souverainitására sérelmes pontokat törölni, Oroszország kötelezi magát hadikészületeinek beszüntetésére.»¹

Szükségkép előre kellett látnia, hogy ezen megalázó nyilatkozatot a német kormány támogatni, az osztrák-magyar kormány elfogadni nem fogja; így tehát ezzel is a tárgyalások megszakítását kívánta elérni úgy, hogy azért a felelősséget a két szövetséges hatalomra háríthassa. A német kormány csakugyan elfogadhatatlannak nyilvánította az orosz javaslatot.²

Ezen felfogásban osztozott az angol államtitkár és rábírta az orosz külügyministert, hogy nyilatkozatát kiméletesebb formában alakítsa át, a ki az új tervezetet ismét közölte a német kormánynyal. A berlini angol nagykövet július 31-ikén a német államtitkárt ostromolta, hogy az átalakított nyilatkozat elfogadását Bécsben eszközölje ki.

Jagow nagy elismeréssel szólott Grey erőfeszítéseiről, előadta továbbá, hogy mind Vilmos császár, mind a birodalmi külügyi hivatal a megelőző napon hathatósan kérte az osztrák-magyar kormányt, hogy a tárgyalások folytatását Szent-Pétervárott tegye lehetővé és Bécsből kedvező választ kaptak; azonban minden igyekezetüket a Pétervárról érkezett azon tudósítás, a mely szerint ott az általános mozgósítás elrendeltetett, meghiúsította.³

Áz orosz mozgósítás csakugyan véget vetett a tárgyalásoknak.

¹ Sasonow, július 30-iki körjegyzékében, maga beszéli el így a történeteket. Ellenben a pétervári angol nagykövet előtt dicsekedve olyan részleteket mondott el, a melyek az ő saját előadásával ellentétben állanak. Kék-könyv. 97. szám.

² Sasonow augusztus 2-án kelt körjegyzéke. Narancessárga-könyv. 77. sz.

³ A berlini angol nagykövet július 31-iki jelentése. Kék-könyv. 121. sz.

A német államtitkár megmagyarázta az angol követnek, hogy azon előnyt, melyet Oroszországnak a számbeli túlsúly biztosít, Németország csak fegyverkezése gyorsaságával egyenlítheti ki, minélfogva nem engedhet időt az orosz hadseregnek a készülétekre.¹

Ennek következtében a német kormány Pétervárra ultimatumot küldött, a melyben a Németország és Ausztria-Magyarország ellen irányuló hadikészületeknek tizenkét óra alatt beszüntetését követelte; miután pedig erre választ nem kapott, augusztus 1-én táviratilag Pétervárra küldötte hadizenetét, melyet kizárólag azzal indokolt, hogy az orosz mozgósítás a német birodalom biztonságát, sőt fönnállását is veszélyezteti; az Ausztria-Magyarországgal fönnálló szövetséghől folyó kötelességekről pedig nem tett említést.²

Ellenben Ausztria-Magyarország augusztus 4-ikén Pétervárra bocsátott hadizenetét két okkal támogatta: az egyik a fenyegető magatartás, melyet Oroszország a Szerbiával felmerült *conflictusban* elfoglal; a másik azon tény, hogy ezen *conflictus* következtében Oroszország a német birodalom ellen támadólag lépett föl.³

II.

Míg azon viszony, melyben a világháború kitérése előtt Németország Ausztria-Magyarországhoz állott, a történelem lapjain a szövetséges hűség fénylő példája gyanánt fog minden időben tündökölni: gyászos képet tüntet föl azon állás, melyet Olaszország ugyanakkor a hármasszövetségben elfoglalt.

Az 1914-ik év első felében úgy látszott, hogy az ellentétek, melyek Olaszország és Ausztria-Magyarország között a Balkán-háborúk és a londoni conferentia idején az események háttérében lappangtak, teljesen ki vannak egyenlítve. A két állam külügyministereinek találkozását a Quarnero partjain a félhivatalos sajtó a hármasszövetség diadala gyanánt ünnepelte. Az osztrák-magyar külügyminister pedig április hó folya-

¹ Ugyanannak augusztus 1-én kelt jelentése ugyanott, 138. szám.

² Fehér-könyv. 27. szám.

³ Vörös-könyv. 59. szám.

mán az osztrák és a magyar delegációk előtt hirdette, hogy a kartársával folytatott eszmecserék meggyőzték a felől, hogy «a keleten végbement új alakulások új érdekkapcsolatot hoztak létre a két szövetséges állam között, a melyek politikájukat közös utakon közös munkára fogják vezetni.»

E szerint az osztrák-magyar monarchia népei, a serajeói merénylet után, a nagy világválság küszöbén megnyugvással gondoltak arra, hogy Olaszországban megbízható szövetségeseik van. A fővárosok lakói lelkesedésükben, melylyel a merénylet megtorlásának alkalmát üdvözölték, a hármasszövetséget és a két szövetségest egyaránt zajosan ünnepelték.

Azonban mind Ausztria-Magyarország, mind Németország kormányfőiről aggódva tárgyalták a kérdést: vajon milyen állást fog Olaszország elfoglalni? Behatóan tanulmányozták azon jogokat, a melyeket neki a hármasszövetség szerződése biztosít, azon kötelelességeket, melyeket rá ró és mérlegeltek azon érdekeket, melyek elhatározására befolyást gyakorolhattak.

A hármasszövetségi szerződés III. cikke értelmében Olaszországra nézve a hadi segély nyújtásának kötelelessége csak akkor állott be, ha szövetségeseit két nagyhatalom támadja meg, vagyis ha akár Németország, akár Ausztria-Magyarország ellen Oroszország és Franciaország együtt háborút indít. A IV. cikk értelmében Olaszországra nézve a semlegeségnek jóakarató formában fenntartása csak akkor válik kötelezővé, ha egyik szövetségese biztonságában fenyegetve egy nagyhatalmat megtámadni kényszerül, vagyis ha Ausztria-Magyarország állami biztonságában Szerbország által fenyegetve az ezt oltalmazó Oroszországnak háborút izen.

Azonban ilyen eseteket leszámítva, a szerződés I. cikke Olaszországra azt a kötelelességet szabta meg, hogy bármilyen körülmények között szövetségeseivel békét és barátságot tartson, őket a saját érdekeinek határai között támogatásban részesítse és ellenségeikkel szövetségre ne lépjen.

Viszont ugyanezen cikk értelmében a központi hatalmak kötelezve voltak Olaszországgal minden közérdekű politikai és közgazdasági kérdés felmerülésekor eszmecserébe bocsátkozni. A VII. cikk pedig megállapította, hogy Ausztria-Magyaror-

szág köteles a török birodalom területén Olaszországra nézve hátrányos területi változtatásokat meggátolni; neki a maga és más hatalmaknak a török birodalom területére vonatkozó intézkedéseiről tájékoztatást nyújtani, végre, ha ő maga a török birodalom területén előnyöket szerez, neki megfelelő kárpótlást szolgáltatni.

Míg a köteleességek és jogok formulázásában használt határozatlan és kétes értelmű kifejezések a cikkek alkalmazásánál Olaszországnak szabad kezet engedtek:¹ a politikai helyzet nem állott tisztán kialakulva.

Az 1879-iki kettős szövetség állandóságát és az 1882-iki hármasszövetség tartósságát főképen annak a körülménynek kell tulajdonítani, hogy a szerződő felek őszintén defensív célok szolgálatába állottak és éppen ezért maguknak más hatalmakkal politikai természetű szerződések kötésének szabadságát fönntartották. Ezen szabadsággal legbőszéesebben élt, sőt visszaélt Olaszország. Előbb Franciaországgal, majd Angliával, végre Oroszországgal kötött politikai célok megvalósítására szerződéseket. Ezek nem voltak ugyan egyenesen arra hivatva, hogy azt az utat egyengessék, a mely a hármasszövetségből a hármasszövetség-hoz vezetett, hanem az új szövetségesekkel érdekközösségeket teremtettek, a melyekből a régi szövetségesekkel érdeellentétek keletkeztek. Ilyenek merültek föl az algecírasi conferentián, a boszniai annexió alkalmával, a Balkán-háborúban és a londoni conferentia idejében.²

A központi hatalmakban ily módon szövetségesük iránt felkeltett bizalmatlanságot növelték a kellemetlen indiscretiók, a melyek 1903-ban és 1910-ben követték el, a mikor a hármasszövetség hatalmainak közös terveire és megállapodásaira vonatkozó titkos irományok Rómából a francia kormányhoz kerültek.³

Végre ez a bizalmatlanság táplálékot nyert az által is,

¹ A szerződés szövegének ezen szempontból kimerítő fejtegetését tartalmazza a jelen tanulmánynak a deczemberi füzetben közlött része.

² Ezen eseményeket tanulmányunk egy korábbi fejezetében tárgyaltuk.

³ Ezekről szól Severus: *Zehn Monate italienischer Neutralität*. (Gotha 1915.) 4, 5. l.

hogyan az irredentista áramlat a tömegekben, az azokat vezető sajtóban és a parlamentben időközönként viharos tüntetésekben nyilatkozott. Hogy a hadsereg körében is jelentékeny tért foglalt, kitünt 1909 végén, mikor kevéssel az orosz csár látogatása után, Asinari tábornok, egy katonai ünnepélyen tartott beszédében, bajtársait figyelmeztette arra, hogy a határon túl rabságban szülő testvérek szabadító fegyverükre várakoznak. A kormány erélyes föllépése, mely a tábornok nyugdíjazását rendelte el, nem csökkentette az eset jelentőségét.

A serajevói merénylet után az olasz közvélemény állapotának aggasztó megnyilatkozását kellett fölismerni a sajtó nagyszámú organumainak ellenséges magatartásában. Egy kiváló német publicista, a ki ezen időben Olaszországban működött és tárgyilagosan bírálja az eseményeket, tanúságot tesz arról, hogy a meggyilkolt főherceg személye, ugyszintén Ausztria-Magyarország és a Habsburg-monarchia politikája ellen izzó gyűlölet lobbant lángra, úgy hogy azok is, kik az olasz sajtó hangulatát évek óta figyelemmel kísérték, megdöbbenve állították föl a kérdést: miképen volt lehetséges közös politikát folytatni olyan körökkel, a melyek a szövetségnek több mint harmincz éven át való főnnállása után is, magukat a Habsburg-monarchia és uralkodója iránt szenvedélyes ellenfelek, úgyszólván személyes ellenségek gyanánt viselik?¹

Ezen körülmények között csak egy erőteljes, tekintélyes, személyes érdekektől független, szorosán összetartó többség által támogatott kormány lehetett képes arra, hogy egyfelől a tömegek nyomásának ellenálljon, másfelől a központi hatalmakban bizalmat ébresztszen és a hármasszövetség útjáról le ne térjen.

Ilyen kormánya volt Olaszországnak Giolitti tíz éves miniszerelnöksége alatt. Azonban az ő önzetlensége azon saját-szerű felfogásban érvényesült, hogy az ország politikai fejlődése szempontjából a kormányok állandósága vagy hosszú tartóssága nem hasznos, hanem azoknak rövid időközökben való váltakozására kell törekedni. Ezért, noha a korona és a többség bizalmát csorbítatlanul bírta, 1914 február végén lemondott.

¹ Severus idézett munkája. 1. l.

Helyét Antonio Salandra képviselő, nápolyi jogtanár foglalta el, ki elődjétől azt a biztosítást nyerte, hogy a hozzá ragaszkodó többséggel támogatni fogja.

Így tehát Salandra elődje ideiglenes helytartójának szerepét vállalta el. Ezen szerény politikai állás nem elégítette ki. Saját többséggel rendelkezni, önálló irányt követni, nevéhez fűződő eredményeket fölmutatni volt becsvágva. Kormányzásának első hónapjaiban nem kedvezett neki a szerencse. A social-demokrata párt parlamenti obstructiója, a Romagnában rendezett véres lázongások és a vasuti strike-ok csakhamar meg-ingatták tekintélyét. A serajevói merénylet által támasztott bonyodalmak közepett tisztában volt azzal, hogy ha üres kézzel jelenik meg az ország színe előtt, pályáját szégyenteljesen kell befejeznie; ellenben ha az ország területi gyarapítását, a nemzeti aspiratiók megvalósítását tudja biztosítani, nagy államférfiú varázsával környezi egyéniségét. El volt tökélve, hogy ha lehet, — a hármas-szövetség fönntartásával, ha kell, felbontásával, fog czélja elérésére törekedni.

A külügyministeri tárczát az ő ministeriumában is megtartotta San Giuliano marchese, ki azt négy esztendő előtt mint Giolitti bizalmas embere nyerte el és mind az országban, mind a külföldön osztatlan tiszteletet és bizalmat vívott ki magának, mint a hármas-szövetség őszinte híve meg volt győződve arról, hogy az eddigi politikai irány megtartását követeli Olaszország érdeke. Azonban a súlyos kór, mely ekkor életerejét aláaknázza és negyedfél hónap mulva sirba vitte, jellemének szilárdságát és akaratának ellenálló képességét meg-ingatta, s a döntő szót Salandrának juttatta.

A kormány két tagja, Martini gyarmatügyi és Ciuffelli közmunkaügyi ministerek, kikről köztudomású volt, hogy a hármas-szövetségnek nem barátai, rendes körülmények között, normalis időkben a kormány politikájának irányítására befolyást nem gyakorolhattak; azonban összeköttetésben állván a socialista párttal, mely Olaszországot a «reactionarius császárok»-tól a «demokrata» Franciaország felé sodorta, most jelentőséghez jutottak.¹

¹ A Salandra-kormány jellemzésére vonatkozó részleteket Severus idézett munkájából (4—10) kölcsönzöm.

Azon tudósítások, a melyek Olaszországból a serajevói merénylet után Bécsbe eljutottak, ott a külügyministerium körében nagymérvű bizalmatlanságot keltettek, a melynek legelső következménye azon megállapodás volt, hogy szándékaikba, terveikbe és elhatározásaikba az olasz kormányt be nem avatják.

Erre az osztrák-magyar kormány kétségkívül fel volt jogosítva. A Szerbiától szenvedett sérelmek orvoslását, melyet kizárólag a saját ügyének és föladatának tekintett, nem kellett azon «általános érdekű» kérdések közé sorolnia, a melyeknek szövetségeseivel megbeszélését szerződésük I. cikke követelte. Ezen conflictusból keletkezettek ugyan Olaszországot is érdeklő kérdések; de lehetetlen föltenni, hogy a szerződő felek mindazon intézkedéseik kölcsönös közlésére és tárgyalására kötelezték volna magukat, a melyekből a hármasszövetséger kívül álló hatalmakkal összeütkezések keletkezettek; mert akkor összes diplomatiái lépéseiket egymásnak bírálata alá kellett volna bocsátaniok; a minek következtében egymás között merültek volna föl összeütkezések.

A főnnforgó esetre nem volt alkalmazható a szerződés VII. cikke sem, mely a török birodalom területén tervezett megszállásokra vonatkozó intézkedések közlését követelte, már pedig ilyenekkel a Szerbországtól követelt biztosítékok vonatkozásban nem állottak.

Mindazáltal fölvethető a kérdés: vajon a külügyministerium elhatározása szükséges, czélszerű és hasznos volt-e?

Ha Bécsben attól tartottak, hogy az 1903. és 1910-ik évi indiscretiók ismétlődni fognak és Szentpétervárott idő előtt, az osztrák-magyar monarchiára hátrányos katonai intézkedéseket vonnak maguk után: tekintetbe lehetett más résziől venni azt, hogy a hivatalos közlés mellőzése a titok megőrzését nem biztosíthatta, mert a diplomatiának több más útja van, melyen a féltékenyen őrzött titkokhoz eljut; a mint ez alkalomnál is az ultimatum tartalma felől a diplomaták tájékozva voltak, csak a negyvennyolcz órai határidő kitűzése maradt titokban; már pedig ha ezt néhány nappal korábban tárják föl Rómában, ez a helyzetre lényeges befolyást nem gyakorolhatott.

Továbbá bizonyos volt, hogy az olasz kormány, ha az

ultimatum előlegesen közöltetik vele és benyújtása előtt vele szemközt állást foglal, több pontja ellen kifogást emel; azonban az osztrák-magyar kormány, ha a kifogásokon túlteszi magát, ezzel helyzetét nem súlyosbítja, mert ezen eljárását az olasz kormány, csak úgy, mint a közlés mellőzését, jogain ejtett sérelmek és szerződésszegésnek tüntethette föl.

Végre az 1912-ben Montenegro ellen tervezett támadás idejében történtek után Bécsben nem merülhetett föl az iránt kétség, hogy ha az ultimatumot előlegesen közlik az olasz kormánylyal, ez a VII. cikk alapján compensatiókat fog követelni; már pedig ezen odiosus ügy tárgyalásának elhalasztása kívánatosnak látszott; azonban míg ilyen módon legfeljebb néhány napot lehetett nyerni, kérdés: vajon nem lett volna-e czélszerű ki nem térni a kényes kérdés elől, és inkább tisztázására a legelső alkalmat megragadni?

Ettől Ausztria-Magyarországot valószínűleg politikai integritása tartotta vissza. El volt tökélyre arra, hogy csak állami biztonságának megóvására ragad fegyvert, egyéb előnyöket nem szerez. Mivel tehát «Európa térképének átidomítására a maga érdekében nem törekedett», ilyenekre másnak érdekében törekedni szintén nem vélte megengedettnek.

Noha, ezen álláspont tiszteletet parancsol, kérdés, vajon arra helyezkedni czélszerű volt-e?

Mivel egy részről bizonyos volt, hogy Olaszország területének gyarapítására irányuló igényeket fog támasztani és ezeknek kielégítése nélkül a háborúban szövetségeseit nem támogatja, más részről lehetséges volt, hogy a háború folyamán szövetségeseinek ellenségeihez csatlakozik, nem lett volna-e czélszerű, már most kísérletet tenni annak biztosítására, hogy ha a conflictus európai háborúvá fejlődik ki, a hármasszövetség seregei egy csata-sorban küzdjenek?

Ezen cél elérése kétségkívül a lehetőség körébe tartozott. Nem tehető föl, hogy Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország kormányfői, kik a hármasszövetséget megkötötték és ismételten megújították, lehetetlent követeltek és ígértek. Még 1915 július második felében is a monarchia külügyministere és római nagykövete, noha különben a legnagyobb bizalmatlanságot táplálták Olaszország iránt, mégis — mint

látni fogjuk — a háborúban való részvételének kieszközlését lehetségesnek tartották. Csakugyan az azóta közzétett diplomatiái iratokban egyáltalán nem talál alapot azon gyanú, hogy Olaszország a világháború kitörése előtt, a hármasszövetségben elfoglalt állásával ellentétes kötelezettségeket vállalt.

Ahhoz, hogy Olaszországot szövetségesei új megállapodásokkal lekössék, a legalkalmasabb időpont az ultimatum átnyújtását megelőző napokban állott be, a mikor már számolni kellett azon eshetőséggel, hogy Orosz- és Franciaország bevonatnak a háborúba, de még nem lehetett arra gondolni, hogy Anglia hozzájuk csatlakozik. Ekkor a «zsaroló» követelések elutasításának, majd teljesítésének egyaránt kínos szükségessége is elhárítható volt.

Nem kellett volna-e Olaszország előtt az európai háborúban közösen kiküzdendő végső diadal esetére a hatalmi gyarapodás olyan perspektíváját nyitni meg, a mely az olasz közvéleményt meghódíthatta volna?

Miután 1881-ben a Somminótól vezérelt párt az olasz nemzetet meggyőzte arról, hogy a Triest és Trentino «gyermekes» ábrándjairól való lemondásáért a középhatalmakhoz csatlakozásáért dús kárpótlást ígér: nem sikerült volna-e a Salandra kormánynak Corsica, Tunis és Algir varázsigéivel Olaszországot még szorosabban a hármasszövetséghez csatolni?

Ezen eszköz fölhasználását sem erkölcsi, sem politikai tekintetek nem tilthatták, bizonyos volt, hogy Orosz- és Franciaország ígéreteivel Ausztria-Magyarország rovására szintén nem fognak fukarkodni.

III.

Az olasz kormány a serajevói merénylet után nem helyezkedett Ausztria-Magyarország érzelmi világának és politikai érdekeinek álláspontjára, Németországot sem kísérté tartózkodó magatartásának útjain. Azt tűzte ki feladatául, hogy közbenjárásával a conflictus békés elintézését lehetővé tegye.

San Giuliano az osztrák-magyar nagykövetet ismételtlen fölkerlte, hogy kormányát a mérséklet szükségességére figyel-

meztesse;¹ sőt nyomást kívánván rá gyakorolni, nem hallgatta el, hogy az olasz közvélemény rokonszenvet táplál Szerbország iránt és ezen ország függetlensége Olaszország fontos érdekeihez tartozik.² Másrésztől a szerb kormányt intette, hogy engedményekkel hatalmas szövetségesét nyugtassa meg, elégítse ki.³

Egyébiránt nem tett kísérletet, hogy a bécsi tervek titkába behatoljon. Türelmesen várta be azt az időpontot, a mikor azt előtte szövetségesei önszántukból föltárják.

Időközben Berchtold gróf érezte annak szükségességét, hogy a Belgrádba intézendő ultimatumra, útnak indítása előtt, az olasz kormányt és közvéleményt előkészítse. Megbizásából július 21-én a római nagykövet a következőket közölte San Giuliano marchesevel:

A serajevói vizsgálat eredményei és az évek óta folytatott aknamunka az osztrák-magyar kormányt arra kényszerítik, hogy Belgrádban «komoly hangon beszéljen», és a Szerbiával fennálló bizonytalan viszonyt tisztázza, a mi a monarchia helyzetének és a hármasszövetség ellenállóképességének szempontjából mellőzhetetlenül szükséges; a Belgrádban teendő «lépés» az ügy békés elintézésének lehetőségét ki nem zárja; de ha a békés eszközök alkalmazása eredménytelen maradna is, a monarchia hódító háborúra és szerb területek bekebelezésére nem gondol; mivel az olasz külügyminister ismételtén kijelentette, hogy Olaszországnak szüksége van erős Ausztria-Magyarországra, a monarchia arra számít, hogy pártjára fog állani Olaszország és szövetségű, loyális magatartást fog irányában tanusítani; ezért azon kéréssel fordul hozzá, gondoskodjék idején arról, hogy az olasz sajtó szövetségű irányban

¹ Maga a nagykövet 1915 július 20-iki jelentésében írja, hogy a minister «ismételtén és ezúttal hosszadalmasan» fejtegette ezt a témát. Vörös-könyv. 3. szám.

² Ezt július 17-én a szerb követ jelenti Belgrádba. Szerb kék-könyv. 28. szám. A közlés lényegét hitelesnek kell elfogadnunk, noha ezt a követ valószínűleg erősen kiszínezte.

³ Hogy ilyen irányban csakugyan működött, nemcsak az osztrák-magyar követ előtt tett nyilatkozataiból tudjuk, hanem a római francia nagykövet július 22- és 24-iki jelentéseiből is megállapíthatjuk. Sárga-könyv. 17., 27. számok.

inspiráltassék és a mikor «a lépés» Belgrádban megtörtént, így nyilatkozzék; Montenegrót pedig Szerbia támogatásától tartsa vissza.

Az olasz külügyminister ezen közlés meghallgatása után, a nélkül, hogy a Belgrádban teendő «lépés» természetere felől fölvilágosításokat kérne, aggodalmait tárta föl annak következményei felől. Kifejtette, hogy a monarchia viszonyát Szerbiához rendezni csak engedékenységgel lehet, nem pedig megalázó, erőszakos lépésekkel; mivel Olaszországra nézve kívánatos, hogy Ausztria-Magyarország erős legyen ugyan, de területe gyarapításától tartózkodjék, megnyugvással vesz tudomást a felől, hogy az osztrák-magyar kormány új területek bekebelezésére nem gondol; határozott szándéka a monarchiát támogatni; de erre csak úgy lesz képes, ha a követelések, melyeket a monarchia Szerbia irányában támaszt, jogosultak, különben ellentétbe kerülne az olasz néppel, mely szabadelvű irányánál és az ország forradalmi eredeténél fogva az irredentista (nemzetiségeket felszabadító) törekvések iránt rokonszenvet táplál; ezért csak miután a Szerbiában teendő lépés felől teljesen tájékozva lesz, gyakorolhat az olasz sajtóra befolyást; ellenben kész már most Montenegróba az olasz követhoz a kívánt irányban megfelelő utasításokat küldeni.¹

Ezen társalgás folyamán Mérey nem hallgatta el, hogy a föltételekhez kötött támogatás ígérésében «a barátság kielégítő bizonyítékát» nem találhatja föl.

Két nappal később ismét megjelent a ministernél azon közléssel, hogy másnap be fogja mutatni a Szerbiához intézett jegyzék szövegét, a melyről most már elmondotta, hogy a monarchia területi épségét fenyegető mozgalmak elfojtására alkalmas követeléseket tartalmaz, és negyvennyolcz óra letelte előtt határozott választ vár.

A minister azt válaszolta, hogy mielőtt a követeléseket ismerné, véleményt nem mondhat; mindazonáltal ígérte, hogy az olasz sajtóra mérséklőleg fog hatni, a mivel elárulta, hogy

¹ Berchtold gróf július 20-iki távirata a római nagykövethoz és ennek július 22-iki jelentése. Vörös-könyv. 2., 3. szám.

a jegyzék tartalmáról tájékozva van, és annak az olasz közvéleményre kedvezőtlen hatását előre látja.¹

A jegyzék másolatát Fiuggi fürdőhelyen vette át, a hol a német nagykövet is időzött.² Itt a két miniszter megállapodásra jutott az iránt, hogy

a) a háború fenyegető veszélyének elhárítása végett határozatos diplomatai tevékenységet fognak kifejteni;

b) ha Ausztria-Magyarország és Szerbia között háborúra kerül a sor, abban Olaszország, a hármasszövetségi szerződés III. cikkének betűszerinti értelmezésére támaszkodva, nem fog részt venni;

c) a kedvező alkalmat arra használják föl, hogy a szerződés VII. cikkére hivatkozva, Ausztria-Magyarországtól engedményeket erőszakoljanak ki.

Az osztrák-magyar kormányhoz intézendő következő jegyzéket formuláztak: «Azon esetre, ha a Szerbországgal fönnforgó conflictus háborús fordulatot venne és szerbországi területnek, akárcsak ideiglenesen is, megszállását vonná maga után, az olasz kormány fönntartja magának, hogy a hármasszövetségi szerződés VII. cikke értelmében kártérítésre megillető jogát igénybe vegye, mert azon nézetben van, hogy a cs. és kir. kormánynak, a szerb terület esetleges megszállása előtt, az olasz kormánnyal megegyezésre kell jutnia.»³

Mivel Berchtold gróf már három nappal azelőtt Rómában bejelentette volt, hogy a monarchia területszerzésre nem gondol, a jegyzék a megszálláson csakis a szerb területen foganatosítandó hadi műveleteket érthette. E szerint az olasz kormány azt követelte, hogy Ausztria-Magyarország tőle a hadi műveletek megindítására engedélyt kérjen és ha ezt kiesz-

¹ Berchtold július 22-iki távirata a római nagykövethoz és ennek július 23-iki jelentése. Ugyanott. 4. és 7. szám.

² A római osztrák-magyar nagykövet július 23-án jelenti, hogy a külügyminiszter másnap Fiuggiba utazik, a hol a miniszterelnökkel és a német nagykövettel értekezni fog. (Vörös-könyv. 7. szám.) A miniszterelnök 1915 június 3-án a Capitoliumon tartott beszédében említi, hogy Fiuggiban megállapodásait a német nagykövettel köztölték; azonban azon állásponttól, melyet azokkal szemben a nagykövet elfoglalt, tájékozva nem vagyunk.

³ Vörös-könyv. 9. szám.

közölni nem képes, azok megindításáról mondjon le. Mintha a monarchiához így szólott volna: Csak úgy engedem meg, hogy magadat birvagyó szomszédod merénylete ellen megoltalmazad, ha előbb az én birvagyomat elégíted ki. Ilyen követelésre a VII. cikk, szerencsétlen fogalmazása ellenére sem,¹ nyújtott jogalapot.

A cikk Ausztria-Magyarország és Olaszország között az előleges megegyezést azon «megszállások» tekintetében követelte, a melyeket a két állam saját területük gyarapításának czéljából a török birodalom területén tervez és foganatosít. Sem Szerbország azon területhez, sem az ellene indítandó hadjárat azon vállalatokhoz, a melyekről a VII. cikk intézkedik, nem tartozott; arra nézve a szerződés I., III. és IV. cikkei voltak mérvadók, a melyekben sem megegyezésről, sem kártérítés nyújtásáról szó nincs.

Ezen utóbbi cikkek a szerződőfelek felségjogait és cselekvési szabadságát egyáltalán érintetlenül hagyják. Nem is tehető föl, hogy beleegyezésüket adták volna olyan korlátozáshoz, a mely arra kötelezte őket, hogy a mikor állami biztonságukat megvédeni, szenvedett sérelmeket megtorolni kell, ehhez szövetségesük fölhatalmazását kártérítés árán eszközöljék ki. Lehetetlen, hogy valamely állam egy másikat azon hatalommal ruházza föl, hogy teljesíthetetlen követelésekkel ilyen vállalatot visszatarthassa; vagy hogy valamely állam hadivállalata küszöbén magát szövetségesé által kényszerítettetni hagyja engedményekre, a melyek érvényben maradnak azon esetre is, ha a vállalat eredmény nélkül vagy épenséggel szerencsétlenül végződik.

E szerint az olasz kormány a VII. cikknek tudatosan és czélzatosan olyan értelmet tulajdonított, a mely betűjével és szellemével megegyeztethető nem volt. Eljárásának illoyalítását még szembetűnőbbé teszi azon tény, hogy ellentétbe jutott a saját eljárásával, a melyet a jelzeti cikk magyarázatánál, 1909-ben és alkalmazásánál, 1912-ben követett.²

¹ Ezt egyik megelőző fejezetben mutattam ki.

² 1909 végén a novibazári terület tárgyában Ausztria-Magyarországgal kötött egyezségben világosan megállapítja, hogy a VII. cikk csakis a török

Az ily módon tervezett actióban a zugprókatori leleményességgel és vakmerőséggel kieszelt eszköz méltó volt a célhoz, melynek szolgálni hivatva volt. Ugyanis kártérítési igényeinek kielégítését az olasz kormány két irányban kereshette: Albániában, melyet imént ő maga segített önálló állammá alakítani, most pedig nem habozott volna olasz gyarmattá lefokozni, vagy az olaszoktól lakott osztrák területeken, a melyekre nézve Ausztria-Magyarország birtokjogát nemcsak a nemzetközi jog törvényei, hanem a hármasszövetségben elvállalt kötelesegei alapján is tiszteletben kellett tartania.

Megállapodásaik gyűlöletességét betetőzte a kiméretlen türelmetlenség, melylyel végrehajtásukhoz hozzáláttak. Még annak a negyvennyolcz órai határidőnek leteltét sem bírták bevárni, a míg el kellett dőlni: vajon Szerbia az ultimátum követeléseit teljesíti-e vagy sem, vajon a kártérítési igények érvényesítésére alkalom nyílik-e vagy nem. Ha ugyanis Szerbia az ultimátum előtt meghajol és Ausztria-Magyarország részéről a megszállás szükségessége fönn nem forog, a július 25-iki jegyzék tárgytalanná és fölöslegessé válik.

A fuggii kormányprogrammemellett lényeges belső ellenmondást tüntet föl; mert a szerb-conflictusnak háborúvá elfajulása esetén Olaszországnak áldozat és koczkázat nélkül előnyököt biztosítani, de ugyanakkor a conflictusnak háborúvá elfajulását megakadályozni, így tehát Olaszországot a kilátásba helyezett előnyöktől elütni törekedett. Ezen rejtély megoldását azon föltevésben kell keresni, hogy Fiuggiban a miniszerelnök és a külügyminiszer között compromissum jött létre. Míg Salandra a lelkiismeret szavát elnémítva, bármily áron és mielőbb eredményeket kívánt fölmutatni, San Giuliano az erkölcsi motívumok mérlegelése elől nem zárkózott el és az európai béke fönttartására való törekvést az államférfiú első kötelesegeinek tekintvén, a kártérítési igényben a pressió eszközét láthatta, a melylyel a conflictus békés elintézése érdekében az osztrák-magyar kormányra hatni lehetett; azon reményt

birodalom területére vonatkozik. (Vörös-könyv. Függelék 2. szám.) 1912-ben Olaszország a török birodalomhoz tartozó égæi szigeteket szállott meg, a nélkül, hogy Ausztria-Magyarországgal előlegesen megegyezett volna.

táplálta, hogy igyekezeteivel most is, mint egy évvel azelőtt, sikert fog elérni.¹

Meg volt győződve arról, hogy törekvéseiben az olasz közvélemény helyeslésével találkozik. «Az olasz nép — mondotta a külföldi diplomátáknak, — sem bocsátaná meg nekünk, ha valamit elmulasztunk, a mivel a háború kitörését megakadályozhatjuk».

Azon álláspontra helyezkedett, hogy az osztrák-magyar kormány az ultimatum követeléseiből semmit sem engedhet, de remélte, hogy ki nem elégítő szerb válaszjegyzék elutasítása után is beéri azzal, ha Szerbia utólag az összes követelések teljesítésére ajánlkozik. Július utolsó napjaiban nagy tevékenységet fejtett ki a végből, hogy ezen alapon a kiegyenlítés létrehozassék. Ezért az angol államtitkár tervét, a mely szerint Anglia, Német-, Francia- és Olaszország londoni nagyköveteinek kellett volna a közvetítést elvállalni, készséggel fölkarolta; Németországot pedig, mely ezt el nem fogadta, azon javaslattal vélte elhatározása megváltoztatására bírni, hogy a négy nagyhatalom eleve kötelezze magát, hogy a konferentián az ultimatum követeléseinek teljesítését fogja ajánlani. Úgy vélekedett, hogy Szerbia könnyen rászánja magát az engedékenységre, ha azt mondhatja, hogy Európa, nem pedig egy nagyhatalom előtt hajol meg.²

Majd oda hatott, hogy az osztrák-magyar kormány kéressék föl, hogy maga tetszése szerint határozza meg, milyen formában hajlandó a négy hatalom közbenjárását elfogadni. Mikor pedig a conferentia létrejötte meghiúsult, azt javasolta az angol államtitkárnak, hogy ők ketten, mint az entente és a hármasszövetség képviselői, folytassák a békés kibontakozásra célzó tárgyalásokat.

E mellett egy veszedelmes kísérletet is tett. Azt a gondolatot pendítette meg Londonban, hogy mivel a német kormány

¹ Ezen combinatio, melyért a felelősséget egészen magamra kell vállalnom, San Giuliano további magatartásában és nyilatkozataiban, mint látni fogjuk, támpontokra talál.

² Bergsträsser mondja ezen javaslatról: «Ein verblüffend einfacher Ausweg... es wäre auch das Prestige Russlands nicht geschädigt worden, wenn es Serbien hätte diesen Weg gehen lassen». I. m. 51.

nagy súlyt vet a jó viszonynak fönntartására, Angliával szemben nagy hatást tenne Berlinben, ha ott megértének, hogy háború esetén Anglia csatlakozni fog Orosz- és Franciaországhoz.¹ «Azt reméltem, — mondá — hogy Anglia fenyegető nyilatkozata vagy magatartása a béke javára sikeres nyomást fog gyakorolni.»

Igyekezeteivel csak akkor hagyott föl, a mikor az orosz mozgósítás a tárgyalások fonalát szétszakította.

FRAKNÓI VILMOS.

¹ San Giuliano diplomatai tevékenységéről érdekes részleteket tartalmaznak a római angol és francia nagykövetek jelentései. Kék-könyv. 18, 19, 28, 29, 33, 38, 49, 57, 60, 64, 68, 80, 81, 86, 92, 100, 106, 107. számok. Sárga-könyv. 44, 50, 51, 52, 56, 68, 72, 84, 96, 98, 108, 109. számok.

LENGYELORSZÁG.

Arról a nemzetről szólok, a mely nemcsak balsorsa miatt, hanem talán még inkább azért, mert történetében sok a hasonlóság a magyaréval, nálunk mindig rokonszenv tárgya volt és most is az. Sympathiáktól a politika sem ragadtathatja el magát, még kevésbé a tudomány. Nekünk az a kötelességünk, hogy úgy tüntessük fel a dolgot, mindent, hazait is, külföldit is, a hogyan látjuk, a mint ismereteink szerint ítélnünk. Ebben semmi más nem vezethet bennünket, mint az igazság érzése. Hazánknak is csak akkor teszünk szolgálatot, ha lehetőleg igazat mondunk, minden más czélzat nélkül. És természetes, hogy ugyanez a czél vezethet csak bennünket akkor is, mikor nem hazánkról, hanem másról, bármily közel érdeklőről szólunk.

Fejtegetéseim tárgya pedig ez: hogyan ment tönkre a valaha annyira virágzó és hatalmas lengyel nemzet? Ez az első rész. Tudnunk kell azokat az okokat, a melyek Lengyelországot enyészetéhez vezették, épp úgy, mint tudnunk kell azokat, a melyek Magyarországot Mohácshoz vezették, különben nem ismerjük jól sem hazánkat, sem Lengyelországot és nem ítélnünk helyesen. Másodsor: igyekszem összeállítani Lengyelország állami megszűnése után azokat az eseményeket és jelenségeket, melyek oda mutatnak, hogy a lengyel nemzet mit tett a maga erejéből, hogy ismét életképpessé legyen, mit tett arra nézve, hogy azok a bűnök, a melyek végzetessé váltak multjára nézve, jövőjét többé ne zavarják.

A lengyel nemzetnek alkatában a hasonlóság a magyarral, a mely ezt a két nemzetet minden más európai nemzettől megkülönbözteti, abban áll, hogy az uralkodó nemzet a nemesség.

Ennél fogva a nemesség sokkal nagyobb számú, mint a nyugat-európai országokban. Hogy magamat tudományosan fejazzem ki, úgy áll a dolog, hogy nyugaton a nemesség egy kiváló rend, Magyarországon és Lengyelországban azonban maga a szabad harczos nemzet, a mint hogy a lengyel hivatalos stýlusban épp úgy, mint a mienkben, a nemességet aurea libertasnak nevezik, vagyis arany szabadságnak. Ezek a szabadok, a kiknek nem kötelességük, hanem joguk a harc, alkotják a nemességet. Ebből tehát az következik, hogy ez a nemesség (slachta) számánál fogva nagy katonai erőt képvisel, de gazdaságilag átlag nem állhat olyan magasan, mint a nyugati országok nemessége. Ez a viszony vagy arány, ha lehet, még szélsőbb Lengyelországban, mint nálunk. És pedig azon oknál fogva, hogy nálunk a szabadságnak és nemességnek történeti és törvényes alapja ugyanaz: a hódítás. Itt egy hódító nép jött be, a mely aláveti magának az itt lakó népeket, ezeket szolgálóivá teszi. Lengyelországban történetileg még annyi se mutatható ki, hogy ott lett volna alávett nép, úgy hogy voltak vidékek, mint Mazóviában, a hol legalább is oly számos volt a nemes, mint a nem nemes. Ez tehát a lényeges összekapcsoló viszony, az, hogy mind a kettő nemesi ország oly értelemben, hogy a lakosság igen jelentékeny része, arányszáma nemes és harczos nálunk is, Lengyelországban is. A harczos osztály a nemzeti királyoknak minden tekintetben kész szolgálója, a mint hogy a magyar nemesnek a régi neve az volt, hogy szolgál, de csak a királynak a szolgálója. Ez a név van meg ma is a «szolgabíró»-ban. Hosszú életűek és sokat megvilágítók ezek a történeti multa vonatkozó szavak, maga a szolgabíró latinul iudex nobilium, vagyis a nemesek bírója; nálunk is szolgáló volt a neve a nemes embernek, latinul serviens (regis), királyi szolgáló.

Tehát abból kell kiindulni, hogy ezekben az országokban áll legszilárdabban a királyi hatalom. Mind a két nemzetben az ősi királyi család kihalása okozta, hogy a nemesség nagyobb jogokat vív ki.

Lengyelország már a XVI. században választó királyság, az ország pedig egyenesen respublicának nevezi magát. És ebben a respublicában a nemesség az egyedüli döntő tényező. A míg a nemzet élete harc, a míg a krónikák évről-évre arról

tesznek jelentést, hogy ebben az évben itt, abban amott folyt a háború, addig az ilyen nagy számú harczos osztálynak, a mely nagy kiváltságokat is élvezett, megvolt a maga jogosultsága és állami haszna. Mikor békésebb az állapot, akkor a nyugati országokban mindenütt fejlődik egy közbenső osztály, a mely magát városaiban védi és ezért vannak is privilegiumai; de egyéb foglalkozása is van, mint a harc. Ez az osztály a polgár, ki dolgozik, de a kinek azért megvan a joga, kiváltsága, sőt az országgyűlésnek is részese. Ez az osztály Lengyelországban nem fejlődött ki. Ott a nemes az egyedüli döntő és ha egypár város részt vett is az országgyűlésen, a nemesi hatalom elég erős volt ahhoz, hogy ezeket mellőzve, egyedül országoljon, uralkodjék. Országol és uralkodik pedig azért, mert a választott királyokat annyira megköti, hogy azoknak a kinevezés jogán kívül semmi más joguk nem maradt. Még az a jog is, a mely mindenütt a legfőbb felségjog, hogy a béke és háború felett döntsön, Lengyelországban az országgyűlést illette meg, nem a királyt. A király még szerződéseket sem köthetett az országgyűlés hozzájárulása nélkül. Ha pedig az országos nagy hivatalnokok egyszer ki voltak nevezve, akkor a királynak nem volt hatalma tőlük megbízatásukat és az azokkal járó nagy jövedelmeket megvonni, úgy hogy ezek de facto függetlenek voltak és minthogy a hatalom a nemességnél volt, ehhez kellett tartaniok magukat a király ellen is. Hiányzik tehát a király, a ki valamikép féken tartsa a nemességet, hiányzik a polgárosztály, a mely más oldalról, különösen a gazdasági szempontból fékezhetné, úgy hogy a nemes hatalom nélküli királylyal és jogtalan parasztosztálylyal áll szemben.

A nemes azonban nem egyenlő. Vannak köztük nagy jövedelmű hivatalnokok, régi fejedelmi családok, ezek roppant gazdagok. Az a nemesség pedig, a melynél a jobbágy csak ötször-hatszor annyi, gazdag nem lehet. Így ez a szegény nemesség függővé vált 50—60 nagy családtól; ezeknek szolgálatában állott, ezekért állott készen karja is, szavazata is. És itt látjuk a döntő különbséget a mi viszonyaink és a lengyel viszonyok között. Hiszen nálunk is hasonló viszonyok voltak, de ennyire nem fejlődhetett ki a kizárólagos nemesi hatalom, azért, mert egyrészt volt mégis polgárság, másrészt volt királyi hatalom,

harmadszor a köznemességet összetartotta a megye, úgy hogy ez a nemes megye, mint az állami rend legfőbb törvényes fenntartója, elég hatalmas és erős volt ahhoz, hogy a leghatalmasabb oligarchákkal is éreztesse jelentőségét. Ez az, a mi Lengyelországban hiányzik, mert ott a köznemességnek ilyen törvényes szervezete nincs, itt tehát a főúrnak semmi ellensúlya nincs. Világos, hogy visszaél a helyzettel. Minthogy pedig ezek az urak egymás közt egyenlők, mindegyik nagy család a főhatalmat akarja az államban és azokat a hivatalokat, melyeknél a főhatalom, nagy birtok és jövedelem van letéve; örökös a pártoskodás, a belső harcz. Itt következik a döntő momentum. Ezek az urak külhatalomhoz fordúlnak, hogy a maguk céljait keresztülvigyék. Ez az első bűn, egyike azon bűnöknek, a melyek a nemzet vesztét vonják maguk után. Mert hiába beszéltek az ország vesztéről, mikor egyik család osztrák, a másik francia zsoldot fogadott el, vagy éppen muszka szolga volt, mert hivatalában, vetélytársaival szemben a muszka császári kegy és katonaság tartotta fenn. Annnyira ment az anarchia, hogy a legnagyobb külpolitikai vállalatokba bocsátkoztak egyes főurak, az állami hatalom nélkül, vagy éppen annak ellenére. Így az Ál-Demetriusnak Moszkva trónjára ültetése céljából 1605-ben folytatott és sikeres hadjárat egészen Mniszech szandomirí vajdának volt műve, ki leányát nőül ígérte és adta a trónkövetelőnek. II. Rákóczi Ferencz 1703-iki vállalatát csak a Potockyak és különösen a bjelzi palatinus neje támogatták; a király, II. Ágost, osztrák-párti volt.

- Ha a lényegét tekintjük a régi lengyel állapotoknak, így fejezhetjük ki: Lengyelországban nincs állam, mert nincs állami hatalom, a mely minden polgárnak parancsolna. Hiszen maga a nemesség a katonaság, a király nem tarthat katonát, ha a nemesség nem engedi meg, a nagy uraknak pedig sok katonájuk van. Másodszer nincs nemzet, csak nemesség van és a ki ehhez nem tartozik, nem tartozik a nemzethez. Minthogy pedig minden nemes független akar lenni, de nem bír, csak a nagy urak, ezek pedig függetlenségüket csak külső segítséggel bírják keresztülvinni a hasonló sorsúak ellen, ebből kettő következik. Először az anarchia; másodszer ebből következőleg a szomszédos államok beavatkozása, a melyeket be is hívnak

az ő belső ügyeiknek személyes önzésük szerint való elintézése czéljából.

Mindezen bajok között volt egy szellemi és erkölcsi összetartó kapcsa Lengyelországnak és ez kétségtelenül a katolikus vallás, a mely átformálta az egész nemzeti karaktert, a mely ezt a nemzetet protestáns és görög között a maga legbuzgóbb fegyveresévé tette. Ennek volt köszönhető az az állás, a melyet Lengyelország Európa államai sorában a XV., XVI. és XVII. században elfoglalt és a melynek Szobieszky híres fegyverténye, Bécs felmentése 1683-ban, nem egyedüli, de legfényesebb bizonyága és emléke. Ez volt az egyetlen erkölcsi és szellemi kapocs a nemesség és lengyel alávetettjei között. Mert ennek a nagy birodalomnak nagy része nem volt lengyel nemzetiségű, hanem orosz és német, kik nem is katolikusok, hanem a németek protestánsok, a kisoroszkok, kozákok görög vallásnak voltak. Ez volt az egyetlen szellemi kapocs, a mely a lelki anarchiát megátolta.

A XVIII. század közepén már körülbelül tisztában lehetek azzal, hogy Lengyelország mint állam nem existál és kész zsákmánya szomszédainak. Akkor a nagy családoknak, egyeseknek, osztályoknak önzése szinte tetőpontját érte el. A lengyel karakter is megváltozott. Kelltt is változnia, minthogy minden úrnak abban állott a hatalma, hogy hány nemest tud maga körül tartani, ezt pedig le kell kenyerezni, etetni, itatni, minthogy háború nincs. Az egész lengyel élet egy nagy eszem-izsom a nagyúri körökben és ennél fogva a nemességnél is. Még meglehetősen brutális, nem finomodott, még a régi ruhát is fenntartják, még a szarmata divat szerint erős bajuszt hordanak, de hajukat beretváltják, kardot viselnek. Külsőleg barbárok, de belsőleg is azok, sőt a nagy urak tüntetnek vele, hogy az ő nemességük ebben áll. És ebbe a durva állapotba egyszerre beragyog egy új világnak a sugara, a francia fölvilágosító bölcsészete, a melyet mohón fogad be a lengyel arisztokratia, a melynek most már az a legfőbb büszkesége, hogy francia vagy francziás lehessen. A legfőbbek azzal dicsekesznek, hogy ők a keleti francziák, francziául kell beszélni, elegánsnak és modernnek kell lenni, egyúttal pedig francia könyveket kell olvasni, lehetőleg azok tartalmát

alkalmazni az állami életre is és, a mennyire lehet, így segíteni a közállapotokon.

Ehhez az iskolához tartozott Lengyelország utolsó királya is, Poniatowszky Szaniszló, a kit volt szeretője, II. Katalin czárnő helyezett ide a trónra. Ez a legdivatosabb és lelegegásabb, legjobb színlelő és szónokló Lengyelország összes urai között. Hiába, a czárnő is ilyen volt, kellett, hogy ilyen legyen ő is. Mikor király lett, mindjárt francia színházat állított Varsóban; vezetése alatt a társasélet francia divat szerint módosult át. Hogy milyen viszonyban volt ez az új francia műveltség a régihez, mutatja a következő eset. A régi szarmata nemességnek egyik főtámasza volt az öreg Branyiczki Xavér, a korona fővezére, mint ma mondanók: generalissimus, a ki a régi divat szerint élt és természetesen részeg volt. Egyszer reggel beállít a királyhoz részegen. A király szemrehányást tesz neki. Erre azt mondja Branyiczki: «Felséges úr, te is sokkal népszerűbb lennél, ha többet innál». Ez a két műveltség így érintkezett egymással, de felszínen a francia maradt. Ennek kettős következménye volt. Először: tűztek ki maguknak bizonyos czélokot, hogy lehetne ebből az országból mégis valami jobbat csinálni; másodsor, hogy az a régi erkölcsi erő, a mely Lengyelországban egyedül képviselte az egységet, az egyház, ezáltal kétségtelenül kárt vallott, mert a főnemesség és a slachta tanult része, magával a királylyal együtt, lélekben már elvált tőle, ideáljait a jövőben, gyökeres reformokban kereste. Ily viszonyok közt, mikor ilyen átalakulás volt készülőben, a melyekben szörnyű dolgokról volt szó: a nem-nemesek egyenlő jogairól, sőt — horribile dictu — a jobbágyság fölszabadításáról, ebben az állapotban történt Lengyelország első fölosztása 1772-ben, a mi legfőként a nagy porosz királynak, Nagy Frigyesnek műve volt. Lengyelország azonban még fennállott, mint állam, és most ugyancsak kényszerű szükség parancsolta, hogy ezeket a reformokat meg is valósítsa. De itt egy nagy akadálylyal állott szemben.

Fennállott 1764 óta egy porosz-orosz szövetség Lengyelországra vonatkozólag, a melyben ki volt kötve, hogy a két hatalom oda törekszik, hogy Lengyelországnak örökös királya sohase legyen, hogy a régi alkotmány fennmaradjon, vagyis,

hogy az anarchia meg ne szűnjék. Hogy pedig a lengyel maga ne változtathasson állapotán, gondoskodtak arról, hogy mindig nagy orosz sereg álljon az országban. Így megtörtént Lengyelországban, hogy az egyes nagy reformokat egyes urak a maguk jószágain végrehajtották, pl. a király maga fölszabadította jobbágyait mint földesúr, így tett gróf Zamojszky is, de ha az országgyűlésen ezt szóba hozta valaki, csaknem levágták. Ezek a tények is mutatják, hogy itt állami hatalom nem volt.

1788-ban viszály állt be a porosz és orosz udvarok között és II. Frigyes Vilmos porosz király, Nagy Frigyes utóda, Ausztria és Oroszország ellen a törökre és Lengyelországra akart támaszkodni. Tudjuk, hogy a II. Józseffel elégedetlen Magyarországon is szerzett pártot és porosz auspiciumok alatt ugyan magasan lobog a lengyel-magyar szomszédos szeretet lángja. Megigéri Lengyelországnak, hogy az orosz ellen megsegíti, segítségére lesz abban is, hogy a maga alkotmányát jobbá tegye. Így Varsóban a porosz befolyás válik uralkodóvá. Ekkor gyűl össze megint egy országgyűlés, a mely a reformokat tűzi ki célul. Azon kezdi, hogy az orosz szövetséget nem fogadja el. Az oroszoknak másutt kellett a katonasága, bátran beszélhettek, biztosak is voltak a porosz segítségről. Ez az országgyűlés minden törvény ellenére négy évig volt együtt. Mikor aztán kitört a francia forradalom, még nagyobbá vált a vágy ezt utánózni és oly alkotmányt teremteni, a mely méltó hazaszerető férfiakhoz. A király ehhez az irányhoz csatlakozott és így 1791-ben, május 3-án meglepetés által keresztülvitte az új alkotmányt. Tudjuk, hogy egyhangú szavazat kellett: ülést tehát akkor tartatott a király, a mikor a legtöbb követ a húsvéti ünnepek miatt távol volt. Ebben keresztülment, hogy örökös lesz a királyság, nem a Ponyatovszky, hanem a szász királyi családban, a mely Lengyelországon már azelőtt is uralkodott. Másodsor, hogy a liberum veto megszűnik, az, hogy egy követ is fölrobbanthatja az egész országgyűlést szavazatával, mint a hogy' eddig rendes és törvényes szokás volt. Megszűnik a confœderatio, vagyis a törvényes nemesi felkelés joga is. Harmadszor, hogy a jobbágy terhein könnyítenek oly módon, hogy már nem a nemes a korlátlan ura, hanem az állam is védelmébe

fogadja. Negyedszer, hogy a polgárságot rendül beveszik az országgyűlésbe. Ötödször, hogy a sereget a király parancsa alá állítják. Hatodszor, hogy bár a katolikus vallás az uralkodó, a többi vallásnak szabad gyakorlatát biztosítják. Ez nagy reform volt, a melyet mint korszakalkotót üdvözöltek, a miről a legnagyobb angol államférfiak és írók egyike, Walpole Horace, azt írja, hogy Lengyelország megszégyenítette Franciaországot, mert forradalmat csinált a forradalom minden rémessége és túlzása nélkül.

Nagy most a boldogság. Ha ez sikerül, Lengyelország egy csapással modern állammá lesz. De ez nem történt meg. Mert akkorra, éppen a francia forradalom miatt, Ausztria kibékült Poroszországgal, a porosz király pedig nem akar egymagában összeveszni az oroszszal, és ezért így keresi a módot, hogy a szövetségtől visszalépjen, bár a legszívesebb szerencse-üdvözlét küldi Lengyelországnak új alkotmánya alkalmából, kijelentvén örömét, hogy szövetségese boldogságához és függetlenségéhez hozzájárulhatott. A muszka nincs megelegedve és mindjárt talál híveket, a kik egy confœderatiót, szövetséget, hívnak össze, érvénytelennek mondják ki az új alkotmányt és minthogy a réginek öre a muszka, behívják a muszka katonaságot. Ez a híres targoviczi confœderatió 1792-ben. A muszka katonaság bejött és a porosz hozzácsatlakozott. Ez az, a mit a lengyelek most sem tudnak megbocsátani a porosznak. Ebben a felosztásban az osztrák nem vett részt. Három évvel később, miután egy újabb, az eddigieknél komolyabb és dicsőbb forradalom volt Kosciuskó vezetése alatt, Lengyelországot végkép kitörölték az államok sorából.

Összefoglalva mindent, azok az okok, a melyek Lengyelországot pusztulásához vezették: a kizárólagos nemesi jog és féktelenség, másodsor a főurak páratlan önzése, igazságtalansága, harmadszor, a mi ebből következett, a középosztály hiánya, a parasztságnak teljes baromi elnyomtatása. Ezek azok a régi bűnök, a melyeknek a régi Lengyelország áldozatul esett. 1791-ben már késő volt ezen segíteni, mert a nemesség nagy része és a főurak a régi bűnökben leledzettek, a parasztság nem számított, a polgárság még csak keletkezőben volt, vagyis igazi nemzet nem jöhetett létre. Csak egy nyújthatott reményt a jövőre

nézve. 1768-ban, mikor az orosz sereg ott van az országban és vele tart a király is, a katolikus vallás védelmére nemesi szövetség létesül, mely fölveszi a harcot a király és a muszkák ellen. Ez a bárói szövetség, melynek tagja volt br. Tott Ferencz is, ki a Dardanellákat megerősítette és ki a tatár khán seregét a muszkák ellen szervezte. Ez a confœderatio, mikor látta, hogy a nemesi lovas sereg nem bír a muszkával, fegyverfogásra szólította a parasztot is és a Krakó-vidéki paraszt akkor küzdött először vallásáért a muszka ellen. 1794-ben Kosciuszko, a nemzet dictatora, látván, hogy a nemes nem megbízható, a polgár kevés, a paraszthoz fordult és győzelmeit a muszka ellen a paraszt kaszásoknak köszönhette. Tehát a paraszt épen akkor küzd először nemzetéért, hazájáért, mikor vége van Lengyelországnak. Akkor, Kosciuszko alatt, küzd először a polgár is, a zsidó is a nemes oldalán. A demokratiának sikerült, a mire a nemesség sohasem volt képes: vesztében egyesítette a nemzetet, úgy, hogy bukása dicsőbb volt független élete legtöbb korszakánál.

Azóta lengyel állam nincs. Három részre oszlott; a nyugati rész a poroszé, a déli az osztráké, legnagyobb része Litvániával együtt az oroszé lett.

Most tehát nézzük, miként fejlődött ezen hármas uralom alatt a lengyel. Ez a mai szempontból a legérdekesebb kérdés. Mert fejlődési viszonyai a három államban egymástól merőben eltérők. Hazai légköre, szabadsága egyikben sincs, mindenütt más-más viszonyokkal kell megalkudnia. A három ország között, vagy mondjuk, a három alávetettség között, még leghumánusabb a helyzete Ausztriában, a mi természetes is. Ausztriának nem volt oly direct része fölosztásában, inkább csak fölhasználta a többiek bűnét, semhogy maga követett volna el bűnt Lengyelország ellen. Nem volt oly erőszakos, mint a muszka, nem olyan önző, mint a porosz. Azonfelül katolikus állam volt, a mely a maga megerősítését látta a lengyel catholicismusban; aristokratikus állam volt, a mely ezen rendjének erősítését látta a lengyel aristokratiában.

Az ausztriai közigazgatás még Mária Terézia és József korában fölemelte a parasztot, jogot adott a polgárnak és elég erős volt ahhoz, hogy a zavargó főnemességet rendhez szoktassa. Úgy

hogy Ausztriának volt lengyeleivel a legkevesebb baja. Iskolákat is alapított, egyetemet állított fel Lembergben, 1784-ben, melynek többek közt tanára volt Martinovics Ignác is. 1846-ban azonban a nemességben elterjedt az általános lengyel mozgalom. Készek voltak fegyvert fogni abban a reményben, hogy Lengyelországot föl lehet támasztani. A lázongó nemesség ellen az ausztriai kormány a parasztokhoz apelált és nem az ausztriai sereg, hanem a parasztok kaszája fordult a nemesi rend ellen. Úgy, hogy ezek a nemes urak, kiknek kastélyait fölégették parasztjaik, mocszanni sem mertek. Itt látszott meg épen az a bűn, hogy az urak elidegenítették maguktól a parasztot. Ha Ausztriának volt bűne, az 1846-iki volt az, de itt is csak egy osztály ellen vétett.

Mikor Ausztria alkotmányos lett, a lengyelek kezdetől fogva nagy, döntő szerepet vittek. Miért? Mert Ausztriában két nagy néptörzs áll egymással szemben. Az egyik kulturailag, gazdaságilag erősebb, a német, ki mellett szól a nagy birodalmi traditio is; a másik szám szerint nagyobb, erősebb, a szláv és különösen a cseh. Ezen két nagy csoport közt a lengyel tartja az egyensúlyt szláv ugyan, de nem pánszláv, nem is lehetne az multjánál fogva és így ő dönt a Reichsrat képviselőházának majoritása fölött a szerint, hogy a némethez, vagy a szlávhoz csatlakozik-e.

Meg kell vallanunk, hogy a lengyel párt, a galicziai, a Reichsratban bámulatos ügyességet fejtett ki ezen kiváltságos helyzete fölhasználásában. Mikor a német uralkodott még 1867 után, nem akart bemenni a Reichsratba, a míg nem biztosították a teljes autonomiát Galicziában, vagyis hogy a galicziai hivatalos nyelv a lengyel, másodszor Galicziában az összes középiskolák nyelve a lengyel. Ezen engedmények alapján ment a Reichsratba és csatlakozott a németekhez 1869-ben. Később is ez ismétlődött mindig, szavazataikat odaadták a kormánynak mindig, akár személyes, akár osztályjáváért, sőt előfordult, hogy országuknak, Galicziának akartak használni vele. Ebből aztán olyasmi következett, a mi sokak előtt megfoghatatlannak látszott. A németek kisebbségbe jutottak Ausztriában, a cseheknél pedig a szélső irány kerekedett felül. Tudjuk, hogy a lengyelek részt vettek oly kormányban is, a melyekben az ifjú csehek, a

kik akkor is az oroszokkal tartottak, döntöttek, vagyis ők a szlávtságot támogatták egyenesen az ausztriai birodalom, a monarchiának politikája ellenében. Ha nem is egyenesen, közvetve a muszka politikát szolgálta tehát a galicziai lengyel párt nagy része. Az ausztriai lengyelek opportunisták voltak, stanczyk: oly lengyelek, a kik egy helyzetet kihasználnak, de a lengyel idealismusnak vajmi kevés nyoma látható náluk. Ennek pedig megvolt a következése. Ez az opportunist, taktikázó lengyel párt el is vesztette az országban a talajt. Egyrészt valóban lengyelek, másrészt socialista parasztok szavazták le, úgy, hogy a lengyel club elvesztette döntő szerepét a Reichsratban. Német részről egyre erősebben hangzik fel a «Los von Galizien» jelszó és a német nemzetiek kívánatosnak mondják, hogy Galiciát egészen elválasszák a birodalomtól.

De nem szabad egyoldalúan ítélni. Nemcsak politikusok vannak egy nemzetben. Kétségtelen, hogy az ausztriai kormány alatt álló lengyelség nemcsak anyagilag, hanem culturailag is emelkedett. A két ausztriai egyetem emelkedett tudományban, emelkedett a polgárság is. Lembergben műegyetemet is alapítottak. Létrejött egy intelligens, jómódú középosztály is, a mely elég erős ahhoz, hogy már ne lehessen azt mondani, hogy Galiczia felett tisztán a régi aristokratia uralkodik.

Poroszországban kellemetlenebb helyzetük van, mert az nemzeti állam. Ott nemzeti állammal és a mellett erős katonai állammal állanak szemben. Ott kezdettől fogva a német a hivatalos nyelv, de a közigazgatás jobb az osztráknál, iskoláik is jobbak. A lengyelek közt a legnagyobb emelkedés gazdaságilag, culturailag, bátran hozzátehetjük, jellem dolgában is a poseni lengyeleknél volt meg, úgy, hogy csekély számuk mellett a hatalmas németséggel szemben fenn tudták tartani nemzetiségüket, sőt gazdaságilag is erős összetartásuk, munkájuk által egyenlő versenytársai lettek a németeknek, a kik előbb gazdaságilag, culturailag lenézték őket. Ha van a lengyel nemzetnek egy része, a melyben a paraszt is teljes joggal számít, úgy a poseni lengyel az. Tömegesen ő a mai lengyel nemzetiség legértékesebb része. Szókimondó és munkás lett, épen a reá nehezedő túlsúly elleni küzdelem tette azzá.

Az utolsó években a porosz és lengyel között az ellentéték

mindinkább kiélesedtek, úgy, hogy mikor a német császár 1913. augusztusában elment Posenbe, hogy személyesen üdvözölje minden nyelvű és nemzetiségű alattvalóit, igen erős ellendemonstrációkkal fogadták. Ennek nyomai később is érezhetők voltak. Politikai alapelvük: «Mi kötelességeinket itt megteszszük, mint adózó polgárok és katonák, de szívünket nem adjuk oda, az Lengyelországnak». Nekik tehát két hazájuk van: egy mostani és egy lehető, vagy leendő. Az 1886 óta folyó telepítési politika a német elem erősítésére az «Ostmark»-ban, majd az 1908 óta nagy finansiális eszközökkel folyó földbirtok-kisajátítás épen nem törte meg a lengyelek erejét. Meg szabad talán jegyezni, hogy a poroszok lengyelelles politikája szoros kapcsolatban áll az ausztriai lengyelek magatartásával. Mióta ezek a németektől elpártolva a szlávokkal és clerikálisokkal egyesültek, megrendült az a meggyőződés, hogy a bekövetkezendő nagy küzdelemben a lengyeleknek Nyugat előharczosai közt van csak helyök.

A legérdekesebb azon lengyelek sorsa, a kik muszka kormány alá jutottak. Kétszer is történt kísérlet, hogy a lengyeleket muszka részre vonják. Katalin czárnőnek az volt eredeti politikája, hogy egész Lengyelország az övé legyen. Neki ez nem sikerült. Unokája, I. Sándor czár, ki trónörökös korában liberális volt, föltette magában, hogy a lengyeleken segít. A bécsi congressuson magának szerezte meg Lengyelország legnagyobb részét, azt is, a mely előbb porosz volt és ebből külön királyságot szervezett, a melynek külön alkotmánya volt és gondoskodott róla, hogy az a lehető legliberálisabb legyen. Az is lengyel volt, a ki kidolgozta az alkotmányt: Czartoriszki Ádám herczeg. Volt Varsóban országgyűlés, a mely lengyelül tanácskozott, a melyet maga a czár nyitott meg francia nyelven, mert lengyelül nem tudott, volt lengyel sereg és lengyel törvényhozás, egészen független, és ezt az országot vámvonal választotta el Oroszországtól. Azonban kitűnt, hogy Sándor czár, mint a legtöbb korlátlan úr, csak addig szereti a szabadságot, míg az ő véleményén van, de azután nem. Meg volt adva a sajtószabadság Lengyelországnak, de mihelyt élni kezdtek vele, föltámadt a czári büszkeség: hogyan lehet arról beszélni, azt megvitatni, mit ő bölcs előrelátással és teljes jóakarattal már elintézett? Voltak

titkos társaságok, különösen a deákok közt, a német Burschenschaftok módjára. Akkor zárták el Mickieviczet, a legnagyobb lengyel költőt, ki a Czartoriszky herceg gondnoksága alatt felvirágzó vilnai egyetemnek volt deákja (1823).

Utóda, Miklós, katonás ember, nem alkuszik meg, alatta törésre kerül a sor. A lengyel sereg most megverekszik a muszka sereggel, dicsően, bátran, — bátorságot mindig tudott kifejteni a lengyel — de szerencsétlenül. Ebben az 1830—31-iki forradalomban is jellemző, hogy egyetértés a nemzetben nincs. Az arisztokratia és demokratia a végletekig küzd egymással, még jobban gyűlölik egymást, mint a muszkát. És ez tovább tart. Hiszen nekünk is volt egy nagy lengyelünk, Bem; 1848-ban jött Magyarországra; az első élménye az volt, hogy gyilkos kísérletet követett el ellene egy lengyel, mert feltette róla, hogy az arisztokrata párthoz tartozik.

A mi pedig a fő: a paraszt ebben a háborúban alig vett részt, sőt idegenebb volt a nemből, mint 1794-ben, a szabad alkotmány után. Ennek oka a következő. Egy-ideig (1807—12) a szász király névleges uralma alatt valóban francia hűbér volt Lengyelország. Varsóban is behozták a Code Napoleont, a törvény előtti egyenlőséget. A jobbágy szabad volt, ennek pedig most vége. 1815-től kezdve a nemes a régi állapotba akarja a jobbágyot visszaszorítani, el akarja venni a telkét, ha a robotot és az úri szolgáltatást nem adja meg. Ezek okozták, hogy a paraszt az 1830—31-iki nemzeti felkelésben alig vett részt.

Másodszor II. Sándor, a jobbágyok felszabadítója tett kienesztelési kísérletet. De mihelyt a lengyel nemzetiség mozogni kezdett, 1861 óta, újra elnyomás következett. Ez már nem is annyira a cárnak, mint a moszkvai ó-orosz pártnak, mely a lengyelben mindenszlávság árulóját látja, volt műve. A lengyel társadalom most egészen az internationalis forradalom befolyása alá jutott. Különösen Mazzini szította az 1863-iki nagy felkelést. Lengyelországnak már nem volt serege, csak guerilla-harczok kötötték le az oroszok erejét és vonták oda Európa figyelmét. Ausztria, Anglia és Franciaország diplomatiái közbelépése azonban nem vezetett eredményhez, mert a porosz most is a muszkához csatlakozott. Ekkor szűnt meg Lengyelországnak még neve is: Visztula-melléki kormányzóság lett belőle.

Azóta is többször változott az orosz politika, de a lengyelt megnyerni, vagy lefegyverezni nem tudta. A mint fejlődött az orosz hatalom, mindent a maga körébe vont: iskolát, gazdaságot; nem volt már lengyel iskola, nem volt szabad lengyel ruhában járni még a parasztnak, még a paraszt asszonynak sem. A katolikus vallásban joggal látták a lengyelség legerősebb támaszát, ez ellen küzdött a muszka. A lengyel fiatal ember úgy nevelkedett fel, hogy az iskolában Lengyelországnak nevét sem hallotta. Azonban természetesen Oroszországról úgy hallott, mint a legbámulatosabb, legmagasztosabb államról. Otthon pedig természetesen ellenkezőleg állott a dolog. Milyen lelkiállapotban van az ilyen ifjú, a kinek 6—7 éves korától, mondhatni, kezdettől fogva a tettetés a legfőbb erénye! A ki vagy szülőit nézi becsületes embereknek, vagy tanítóit, de a kettőt egyszerre nem. Tehát ezen a rettenetes iskolán ment keresztül a lengyel nemzetnek orosz uralom alatt élő $\frac{2}{3}$ -ad része 55 éven át. Természetes, hogy ennek hatása volt a nemzeti jellemre. De viszont bizonyos, hogy a nemzeti érzés a muszka Lengyelországban az elnyomás alatt nem szenvedett. A nemzeti összetartás érzését az elnyomás erősebbé tette, mint másutt. Az igazi lengyel hazaszeretetnek, a mely magát mindenre képesnek tartja és képessé neveli, ez a hazája. A baj az, hogy Lengyelországban, muszka Lengyelországban, épen a muszka kormány intézkedése következtében nem fejlődött egyenletesen a közgazdaság. Ők Lengyelországból akarták a nagy birodalom gyári részét fejleszteni, hisz ez az, mely legközelebb van Európához. I. Sándor czár szerint ablak Európa felé (Lodz, az újgyárváros, mely 50 évvel ezelőtt még kis falu volt, ma félmillió lakossal bír). Ennek következtében gazdag középosztály fejlődött ki, de a parasztot sok helyütt sikerült elvonni a nemzettől, mert a katolikus vallás, az igaz, megvan, a hol erőszakkal el nem nyomták, göröggé nem tették a népet; de az orosz kormányban megvolt az ügyesség ahhoz, hogy a parasztot ellentétbe állítsa a nemessel, úgy hogy a paraszt a maga támaszát a muszkában keresse a nemessel szemben, mely ki akarja zsarolni. Különösen az 1907-iki agrár intézkedéseknek volt ez irányban jelentős a hatásuk. Ez magyarázza meg, hogy miért nem járt el egységesen ebben a háborúban, a mikor csakugyan az ő létéről van szó.

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy mi történt, azt kell mondanunk, hogy tulajdonképen a lengyel nemzet mind a három részben fejlődött; anyagilag és szellemileg, legerősebben Posenben, azután Galicziában, de ép az elnyomás következtében erkölcsileg legmagasabban a muszka Lengyelországban.

És mi az, a mi annyi viszontagság között, különböző uralom alatt, oly viszonyok közt, a mikor bűn a haza nyelve is, mégis egyesíti a lengyelt? Itt látszik a XVIII. század nagy és áldásos öröksége. Már nem egyedül a vallás a nemzet összetartó ereje. A francia irodalomnak megvolt az a nagy hatása, hogy a maga nyomán lengyel irodalmat keltett, olyant, a mely minden ízében hazafias, sőt azt lehet mondani, ha hibát akarnánk találni benne, nem is tud más lenni, mint hazafias, úgy, hogy az általános rá nézve csak akkor létezik, ha valamiképen hazafias czélből hasznosítható. És mégis általános érdekű, mert valódi érzésen alapuló, szép kifejezésre jutó irodalom. Tehát most már két alapiránya van a nemzeti érzésnek, nemcsak a közös mult és a közös vallás, hanem a közös műveltség is. Még a legszabadabban gondolkodó lengyelnek is be kell látnia, hogy nemzetisége ellen emeli föl szavát, karját, ha a vallás ellen szól. Ebben a tekintetben is nagyon kitűnik a lengyelek fegyelmezettsége az idegen uralom alatt. Mickievicz bevallja, hogy neki többet mond az érzés és a hit, mint a bölcs szava és távcsöve. Másrészt van olyan irodalmuk, a mely nemzeti és általános ideálokat tűz eléjük. Épen, mivel ily lehetetlen a lengyel nemzetet hasonlítani más néphez, mivel a való annyira eltér attól, a mit reméltek és vártak, ez a legidealistikusabb, legtöbbet követelő irodalom, a mely egyáltalában existál.

Ennek az irodalomnak is a remeke Mickievicz ódája az ifjúsághoz:

Ki már mint gyermek megfojtja a Hydrát,
Mint ifjú kentaurokat fog legyőzni
És a pokoltól elragadni martalékát.
Mennyben várja érte babér, jutalom.
Ó, törj az égi fény után,
Zúzd széjjel, mivel nem bír ész hatalma!
Ifjúság, törj fel a sas honáig!
Karod erős, mint a villám útése.
Kart karba fűzve fonjuk körül

Erős lánczczal a föld tekéjét,
 Nemes tűz hevítse gondolatunkat,
 A szellem adja meg irányát,
 Hogy általunk a földi rög,
 Új pályába zökkentve át,
 Elvesse magától, a mi romlott,
 És kizöldelve, új gyümölcsöt érleljen.

Lengyelországnak nagy kérdését Mickievicz költőileg akarta elintézni. A XVIII. század közepe óta az a kérdés, lehet-e nemesíteni a lengyelt, lehet-e olyanná tenni, a milyenek ősei nem voltak, lehet-e fölemelni olyanná, hogy osztály, felekezeti különbség többé hatással ne legyen reá, lehet-e fölemelni oda, hol önzéséről, pártoskodásáról megfeledkezzen a haza javára. Lehet-e nemzet oly módon, hogy szellemileg és erkölcsileg is erős középosztály kösse össze az arisztokrátiát a paraszttal? Erre nézve történt a lengyel fölosztottság mind a három részében annyi, hogy a reményről sem a lengyelnek, sem nekünk lemondani nem szabad.

Csak egy nagy veszedelem támadt az alávetettség következtében. Az, hogy, különösen muszka uralom alatt, törvény lévén az igazságtalanság, hazafias érdem lett annak megszegése vagy kijátszása. Nehéz lesz e szörnyű iskola után szabadsághoz jutni, anarchia nélkül. Az emberiségnek is érdeke, hogy ez a nemzet a jövő részére megmenthető legyen. «Nehéz azok jólétén munkálkodni, kik magok nem törődnek velem», mondá I. Zsigmond királyuk 1427-ben. Bárminő kedvező a helyzet, bármily nagy irántuk a rokonszenv: jövőjének megalapozása mégis csak magának a nemzetnek becsületes munkájától függ.

MARCZALI HENRIK.

A MAGYAR DRÁMA HAGYOMÁNYAI.¹

Visszatekinteni a multba — nem csak kegyeletes dolog, hanem tanulságos, sőt szükséges is. A jelen munkája a jövő fejlődés érdekében csak akkor alapos és eredményekkel kecsegtető, ha a multa támaszkodunk, annak tanulságaiból okulunk, tapasztalatait felhasználjuk s nem engedjük megszakítani lánczolatát a folytonosságnak, a mely minden fejlődéshez megkívántatik — az erkölcsi világban éppúgy, mint a természetiben.

Most, a világháború folyamán — mikor látjuk, hogy nemzetünk hagyományos régi dicső erényei vívják a rettenetes küzdelmet s készítik elő a bizonyos diadalt — talán még jobban érezzük más téren is a hagyományok tiszteletben tartásának szükségességét. S mikor azt reméljük, hogy a háború után minden vonalon — politikában és társadalmi vonatkozásokban épp úgy, mint az irodalom és művészetek terén, erkölcsi érzés és világfelfogás tekintetében — bizonyos megújulás áll be: ez nem jelenthet mást, mint hogy az új feladatok kitűzésével kapcsolatban sok elhanyagolt, vagy tán el is felejtett eszményhez kell visszatérnünk.

Várjuk megújulását drámairodalmunknak is, melyben nemcsak hogy sok tekintetben hanyatlást tapasztalunk, a mi elvégre a tehetségek kérdése, már pedig — a költő szavai szerint — «termő kegye az idők folyamának» sokszor meg kell hogy pihenjen; ám elkerülhető tévelygés, helytelen irányzat, a nagy hagyományok figyelmen kívül hagyása is oly aggasztó tünetek közt mutatkozik sok újabb s legújabb drámaírónk munkásságában, hogy nagyon is nagy okunk van üdvös fordula-

¹ Felolvasta szerzője a Szabad Lyceumnak 1915. évi november hó 21-én tartott XXII. közgyűlésén.

tot várni s nem lesz érdektelen — talán nem is haszon nélküli — kissé felfrissíteni azokat a hagyományokat, melyek a magyar dráma fejlődését, kialakulását, sikereit kísérték és biztosították.

* * *

A magyar dráma mindig kereste a kapcsolatot a nemzeti politika kérdéseivel s drámairodalmunk sok nevezetes terméke éppen az irodalom és politika kölcsönhatásának köszönheti nemcsak létrejöttét, hanem diadalát is.

E kölcsönhatás már drámánk történetének legelső idejében mutatkozik. A magyar dráma története voltaképpen abban a vérzivataros XVI. században kezdődik, mely a reformatio néven nevezett világtörténelmi jelentőségű szellemi mozgalom nyomán s részben a török hódításban jelentkezett nemzeti szerencsétlenség visszahatásaképpen a magyar nyelvű nemzeti irodalmat kialakulni látta, — s első drámaírónk, a ferenczrendi szerzetesből tüzes kálvinistává vált Sztárai Mihály baranyai prédikátor és nyomában az unitáriusok is, a drámát a reformatio eszközüül teremtették meg, párbeszédes formájú, hitvitázó gúnyirataikban. Még inkább kapcsolatos a XVI. század közéletével a *Balassi Menyhért árultatásáról* szóló komédia, mely már csak részben szolgál hitvitázó czélokot, inkább politikai jellegű s czélzatú, valósággal politikai satira, melynek megírására az a keserűség és undor ösztönözhetette az ismeretlen szerzőt, mely ama korszak politikai bűnei és erkölcsi súlyedtsége láttára méltán elfoghatta.

Politikumnak nevezhető indíték: a művelődésben elmaradt nemzet előbbrevitelének gondolata sugallta a Bessenyei György drámáit is, kinek 1772-ben megjelent egyébként gyenge *Ágis*-ától számítjuk irodalmunk megújulásának, fellendülésének nevezetes korszakát.

Hogy az irodalomnak mennyire feladata a nemzeti politika céljait is szolgálni — azt Kisfaludy Károly, az első igazi magyar drámaíró is érezte és hirdette s a nemzeti nagyság biztosítására irányuló küzdelem céljának és eszközeinek hasonlósága hozta össze őt, a nemzeti romanticismus irodalmi zászlóvivőjét, a politikai reformkor lánglelkű vezérével, gróf Széchenyi Istvánnal.

E reformkor hatalmas vívmányai még az egyébként elég kosmopolita lelkű drámaírók, Czákó Zsigmondot is meghihlették, mikor a József nádor félszázados hálaünnepére alkalmi drámai költeményt írt, a nagy nádort Hunyadi Jánossal kapcsolatosan dicsőítvén.

A XIX. század negyvenes éveiben született meg voltaképpen a cselekvényben és jellemrajzban irányzatos társadalmi dráma, mely a kort mozgató társadalmi és politikai vezéreszméknek is szócsöve kíván lenni. Első művelője Obernyik Károly; az ő *Főúr és pór* című, akadémiai díjat nyert, de — állítólag éppen célzatossága miatt — elő nem adott drámájának éle a főnemesség ellen irányul; *Örökség* című, rendkívüli hatással adott drámájában a könnyelmű gentry és a józan kereskedő osztály képviselőit állítva szembe, fontos társadalmi kérdést érint; *Elsőszülött* című drámájában pedig már szinte fékezhetetlen gyűlölettel száll síkra a nemesi előjogok ellen.

A nagy politikai átalakulás ezen mozgalmas, forrongó korában — mikor a nemzeti politika hol megfontoltabb, hol türelmetlenebb jelszavai hangzottak mindenfelé — a drámaírók egész sora ír politikai célzatú darabokat: Nagy Ignácznak 1840-ben adott *Egyesüljünk* című vígjátéka még hatástalanul hangzott el, de 1843-ban már a közönség zajos tetszése közt került színre *Tisztújítás* című híres vígjátéka, melynek sikerét még a szigorú kritikus Bajza is korszakosnak nevezte s melynek erős komikai felfogásról tanuskodó hőse, a rohanva előretörő reformpolitika széles képviselője, a fontolva haladás komolyabb szószólójával kerül szembe s mely darab, találó és mulatságos satírával megrajzolt háttérben különösen sok korszerű politikai vonatkozást nyújt, felvonultatván a megyei életnek — mely akkor a politika legzajosabb tere volt — másodrendű szereplőit is, köztük különösen kitűnően rajzolva a kortesjurátust, a nemesek hadnagyait, a megvesztegethető köznemeseket és a zsidó vendégfogadóst. E vígjáték, rikító színei ellenére is, megőrizni van hivatva a régi vármegyei restauratiók érdekes képét s emlékeit.

A *Tisztújítás* ritka sikerének hatása alatt írta meg a vonzó tehetségű Kovács Pál — 1844-ben — mintegy ellenképeül a

Tisztújításnak, *Nemesek hadnagya* című színművét, melynek irányzata a köznemesség tisztességének megvédése, — s az egyébként igen selejtes író, Vahot Imre, *Még egy tisztújítás* és *Országgyűlési szállás* című korszerű vígjátékait, mely utóbbinak a pozsonyi német ajkú s megmagyarosodni nehezen tudó nyárs-polgár sikerült figurája napjainkig tartó életet biztosított. — A nagy culturpolitikus és regényíró báró Eötvös József is írt e korban egy iránydarabot, az *Éljen az egyenlőség* című, a csak szavakban jelentkező álszabadelvűséget ostorozó elég érdekes vígjátékot, melyet azonban mind irodalmi érték, mind a politikai satira ereje tekintetében messze túlszárnyalt az illustris írónak ugyanezen években *A falu jegyzője* címen írt hatalmas irány-regénye.

A politikai közélettel való kapcsolat mutatkozik Szigligetinek különösen 1848 előtti népszínműveiben is. Jól mondja Gyulai, hogy «Szigligeti, népszínműveivel élénk részt vett azokban a diadalmas harcokban, a melyek társadalmi és politikai intézményeinket átalakították és őt nemcsak a drámaíró, hanem a hazafi koszorúja is megilleti.» — 1843-ban színre került első népszínműve, a *Szökött katona*, annak köszönhetette szinte tüneményes hatását, hogy egészen az akkori idők hangulatából fakadt s mint a politikában és irodalomban egyaránt diadalmaskodni kezdő nép-nemzeti iránynak terméke, találóan adott hangot a mind népszerűbbekké váló reformeszméknek, miknek további terjesztéséhez Szigligeti — mind ezzel a darabjával, mind a jobbagyság és ősiség kérdéseit érintő, *Csikós* című, és a vármegyei igazságszolgáltatást, különösen az elavult börtönrendszert ostorozó *Két pisztoly* című, e korbéli másik két népszínművével is erősen hozzájárult.

A 48-as nagy napokban hogyan kívánta volna a hazafias fellendülés mámorában úszó közönség a politikai ízű darabokat! Ekkor írták a táblabíró-politika ellen Szigeti József az *Egy táblabíró a forradalom alatt*, Dobsa a *Márcezius tizenötödike* és Obernyik a *Magyar kivándorlott a forradalom alatt* című vígjátékait.

A politikai elnyomatás ideje alatt a közélet eseményeivel és szereplőivel való nyílt kapcsolat nem nyerhetett kifejezést

drámánkban, — de az újra ébredt alkotmányosság lendületes korának néhány népszerű írója, mint Rákosi Jenő a *Régi dal, régi gyűlölségről* című, a zsidó társadalmi viszonyával foglalkozó színműben, Berczik Árpád a *Bach-huszárok*, a *Fertálymágnások* és a *Népszerűség* című, Tóth Kálmán a *Nők az alkotmányban* és a korán elhalt, nagy tehetségű Toldy István *A jó hazafiak* és az *Uj emberek* című vígjátékaikban már siettek hangot adni a politikai és társadalmi közélet mozgató eszméinek és hangulatának.

De ha nem épen a közéleti eseményekkel és alakokkal való közvetlen kapcsolatot tekintjük is, csak azt vizsgáljuk, hogy milyen szerepe van a magyar drámának a nemzeti érzés és gondolat felkeltésében, fenntartásában és fokozásában — már a XVIII. században látjuk, mikor még világi színpad úgyszólván nem is volt, hogy az erősen magyarrá vált derék piaristarend tagjai II. József németesítő törekvéseire rendszerint egy-egy magyar nyelvű iskolai drámával feleltek, melyek — bár rendszerint idegen munkák után készültek — erős nemzeti érzéstől duzzadoztak. A II. József halála utáni nemzeti felbuzdulás idején már mind hangosabbá váltak azok a követelések, melyek a magyar játékszínt türelmetlenül sürgették, nem annyira szorosabb értelemben vett irodalmi és művészeti szempontból, mint inkább a magyar nyelv jogainak kifejtése, a nemzeti szellem terjesztése, erősítése érdekében.

Kisfaludy Károly első darabja, a *Tatárok Magyarországon* című szomorújáték, a mai kritikus szemével nézve, igen kezdetleges darabnak mondható, s hogy 1819-iki első előadása-kor tomboló tetszéssel fogadták — az színszerűségén és a közönségnek a hazai dráma utáni szomjú epekedésén kívül leginkább a magyar haza és vitézség gyakori és tüzes emlegetésének tulajdonítható, a mi nemcsak hogy találkozott a nemzeti haladás iránt akkor már igen fogékony közönség érzésével, hanem táplálta is annak lángját. Kisfaludy első, nagy sikerű vígjátékában, a *Kérőkben* is, a külföldieskedő báró Székházy kigúnyolása és csúffátétele — komikai formában bár — a nemzeti érzés erősítésének szent célját szolgálta. *Zách Klára* szomorú történetét tárgyazó drámájában pedig Keszi Berendának, a régi

szabású magyar rokonszenves typusának szerepeltetésével a haza szenvedélyes szeretetének, az ősi alkotmányhoz való tántoríthatatlan ragaszkodásnak s a hagyományos királyhűségnek szükségességét és felemelő voltát akarta hirdetni Kisfaludy.

Ez az alak azonban Katona József hatalmas Petur bánjában nyert csak tökéletes művészi formát, a kibén megrázóan testesül meg mindaz a lobogó nemzeti érzés és politikai bölcs gondolat, a haza szenvedelmes szeretete s a koronához való törhetetlen ragaszkodás, az idegen befolyások elleni lankadatlan küzdelem s a pártoskodás iránti kiirthatatlan hajlam, mely örökletes tulajdonságok a magyar történelmet ősidőktől napjainkig át- meg áthatják és irányítják, s talán mindörökre jellemezni fogják.

A mind szabadabban áradó erős nemzeti szellemnek költőileg tökéletes kifejezői a Vörösmarty drámái is, — míg Szigligeti, a maga egyszerűbb nyelvén, de híven fejezte ki a forradalmi nagy idők aggódó és bizakodó, keserűséggel és lelkesedéssel teljes hangulatát, a *II. Rákóczi Ferencz fogságában*. Ez a hazafiúi szellem nyilvánul — a hamuba dőlt parázs égető melegével — a negyvennyolcz utáni szomorú idők történeti drámáiban — talán leghatásosabban a *Szigetvári vértanukban* — mely darabok írói tudják, hogy ha nem szabad korszerű drámákat írniok, — a mult idők vágyainak s reményeinek, gyászának és keserűségének hangoztatásával a censura mellett is ébren tarthatják a hazafias érzéseket, vigasztalhatják az őket megértő nemzet szomorú jelenét, s biztathatják szebb jövővel.

A nemzeti történeti tárgyakhoz való ragaszkodás, történelmünk nagy alakjainak cultusa, s a történeti hűség is — általában szintén hagyományaihoz tartozik drámánknak.

Már a XVIII. századbéli iskolai drámák classikai tárgyak mellett mind gyakrabban nyúlnak a magyar történethez, s támasztják fel kiválóbb szereplőit. Bessenyei, ki egészen francia hatás alatt állott, s legelső darabjában még a francia új classikai drámának szinte szabálylyá csontosodott szokását követve, ókori tárgyat dolgozott fel — későbbi drámáiban, *Hunyadi Lászlóban* és *Buda tragédiájában* már nemzeti hősokeket szerepeltet, hogy irodalmi és politikai czéljait ezzel is jobban megközelítse.

Dugonicsnak is nagy érdeme, hogy ha már drámaírói képességei fogyatékosak voltak, s ha a műsorra váró játékszín számára nem tudott gyenge német daraboknál egyebeket lefordítani — azok színhelyét Magyarországra tette s a szereplőket nemzeti történetünk ismerős alakjainak formájába öltöztette, hogy így — saját szavai szerint — «a haza dicsőségére» dolgozzék; s valóban sikerült is népszerűvé vált darabjaival felkelteni a lelkesedést a történeti alakok iránt.

A kolozsvári állandó színház megnyitására új darabról kívánván az intéző körök gondoskodni, szinte természetes volt, hogy a pályázatot magyar történelmi tárgyú szomorújátéokra írták ki. De e pályázat csak épen a szikra volt, mely a magyar történelmet már alaposan tanulmányozott Katona Józsefnek lelkében lánggra lobbantotta a nemes becsvágyat, hogy megformálja hatalmas tragédiájának, a *Bánk bán* alakjait, minden történeti munkánál szemléltetőbben és igazabban keltve életre II. Endre királyunk érdekes korát.

Kisfaludy Károly is nagy kedvvel írta magyar történeti darabjait, a korrajzi elemek nélküli, gyenge szövevényű *Tatároktól* kezdve — *Nándorfehérvár bevételén*, *Zách Klárán*, *Stibor vajdán*, *Széchy Márián*, *Kemény Simonon* és a *Mátyás király legendás alakjával* foglalkozó, különösen kedves kis darabokon át — a nagyszabású conceptióról tanuskodó s érdekes korrajzot nyújtó, de sajnos, töredékben maradt *Csák Mátéig*.

Kisfaludy sikerein felbuzdulva lett történeti drámaíróvá Vörösmarty is, s az ő nyomában támadtak Garay, Tóth Lőrincz, Jósika Miklós történeti drámái.

Ekkor már kiveszhetetlennek látszó hagyományyá vált a magyar dráma történetében a szeretet historiai tárgyak iránt. E hagyományhoz híven fordult Szigligeti is a történeti tárgyakhoz, s mellettük oly buzgón, oly rajongással tartott ki, hogy bár tehetsége és sikerei is inkább a könnyebb, vidámabb műfajokra utalták volna, százon felüli darabjainak körülbelül a fele történeti dráma, melyekkel végig megy szinte egész történetünkön, s néha a művészet követelményei ellenére is aprólékos gondossággal ragaszkodik a történeti hűséghez.

A hagyomány vonzó erejétől szabadulni nem tudva s nem is akarva, későbbi drámaíróink legnagyobb része is ír magyar történeti darabot. A szertelenségekben járó Czakó Zsigmond, — a minden magyaros vonást nélkülöző, tehetséges, de később a téboly árnyaitól kísért Hugó Károly, — a társadalmi kérdések előharczosa: Obernyik Károly, — majd 48 után a romantikus Jókai Mór, — a sentimentalismusra és naivságra hajló Hegedüs Lajos, — a teljesen francia hatás alatt álló Dobsa Lajos, — a népszínműíró Szigeti József, — az inkább a vígjátékra hivatott Tóth Kálmán — a sokoldalú Szász Károly — a mese-vígjáték költői irányának érdekes egyéniségű vezére: Rákosi Jenő s az őt követő Dóczy Lajos, — a modern társadalmi színmű jeles mestere: Csiky Gergely — és még az újabb írók közül is, a mai magyar társadalom éles szemű megfigyelője: Herczeg Ferencz, — több-kevesebb sikerrel mind megpróbálkoztak a magyar történeti drámával, Anteusként bizalommal érintve meg nemzetünknek gyászban és diadalban egyaránt gazdag multját.

De a történeti mult képeinek visszavarázslása mellett hagyománya drámánknak a korabeli magyar világ jellegzetes képviselőinek hűséges rajzolatása is, a mi leginkább a vígjátékokban történt, melyek igazán hű és, tegyük hozzá: kedves tükörképeit nyújtották a korukbeli magyar társas életnek.

A magyar színpadi dráma fejlődése voltaképpen Besse nyei *Philosophus* című vígjátékával indul meg, a mely nagy sikerét különösen a «gazdag nemes» és «igaz ember» Pontyi élethíven mulatságos, szeretetreméltóan magyaros alakjának köszönhetette. Ezek a magyar földön született magyaros alakok adják meg az érdekességet Csokonai darabjainak is, melyek ezek nyomán válnak a magyar vígjáték történetében összekötő láncszemmé Besse nyei és Kisfaludy Károly munkássága közt. Mikor a *Kérők*ben először léptette színpadra Kisfaludy az akkori élet ismerős alakjait — a közönség lelkesen és boldogan kiáltozta — akkori latinos szokás szerint: «Vivat Kisfaludy!»

A nagy drámaíró bátyja, Kisfaludy Sándor, *Himfy* halhatatlan költője, igazi drámaírói tehetség nélkül is lelkesen írogatta — ugyan nem annyira a színházi, mint inkább az olvasó közönségtől méltatva — «magyar nemesházi rajzolatok»-nak

nevezett társadalmi színműveit, a korabeli nemesi élet szereplőit szólaltatva meg bennök.

Fáy András és Kovács Pál híven és sikeresen őrizték a Kisfaludy Károlyról rájuk szállt hagyományt, s vígjátékaikból a kortörténetírás hűségével tükröződik derült és tiszta képe azoknak a régi jó időknek, melyeknek szereplői a világtól kissé távol eső falusi curiáikba vonult, akkor még anyagi gondokkal nem küzködő nemesi középosztály tagjai, kik azonban minden conservativismusuk mellett sem idegenkedtek a nemzeti irányú reformoktól. Az élénk szellemű Csathó Pál pedig látván, hogy a negyvenes években az új ösvényeket is törő magyar élet már nem szorítkozik csupán a nemesi házak ódivatú patriarchalis világára — a neki lendülő városi élet új alakjait, az úri salonok finomabb népét igyekezett rajzolni *Megházasodtam* című gyorsan pergő vígjátékában. Az ő szellemében írta a választékos ízlésű Dobsa Lajos — az 50-es, 60-as évek tehetséges drámaírója a maga finomabb vígjátékait, tartva magát ama hagyományhoz, hogy vígjátékainkban maradjunk ugyan lehetőleg a magyar élet rajzánál, — de ne maradjunk el az élettől, hanem lássuk meg annak új elemeit, új alakjait, új vonatkozásait. Nem siker nélkül rajzolgatta ez újabb kor néhány alakját Kövér Lajos sem, nagy buzgalommal írt vígjátékaiban.

Szigligeti — kinek pályája, emelkedő irányzattal, egyenes folytatása a Kisfaludyénak — vígjátékaiban is a Kisfaludy-féle hagyományokat követte, s minden irányzatosságtól tartózkodva, — a korszerű eszméket, a politikai és társadalmi jelentősebb kérdéseket ezekben a derült hangulatú darabokban nem érintve — a magyar társas élet, a magyar ház, a magyar középosztályú család alakjait és életét viszi jóízűen, kedvesen, drámaírói ügyességgel színpadra, — e munkáiban is, mint különben egyéb darabjaiban szintén — felfogásának és gondolkodásának, törekvésének és céljainak igazán magyaros színezetéről téve bizonyosságot, a mi pályájának egyik legszebb emléke, legnagyobb jelentősége, legigazibb érdeme.

Ez az irány később, az ébredező alkotmányosság korszakában, s átnyúlva a kiegyezés korán át napjainkig, Berczik Árpád vígjátékírói fáradhatatlan munkásságában találta meg,

e munkásság fogatkozásai ellenére is figyelemre méltó folytatását, mely tisztos írói pályája legzajosabb sikere egyébiránt a száz évvel azelőtti magyar társas és irodalmi életet rajzoló *Himfy dalai* című vígjátékhoz fűződik.

De a Szigligeti pályájához jelentőségben és sikerekben közelebb áll a Csiky Gergelyé, ki komolyabb és bohózosabb darabjaiban egyaránt, a *Proletároknak* és a *Czifra nyomorúságban* épúgy, mint a *Mukányiban* és a *Buborékokban*, s még annyi más munkájában — realistikus, de nem művészietlen képekben vitte színpadra a kialakulóban lévő magyar társadalom sokféle alakját.

A nemzeti törekvésekkel annyira összeforrt magyar dráma egyik legsajátlagosabb hagyománya a népiesnek cultusa. Már Sztárai, az ismételve emlegetett első drámaíró, szerepelteti műveiben a jóízűen beszélő falusi bírakat. A XVII. századbeli *Actio curiosa* című darab legsikerültebb alakja a tősgyökeres magyarsággal, bár — az akkori ízlésnek és divatnak megfelelően — kissé mosdatlan szájjal évődő, politizáló, gorbáskodó és példálózó Gaude uram, a dunántúli kálvinista kurtanemesek sorából. A XVIII. századbeli Illei János jezsuita drámaíró *Tornyos Péterében* is — az első magyar bohózatban — vannak népies elemek. Csokonainál már megjelenik az elmés ezigány, a furfangos falusi zsidó, a nótás szobalány — a későbbi népszínmű gyakori alakjai; Kisfaludy pedig a *Pártütők* című vígjátékában, egy rendkívül mulatságos cselekvény keretében, valósággal bohózatírói mesterfogásokkal szerepelteti a falu rövidlátó böleseit: a magát nagy hatalomnak érző öregbíró, a diákos nótáriust, a hiú kántort, a részeges kisbíró, a falu katonaviselt kovácsát, a tűzről pattant bírónét — mely pompás darab, részint épen azért, mert a színpadon ilyen nagy eseményben még sohasem látott falusi nép viszi benne a szót, annyira tetszett első pesti előadásakor, hogy a kaczagásból ki nem fogyó közönség több jelenetet meg akart ismételtetni.

Ezzel meg is nyílt a népies darabok hosszú sora. Jakab Istvánnak 1834-ben megjelent, közmondásokkal czifrázott zamatos nyelven írt *Falusi lakodalom* című vígjátékában a lakodalmi szokások ügyes bemutatása szinte néprajzi érdekességgel bír. Ugyanabban az időben, a Kisfaludy utáni korban, a különben

elég alatt járó Munkácsy János óriás színpadi sikert aratott népdalokkal fűszerezett bohózatával, a *Garabonciás diák*-kal, Balogh István pedig a *Ludas Matyi*val, s a történelmi és népies elemekből szövődő *Mátyás diákkal*. A Gaál József pompás bohózatának, a *Peleskei nótárius*nak népi alakjait és jele-
neteit — melyek a mai közönséget is sokszor elmulattatják — nem szükség külön felsorolnom, csak utalnom kell rájuk, mint drámánk egyik értékes hagyományának képviselőire és átszármatatóira.

Ez előzmények után — de a népszerű francia vaudeville-ek hatásától is ösztönözten — teremtette meg a magyar népszínművet Szigligeti, kinek e fajú darabjaiban a nép már nemcsak egyes, komikai alakokkal van képviselve, mint eddig, nemcsak népies jelenetekkel tarkított darabok ezek, — hanem a nép életéből van véve a tárgy, a nép emberei mint a magyar életnek tényezői szerepelnek. Szigligeti népszínműveinek a politikai kérdésekkel való kapcsolatáról már szólottam; itt most csupán a drámának a népies elemekhez ragaszkodására utalok. Szigligeti még nem írt tisztára paraszti darabokat; népszínműveiben az úri osztály tagjait is szerepelteti, mert nagy ugrás lett volna egyszerre, csupa paraszttal tölteni meg a színpadot, — s talán nem is mervén arra gondolni, hogy kizárólag a paraszt nép lelki világából és életéből merítse tárgyát, az urak és parasztlak közti összeütközéseket vette népszínművei anyagául.

A nyomába lépett Szigeti Józsefnek mind máig műsoron maradt *Vén bakancsos*ában az öreg obsitos katonának remekbe készült alakja képviseli az értékes magyar népies elemet, a teljesen német mintára elég ízléstelenül rajzolt kocsmárossal és Friczi fiával szemben. Tóth Ede népszínművei, a Szigligeti hagyományain indulva, magasabb fejlődési fokot jelentenek; első híres — bár nem legjobb — munkája, a *Falu rossza*, túlságos eszményítéssel ugyan, de már egészen a falusi nép körében játszik. Abonyi Lajos, majd utóbb Csepreghy Ferenc szintén hivatott és sikeres művelői voltak a népszínműnek, a mihez különben számos írónk kedvet kapott, — de mindent összevéve, legkiválóbb alkotás e téren a Gárdonyi Géza kitűnő paraszt vígjátéka: *A bor*, — melynek tárgya és felfogása a követendő irány tekintetében bizvást tájékoztathatná, nagy dia-

dala pedig méltán csábíthatná íróinkat népies darabok írására, s színpadi és irodalmi siker reményével dolgozhatnának fel a nép életéből vett tárgyat, tiszta drámai műfaj formájában, akár a komoly, akár a víg nemben — mint a hogy különben a népszínmű fejlődésének ezt az útját — Gárdonyit megelőzőleg — már Szigligeti maga megjelölte, mikor pl. *Lelenczében* — a szokott népszínműi bohózatos elemek elhagyásával — tiszta népdramát szerzett.

A népies tárgyak minél többszöri keresése nyelvi szempontból is üdvös hatással lehetne, színes, erőteljes, zamatos magyar nyelvünk elszíntelenedésének, elerőtlenedésének, idegenszerűségekkel megtelésének mai szomorú idejében, mikor — a mint Nagy Ignác *Egyesüljünk* című darabjában mondják: «annyi tősgyökeres honfitársunk van, ki beszélni sem tud tisztán magyarul». A falusi néppel való sűrűbb érintkezés, s törül metezett, romlatlan nyelvének tanulmányozása nagyban gátolhatná köznyelvünk romlását, s irodalmi nyelvünk kívánatos felrissitését eredményezhetné, mely tekintetben a színpadra szinte fenséges hivatás vár. Még mindig megszívlelendők s időszerűségüket és jelentőségüket sohasem fogják elveszíteni Kölcseynek 1827-ben írt sorai: «Ha a játékszín semmi névvel nevezendő tekintetekkel, a nyelven kívül, összefüggésben nem állana is: ezen egyetlen-egy pontra nézve minden figyelmünket, törekvéseinket, áldozattételeinket elengedhetetlen jussal kívánja.»

Drámaíróinknak valóban nagyobb súlyt kellene vetniök a darabok tiszta, magyaros nyelvére — erre utalná őket a magyar dráma egyik legszentebb hagyománya. Mily erővel és zamattal teljesen írtak a XVI. századbeli kezdetleges darabok szerzői! Bessenyei nyelve pedig — különösen vígjátékaiban — mily sok finomsággal, elmésséggel és bájjal s egyben magyarossággal ékeskedik. A jó Simai Kristóf — az iskolai drámából a világiba átmenetelnek egyik fő képviselője a XVIII. század végén — szintén pompásan folyó, tősgyökeres magyarsággal hangzó nyelven írt. Dugonics is jót akart darabjai nyelvének parasztosságával, hogy t. i. — kimondott szándéka szerint — terjessze az «ősi, romlatlan magyar nyelvet». Csokonai nyelvét nemcsak gyönyörű szerelmi dalaiban s pompás elbeszélő költeményeiben, hanem vígjátékaiban is az istenadta művészi

erő igazi varázsa s a romlatlan nyelvérzék ereje jellemezte. Kisfaludy Károly vígjátékainak prózája nemcsak elmés és gyorsan pergő, hanem nyelvi szempontból is tetszetős és kifejező, — s ha jambusai legelső történeti darabjaiban döcögősek is, *Iréne*-ben és különösen a későbbi *Csák*-ban már a nyelvi tökély szárnyain emelkedő dictióban zengenek. A Kisfaludy nyomdokain járó Fáy András vígjátékírói érdemeinek egyik legjelentősebbje épen nyelvének jóízű magyarossága. Katona *Bánk bán*-jának nyelve külön tanulmányt érdemel; ez a nyelv nincs nehézkességek nélkül, — de rendkívül kifejező, s zord fenségében erőteljesen, költői szárnyalásában megindítóan szólaltatja meg a XIII. század magyarjait.

Vörösmarty drámaírói munkásságának különös fontosságú eredménye, hogy az igazi költészetnek teljes érvényt szerzett a színpad nyelvében. *Csongor és Tündé*-jének bájjal, melegséggel, édes zengzetességgel ömlő verselését méltán mondta Beöthy Zolt «a magyar költői nyelv legszebb diadalá»-nak.

A gróf Teleki László *Kegyenczének*, ennek az egyébként elhibázott, bizarr műnek megrázóan hű korrajzát hatalmas, tömör, egy-egy kifejezésében és fordulatában talán elárvult, de ma is eleven erővel ható, valódi drámai nyelv tolnácsolja.

Szigligeti — ezt nem tagadhatjuk — nem volt igazi művésze a nyelvnek; szomorújátékainak dictiójából hiányzik a fény, az erő, a fenség; ám azért párbeszédei könnyen, simán folynak, vígjátékaiban stylszerűen ír, s magyartalanságról, nyelvrontásról Szigligetinél szó sem lehet.

A politikai elnyomatás korának színpadi íróit épen a nyelv szempontjából nagy elismerés illeti, mert a nyelvünk és politikai szabadságunk — tehát egész nemzeti voltunk elnyomására törő eme szomorú időszakban ezek az írók, darabjaiknak jól és szépen folyó nyelvével igen sokat tettek a nemzeti eszményeinkért a nehéz viszonyok közt is kitartóan folyó küzdelemben. A francziás Dobsa Lajos prózája nemesak fordulatos és igazán színpadra való, hanem magyaros is; Szigeti József különösen zamatos magyarsággal beszélteti jóízű alakjait; Jókai pedig, a fenséges pathosra és játszi évődésre, a zordon erőre és bájos finomságra egyaránt végtelenül alkalmas magyar nyelvnek mindekkoráig egyik leghatalmasabb mű-

vésze — e művészetét színdarabjaiban sem tagadta meg. Az a drámaköltői iskola, melynek megindítása a 60-as években a Rákosi Jenő nevéhez s az *Aesopus* meglepetésszerű nagy sikeréhez fűződik — a magyar drámai nyelvet új szépségekkel s e czímen új diadalokkal gazdagította.

De a felfogásnak és érzésnek, tárgyának és nyelvnek magyarsága mellett értékes hagyománya a magyar drámának a külföldi nagy írók tanulmányozása, az irodalmi jelentőségű áramlatok követése is.

Igaz, hogy a világirodalom történetében csak az az irodalom számíthat előkelő helyre, a mely nemcsak nyelvében, hanem szellemében is nemzeti, fejlődésében eredeti; de az igazi nagy szellemek hatása egyetemes, s előle elzárkózni más nemzetek irodalmának sem lehet, nem is szabad. A kérdés azon fordul meg: fel tudják-e írónk dolgozni az idegen hatást úgy, hogy az vérükké váljék, a nélkül, hogy ez a szellemi táplálék meghamisítaná faji tulajdonságaikat, nemzeti érzésüket, felfogásukat, szellemüket? Íme, Bessenyei, bár egészen az ő bálványozott szellemi vezérének, a francia Voltaire-nek hatása alatt áll, mikor megkezdi drámaírói munkásságát — mégis, szellemi életünk fejlődése szempontjából mennyire jelentőssé válik ez az írói pálya, s hőse irodalomtörténetünk egyik legméltóbb ünnepeltje lesz.

Kazinczy a Shakespeare, Molière, Goethe és Lessing darabjainak fordításával mily jótékonyan hat a magyar színi költészet fejlődésére. Kisfaludy Károly német hatásokon indul, s tárgyban és felfogásban teljes eredetiséggel teremti meg a magyar vígjátékot. Katonán elvitathatatlanul megérik Shakespeare hatása, de ez, a mennyire előnyösen befolyásolja őt dramaturgiai szempontból, ép oly kevésbé akadályozza nemzeties eredetiségének kifejtésében.

Vörösmarty munkássága a dráma terén azt a fejlődési fokozatot mutatja, a melyre a francia romanticismus hatása emelte színi költészetünket, — s e nagy költőnk a mellett, darabjaival, fordításaival és dramaturgiai dolgozataival a Shakespeare-cultus igazi nekilendítője — de azért mindez vajjon ejtett-e egy parányi foltot is szellemének nemzeti érzést ragyogtató tiszta tükörén?

A negyvenes évek drámaírói úgyszólván mind az akkor virágzó francia romantika hatása alatt állottak, s a francia drámairodalom a későbbi iskolák nyomán is szakadatlanul érezteti hatását a magyar dráma terén, Toldy Istvánon át Csiky Gergelyig; s ha egyik-másik írónk szertelenségben is követője, vagyis inkább utánzója lett a francziáknak, — a színszerűségben és ötletességben oly gazdag francia drámának általános fejlesztő hatása drámairodalmunkra semmiképen sem tagadható.

A bölcselmi drámai költeményekre ez alkalommal kiterjeszkedni nem kívánván, csak közbevetőleg utalok Madách Imre remekére, *Az ember tragédiájára*, mely világirodalmi nagy szellemek elvitázhatatlan hatását mutatja ugyan, de mely mind felfogásában és conceptiójában, mind kidolgozásában egy szintén világirodalmi magaslaton álló eredeti szellem minden fényes bélyegét hordja magán.

Előbbi fejtegetéseim fonalán hangsúlyoznom kell azt, hogy az élénk hatás ellenére, óriás különbség választotta el mindig a magyar drámát a francziától. Az újabb francia drámát a gall szellem könnyedsége s a színszerűség iránti ritka fogékonyság és az erkölcsi felfogás bizonyos lazább volta jellemzi. E jellemvonások közül az első kettőt a nehezkesebb természetű és fogyatékosabb képzelő erejű magyar genius nem tudta, — a harmadikat, erős erkölcsi érzékével, nem akarta követni.

Így a magyar dráma szép hagyományai közé sorozhatjuk az erkölcsi szennytől való tudatos tartózkodást, a népünk erkölcsi alkatával járó, mondhatni szemérmes visszahúzódást. Mert bár a humor iránt igen fogékony magyar nép nem idegenkedik a vaskosabb tréfától sem, s csintalanul évődni is szeret — ám azért népünk természete — a hogy Petőfi oly találóan mondja — «komoly, mint hegedűink első hangjai» és őt magát, valamint lelkéből-lelkedzett íróit is bizonyos erkölcsi méltóság, sok tekintetben ünnepélyes szertartásosság jellemzi, mely utálja és kerüli azt az erkölcsi posványt, mi az életben tagadhatatlanul élénk-élénk tárul, de a minek keresgélése és turkálása nemcsak nem feladata a tollát és közönségét megbecsülő írónak, hanem a művészet igazi lényegével össze sem fér.

A művészet feladata mindenesetre az életnek, az emberi léleknek, e lélek fájdmánának és örömeinek, törekvéseinek és szenvedélyeinek rajza, — de e rajz nemcsak hű, hanem művészi is legyen, s nem minden, a mivel az életben találkozunk, alkalmas egyszersmind művészi ábrázolásra. A művészi czélokra törekvésben bizonyára sokszor fel kell vonultatni a drámaírónak — az életigazság és a művészi igazság kapcsolatában — egy-egy erkölcsstelen alakot, festenie kell erkölcsstelen helyzeteket is; de ez csak a szép, jó és igaz művészi szentháromságának szolgálatába hajtott eszköz lehet, — cél soha.

Toldy István — a 70-es évek derekán nagy vitát keltett *Kornélia* című társadalmi drámájában az akkori modern francia iskola mintáit követve, igaz, hogy több visszataszító alakot, s néhány erős realismussal színezett érzékies jelenetet vitt színpadra, — de ennek a darabnak is kifogástalan erkölcsi irányzata volt, s a helyes cél érdekében szükségesnek vélt részletrajz realismusa sem ment túl æsthetikailag azokon a határon, a melyek a formákat védve, megvédik a lényeket is.

A dráma nem az elvont erkölcs rajza, de nem is az erkölcssteleniségé — mondja találóan Gyulai. S az ezen tételből sarjadzó felfogás, irány és törekvés — bár természetszerűleg inkább csak nemlegesén bizonyítható — szintén egyik legszebb hagyománya a magyar drámának.

E töredékes fejtegetésekben sikerült talán nagyjából rámutatnom azokra az igen érdekes, nagyon megszívlelendő, mondhatni szent hagyományokra, a melyek a magyar nép ősi természetével és faji tulajdonságaival, nemzetünknek gyászban és dicsőségben gazdag történetével, s nemzeti eszményeinkkel és törekvéseinkkel kapcsolatosak. Hogy drámánk kölcsönhatásban maradjon nemzeti politikánk korszerű eszméivel, — hogy szerepe legyen a nemzeti érzés és gondolat felkeltésében, fenntartásában és fokozásában, — hogy ragaszkodjék a nemzeti történelmi tárgyakhoz, történelmünk nagy alakjainak kultúrához, — hogy igyekezzék hű tükre lenni a korabeli magyar életnek, — hogy figyelemmel legyen a népies elemekre, — hogy egyik legfontosabb feladatául vallja nemzeti nyelvünk eredetiségének és sajátosságainak, zamatosságának és választékosságának megőrzését s a nyelv helyes irányú fejlesztését, —

hogy ne zárkózzék el a külföldi igazi nagy írók és világirodalmi irányzatok s eszmeáramlatok hatása elől, — s hogy tartózkodják az ép és tiszta erkölcsi érzéket sértő irányoktól — ezek a hagyományok intő tanulságul, lelkesítően szólnak és sugároznak felénk a magyar dráma történetéből. E hagyományok mutatják drámánk eddigi fejlődését, s egyben kijelölik a további haladás útját is. E hagyományok figyelembevételéül világért sem jelenti a dráma elmaradását, a mi elvégre egyértelmű lenne hanyatlásával, mert hiszen a drámának — mely a folyton változó, külsőségeiben és belső vonatkozásaiban is szüntelenül módosuló életnek képe, — minden más műfajnál jobban kell igazodnia az életnek haladásához; de e hagyományok nem változhatatlan, merev formák, nem rideg szabályok, hanem elevenen élő és ható tényezők, melyeknek közrehatása nemcsak nem hátráltatná s akadályozná a dráma fejlődését, hanem inkább tartalmat adna a legszebb, legközvetlenebb, leghatásosabb költészeti műfajnak, a drámának, s terjesztené körét, emelné színvonalát, fokozná értékét.

A drámaírónak tanulmányoznia, rajzolnia, magyaráznia kell az emberi lelket, — s a magyar drámaíró anyaga legyen első sorban az a lélek, melyet az emlékek, érzések és gondolatnak annyi ezernyi szála fűz a magyar haza földjéhez. Ennek a vértől és verejtéktől megszentelt földnek zordon hegye és virágos rónája, hatalmas viharai és enyhe napsugara — természetszerűleg bizonyos sajátlagos színt és formát adtak a magyar faj külső alkatának, de belső mivoltának is. S nemes hivatása drámánknak, hogy megőrizve dicsőséges hagyományait, adjon mindig hangot az élet és a felfogások változásainak, de egyúttal fejezze is ki mindig azokat az érzéseket, azokat az eszméket, azt a szellemet, a melyek a magyar lelket eddig eltöltötték, s a melyeket se a világ haladásában és a sors változáságaiban, se háborúban, se békében, se a munkának, se a nyugalomnak óráiban, se politikában, se tudományban és művészetben — megtagadnunk nem szabad soha.

SZÁSZ KÁROLY.

A JELLEMZÉS.¹

A művészi képzelet munkáját legtöbbször azzal az elnevezéssel szoktuk illetni, melylyel a legnagyobbszerű, a világot létrehozó tettet megnevezzük: *alkotónak, teremtőnek* mondjuk. Ez a párhuzamba állítás abban is megállja helyét, hogy mind a két cselekvésnek koronája: ember teremtése. Mert a művésznek is emberi alakok alkotása a legnehezebb feladata, legégőbb vágya s legszebb diadala, kiket, ha alkotásuk nyomán a művészlélek hő vágyával keresett siker jár: *élőknek* mondunk s a holt anyagon, a néma betűkön vagy a gyorsan röppenő szavakon keresztül is érezzük szívük lüktetését, vérük keringését, agyuk munkáját s lelkük küzdelmeit. Itt emelkedik legmagasabb fokra a művész alkotó munkája, itt jut legközelebb az istenséghez: teremt. A művész ilyenkor valósággal *visionarius*. Képzelete előtt az ihletés perczében megjelennek alakjai, mint a hogy' elvonulnak Faust előtt a szellemek: az élet elevensége tagjaikon, arcukon az érzelmeknek lélekkel teljes kifejezése. Ezeket a művész számunkra is láthatókká teszi s, mint Kemény Zsigmond mondja, «fölleplezi azon titkokat, melyeket az emberi kebel és a menny boltozata takar». Ezt a szép csodát tehetségének azzal a divinatorikus hatalmával, a maga tökéletességében oly ritka adományával éri el, melyet jellemző erőnek nevezünk. E képesség a képzeletnek főként két funkciójától függ: megjelenítő erejétől s szerkesztő készségétől. A megjelenítő erő szinte érzéki erejű szemléletek gyanánt varázsolja szemünk elé a művész képzeleti képeit; a szerkesztő készség

¹ Bevezető fejezet *A jellemrajz a magyar szépirodalomban* című munkához, melynek megírására a m. tud. Akadémia Lévy-pályázatán a szerző megbízást nyert.

a részekből olyan új összetételt, olyan egészet alkot, melynek belső egysége, eszmei tartalma van.

A művészi alkotások egy egész nagy csoportjának közös tulajdonsága az a főczél, hogy az embernek mennél hűségesebb és gazdagabb jellemzését akarják nyújtani. Erre törekszik a költői mű, a szobor és a kép egyaránt, melyeknek megértése így első sorban lélektani feladat.

Maga a jellem, legáltalánosabban szólva, az ember különféle tulajdonságainak foglalata, melyeket természet és élet adnak osztályrészeül és fejlesztenek ki benne. E vonások teljessége egyéniséggé formál, a mi már ezeket a különféle vonásokat a maga egységes tartalmául tünteti föl. Az élettelen tárgyak ezen állandó, másoktól megkülönböztető vonásainak összeségét jellegnek szokták nevezni.

A jellemzés eszerint általán bizonyos sajátságoknak, tulajdonságoknak feltüntetése. Ezek a tulajdonságok azonban jelentőség dolgában nagyon különbözők egymástól; vannak köztük egészen jelentéktelenek mellett fontosak, azaz olyanok, melyeknek alapján az illető személy vagy tárgy képzeletünkben feltűnik, tehát melyek rá nézve jellemzők. Így hát, szabatosabban szólva, a jellemzés tulajdonkép valamely személy vagy tárgy azon sajátságainak érzéki feltüntetése, melyeknek alapján az illető személyt vagy tárgyat legjobban és leghívebben el tudjuk képzelni. A jellemzés tulajdonságok felsorolása levén, jellemezhetünk valamely folyamatot, tehát egy-egy kort és irányt is. Az ember jellemzésénél a művész úgy emel ki bizonyos vonásokat, hogy mi ezek alapján azt az embert megismerjük, szinte személyes ismeretségre lépünk vele. A költő ábrázolómódját, melylyel hőseinek lelki valóját előttünk föltárja, jellemrajznak mondjuk. Ugyanezzel a szóval nevezi el a tudományos irodalom a tanulmányt az azt a fajtaját, mely egy-egy nagy ember lelki valóját, ennek kialakulását, képességeit és törekvéseit fejtegeti.

A művészetben megnyilatkozó élet végtelenül szegényes a valóságnak végtelen gazdagsága és változatossága mellett. A művész nem versenyezhet a természettel s nem lehet czélja a valóságnak mennél aprólékosabb másolása. Az emberi lélek igen szövevényes és összetett, a művészet eszközei pedig kor-

látoltak. A költő műve például néhány pillanatban vagy pillanat-sorban tüntetheti föl csak azt a titokzatos életet, mely hősnének testi és lelki világában foly le. Azt a sok száz tulajdonságot, melyek egy-egy léleknek alkotó elemei, lehetetlen a művésznének teljes számukban föltüntetni. De fölösleges is, mert hisz alkotása bizonyos válogatás és egyszerűsítés nélkül nem szellemi termék lenne, hanem csak a természetnek lelketlen másolata. A művésznék csak az ő céljaira fontosabb tulajdonságok szükségesegek. Célja pedig kettős: egyrészt meg akarja ismertetni tárgyát, másrészt és főként pedig bizonyos hatást akar kelteni vele. Tehát őrá nézve azok a sajátságok fontosak, melyek szükségesek a tárgy megismertetésére s alkalmasak közönségben a tőle kívánt érzelmek fölkeltésére.

Ilyenek mindenekelőtt azok, melyek más tulajdonságokkal kapcsolatosak, más tulajdonságok származnak belőlük. Az emberi lélek sajátságai szoros kapcsolatban vannak egymással. Vannak közöttük okadó természetűek, melyekből más tulajdonságok következnek s van egy, mely a lélek összes sajátságait magyarázza s a melyből valamennyi leszármaztatható. Ezt nevezte Taine *faculté maîtresse*-nek. Fontos tulajdonsága például egy-egy embernek, hogy ravasz-e vagy hiszékeny, kapzsi-e vagy bőkezű, heves-e vagy hidegvérű, ideges-e vagy nyugodt. Egy-egy ilyen sajátság sok más tulajdonságnak szülőanyja s ha egy ilyen tulajdonságát ismerem valakinek, egyszersmind már sok más tulajdonságára is következtethetek, minthogy bizonyos tulajdonságok egymással symptomatikus kapcsolatban szoktak előfordulni. Ezeket a repraesentativ vonásokat szereti a költő, ilyeneknek a helyes kiérzésével s ügyes feltüntetésével sikerül neki pl. egy-egy rövid színi előadás alatt egész csoport embert megismertetni velünk.

Van még egy másik csoportja is a fontos jellemvonásoknak: azok, melyekből valami elhatározás folyik, a minek aztán a tettek egész sora a következménye. Ilyen például Othello lelkében a féltékenység, Toldi Miklóséban a vitézi élet után sovárgó vágyódás. A költő a jellemvonások föltüntetésére minden elbeszélő és drámai alkotásban egy-egy hosszabb-rövidebb eseményt ad elő, melyet cselekvénynek nevezünk. Ezt minden ízében indokolnia kell. A művészi indokolás mindig a

jellemből történik; akkor éri el célját, ha a tetteket a szereplők jelleméből következőknek fogadjuk el. A jellem ilyenén fejlesztésre és föltárására a situatiók valók. Az indokolásban minden motivumnak lélektani szükségességűnek kell lennie. Meg kell győznie bennünket az írónak arról, hogy a tőle rajzolt indulatok és szenvedélyek keletkezésének s növekedésének rendje úgy természetes és szükségszerű, a hogy' ő mutatja be. A jellem élesebb kidomborítása érdekében a költő a fővonások közt is válogat. Még ezeket sem adhatja teljes egészükben, már tere korlátolt volta miatt sem. A drámaírónak pl. szűk a formája s kevés az ideje, míg ellenben a regényíró nyugodtabban és több vonással jellemezheti alakjait; de mindegyikük csak annyit válogat össze még a fővonások közül is, a mennyi elég a jellemzésre, a mennyivel már a teljes embert adja, azaz megismertet bennünket hőisével annyira, hogy el tudjuk képzelni, miként viselkednék ez ilyen vagy amolyan helyzetben. A francia tragikusok, s részben még Molière is, alakjaik jellemét egy vagy pár fővonásra egyszerűsítik. De complexebb egyének rajzában sem rajzolja öntudatos művész sohasem a jellemet olyan oldalról, a mely nincs kapcsolatban a cselekvénnyel. Eszében tartván, hogy «a felesleges részlet az a szű, mely a nagy műveket megrágja», a vonások közt tud válogatni, tud belőlük feláldozni is, ha kell és csak a valóban jellemző, lényeges vonásokra szorítkozik. Az ilyen művészekről igazán elmondhatjuk, hogy «nunquam moliantur inepte».

A jellemvonások e válogatottságukban sokkal inkább szolgálhatják a jellem-egység æsthetikai követelményét is. Az ember egyénisége számtalan cselekvésben nyilvánul ugyan és tömérdek vonásból alakul ki; de kell a lélek belsejében egy állandó, belső oknak lennie, melyet a külső események táplálnak s a többi vonásoknak mind határozott és állandó kapcsolatban kell állniok ezzel, úgy, hogy foglalatukat joggal mondassuk egyéniségnek. S minél tisztábban látjuk az ember lelki valójának egységét, annál teljesebben értjük meg az embert és tetteit.

Azonban az író nem feledkezhetik meg a részletvonásokról sem, mert hiszen az élet ilyenekből áll s a pusztán fővonásokból összealkotott kép világossága mellett is nagyon merev és elvont

mását szolgáltatná az ábrázolt embernek. Ezért érezzük az életnek tarka gazdagságát és meleg áramlását egy-egy olyan művészi alkotásnál, mely a részleteket művészi célzatossággal és mértéktartással értékesíti.

A ki fel tudja tüntetni ezeket a fontos sajátságokat, arról joggal mondjuk, hogy van érzéke a jellemző vonások vagy a jellemzeties iránt. Ezt a képességet azonban kifejező készségnek is kell támogatnia, a művésznek meg kell találnia a jellemzés eszközeit.

A jellemzés eszközeit tekintve, más eljárást követ a költő, mást a szobrász és képművész. A költő szavakkal, egy történet révén, a szobrász és festő egy helyzettel, az emberi test útján jellemez s éri el azt, hogy az olvasó vagy néző képzeletében teljes eleven-séggel föltámad egy-egy idegen egyéniség képes, ha elég élénk a hatás, ez ismerősként él ott tovább is. De hogy eljárásuk mégis mennyire rokon, bizonyítják azok a kifejezések, melyek a festő és szobrász munkájának jelölésére használatos szavakkal nevezik meg a költőét: *jellemrajz*, *jellemfestés*, a jellem *ábrázolása*, a jellemvonások *kidomborítása*.

A költő vagy leírja személyeinek jellemvonásait vagy beszédjük és tetteik útján jellemzi őket. Kétségtelenül legkezdetlegesebb a leírással történő jellemzés, a mikor a költő jelzőkkel jelöli személye tulajdonságait. A jellemrajzolásnak ezzel a közvetett módjával élnek a történetírók s gyakran a regényköltők is. A lehetőséget erre mindig bizonyos ítéletmondás adja meg. Az ember ugyanis a külső világ hatásaira elhatározásokkal és tettekkel hat vissza s az indítóokoknak és a tetteknek kapcsolata alapján mi aztán véleményt alkotunk, ítéletet mondunk róla. Bizonyos, hogy egyazon indítékra az emberek rendkívül sokféleképen hatnak vissza s ennek alapján különböző az az ítélet is, melylyel viselkedésüket illetjük. E fajta ítélettel nevezünk valakit izgékonynak vagy tunyának, jóindulatúnak vagy gonosznak. Ilyenféle ítéleteket a jellemzett alak is mondhat önmagáról s ez a legkezdetlegesebb módja a jellemzésnek, mikor így a jellemzett személy önmaga írja le jellemét. De leírhatja a költő is, vagy a költői műnek egy másik személye, a ki — ha feladatát kissé művészből ambícióval veszi a költő — azzal, hogy hogyan fogja fel és írja le a másikat, már mintegy önmagát is jellemzi.

Külsőségeket is felhasználhat a művész jellemzési céljából. Ilyen, tisztára külső jellemzési eszközök a cothurnus és soccus a görög előadó-művészetben, úgyszintén a különböző álarczok, melyekkel az ábrázolt személy jellemét is jelezték (görög dráma, commedia mimica és commedia dell'arte). A költő is élhet a jellemzésnek efféle külső eszközeivel. Ilyen, ha alakjait tájszólással beszélteti; ilyen, mikor Shakespeare személyeit állásuk vagy hangulatuk szerint váltogatva versben, majd prózában szólaltatja meg. A forma öntudatos használatával, a külsőségekkel történő jellemzésre irányuló törekvés különösen a képzelet csekélyebb fejlettsége esetén lép föl határozottabban. Ha a művész ezeknek a külsőségeknek a jellemzést illetőleg jelentőségüknél nagyobb fontosságot tulajdonít: formalismusba süllyed. Ez a formalismus jellemzi egész modern művészetünket, mely az embert mennél több aprólékos külső vonásával igyekszik jellemezni s ezeknek hajszolásában sokszor elszalajtja a valóban jellemzőt.

Néha bizonyos testi sajátságok vagy mozdulatok leírásával jellemez a költő s így eljárása a képzőművészeké felé hajlik. A jellemzésnek ez a módja vagy az arcz egyes vonásainak — az úgynevezett kifejezéseknek — vagy a kifejező mozdulatoknak leírása útján történik. Nem egyebek ezek, mint érzelmi és értelmi folyamatainknak külső megnyilvánulási formái, állandó testi velejárói. Lelki folyamatainkat, különösen a hevesebbeket, az arcznak bizonyos elváltozásai kísérik. Ezeknek két csoportját szokták megkülönböztetni. Nagyobb részük az életnek egymást kergető impressióira visszaható felindulásainkkal együtt hirtelen keletkezik s gyorsan elmúlik. Ilyen az öröm s a megdöbbenés kifejezése; a mosoly, a sírás. Ezeken az úgynevezett mimikai elváltozásokon kívül van a kifejezéseknek egy olyan csoportja is, mely tartós testi vagy lelki hatások alatt állandósul. Tapasztalati tény ugyanis, hogy bizonyos lelki tulajdonságok s a velük járó folyamatok állandó jegyeket vésnek az arczra, melyekről a belsőre is következtethetünk. Ezeket physiognómiai elváltozásoknak nevezik. A művésztől alkotott alakra akkor mondjuk, hogy kifejező, mikor külsejéről egyszerre és könnyen leolvashatjuk azt a gondolatot vagy érzést, melyet alkotója a maga lelkéből a mű útján a mi lelkünkbe át akar

vinni. Ilyenkor igazán kiül a lélek az arcra. Még beszéde-
sebbek a kifejező mozdulatok.

A test leírása nem régi a költészetben; csak a XVIII. században, a regényírás föllendültével foglalt el szélesebb teret. E kor francia regényírói a láthatatlan lélek helyett a látható testet kezdik tanulmányozni s ennek külső elváltozásaiban festik a belső indulatokat. «Egy szó, egy taglejtés néha többet mondanak nekem, mint egy egész város csacsogása» — írja Diderot. Különösen a naturalista regényíróknál jutott nagy jelentőségre ez a jellemző eljárás, kik legszivesebben az embernek pathologikus vonásai, állati ösztönei felé fordulnak érdeklődésükkel, ez ösztönök pedig szemlátomást mutatkoznak az ember külsején. Ez a leírás a naturalista iskola egyes tagjainál már szinte egészen kórbonczatani jellegű. Természetesen e jellemző eljárásnak művészi értékű eredménye csak úgy lehet, ha a költő a testtel együtt a lelket is látja s a testi jelenségeket mindig csak a lelkiek kedvéért írja le.

Jellemezheti alakjait közvetlenebb módon is a költő: úgy, hogy beszélteti őket, még pedig oly módon, hogy szavaikkal öntudatlanul és önkénytelenül is feltárják lelküket, azaz jellemzik előttünk önmagukat. Vannak valósággal kulcsos szavak, melyek a lélek egy-egy titkosabb rekeszének zárját pattantják fel. Az ilyen szavakat keresi s ilyen jellemző mondásokba tömöríti hősének beszédét a költő, úgy hogy az ilyen beszéd közvetlen bepillantást tár hőse lelkébe, jellemébe.

De kétségtelenül legköltőibb s így leghatásosabb módja a jellemzésnek a tettek útján történő, mikor a hős cselekvésével nyilvánítja ki belső valóját. Ez a legélénkebb s egyúttal legszemléletesebb jellemzés mód, mert közvetlen megnyilatkozásaiban tárja föl előttünk a jellemet. Lehetősége azon alapul, hogy az ember a külső világnak ráható indítékaira tettekkel reagál s belső valója ezen az úton, tettei révén nyilatkozik. Ha valakinek egyéniségéről ítéletet akarunk mondani, tettei alapján ítéljük meg. A költő számára is ez a legtermészetesebb mód: alakjának egyéniségét cselekedeteiben világítani meg előttünk. A jellemzésnek ezzel a módjával főként a drámaköltő él.

Fontos kérdés a jellemzésnél a művészi alkotás viszonya a valósághoz. A művésznek a valóság jelenségeit ábrázoló

eljárásában két módot különböztethetünk meg: alkotása vagy csak egyszerű másolása, utánzása a természet ábrázolt jelenségének, vagy egyszersmind a természet hasonló jelenségeiben közösen ható törvényszerűségnek is a kifejezője. Egyik ábrázolásmód a művész szemléleteit a maguk nyersségében, minden összefoglaltság nélkül reprodukálja; az esetlegest, a különöst és a véletlent viszi be a művészetbe, úgy, a hogy' a valóságban megjelenik. A másik azt keresi, a mi lényeges a jelenségekben s hogy ezt mennél tisztább és érthetőbb módon fejezhesse ki, keresi a jelenségeknek erre legalkalmasabb vonásait s ezeknek összefoglalását adja. A jellemzés valódi feladatának természetesen csak ez utóbbi eljárás felelhet meg, melynek gerincze az *eszményítés* kérdése.

A költőtől alkotott jellem nem valamely külső jelenség lelki mása, hanem a költő képzeletének műve. De csak egészében ilyen, mert igazában véve a költő, akár történetet mond el, akár lelki állapotot fest, sohasem egészen ismeretlen, még nem tapasztalt dolgot tár föl előttünk. A teremtőnek mondott képzelet valójában sohasem teremt, sohasem hoz létre újat a semmiből, hanem csak megfigyelései útján gyűjtött anyagát kombinálja s újat csak annyiban alkot, a mennyiben másként rendez el emlékképeit, mint a hogy' ő a valóságban látta. A valóságból szerzett benyomásait megőrzi, elhelyezi lelke emléktárába; de mikor aztán ezeket költői alkotásában fölidézi s elének tárja, nem a valóságnak puszta képmását vagy egyszerű megismétlését fogjuk bennük találni.

Vannak ugyanis a valóságnak olyan kivételes jelenségei, melyek egy vagy más részben eltérnek a hozzájuk hasonló többi jelenségektől. S ha a költő ilyen mutat be, ha egy-egy jellemvonást vagy lélekállapotot úgy rajzol, hogy a megszokottól eltérőnek találjuk: valóságában kételkedünk, holott ehhez tulajdonkép kétség nem is férhet, mert hiszen a költő a valónak a mását adta. Ha csak a valóságot, a szemmel látható realitást nyújtja, ez még nem költészet, bármennyire bizonykodik is a költő a mellett, hogy az utolsó betűjéig valóság. Az ilyen költő is ép úgy «kuhiñ marad», mint az igazi malacgot ríkató athéni paraszt. Maga az utánzás még nem művészet. Nem volna sok értelme másolnunk azt, a mi már megvan s gyönyörködnünk

abban, a minék eredetije sokkal tökéletesebb, mint a másolat. Közömbösen hagyó vagy fájdalomosan érintő dolognak a másolata ép oly kevéssé gyönyörködtetne bennünket, mint az eredetije, holott ezek is válhatnak a művészet alkotásaiban æsthetikai gyönyörűség forrásává. Az igazi szenvedés szemlélete lesújt bennünket, míg a műtermékek útján mélyen megindít s æsthetikai gyönyörűséggel tölt el a fájdalom kifejezése. A képzelet nem utánoz, hanem alkot. A valóságtól nyújtott vonásokat válogatja, módosítja, összerakja, az ő művészi hangulata, felfogása, eszméje irányítása mellett. Alkotásában nem ismétli, hanem a maga módja szerint reproducálja a természetet. «Nem a természetet adja, hanem úgy a mint ő látja, érzi, azaz: maga magát adja. A mit a természetben megfigyelt, pusztá anyaggá válik, a maga belső életének ábrázolására. A művész jellegzetes, erős, gazdag egyéniség. A művészet egyéniség megnyilatkozása. Az egyéniség egység. A mit lát, tapasztal, gondol, érez: egységes karaktert mutat és egységbe verődik. Az egyéniség nemcsak egység, hanem erő, finomság, gondolat, lendület, vágyakozás, öröm, egyszóval: intensiv élet. Ezt árasztja el a művész alkotásaiba . . . A művész nem a valóságot akarja ábrázolni, hanem saját magát akarja adni. A hogy' a legérzőbb emberek éreznek, a leglátóbbak látnak: ezt ábrázolja a művészet». (Alexander Bernát.)

Ez egészen subjectiv álláspont, de vezethetik objectiv szempontok is a művészt. Ha a világnak egy-egy jelenségét, egy-egy emberi lelket való mivoltában akar bemutatni: ennek nem kivételes vonásait vagy szokatlan jelentkezési módját kell kiválogatnia és szemünk elé állítania, hanem olyan elemeit s olyan nyilvánulásait, melyek e jelenségnek vagy emberi léleknek minden jelentkezésében közösek, melyek tehát a jelenség vagy emberi lélek mivoltához tartoznak. Ezeket ki kell emelnie s mellettük az esetlegeseket háttérbe szorítania.

A jellem rajzában állandó, lényeges megnyilvánulásait kell figyelembe vennie, azokat a vonásokat, melyek arra nézve jellemzők s melyeknek összeségét *örök emberinek* mondjuk. Ez esetben jellemzése egyéni is, az egyéni jellem sokféle jelentkezési módja közt pedig a lényegesre irányuló (typizáló). Mikor a költő a rajzolt jellemben ezeket a vonásokat juttatja

kifejezésre, mikor a valóság utánzásában csak ezekhez igyekszik hű maradni, az esetleges, jelentéktelen vonásokat pedig ezeknek kedvéért mellőzi: akkor eszményíti, idealizálja a valóságot. Nem másolja, csak utánozza. Nem a valót adja, hanem annak csak látszatát, a földi igaz helyett annak «égi mását.»

Itt már félig-meddig a tudós gabonájába kaszál a művész. Ő is érvényesítheti ezeket az objectiv szempontokat, melyek első sorban a tudóséi, de ez nem kötelessége. Az ő feladata azokat az elemeket kiemelni, melyek művészi hangulata, felfogása és eszméje szempontjából jelentősek. Nem egészen helyesen ezt is eszményítésnek mondjuk. A művész eszményíthet objective is, ha összevág az ő subjectiv álláspontjával, de az ő idealizálása elvileg véve subjectiv.

Az eszményítés a valóságnak sokszor jelentéktelen és zavaró vonásait elhagyván, egyszerűbb, a lényegét jobban kiemelő ábrázolásra segíti a művészt. A jellemzésben nyilatkozó eszményítésnek célja tulajdonképen az, hogy azok a vonások, melyek a művész szempontjából nézve az egyén mivoltát teszik, mennél határozottabban és élesebben tűnjenek föl. «A természet hígit, a művészet tömörít» — mondja Taine. A fénykép azt mutatja, milyen valaki a photographálás pillanatában: arc képe azt, a mi benne lényeges, állandó. Ez eljárás által az nyer tisztább megvilágítást, a mi a jellemzett alakot külön lényre teszi, egyéniségének belső tartalmát megadja. «A remekmű feladata — Taine tanítása szerint — valamely lényeges vagy feltűnő jellemvonást világosabban és tökéletesebben visszatükröztetni, mint azt a tárgyak a valóságban teszik. E végett a művész ezen jellemvonás *eszméjét* alkotja magának és ezen eszméje szerint változtatja át a valóság tárgyait. Ezen tárgy így átváltoztatva az eszmének megfelelő lesz, más kifejezéssel: *eszmény*... A jellemvonásnak fontosnak és mélynek kell lennie s a mű annál jobb, minél feltűnőbb és uralkodóbb annak jellemvonása». Előfordul valamelyik jellemző vonásnak túlzó élességű megvilágítása, tulságba vitele is, — természetesen akkor, ha a művész hangulata, szempontja megkívánja — a minek eredményeül torzkép keletkezik, mint idegen neve (*caricatura*) is mutatja, mely az olasz *caricarból* ered s ez túlterhelést jelent.

Az eszményítést általában a természet szépítésével szokták azonosítani, a mely abban a metaphysikai tanításban találja igazolását, hogy a szép eszméje nem érvényesülhet a maga tökéletességében az anyag miatt, mely útjában áll zavartalan megvalósulásának. Minthogy azonban az eszményítés a jelenség lényegének összpontosított, fokozott kiemelése: a gonoszt és a rútát is lehet eszményíteni.

Lényegében minden művészi ábrázolásmód eszményít, az úgynevezett idealismus ép úgy, mint a realismus. Az eszményi és valószerű művészi ábrázolásnak ez a megkülönböztetése a művész felfogása módjában mutatkozó különbségen alapul. Ha a művész az életet nem a maga nyers valóságában állítja szemünk elé, hanem mintegy felülemelkedve rajta, bizonyos mértékig megszépítve, stíluszerűen átalakítva: akkor idealizál; ha a valóhoz lehetőleg híven, hozzá hasonlóknak tünteti föl: akkor realista. De valójában mind a két eljárás mód eszményít; többé-kevésbé eszményít a realismusnak még túlhajtása, a naturalismus is s még a legtúlzóbb verismus is csak «látszatát» nyújtja a valóságnak. Csakhogy míg az idealismus általános-ságban marad, mintegy időből és térből kiragadva, egyéni vonásaitól elvonatkozva mutatja be a jelenséget, addig a realismus keresi és megbecsüli az egyéni vonásokat, figyelmére méltatja a tér- és időbeli esetlegességeket, anélkül természetesen, hogy ezekben találná meg és mutatná be a lényegét; mindezeket pusztán csak formául használja és értékeli a lényeg külső megjelenítésére, elevebb kifejezésére.

Az eszményítő művész a valóságot meg akarja tisztítani zavaró esetlegességeitől. A természeti szép magában viseli a romlás csiráját; a művész idő és halál fölé emeli ezt a szépet, azáltal, hogy mellőz mindent, a mi az időben nem lényeges és a lényegét magát örökéletűvé teszi. A művészi eszményítés álláspontját szépen foglalja össze az angol Symonds: «Van egy szépség, a mit a természetben soha föl nem lelünk, hanem a minek a természetből előcsalogatásához szükséges az emberi gondolat működése; nem a részek és egyes személyek, hanem complex egész dolgok szépsége az . . . A lélek, ha a természetről gondolkodik és ha általánosítja a szép ama változatos suggestióit, melyeket az a természettől kapott, észreveszi a végtelent, a mit

csak gondolattal és érzellemmel képes fölfogni, a mi ezen a földön soha teljesen meg nem nyilvánul, hanem a mit a költészet és művészet hoz érzéki perceptióinkhoz közelebb... Minden igaz művészetnek az a hivatása, hogy a természetben megfigyelt dolgokhoz hozzáadja a ragyogást, a fényt, mi soha, sem vizen, sem szárazon nem ragyogott. Az a művészet feladata, hogy a világnak bepillantást és megsejtést adjon az általános szépségről úgy, hogy a természeti tárgyakból a legjava tulajdonságokat kiválasztja és ezeket az esetleges anyagi dolgokon túleső harmoniába összefoglalja.

A realizmus főként az éles megfigyelésen épül föl s bizonyos pragmatismusra törekszik a részletek rajzával. Részletezéssel, még pedig pszichológiai részletezéssel rajzolja az embert is. Egyik-szer a bonyolultabb lelki jelenséget, az indulatot, szenvedélyt analizálja, bonczolja s így halad visszafelé részletről-részletre egészen addig, míg végül az indulatok és szenvedélyek csirájában a jellem magvára akad. Másszor meg a jellem gyökeréből indul ki s ennek kisarjadását és növekedését igyekszik részletről-részletre haladva fölmutatni, a mint a ráható körülmények fejlődésre késztetik.

Az eszményi és valószerű ábrázolásmódot gyakran össze szokták téveszteni a tipikus és egyéni ábrázolással, holott ez a megkülönböztetés már a kifejezésnek, a képszerűsítésnek módján alapul. Az egyéni ábrázolásmód a jellem sajátos, egyénileg jellemző vonásait állítja erősebb világításba; a tipikus inkább a fajt, nemet, kort, foglalkozást egyetemlegesen jellemző, minden e körbe sorozható egyénben föltalálható nagy vonásokra szorítkozik. Egyébként csakugyan úgy van, hogy az eszményi fölfogással leginkább a tipikus ábrázolás jár, míg az egyéni jellemzés mód inkább a realizmusnak a sajátosága, bár ez az ellentétesség nem kizáró.

Valószerűnek az olyan jelenséget mondjuk, mely bennünk a valóhoz közelállás meggyőződését ébreszti föl. A valóságnak ezt a színét a jelenségnek azok a vonásai adják meg, melyek a többitől különböznek, egyedül állónak mutatják. S a jelenségnek művészi utánzata is csak annyiban valószerű, a mennyiben efféle vonásokat tüntet föl. A világon minden egyénekben és egyéneken történik. Épen ezért a művész sem elégedhetik meg

eszméket kifejező általánosságokkal, elvont ideákat hordozó típusokkal. A művészet még az általánost is csak egyéneken tüntetheti föl, mert szívünket csak az egyesek sorsában megnyilatkozó általános illeti meg.

A valószerű művészet mindig egyéni ábrázolásra törekszik. A művész az egyént keresi föl, hogy benne és általa kifejezésre juttassa az általánost. «Az igazi költő az egyesben láttatja az egyetemet» — mondja Goethe. Egyéneket alkot, de olyanokat, kikben szembetűnően nyilatkozik az általános, a lényeges is. A valóság ezt a lényeget sokszor esetlegességek tömegébe burkolja s így nehezen fölismerhetővé teszi. A művészet épen arra törekszik, hogy ebből a zavarosságból kiemelje s tisztán tüntesse föl azokat a vonásokat, melyek által a lényeg, a törvényszerűség kifejezésre jut s mellözze vagy egészen háttérbe szorítsa azokat, melyek éreztetésére zavarók. Összegyűjti azokat az egyes vonásokat, melyekkel a természet szétszórtan, egyéneken jellemez, úgy hogy rajza érezteti a törvényszerűséget, kifejezi a lényeget, de mégis egyéni képül mutatkozik. A jellemző vonások erős kiemelése adja meg a művészi ábrázolás jellemzetességét. Ezt nélkülözi s ezért nem kelt művészi hatást sem a naturalismus, sem reactiója, az impressionismus vagy psychologismus. Mindegyik csak a lényegtelen vonásokat halmozza s ezeket az olvasó képzelete nem fűzheti egységes képpé.

Költőnél fontos, hogy a nyelvi kifejezés is egyénileg jellemző legyen hőisére. A vérmérséklet, észjárás és beszédmód hozzátartozik egyéniségünkhöz s ezeknek különbségei egyénileg megkülönböztető sajátosságaink. Így a költő alkotását a maga sajátos egyéniségében kell jellemeznie annak a nyelvi formának is, melyben megnyilatkozik.

A költőtől rajzolt egyéneket mi elfogadjuk élőkül, eleveneknek mondjuk őket, holott nem azok. A költő el akarja hitetni velünk, hogy a mit ő élénk varázsol, az az élet valósága. S mi nem kételkedünk ebben, a tőle rajzolt alakot teljes világossággal szemünk elé tudjuk idézni, ráismerünk, olyannak látjuk, a milyennek a költő láttatni akarja. Hogyan történhetik ez?

A feleletet az æsthetikai tetszés magyarázata adja meg ezen kérdésre is. Épen erre gondolva, újabb æsthetikusok, különösen Lange Konrád és hívei, a művészi szemléletnek egyik alkotó

elemül az illúsiót, a tudatos önámítást (selbstbewusste Illusion) szokták fölvenni.

Az illúsiónál két képzet váltakozik a szemlélőben: most az kapja meg figyelmét, hogy a kép hasonlít a tárgyhoz, majd az, hogy a kép nem maga a tárgy. Most az egyik, majd a másik válik tudatossá, anélkül, hogy bármelyik is teljesen kiesnék a tudatból. Ezzel a folyamattal azonos e tanítás szerint az æsthetikai hatás is. A hogy az illúsiónál igaznak és nem igaznak hívése közt ingadozunk, úgy oscillál tudatunk a művészi élvezetnél is valóság és látszat közt. Valaminek utánzatát nyerjük, melyet képzeletünk megelevenít, de a másolatot soha fel nem cseréljük az eredetivel; tudjuk, hogy a mit szemlélünk, az látszat és nem valóság, de mégis külön valóság gyanánt élvezzük. A műalkotástól nyújtott ábrázolatot e tanítás szerint mi olybá vesszük, mintha valóság volna; de úgy, hogy e magunkról és a világról való megfélekedésünk mögött állandóan ott lappang annak a tudata is, hogy mégsem a való világnak valamely részletével állunk szemben s tudatunknak ebben a valóság és látszat közt ingadozó, egyikről a másikra át-átszökkenő oscillálásában fakad föl élvezetünk forrása. Olyanforma tudatos önámítás ezt, a milyen van pl. a kis lány játékában, mikor egy fadarabot babusgat, holott tudja róla, hogy nem igazi baba. A tudatnak ezt az ingadozását, mint a művészi élvezet forrását, már Cherbuliez kiemeli: «A mit a művészetekből elvárok, azt időszakos illúsiónak lehetne nevezni. Kell, hogy csalatkozzam, majd tisztán lássak; hogy lépre menjek, majd kiszabaduljak, hogy hagyjam magamat bolondítani, de azért legyen bennem elég hidegvér, hogy megíthessem elbolondítómat . . . Színházban vagyok s a mi a színpadon történik, meghat, mint valami igaz történet; majd pedig érdekel, mint valami szemfényvesztő utánzata olyasminek, a mit rég ismerek.»

Egy másik, nagyhatású elmélet, melyet Lipps Theodor fejtett ki, a beleérzéssel (Einfühlung) magyarázza az æsthetikai élvezetet. E szerint a műalkotás az által válik æsthetikai hatásává, hogy megelékesítjük, a magunk lényét mintegy beléje helyezzük s az így életre keltett tárgy életét magunkban újra átéljük. A műalkotás, melyben az érzéki rész is lelki tartalomnak a symboluma, fölkelti bennünk a művésztől kifejezett ér-

zést, melyet átviszünk a műalkotásba. Ha a Laokoon-szoborcsoportozatot nézzük, maguk a szobor alakjai érzéketlenek; de a láttukra bennünk fölébredt megdöbbenést, rémületet átviszünk rájuk, «beleérezzük» a szoborba. Az érzésnek felébredése bennünk, valamint maga a beleézés is tudattalan, alatta egészen elveszítjük önállóságunkat. Ha a műalkotásban az érzés kifejezése igazán hathatós, motorikus élettevékenységet ébreszt bennünk, melyet a beleézés útján áthelyezünk a műalkotásba. Ebben mindig a mi lényünk, a mi életerőnk fejeződik ki s tulajdonképen ez a mi tevékenységünk az æsthetikai élvezet, a mely abban áll, hogy a műalkotásban rejlő elevenségnek vagy életképességnek a benyomását élvezvén, egyéniségünk erejének és szabadságának érzését élvezzük. Minél nagyobbkörű élettevékenységet kelt bennünk valamely műalkotás, beleézésünk tartalma is annál nagyobb, annál több azoknak a lehetőségeknek száma, melyekben az élet az illető műalkotáson megnyilatkozhatik s így gyönyörködésünk is annál intenzívebb. E pozitív beleézés mellett van egy negatív is, mikor valamely tárgyban az élet akadályozását, egyéniségünk tagadását érezzük s azt mintegy elutasítjuk magunktól. Ez a rút hatása.

Egy harmadik elmélet, Groos Károlyé, a beleézéshez hasonló folyamattal, a belső utánzással (innere Nachahmung) magyarázza a dolgot. Szerinte a műalkotásban kifejezett érzelmek mibennünk belső utánzás által valókba mennek át s a legintenzívebb élvezetnél ez utánzó lelkiállapotokba szervi érzetek is vegyülnek, valóságos utánzó jellegű motorikus folyamatok keletkeznek. Ha egy színielőadást nézünk végig, belsőleg részt veszünk a dráma hősének lelkiállapotaiban; szavai mintegy a mi lelkünkéből fakadnak, gondolatai, érzelmei a mieink is.

A jellem rendkívül sok tényező összehatásának eredménye. Alapeleme a test. A jellem fővonásai gyakran a szervezet milyenségéből sarjadnak ki. Erős szervezet önérzetessé, kérkedővé, meggondolatlaná, vakmerővé tehet; gyöngy physicumnak gyávaság, határozatlanság, ravaszság lehet a velejárója. Megtörténik, hogy erős szervezetű embert is gyávává tesz a túlságos önszeretet, ilyen jellemet tár föl a Miles gloriosusnak a komikai költészetben oly sokszor ismétlődő története; viszont a gyenge szervezetűt hőssé magasztosítja a halálmegvetés, a

minek példázása a tragédia Antigone-typusának történeteit sugallja. Mindaz, a mitől függ szervezetünk, hatással van jellemünkre is. Első ilyen tényező mindjárt az öröklés, mely megadja az alakuló jellem alapvonásait s részben determináló hatása van, a mennyiben bizonyos hajlandóságokkal hozza létre az egyént. Az átöröklésnek a jellemre gyakorolt hatása különösen a drámaköltészetben jut fontosságra, melynek ez minden időben szívesen példázott themái közé tartozik. A görög tragikusok gyakran állították közönségük elé a vérbűn öröklékenységeinek szörnyű példáit, főként azokban a darabjaikban, melyek a két fatum-sújtotta családhoz: a Pelopidákhoz (Aischylos: *Oresteia*) és a Labdakidákhoz (Sophokles: *Oidipos*) fűződtek. A XVIII. század híres *sorstragédiáiban* is legtöbbször szintén az átöröklés szerencsétlen áldozatai rikatták a közönséget s a legújabbkori tételes dráma is szívesen példázza, különösen pathologikus mozzanatok felhasználásával, az utódok bűnhődését az elődök vétkeiért. De e felfogás ellen, mely az akarat megkötöttségét hirdetvén, a felelősséget az egyénről a végzetre hárította, igen erős ellenhatás is dolgozott mindenkor. Shakespeare-nek az egyik legnagyobb jelentősége, hogy megrázó történetek sorában, fényes művészettel szót emelt az egyéni felelőség mellett, a mi az akarat szabadságát tanító keresztyén felfogásnak is inkább megfelelt.

Igen fontos az a hatás is, melylyel a vérmérséklet, azaz szervezetünk ingerlékenysége és visszahatása van a jellemre. Erre is különösen a drámaírónak kell ügyelnie. A drámai költészet tettek megjelenítője lévén, főként a cholерikus és sanguinikus temperamentumokat szerepelteti szívesen, melyekben megvan a készség a cselekvésre. A phlegmatikus csak komikai ábrázolásra alkalmas, a melancholikus az élet nehéz helyzetében vergődő s nagy kérdésein töprengő embert (Hamlet) szólaltatja meg előttünk. Tiszta, tipikus temperamentum-rajz a költészetben is ritka (Bánk a cholерikus, Petur a sanguinikus ember typusa). Művészileg igen érdekes a temperamentumok szembeállításai. Ilyen contrast-hatást kelt Shakespeare *Julius Caesar*-nak ellentétes temperamentumaival.

Rendkívül bonyolult az a hatás, melylyel a nevelés és a környezet, a kor és nem, hivatás, foglalkozás és számtalan más

e fajta tényező van e fatális jellemnek ethikai jellemmé kialakítására, a szenvedélyekre, elhatározásokra és tettekre. Ezeknek gondos mérlegelése és érzékeltetése nélkül nem juthat élet-hűségre a költő jellemrajza.

Az életkor nagy fontosságát a jellemre, mely különösen a nők lelki életében szembeszökő, igen hatásosan érzetik a nagy költők. Mily gazdagon és üdén ábrázolta Shakespeare a fiatal-ságot *Romeo* és *Juliában*, mily megkapóan a férfikorba való átmenetet *Hamletben*, mennyi hévvel a bátor, tettekész férfit *Coriolanusban*, mily megragadó mélabúval a közeledő öregséget *Othelloban* s mily megható képét rajzolta a magával tehetetlen vénségnek *Learben*! Hatásosan állítják szembe a drámáírók az ideálokért hevülő ifjúkort s a lehiggadt, érettebb férfit, mint Schiller Carlos és Posa alakjában, Goethe Tasso és Octavio jellemében.

Különösen fontos az író számára, hogy ne feledkezzék meg azokról a vonásokról, melyek hősének nemzetiségével kapcsolatosak. Mint Le Bon mondja, az ember nemcsak egyéni, hanem egy collectiv életet is él; ősei lelkéből is van benne valami. Az írónak azt a collectiv lelket is rajzolni kell, mely nemzetére jellemző; de természetesen ezt is csak egyéneken teheti. A nemzetiségnek különösen két tényezője fontos: a faj s a lakóhely természeti viszonyai.

A faji sajátságok kutatását végző tudomány, a népléktan vagy race-psychologia, kutatásainak még csak a kezdetén áll. Keveset mondhatunk a magyar fajra vonatkozólag is. A magyar lelki typust illetőleg megegyeznek a kutatók abban, hogy főjellemvonásai a nyugodtság, határozottság és önértet. Nyílt, őszinte és bátor, s ez az alkotmányos, szabad magyar közéleten kívül főként a magyarnak síklakó voltaival látszik kapcsolatosnak. Az utóbbiból ered képzeletének fejletlensége, de viszont józan belátása s szemléletének és előadásának világossága is. Történeti fejlődésünk, sokszázados élet-halálharcunk, testvértelen elszigeteltségünk s az idegen udvar állandó törekvése nemzeti érdekeink megrövidítésére az erős politikai érzést, az áldozatkész fajszeretetet fejlesztette ki egyik legjellemzőbb vonásunkul, mely költészetünknek is megadta egységes, minden korban ható ihletését. Ezzel a harczos multtal kapcsolatos a

katonai erények megbecsülése s a büszkeségnek, sőt egyenesen az elbizakodásra hajlandóságnak a vonása. Környezetében magát tartja legkülönbnek, a minék természetes külső kifejeződése a komolyság, méltóság, a Csokonaitól emlegetett «ázsiai majestas». Szintén történeti életünkkel és síklakó voltunkkal kapcsolatos a magyarnak egy-egy érzelmi állapotából való nehéz kimozdulása, conservatismusa és fatalismusa. Bár a magyar jellem uralkodó vonásának bizonyos higgadtság és józanság látszik, mégis bizonyos szenvedélyesség és szilajság is jellemzi fajunkat, mely szerencsénkre első sorban a hazafias érzés hevében jelentkezik. A magyar hirtelen fellobban, de e fellobbanásból hamarosan magához tér. Ez a sokat hánytorgatott «szalmatűz» alighanem valami sajátságos ugor és török faji keveredésnek az eredménye.

Ezek azok a faji vonások, melyek a magyar lélekre jellemzően nagy költőink és művészeink alkotásaiban revelálódnak. A faji sajátságokon kívül leginkább a lakóhely természeti viszonyai járulnak meghatározóan hozzá a nemzeti jellem kialakulásához. A talaj és éghajlati viszonyok erős hatást gyakorolnak az ember testi és lelki fejlődésére. A magyar lelki typus kialakulására döntő fontosságú, hogy a magyarság mindig síklakó volt. Az éghajlati viszonyok befolyását leginkább az északi és déli ember közt levő különbség mutatja. Északon a föld terméketlen, az élet mostoha és a nehéz munka szófukarrá teszi az embert, de egyszersmind megedzi, a vészszel könnyen daczolóvá teszi lelkét. Képzelete is mindig nehéz harcokkal foglalkozik s szófukar költészetének tárgyaiul is legszívesebben szenvedélyes összeütközéseket, kemény harcokat választ. Tekintetét hegyek állják el vagy ködbe vész, a mi képzelődését nagyon kifejleszti, hajlamossá teszi látomásokra; viszont a természet gigászi jelenségei, melyek körülveszik, érzékét kifejlesztik a méretek nagyítása iránt. Délen egészen más az ember. A bőkezű természet kevés munkáért is gazdagon fizet, az embert sok pihenéshez segíti, a mire egyébként a nagy hőség is gyakran kényszeríti. Ezért a déli ember bőbeszédű, ráér kiczifrázni mondanivalóit s tárgyaiban is kerüli az erőszakos összeütközéseket, derült világfelfogása könnyen megtalálja a kibékítő megoldásokat. A déli ég örök verőfénye mellett nincs ráutalva kép-

zelődésére, tisztán lát mindent s kifejlődik érzéke a színek pompája iránt, míg az északi embernél ez nagyon eltompult.

A jellemekre nézve első sorban érvényes a *couleur locale* követelménye, mely azt kívánja meg, hogy minden kor, nemzet és hely a maga sajátosságaival érvényesüljön a művészetben. Különösen fontos ennek a követelménynek figyelembevétele a történeti költészetben. Az emberi léleknek vannak sajátosságai, melyek minden kor embereiben ismétlődnek s minden kor embereihez szólanak. De ezeken az örök emberi vonásokon kívül vannak olyanok is, melyek csak egy-egy kor embereire jellemzők. Az emberi lélek általában idők folytán változik s az egyes különféle korok emberei lelki életüknek nagyon sok eleme szerint eltérnek egymástól. Ha csak a magyarságnak aránylag rövid történeti életére gondolunk is, mily nagy változást mutat a magyar ember lelke e fejlődés folyamán! De nemcsak a lélek változik. A belső átalakulás nyomot hagy az ember külsején is, meglátzódik a testalkaton, az arczon, észrevehető a tekinteten. Mindez bizonyos változáson megy keresztül korszakról-korszakra s ennek megfigyelése is fontos a történeti művészetre, sorában a történeti költészetre is. Egy-egy kor emberei, még távoli vidékeken is, hasonlóságot mutatnak külsejükön, főként arczukban. Tizian s Paolo Veronese és Rubens s Van Dyck női arczképein fölismerszik, hogy egy kornak a gyermekei. De viszont egy-egy nemzet különböző korbéli fiainak arczán határozott különbségeket látunk. Egészen más a XX. századi magyar arca, mint volt a XVI. századié. A *történeti physiognomia* nem jelentőség nélkül való szóbeszéd s a modern történeti festésnek például egyik nagy fogyatkozása, hogy sokszor egészen modern embereket öltöztet történeti costume-ökbe s ezeket mutatja be régi emberek gyanánt. Történeti regényeink hőseinek külső leírásában is, különösen a nőkében, mennyi vétséget találunk e követelmény ellen!

A történeti költőtől bemutatott alak lehet történeti személy és lehet történeti események közé helyezett költött alak. Történeti személy festésénél arra kell törekednie, hogy olyannak mutassa be hősét, a milyennek a köztudat ismeri. A történeti hősnek a köztudatban élő képe sokszor más, mint a milyennek a történeti kritika buvárlatai mutatják. Borgia Lucretia mint

emberi testbe öltözött furia szerepel a köztudatban, holott Gregorovius könyvének tanúsága szerint volt benne a gyöngédebb kedélyéletnek számos nyoma, több emberi vonás is. A szigetvári hős a történelmi kutatások szerint egyike volt kora féktelen, kapzsi, erőszakos és kegyetlen rabló-főúrának, ha azonban a költő ilyennek rajzolná egyéniségét, hű lenne a történelmi adatokhoz, de összeütközésbe jönne a köztudattal s kockáztatná műve hatását. Szász Károly írt is róla egy tragédiát, melynek alapeszméjévé azt a, Forgách Ferencztől hangoztatott gondolatot tette, hogy Zrínyi hősi halála expiatio volt korábbi vétkeiért. A darab azonban sem az akadémiai jutalmat nem nyerte meg, melyért pályázott, sem színre nem kerülhetett annál a tartózkodásnál fogva, melylyel már barátai fogadták. Ilyenkor a költőnek a történelmi hűséget föl kell áldoznia a hagyomány igazságaért, az epikai hitelért. Csák Mátét, a garázda, országháborító oligarchát a nemzeti szabadság önzetlen bajnoka gyanánt festi Ki-faludy Károly drámatörédeke s Madách drámája, feláldozván a történelmi hűséget a költői igazság kedvéért. A költőnek emellett élő egyént kell rajzolnia s hogy ezt tehesse, sok olyan részletet, melyeket a történelem nem fogad el hitelesnek vagy nem tart fontosnak, bele kell szőnie alkotásába a hős elevenítésére, mert a köztudatban jellemzően összeforrottak az illető történelmi alak egyéniségével.

Ha képzeletbeli személyt helyez a költő történelmi korba, akkor lelkének rajzán kívül főként a környezetnek, tájnak valószínű és szemléletes festésével tudja úgy tüntetni föl, hogy valósággal abban a korban élt személynek fogadjuk el. Itt igazán áll Shakespeare mondása: «A költő tolla a légi semmit bizonyos alakkal, lakhelylyel és névvel ruházza fel.» Ha ebbe a jól megrajzolt keretbe bele tudja helyezni kellő következetességgel és harmoniával a maga képzeletbeli alakját, akkor hiszünk ennek a valóságban is.

Általában a történelmi költő lényegesen más helyzetben van a multtal szemben, mint a történetíró. Ez utóbbi a rendelkezésére álló adatokhoz ragaszkodva eleveníti meg régi korok képét. A történelmi költő phantasiája szabadon működhetik, történelmi alakok képén módosíthat s köztudomású tényeket is átalakíthat annak a művészi igazságnak az érdekében, melyet egy tör-

téneti kép keretében mutat be. Kétségtelen viszont, hogy a mily erősen egyoldalú báró Eötvös József nézete, ki a történeti hűséget erkölcsi szempontból követeli s a történeti jellemek meghamisítását oly véteknek minősíti, mint valaki tulajdonának elidegenítését, ép annyira megvannak a költő alakítási szabadságának a korlátai is, melyeket főként az illusiókeltés érdeke von eléje. Egyebek közt semmiesetre sem hagyhatja figyelmen kívül a *korrajz* hűségének követelményét, mely első sorban mindenesetre a lélekrajznak a korral harmonikus voltán sarkallik.

Történeti regényekben gyakran előfordul, hogy a költő az események élére nem az egyes embert, hanem a tömeget állítja, mint Hugo Viktor (*A nyomorultak*) Waterlooót, Manzoni (*A jegyesek*) Milano népét egy nagy pestis idején, Tolsztoj (*Háború és béke*) I. Napoleon oroszországi hadjáratát s Eötvös József (*Magyarország 1514-ben*) a Dózsa-féle parasztlázadást. De a tömeg jellemrajzában is egyénítésre törekszik: vagy a nagy világtörténeti események súlyának nyomása alatt mutatja be az egyént, vagy egy-egy egészen jelentéktelen alakot állít érdeklődésünk középpontjába s mint a nagy világtörténeti forduló előidézésének részesét mutatja be. A tömeg szerepeltetése tekintetében különösen Tolsztoj nagy regénye mintaszerű, melyben sem a tömeg nem nyomja el az egyént, sem ez nem tologódik az őt meg nem illető első sorba.

A multról, mint költői anyagról szólva, nem szabad figyelmen kívül hagynunk még azt a pszichológiai megfigyelést se, melyet a *mult idealizáló, szépítő hatásának* szoktak nevezni. Az emberi szenvedélyek körvonalai a mult félhomályában inkább nagyíthatók s a főnséges érzelmek rajzára hálásabb anyagot szolgáltatnak a történelem hőseinek, királyainak, államférfiainak viszonyai, mint a jelen egyszerű polgári társadalmának kis összeütközései. Ezért a tragikai hősök szolgáltatója inkább a mult. Viszont a vígjáték-írónak nehéz a helyzete, ha a multból veszi tárgyát, mivel összeütközésbe kerülhet a közérzés komoly kegyeletével, melylyel a történeti személyek iránt van. Ezért a vígjáték tere inkább a jelen s a történeti vígjáték egyike a legkényesebb műfajoknak.

A költőre nézve mindig nagyon fontos kérdés az, hogyan

látja és fogja fel az embert, azaz miként jellemez. Legkezdetlegesebb módja a jellemzésnek az, ha csak egy-két sajátosságát látjuk kiemelve az illető személynek. Így jellemez a költészetnek legegyszerűbb terméke: a mese. A mesemondó egy-két jelzővel előre megmondja, hogy milyen jellemű a mesében szereplő személy: Volt egyszer egy *ügyes* legény, egy *gonosz* boszorkány stb. A mese összes szereplői a cselekvény folyamán rendszeren két csoportra különülnek: rokonszenves és gonosz alakokra s az elbeszélés érdeke azon fordul meg, miként sikerül a rokonszenveseknek legyőzniök a gonoszoktól eléjük emelt akadályokat.

A műköltők jellemzésbeli eljárása közt igen nagy különbséget látunk s ennek többféle okát állapíthatjuk meg. Ilyen ok mindjárt a műfaji különbség. Másként jellemez a drámaköltő, másként az elbeszélő.

A drámaköltő elé korlátokat szab a színpad s az időnek kimért volta. Le kell mondania az aprólékos rajzról, hősének lelki életét csak nagy vonásokban tüntetheti föl. A drámai költő a jellemnek inkább határozottságára, mint teljességére törekszik. A dráma általán egy-egy lelki válságot jelenítvén meg, hőst bizonyos lélektani indítékok központjának tekinthetjük. E motívumok részben a drámai hős egyéni lelkéből sarjadnak, részint a külső világ eseményeinek hatására kelnek benne életre és sokszor valósággal kifordítják a hőst lelki valójából. Shakespeare bámulatos elhithető erővel tudja ezt rajzolni. Mily hihetetlen fordulatot mutat be lady Anna lelkében, a mint eldobja gyászát, gyűlöletét és bosszúszomját a koronás gyilkos hizelgéseire, vagy Othellóban, a mint szerető, gyöngéd férjből feleségének gyilkosává lesz! Ezek az események ismét csak egyéni lelkek közvetítésével nyilatkoznak a hős számára s ezek szintén lélektani indítékok szerint cselekesznek. E motívumoknak egymásra hatása, egymástól távolodása s új csoportosulása adja meg azt, a mit a drámai hős lelki fejlődésének mondunk. Így tehát a drámai cselekmény tulajdonképen különféle pszichológiai motívumok harcának mintegy külső képe, lelki forradalmak okozata. Ezt szolgálja a jellemzés s mikor a költő képzeletében «lelki harctól dult hősök arczára kifejező vonás röppen s tagjaik jellemző mozdulatra készek: ekkor teremnek meg a tragi-

kus költő képzelmében amaz *orphikus* szavak, melyek gyakran rövides s metszők, mint a tőr; azok a szóképek, metaphorák, melyekhez néha a jellem egész titka fonódik; azok a súlyos mondások, melyek azonnal a lélek mélységeibe fúródnak.» (Péterfy Jenő.)

Az elbeszélő költő sokkal részletesebben mélyedhet el hősenek rajzába; ezt megengedi a terjedelem nagyobb volta s az előadás nyugodtabb módja. Az eposzban nagyon fontos a jellem teljessége, mert az epikus hős lelkében kifejezést kell találnia mindannak, a mi népe lelkét, életét és törekvéseit jellemzi. Midőn így népe lelkének teljességében felmagasodik előttünk, — Beöthy Zsolt szavaival szólva — «nem ködbe száll, hanem inkább fényesebb, tisztább légkörbe, mely minden jellemző vonását élesebben emeli ki.»

A regényíró még tágabb téren mozog. A regény igazi érdekességét épen a részletek művészi fölhasználása adja meg. Az aprólékos részleteknek erre a nagy fontosságára Scott Walter hívta fel az európai irodalom figyelmét s ez után következett el a regény nagy föllendülése. A regényíró alakjait a vonások végtelen számából szőheti össze; módjában van, hogy aprólékos gonddal feltüntesse a környezet hatását a jellem alakulására s helyet nyerhetnek művében a társadalom legkülönfélébb osztályainak élete s lelkiviláguk legegyszerűbb és legbonyolultabb tünetnépei. Ezért legjellemzőbb műfaja a mi tudásra törekvő korunknak a regény s ezért válik a *roman des aventures* egyre jobban és egyre teljesebb mértékben *roman des caractères*-ré, mely, főként legszélsőbb irányzatában, a pszichologismusban, valóságos lélektani tanulmányt nyújt, metaphysikai rejtelmeket kutat s oly problémákat feszeget, melyeknek megoldása a tudomány feladata.

Különbséget látunk a jellemzés módjában az író nemzeti hovatartozása szerint is. Másként rajzolja pl. az embert a francia regényíró s másként az angol. A francia úgy látja, hogy az ember nem egyéb, mint természeti ösztönök mechanizmusa s az ösztönöknek ez a mechanizmusa uralkodik a szellemi élet legmagasabb nyilvánulásaiban is. Ezzel a felfogással, mely azt tanítja, hogy csak az ismeri valójában az embert, ki fel tudja tární ez ösztönök rugóit, a francia regényből tulajdonképen

az ösztönök psychológiája lett, egy sajátos, hidegen észlelő műfaj, mely tárgya iránt magában minden vonzalmat vagy ellenszenvet elfojtani igyekszik. Az angol regényíró nem ez a hidegen bonczoló anatomus alakjával szemben, hanem bíró. Előtte a romboló szenvedély nem ösztönöknek érdekes, hidegen megfigyelt színjátéka, hanem kártékony bűn, melyet meg kell torolni s mely a költőtől el is veszi büntetését. Magyar költő alakjain is ott van alkotójuk nemzeti vonása a faji összetartozás, a nemzeti érzés uralkodó voltában.

De nemcsak a nemzetisége, hanem egyénisége is ott van az írónak alkotásaiban. Bacon szerint a művész a tőle alkotott képhez mindenkor ad hozzá valamit a maga lelkéből (homo additus naturæ) s ezáltal kiemeli a képet a természeti hűség szelgaiságából s följé is helyezi a természetnek. A műalkotás nem személytelen, rajta van alkotója lelkének bélyege. A kiváló jellemrajzolók maguk is nagy lelkek. A művész tevékenysége életet adó, életet alkotó munka s ezért át kell élnie, a mit meg akar alkotni. Sikerének egyik feltétele az, hogy tudja-e azonosítani magát az ábrázolttal. Már Aristoteles tanította, hogy az ihlet arra képesíti a költőt, hogy mintegy kikelve magából (ἐκστατικός) hőse szenvedélyét természetihven jelenítse meg, mert csak az riaszt meg, a ki megriadott, s az hcz igazán indulatba, a ki maga is fel van haragítva. Az igazán nagy jellemrajzoló költő átéli magában az emberi élet legnagyobb dolgait, végigremegi az élet legszédítőbb mélységeit és felröppen leghűszkébb magasságaiba; Hegel szavai szerint «egyet és pörköt, az egész mindenséget kell átélnie szívében.» Az ilyen lélek alkotásai aztán nem is csak egyszerűen «irodalmi termékek», hanem egy mozgalmas belső életnek nagy eseményei és élményei. Ezért volt teljesülhetetlen, csalóka ábránd Zola kísérleti regényének *impassibilitéje*. Az író nem tagadhatja meg egyéniségét, mely minden alkotásában érvényesül. Mennyire jellemző Vörösmarty hőseire a magány szeretete s a világgá züllesztés motivuma, Petőfiére a sorssal dacosan szembenéző kedv, Aranyéira a lelki válság érzése! Balzac alakjaiban az *illusions perdues*, a vesztett ábrándok költője szólal meg, Dosztojevskinél a nyomor cultusa, Tolsztojnál mélységes mysticismus, Ibzennél a társadalom zordon bírójának rideg szava. Még a

viszonyok változásának nyoma is kimutatható a jellemrajzon az író egyéniségének érvényesülése útján. Az ifjabb Dumas 1870 előtt a megtérő bűnös nők érzelmes védője volt; ez időtől kezdve a társaság hölgyeit, az előkelő ledér nőket valósággal ostorozza drámáiban. A nőt tartja nemzeti katastróphájuk okozójának s erre az elfajult, modern francia nőre, ki forrongásba hozza a férfi véré, hogy ölében aztán ez elveszítse minden nemes és férfias vonását, mondotta ő ki a híres «öld meg!»-et.

A költő egyéni élményeinek, tapasztalatainak alakjai rajzára vonatkozó nagy fontosságát az újabb német æsthetikusok sorában különösen Dilthey hangoztatja s fejtegeti. Szerinte a költő csak élményeiből meríthet, életképzetrieből rakódik le az a talaj, melyből költészete táplálékát szívja s hatása első sorban élményei körétől, gazdagságától és energiájától függ. A költő nemcsak élesszemű s az élet impressióinak tág köre iránt érdeklődő megfigyelője a jelenségeknek, hanem erősen resonál is kedélyének hullámmásával az élet hangjaira. Képeinek élénk átlelkesítése és szemléleteinek erős érzelmi kísérete jellemzi legfontosabb adományául. Valami ellenállhatatlan ösztön űzi, kergeti a költőket természetüknek megfelelő élmények hajszolására. Egy-egy hánytvetett élet forgatagaiban keresik az életnek ezeket a hatalmas, alkotásra ihlető élményeit; míg mások látszólag nyugalmas külső élet mellett mozgalmas, gazdag, vívódó belső élet árán jutnak ezekhez. Az elsőre találó példa irodalmunkból Kisfaludy Károly és Petőfi, a másodikra Katona és Arany. Ez a szemlélettel és érzelemmel teljes élet adja meg tartalmilag leglényegesebb jegyét minden költészetnek, melynek összes elemei a költőnek többé-kevésbé átalakított élményeiből valók. Egy-egy élmény akkor lesz igazán birtokává a léleknek, mikor más élményekkel jut belső kapcsolatba s így kap jelentőséget. Ebben segítségére van a költőnek emlékképei világossága, érzéseinek ereje s a kivetítésnek (proiectio) energiája. Ennek következménye, hogy a költő egyrészt a saját énjét bele tudja vinni hősébe, másrészt képzelt személyeivel olyan viszonyba jut, mintha azok élnének: szereti, gyűlöli őket. — Ez a költői képzelő erőt rokonnak mutatja az álommal és az örültséggel. Mindegyiknél

közös vonás a képek szabad alakítása; de míg az álmodónál s az őrülnél a lelki élet egysége megcsorbult, addig a költőnél szándékos akarat változtatja meg a képeket a valóságtól eltérőre. Minden energiája az alkotásra van irányozva s a világosságra és a részek harmoniájára törekvése zárhatja ki vele a képeit zavaró vonásokat és így tapasztalati elemekből, a tapasztalat analógiájától vezetve helyzeteket, alakokat, életpályákat teremt, melyek nincsenek meg a valóságban; az egyénnek és cselekvésnek oly formáit alkotja meg, melyek túlmennek tapasztalatain, de a melyekben mi azokat jobban megértjük. Végső eredménye Diltheynek: «Minden költészet az érzelemben élvezett életet teszi szemléletessé és a szemléletesnek képszerűségébe beleviszi az érzelem elevenségét».

Az írónak nemcsak faja és egyénisége, hanem kora is nyomot hagy jellemző módján. A különböző korszakok különféle-kép jellemzik az embert. Nagy különbség van pl. azon eljárás közt, melylyel a nagy görög tragikusok jellemzik hősüket és Shakespeare-é közt s még nagyobb Homeros jellemzőmódja és egy modern regényíróé közt. Ha Shakespeare drámai hőseit összehasonlítjuk a nagy görög tragikusok hőseivel: azt látjuk, hogy ott, a hol a görög drámaköltőnek elég néhány erős vonás, Shakespeare számtalan vonásból alkotja össze alakját, ennek lelki élete «a való élet nyers és teljes visszatükröződése.» Míg Homér hősei egy-egy indulatnak megtestesítői: a modern regény hősei csontból, húsból, vérből s idegekből vannak összealkotva. Általán a modern költészetben a jellemrajz egyre részletezőbbé, finomabbá lesz, egyre nagyobb gondot fordít az árnyalatokra. Korunk természettudományos gondolkozása, a kutató modern szellem nyomot hagy a regényköltészetben is. Balzac pl. nemcsak pszichológiai, hanem egyúttal physiológiai vonásokból alkotja meg hőseit. Minden lelki megnyilatkozá-suknál, minden szellemi működésüknel bele pillant testi szervezetükbe is, minden tett mérlegelésénél lesi az idegek szövődékének s a vér hajszáledényeinek csodálatos életét is.

De nemcsak a művész jellemrajzoló eljárása változott idővel, hanem változott a jellemzés tárgya, az ember is. Bizonyos emberi sajátságokat egyes korok művészei egyáltalán

nem ábrázoltak vagy csak elvétve, míg egy más kor épen ezeket mutatja be különös vonzódással. A görög irodalomból pl. hiányzik az ábrándos, rajongó szerelem, az igazmondás megbecsülése és az a becsületézés, melyet lovagi becsületnek szoktunk nevezni. A görög és római költészetből hiányzik a bánat és szenvedés cultusa, tőle idegen motivumok a kielégíthetlen vágyak, ábrándos sovárgás, a lélek meghasonlása. Csak a keresztyén művészet szólaltatja meg azokat az érzéseket, melyeket az ókor hedonismusa kirekesztett: a fájdalom, lemondás, a magába merülés, a vezeklő ájtatosság s a halálba elmélyedés érzését. A classikus művészet hideg és kifejezéstelen, célja «az eszményi szép szenvedélytelen ragyogása»; csak a keresztyén művészet hozza magával a kifejezés szenvedélyességét.

Sokáig nincs érdeklődés az irodalomban a gyermek és a nő lelki életének részletei iránt. A nő rajza nagy fejlődést mutat. A régibb irodalom általán csak három női typust rajzolt: a sentimentálist, mely csupa lágy-ság, gyöngédség és bájos szemérmesség, a heroikust, mely telve férfias akaraterővel s az intrikust, melynek kicsinyesség vagy dæmoni gonoszság legfőbb jellemző vonásai. Mily nagy változatosság jellemzi ezzel szemben a modern irodalmat s mily fürkésző gonddal mélyed ez el a női lélek elemzésébe s rejtélyeinek föltárásába! A gyermek primitivnek tetsző lelki élete is közönbösen hagyja az írókat, mígnem Dickens, a legnagyobb gyermek-jellemző, meghonosítja egész Európa irodalmaiban a gyermek-cultust. Lélekelemző művészete akkor legragyogóbb, mikor a gyermeki lélek mivoltát fürkészi és akarja megértetni. «A szenvedő és örvendő gyermekek hosszú sorát vezeti elénk, amazokat éhezve és fázva, de bizva és remélve; emezeket boldog mosolylyal rózsás ajkukon és lelkes tűzzel beszédes szemökben». (Fináczy Ernő.) A gondolkozásával, érzései-vel, tépelődésével magába roskadó ember, az önmagával viaskodó mikrokosmos felé úgyszólván Goethe tekintete esik elsőnek, ki végét veti a lovagi eszmény cultusának s meri mellőzni azokat a sajátságokat, melyeket e kor bámult, első sorban a physikai bátorságot. A szerelmes lélek elemző rajza Constant Benjamin Adolphjával kezdődik. Addig, bármennyire különféle szem-

pontokból tekintették is az írók ezt a szenvedélyt, ezt az érzést mindannyian valami egyszerű, ismeretes, adott lélekállapot gyanánt fogták föl. Constant igyekszik először elemeire bontani s vizsgálni, hogy mennyi barátság, rokonszenv, hiúság, becsvágy, érzéki vonzalom, ábránd, képzelődés, tudatos számítás stb. van abban az épenséggel nem egyszerű, hanem nagyon is összetett lelki állapotban, melyet szerelemnek mondunk. Általában a jellemzés nemcsak egyre aprólékosabbá válik, hanem mind szélesebb körre is terjed. A modern irodalom a lelki életnek sok olyan területét is figyelmére méltatja, a melyeket a régi mellőzött. Foglalkozik a lelkileg primitív, szegény, elhanyagolt vagy elzüllött kis-existenciákkal, kik eddig nagyobbára csak komikus genre-alakokként szerepeltek; érdeklődik a vadnépek, sőt egyenesen az állatok lelki élete iránt is.

Annak, hogy a jellemzés tárgya is változott idővel a művészek felfogásában, főként két oka van.

Egyik az, hogy változott maga az ember is, idővel érzésben folyton gyarapodott, sokszinűbbé vált. Az a lélek, melynek Homér a költője, kétségtelenül lényegesen más, mint az, melynek bús titkait Balzac fürkészte. Érzelmek és indulataink a történeti fejlődés folyamán változnak és fejlődnek. Különösen a keresztyénség gyökereztetett be sok új elemet az emberiség lelki életébe. Spiritualistikusabbá tette világfelfogásunkat s elmélyedőbb érdeklődést keltett a lélek tartalma, főként a rajongó, nagy érzések iránt. A mai művelt ember érzelmeinek nagy köre történeti szerzemény s hosszú evolúció eredménye. Elég, ha csak természetérzékünk kifejlődésére gondolunk.

A másik ok az, hogy az egyes koroknak különböző volt a fogékonyságuk az egyes emberi sajátságok iránt. Régebben egészen másként látták az élet jelenségeit, másként az embert is, mint a hogy' ma látjuk. Míg ma az írók az életnek minden jelensége érdeklí s fogékonysága egyre nő a való iránt, addig a régiek kevesebbet láttak, kevesebb emberi tulajdonságot tudtak megérteni és szeretni. A kezdetlegesebb embernek nincs fogékonysága a lelki élet közönségesebb nyilvánulásai iránt; de még fejlettebb fokon sem igen érdeklik a lélek aprólékos jelenségei.

A nagy művészi értékű görög költészetben pl. igen csekély

fogékonyságot és érdeklődést találunk az egyénileg jellemző vonások iránt. A görög költőknél csak nagyon elvétve találkozunk olyan sajátságok ábrázolásával, melyek az életkorból, nemből és nemzetiségből következik. Drámaköltészetük nem igen szólaltat meg gyöngédebb indulatokat. Legsikerültebben a férfikort tudta jellemezni, melynek főtulajdonsága az elkerülhetlen sorssal való dacolás, melyből különböző, e tragédiák férfialakjaiban folyton ismétlődő szenvedélyek keletkeznek, minő a gyűlölet, harag, bosszúvágy. Nőket már nem tudott jellemezni ez a dráma. Még legsikerültebb nőalakjában, Sophokles Antigonéjában is inkább csak férfias tulajdonságok: az elvhez való hűség, erős akarat, nem alkuvó kötelességérzet vannak kiemelve. Nem tudták jellemezni a görög költők a nemzeti különbségeket sem, náluk görögök és perzsák teljesen egyformák. Igaz, hogy ennek az egyszínű ábrázolásnak okát nemcsak a költők fogékonyságának hiányában kell keresnünk. Magyarázza ezt a többnyire mythikus tárgy, melyben az alakok csak bizonyos tulajdonságok megszemélyesítői s csak eszközök a vak sors kezében, s magyarázzák a görög dráma külsőségei is: az álarcz, a hangcsó, a cselekvény egyszerűsége s a hősnek minden más érzelmet elnyomó pathosa; mindemellett az egyéni vonások iránt való érdeklődés hiánya kétségtelenül igen feltűnő, ha a keresztyén drámára gondolunk s arra az érdeklődésre az egyénileg jellemző tulajdonságok iránt, mely jellemzi a keresztyén drámát s legnagyobb mesterét, Shakespeare-t.

Általában azt mondhatjuk, hogy a művészetnek az ember lelki élete iránt való elmélyedőbb érdeklődése csak a renaissance-szal kezdődik. Ennek a csodálatos kornak nem az a legnagyobb jelentősége, hogy új világrészeket fedezett föl, nem az, hogy a classikus világ kincsestermeit ismét föltárta, talán nem is az, hogy az embert megismertette legbensőbb barátjával, a természettel, hanem az, hogy fölfedezte az ember számára önmagát. Innen kezdődik a lelki jelenségek iránt való érdeklődés. Addig csak a tettek érdekelték az embert; csak ettől kezdve mélyedünk el a tettek indítóokainak, belső rugóinak keresésébe és vizsgálatába.

A jellemzés nivoltáról és feladatáról vallott felfogás a tudományos gondolkodásban, a művészetelméletben is módosult,

fejlődött a történeti fejlődés folyamán. Aristotelesnél válik először tudatossá a költészetnek s általában a művészetnek lelket tolmácsoló hivatása. Ő már megkülönbözteti a cselekvénytől a jellemet, mint a dráma külön részét; bár ez a megkülönböztetés kétségtelenül mesterkéltnél, mert egyik a másik nélkül elképzelhetetlen. Szerinte a költés forrása: az utánczás (μίμησις), melynek tárgya: az ember. Nem szolgálai másolását értette ezen, hanem hatásosabb feltüntetését. A költészet főfeladatát abban látja, hogy a mit a természet tökéletlenül vagy befejezetlenül, tehát nem teljes szépségében mutat, azt tökéletesítse s ezáltal mint befejezett szepet alkossa meg. «Ha ellenvetik, — mondja — hogy nem olyanak ábrázoltam valamit, a minő a valóságban, azt felelem: de olyanak, a milyennek lennie kellene». Az ember utánczásában szerinte a költő előtt három út nyílik: vagy olyanak ábrázolja, a minő a valóságban, vagy olyanak, a milyennek a közfelfogás tartja, végül olyanak, a milyennek lennie kellene. Bár a realismus jogosságát is elismeri, azért az idealizáló költői ábrázolást tartja magasabb rendűnek. A jellemen, mit *ethos* szóval nevez, ő a személyek erkölcsi mineműségét érti s négy követelményt fűz hozzá: legyen jó (jórá irányuló), a szereplő személyhez illő, hasonló és következetes. Általán azonban fontosabbnak tartja a cselekvést. Bennünket ellenkezőleg az embernek a lelke, a jellem érdekel első sorban. Ránk nézve nem az a fontos, hogy mi történik az emberrel, hanem az, hogy milyen hatással van rá az, a mi vele történik.

Aristoteles elméletét tovább fejlesztette az idősebb Philostratos. Szerinte pusztá utánczó képesség még nem elég a művészeknek; művészi eredményre csak az okosság (σοφία), az a lelki erő, melynél fogva, a művész a maga határozott céljának megfelelő képzeteket keres és a phantasia segíti, mely felsőbb erő, mert ez teszi a maga alakítása és színezése által művésztette az okosság által szerzett képeket. «A másolás csak a látottat alkotja újra, de a nála eszesebb művész, a phantasia, a nem látottat is, a mennyiben a valóság mértéke szerint eszményképet teremt».

A rómaiak híres költészettana, Horatius Pisói levele a jellemrajzban a tipikus vonások gondos megkülönböztetése mellett emel szót. Kiemeli, hogy a költő csak akkor számíthat

a közönség érdeklődésére, ha személyeit, szavaikban és tetteikben, nemükhöz, korukhoz és állásukhoz híven jellemzi, másképp az asszonyt és férfit, a fiatalt és öreget, az urat és rabszolgát.

A jellem megnevezésére használatos karakter (=véset, bevésott jel) szó későbbi korból, a scholastáktól való. A jellemzés feladataira vonatkozó elméleti vizsgálódások különösen a XVIII. századi német irodalomban mutattak nagy élénkséget és lendületet. Winckelmann nyomozza először az egyes népfajok fizikai és lelki sajátosságainak hatását a művészi alkotásra s ő mutatja ki elsőül, hogy az ember minden korban a maga képére és sajátosságára formálja művészetét. Uralkodó fogalom nála az ideál. A művészet céljául ő a szépet mondja s a szépség főtulajdonságául kifejezéstelenségét jelöli meg, a mi azt kívánja meg, hogy ne legyen benne semmi határozottabbá, egyénibbé tevő s így teljes tisztaságát zavaró vonás, pl. akár egy személynek, akár egy lelki állapotnak jellemző sajátsága. Ezért tanította, hogy az igazi szépség a zavartalan nyugalom, mert ez kívánja meg legkevésbé az egyéni kifejezést s ezért utasította mintáért a művészt nem a természethez, hanem a görög művészethez. Tanítása szerint a görög művészet remekei a természeti szépet utánozzák ugyan, de ezt nem úgy adják vissza, a hogy' a természetben találják, hanem ideállá nemesítik. Az ideál alkotását nem úgy képzelte, hogy a szépségnek különböző jelenségekben található részletei egy közös képpé alakulnak a művész képzeletében; hanem azt tanította, hogy a görögök a testi szépség képeinek folytonos szemléletében növekedtek s e benyomások következtében a görög szellemben a szépségnek olyan formája képződött ki, mely fensőbb annál, a mit a természet alkotni képes. Az ideál tehát szerinte a szépség azon képzeleteinek megvalósítása, melyek az emberi képzeletben a természet tökéletesebb másaiul élnek; így a görög művészek nem annyira a természet után indultak, mint inkább a képzeletükben élő szépségnek adtak kifejezést. Természetes, hogy a szépség, ha concret művészi alkotásokban jelenik meg, nem maradhat meg elvont tisztaságában, hanem kifejezővé lesz, bár a kifejezésnek szintén a szép szolgálatában kell állania.

Ezeket az elveket hirdeti Lessing is, ki szintén a tipikus jellemrajz mellett emel szót. Azt tanítja, hogy a költészet nem

azt tünteti föl, hogyan gondolkozik és beszél valaki, hanem azt, a hogyan minden hozzája hasonló ugyanolyan viszonyok között gondolkozni és beszélni szokott. Tanításainak egyik sajátos alap-tétele a természet tökéletesítése. A természet szerinte csak törekszik az eszmény megvalósítására, az eszmének olyan megtestesítésére, mely legtökéletesebben fejezze ki a benne rejlő lényeket; de ezt nem érheti el soha. A művésznak ott kell kezdenie, a hol a természet a maga munkáját félbenhagyja; tehát nem az a feladata, hogy utánozza vagy másolja a természetet, hanem hogy meglássa benne az eszmét s juttassa tökéletességre a természet munkáját a kifejezésnek olyan bevégeztetésével, a milyenre a természet nem juthatott.

Ezzel az úgynevezett idealistikus iskolával szemben Herderrel egy másik irány indul meg, mely azt tanítja, hogy a művészet első sorban az ábrázolt jelenségnek egész mivoltát igyekezzék kifejezésre juttatni. Bár az általános emberi elvének érdekében még az ő elmélete is kizárja az egyéni vonások érvényesülését, mégis azt a gondolatát, hogy a szépnek jelentős tartalma van, tovább fejlesztette s gyümölcsözőn értékesítette Hirt Alajos. Ő a művészet legfőbb feladatának a jellemzetes visszaadását tekinti. A szép-ég csak a jellemzetesen belül jelenik meg s így alárendelt jelentőségű tényezője a műalkotásnak. A költői mű akkor szép, ha vissza tudja adni a jellemeket valódi mivoltukban s minél egyénibbek jellemei, annál szebb. A műalkotás csak úgy lehet hű ábrázolása a természetnek, ha ennek egyéni voltát figyeli meg. A jellemzetesség elérése a művészet végeztelje, a szép lényege, a művész képességeinek fokmérője s a szemlélő számára a tetszésnek a forrása.

Fölösleges volna végigkísérnünk az æsthetika vizsgálódásait a jellemzés mivoltára vonatkozólag. Ezt a két iskolát is inkább csak elméleti irodalmunkra gyakorolt serkentő hatása miatt kellett megemlítenünk.

Irodalmunkban a költészet feladatairól való elmélkedés Kazinczyval indul meg. A német idealistikus irány híve minden rajongásával s az általános emberit, a természetten felül álló eszményit vallja a költészet feladatának. Tanítása szerint a művésznak megvan az a joga, hogy «kedvesen áltasson s a megszébbített természetet adjja», még pedig úgy, hogy kiváló-

gatja azokat a vonásokat, melyek «az egésznek árthatnak», aztán a megfelelőket összpontosítja. Ideált ad, melyből az örök emberi sugárzik felénk, s ezáltal megadja alkotásának a művészet első kellékét, hogy t. i. nem «átmenő» szépséget ad, hanem örök időkre szólót. Ezt vallja iskolája is, főként Kölcey, ki azonban már bizonyos engedményeket is tesz, így pl. a komikumról elmélkedvén azt mondja, hogy a meg nem nemesített természet is bő anyagot nyújt művészi feldolgozásra s kiemeli a komikai költők alkotásaiban érvényesülő nemzeti vonásokat is: «Minden népnek írói közül a komikusak állanak a nemzetiség saját vonásaival legszorosabb egyesületben». Ugyancsak ő fejtegeti először irodalmunkban, Herder példájára, a nemzetiségnek és kornak élesen elhatároló, világosan megkülönböztethető hatását. Minden jellemben két elemet különböztet meg: a közönségest és különöst. A különös az egyéni eltérésekben gyökerezik, a közönségesnek pedig a kor és a nemzetiség a forrásai. «Az individualis emberiség saját vonásai minden időközön keresztül ugyanazok és csak akként ismerzenek meg egymástól, a miként a kor és nemzet különböző szint öntött el felettök».

Szintén az eszményítés híve Berzsenyi, ki szerint a költő akkor tölti be igazán hivatását, ha eszményít s tartózkodik minden egyénítéstől; Szontagh Gusztáv, ki azt tartja, hogy a művészetnek az «életszépítés» a célja s Bajza József is. Bajza, Jean Paul nyomán, még a regényíró feladatát sem az egyes személyek lélektani jellemzésében keresi. Tanítása szerint a regény főideálja a karakterfestés. De ne annyira az egyént rajzolja, mint inkább az egyénben az emberiséget. Ne foglalkozzék, adja útasításul a regényírónak, hőse egyéni szenvedélyeivel, hajlamaival, kerülje az ily apró részleteket s egyéni vonások helyett az általánosakat emelje ki. «Óvakodjék a költő igen speciális karaktert festeni; személyeiben ne annyira az embert és individuumot, hanem az individuumban az emberiség képét igyekezzék visszaadni; vagy mint Schiller igen alkalmasan mondá: a személyt emelje fel a nemhez és fajához. Kevés vonással kell festeni, de hatalmassal, mely a karaktert azonnal tisztán megismertesse».

Erre az idealistikus irányra éles ellenhatás támadt irodalmunkban Henszlmann Imre által. Aesthetikai vizsgálódásainak

főkérdése épen az, hogy mi a művészet feladata s milyen viszony van a művész alkotta világ s a való között. Főgondolatát így fogalmazza: «Minden művészetek valódi feladata az elevennek, a jellemesnek és a célirányosnak anyagához alkalmazott előadása».

Első és legfőbb «művészeti kellék» szerinte a jellemzetes, mely három különböző formában nyilatkozik:

1. Magán a tárgyon vagy személyen. Ha olyan tulajdonságokkal tudja érzékíteni a művész a tárgyat vagy egyént, melyek által minden mástól különbözővé válik, melyek a tárgyat egyedé, a személyt egyénné teszik: akkor jellemzését tárgyilagossá mondjuk (tárgyilagos jellemzetes).

2. A művész eredetisége által s ez tulajdonképen a művész alanyiségának, sajátos felfogási és megérzőkítési módjának nyilatkozása (alanyi jellemzetes).

3. A «nemzeti jellemzet» által. Minden kiváló művészi alkotás magán viseli annak a nemzetnek a sajátosságait is, melynek tagja a művész. Shakespeare római emberei sok tulajdonságukban az ő korának angoljai, Goethe Iphigeniája bizonyos mértékben az ő korának érzelmes német leánya, Corneille és Racine ókori és keleti hősei egyúttal koruknak sima, finomkodó és declamáló francziái is (nemzeti jellemzetes).

A jellemzetessel kapcsolatban sokat foglalkozik Henszlmann az egyéni és eszményi kérdésével is. Az idealistikus iskolának eszményítést követelő, tipikus ábrázoló módjával szemben ő azt tanítja, hogy a művész ép úgy alkot, a mint teremt a természet s minthogy ez mindig egyedeket hoz létre, a művész feladata sem lehet más, mint hogy ezeket ábrázolja. Épen abban látja a keresztyén művészetnek hasonlíthatatlanul nagyobb tökéletességét az antik felett, hogy az minden ágában az egyéni kifejlesztésére törekedett, míg ez csak típusokat teremtett. «A költő tartozik tárgyával a legszorosabban megbarátkozni, azaz megismerni annak állandó és múló, tehát szükséges és esetleges jegyeit. A mint ily független különbségben áll előttünk valami vásznon, vagy szoborban, vagy költeményben, elmondhatjuk, hogy az egyénileg van felfogva, jellemzetes, valódi, életrevaló, mert élet más forma alatt nem jelenhetik meg, mint egyénileg».

A művészi második kellékét Henszlmann az eleven ábrázolásban látja. Az elevenség nem egyéb, mint az életnek mozgás alakjában történő hatása érzékeinkre. Általa a művésztől feltüntetett tárgyak az élet határozottságában és elevenségében jelennek meg. A keresztyén művészetet, főként a renaissance művészetét épen ez az elevenség emeli magasra az antik fölé, melynek formaszépségre törekvő és fenséges nyugalmat sugárzó, de legtöbbször élettelen és hideg alkotásaiból épen az élet elevensége hiányzik.

Harmadik kelléke szerinte a művészinak a célirányos. Ez a követelmény már inkább a formát illeti s egyrészt akkor érvényesül, ha a forma teljesen simul a tartalomhoz, másrészt akkor, ha a forma alkalmazkodik az anyaghoz. Általán a műterméknek azon hatás előidézésére legalkalmasabb megalkotását értette rajta, melyet a művész el akar vele érní.

A három követelmény tömören így foglalható össze: ábrázolja tárgyát a művész jellemzeten, fogja fel elevenségét s ügyeljen rá, hogy célirányos legyen.

Hasonlóképen az egyéninek feltüntetését tűzte ki a művészet feladatául Erdélyi János is. Az egyéniség szerinte végtelenül változatos és gazdag, mint maga az élet, ellenben az abstractio világában kisebb-nagyobb egyformaság van s így az egyéni mérhetetlenül nagyobb változatosságot szolgáltat. Viszont ábrázolása ép ezért nehezebb is. Egyébiránt, a mint ő látja, az egyénítés és eszményítés nem áll egymással szöges ellentétben, sőt a merő utánzástól való eltávolodás útján egymás közelébe jutnak. A természet utánzása ugyanis tiszta anyagi-ság a művészetben és ennyiben szélsőséges, helytelen. De épen ily szélsőség az eszményítés, mely egyoldalúan a gondolkozás elvonó munkája útján készített fogalom után indul s joggal vonja magára a «szellemiség túlnyomásának» vádját. Az egyéni ábrázolásmód épen ennek a két szélsőségnek, az anyagi-ságnak és szellemiségnek kibékítése. Az eszményítés a jelenség concret mivoltával nem törődve, bizonyos általános chablonokba vész; a másolás minden gondolkodás nélkül hozzátapad az előtte álló jelenséghez; az egyénítés nem téveszti szem elől a jelenség sajátos vonásait, de mikor ezekkel bizonyos lényegyet, belsőt akar kifejezni, tolmácsolni, nem mechanikus módon ábrázol,

hanem gondolkozva, alakítva s kiemelve a lényegét, a belsőt. Az első ábrázolásmód tisztán csak a gondolkodás útján, a valóságra nem ügyelve teremt (egyoldalú szellemiség), a másik jól látja a valóságot, de nem gondolkodik tartalmán (egyoldalú anyagiság), a harmadik jól lát és gondolkozva alkot (a két ellentét kiengesztelése).

Újabb jeles æsthetikusainknál és kritikáinknál nem találjuk ily rendszeres fejtegetését a jellemzésnek, de szétszórta sok érdekes, eszméltető gondolattal találkozunk főként Kemény Zsigmond, Salamon Ferencz, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és Alexander Bernát dolgozataiban. Tárgyunkat rendszeresen fejtegető tanulmányul mindössze Riedl Frigyesnek két igen értékes dolgozatát emelhetjük ki (*A műtermék*. Budapesti Szemle, 118. k. *A jellemzés eszközei*. Athenaeum, 1903.).

Maga a jellem szó Szemere Pál alkotása. Említve legelőször Szemere Bertalannak egy 1836 okt. 7-én kelt s nyomtatva 1840-ben megjelent levelében találjuk. A karakter szót Szemere Bertalan először jegyület szóval akarta magyarul visszaadni, a lelkület mintájára, s ekkor alkotta helyesebb gyanánt Szemere Pál a jellem szót. Verseghynél ugyancsak a karakter fordításául a jel, jegy, bélyeg, szívbélyeg, Kunosznál lelkezet, Jósikánál lelkület szót találjuk. A jellemrajz szó először Fogarasi János *Magyar és Német Segédszótárában* (1845), a jellemvonás Ballagi Mór *Új teljes Német és Magyar Szótárában* (1854) fordul elő.

Hogyha a jellemrajz fejlődését a magyar szépirodalom története folyamán végig kíséjük, előre is kétségtelennek látszik, hogy ez az áttekintés irodalmunknak hatalmas művészi megizmosodása mellett fog tanúskodni; de ezt nemcsak a jellemrajznak egyre művészibbé és gazdagabbá válása hozta magával, hanem a művészi alkotás másik elemének, az átérzésnek egyre bensőségebbé válása is. A költői alkotás nemcsak jellemzés, hanem érzés kifejezője is. E kettőnek az összeolvadása adja meg a művészi alkotásnak sajátos jellegét és megkapó varázsát. Közülök egymagában még egyik sem elég bevezetett műalkotáshoz. A jellemzés egymagában nagyon elvonttá, észbeli munkával kombinálttá, az érzés meg nagyon határozatlanná tenné a művet.

Tartalomnak és érzésnek titokzatos egybefonódása adja meg sajátos hatását minden költői alkotásnak, a lyrai dalocskától a zordon fenségű tragédiáig. Mert jellemez a lyrai költő is, önmagát jellemzi lelke legbensőbb érzéseinek feltárásával; de mégis a jellemzésnek ezt a módját figyelmen kívül kell hagynunk s csak a nagyobb költői alkotásokban nyilatkozó, objectiv czélzatú jellemző erőt és jellemfestő sajátságokat kell vizsgálnunk. Ezekben is mindig ott lüktet a költő érzése s korának lelke. A kor uralkodó érzése adja meg a korával lelki közösséget tartó költő hőseinek *faculté maîtresse*-ét, lelküknek azt az uralkodó vonását, mely alapot vet egész lelki alkotottságuknak s melyből levezethetők sajátságaik. Ez uralkodó sajátságnak a korok szerint történő változásával aztán különböző típusok alakulnak ki s ez a jellemrajznak is folyton változó módját hozza magával.

KÉKI LAJOS.

MŰEMLÉKEINK ÉS A HÁBORÚ.

A háborút kísérő rombolások sorában kétségtelenül a legfájdalmasabbak azok, a melyek a művészetnek évszázadok óta nemzedékről nemzedékre kegyelettel őrzött emlékeit érték. Elpusztult falvakat és városokat föl lehet építeni s a háború dúlásaitól megkímélt országrészek lakosságának áldozatkészége esetén még szebben és jobban, mint a minők voltak. Egy-egy művészi értékű rombadőlt templom, vagy más történelmi emlék reconstruálása ma már szintén nem boszorkányság. A gyökeresen helyreállított régi művészi és történelmi emlékeken azonban, mint nálunk is nem egy restaurált templom és vár bizonyítja, már árnyékával is alig találkozunk a régi művészet zománczának, a történelmi hangulatnak. Ez utóbbit, a mint ehhez munkáiban Ruskin oly sok találó megjegyzést fűz, a gépiesen dolgozó kőfaragók vésője letörli a régi kövekről, a melyek beszédjét a restaurálást vezető mester is nem egyszer félreérti. Az igazi műértőnek a gyökeresen restaurált épületekben csak ritkán telik zavartalan gyönyörűsége. A műemlékek restaurálását, mint ultima ratiót, mindazonáltal sohasem fogjuk nélkülözhetni. Egy-egy régi emlékek művészetén kívül nem kisebb fontosságot kölesönöz az, hogy valóságos művelődéstörténelmi documentum s mint ilyen, restaurált, sőt ujjá épített állapotában is mindennemű írásnál jobban tájékoztat annak a kornak; nemzedéknek szelleméről és alkotó erejéről, a melyről ránk maradt. Mint minden emberi dolognak, a művészet emlékeinek élete is véges, bármennyire halhatatlan is az eszme, a melynek létüket köszönik. A műtörténelmi kutatásnak és segédeszközeinek mai fejlettségében azonban nincsen olyan jelentősebb művészi alkotás, a melyről azt állíthatnók, hogy elpusztítása egyértelmű teljes megsemmisülésével.

A háború pusztításai ma mérhetetlenül nagyobbak, mint még alig egy emberöltővel ezelőtt is. Azok a károk, a melyeket az ostromlók ágyúi legutóbb Franciaország és Belgium műemlékeinek sorában okoztak, tisztán kulturális szempontból mégis jóval kisebbeknek látszanak, mint az a pusztítás, a melylyel a letűnt századok folyamán egy-egy művészi alkotásokban gazdag vár avagy város ostroma járt. A rheimsi székesegyháznak, Ypern, Arras művészies épületeinek alig van köve, a melyet a modern műtörténelem számon nem vett volna s fényképi fölvételekben, rajzokban, gypsmásolatokban meg nem örökítettett. Viszont azokról a monumentális épületekről és kiváló művészi alkotásokról, a melyek viharos századaink folyamán nálunk elenyésztek, alig maradt reánk egy-két faragott kő és írott feljegyzés, a mely még annál is kevesebbet mond. Művészeti emlékeink zöme, különösen határszéli vármegyéinkben, túlnyomóan provincialis jellegű; azonban az ország központibb, kulturális téren nálunk régen is jóval jelentősebb részei, régi virágzó művészetének reflex fényét sugározzák vissza s azért ránk nézve nem kevésbé értékesek, mint a nyugati országoknak jóval nagyobb szabású és kiválóbb művészeti emlékei. S azok, a kiknek szemében a művészet emlékei, nem pusztán kulturhistoriai documentumok s a kik különösen régi patinájuk érintetlensége esetén ezek szerényebb példáiban is a legtisztább gyönyörűség forrásait lelik föl, bizonyára nem kis mértékben aggódtak műkincseink sorsa miatt, a melyeket az oroszok betörése veszélyeztetett. Hogy elmúlt a veszedelem, a mely az ellenséges invasióval északi és keleti határszéli vármegyéinket érte, immár nyugodtan vehetjük számon azokat a károkat, a melyek műemlékeinket a megszállás és a nem egy helyen hónapokon át elhúzódó elkeseredett harcok folyamán érték.

Határszéli városaink sorában műemlékeinek nagy száma és kiválósága tekintetében Bártfa a legnevezetesebb, a melyet a tatárjárás után 1246-ban a lengyel Koprzwinczából idetelepített ezisztercziták temploma mellett német jövevények alapítottak s a mely a XIV. században fejlett takácsmestersége révén lendült fel és a XV. században érte el virágzása teljét. Ez utóbbiból valók legkiválóbb műemlékei: szent Egyed temploma, a melynek eredeti fölszerelése csaknem hiánytalanul

maradt ránk, az augustinusok gotikus temploma, a melyet ma, a XVIII. században újból boltozott alakjában, a ferenczrendi szerzetesek használnak. A XV. században épült a bártfai városháza, a melyet a XVI. század első tizedében emeletessé bővítenek ki s renaissance stílu ablak- és ajtókeretekkel díszítenek, a mely azonban koszorúpárkányának és kettős oromfalának még középkori jellegű kőfaragványai gazdagságával legtöbb csúcsíveskori templomunkat is felülmúlja. A templom műkincsei sorában a tizenkét szárnyas oltár a legnevezetesebb, ezek között ismét a Mindszentek oltára, a mely a XV. század első harmadára valló festett képeivel egyik legrégebb ép állapotban fennmaradt ilyfajta emlékünk, továbbá Krisztus születésének oltára s a classikus arányainál fogva nevezetes szent kereszt-oltár. A Krisztus születését ábrázoló, idealis bájjal áthatott, fából faragott alakokat külföldi műtörténetírók, nem sok valószínűséggel ugyan, Stósz Vidnek tulajdonítják. A fafaragás nagy mesterének stylusára emlékeztet még itt egy kis feszület, a mely a templom főbejáratával szemben a hajó egyik pillérén függ, s a diadalív gerendáján fölállított Kálvária-csoportozat, a mely természetfölötti nagyságban faragott realistikus alakjaival a külföldön is párját ritkító ilyfajta emlékünk. A templom legszebb fából faragott emléke a szenvedő Krisztust és az Atyauristent ábrázoló kis szoborcsoportozat, a melyet a XV. század legkiválóbb fafaragványai állíthatunk egy sorba. A bártfai szent Egyed templomot mai basilicalis alakjában a XIV. század derekán elköltözött lengyel czistercziták egyhajós templomának helyén a XV. század közepén egy idevaló mester építette; a mikor azonban a szentély boltozata beomlott, ennek ujjáépítésével Kassai István mestert, a kassai szent Erzsébet templom építésének Mátyás király korabeli vezetőjét bízták meg, a ki 1464-ben a templom remekbe készült, gazdag hatású szentségházát is faragta. 1482-ben a bártfaiak plébániatemploma főrészeiben készen volt s ha polgárainak áldozatkészsége még ezután is bővített rajta, gyarapodásának javarészt butorai és egyéb fölszerelése teszi ki. 1482-ben készült a hátlapján Európa akkori uralkodóinak faragott czímereivel ékes mennyezetes stallumsor, a melyet legújabbban, elszúvasodásának szinte végső stadiumában a Nemzeti

Múzeum régiségértára szerzett meg s mentett így meg a pusztulástól. Ez a két pad eredetileg alighanem a szentélyben állott, a hová azonban már 1492-ben új és hosszabb, gótstílusú padosorokat állítottak, a melyeknek vésett díszű mennyezete alatt a stallumok hátát hajdan, később vörös posztóval pótolta, olasz selyem kárpitok burkolták. S innentől kezdve a XVII. század végéig, a bártfai szent Egyed templomnak többnyire pazar díszű bútorain szinte nyomról-nyomra követhetjük bútorművességünk művészi fejlődésének történetét. Ennek párját ritkító s még XV. századbéli remeke az Ábel Jenőtől méltatott templomi könyvtár faragott és vasalt díszű szekrénye, mindmegannyi mintaszerű példái a XVI. század elejéről való padok mesterien vésett halántékdieszkáikkal, a XVI. század végéről való renaissance ízlésű hármasszék s Buchholz senator élénken színezett és aranyozott XVII. századbéli faragott templomi széke, valamint a templom déli csúcsíves kapunyílásába 1654-ben foglalt hasonló ízlésű kapu, a melyet a legutóbbi restaurálás a félreértett stíluszerűség örvé alatt az orgonakarzat alá száműzött s új vaspántos tölgyfakapuszárnyakkal pótolta. Rendkívül gazdag a bártfai szent Egyed templom XV—XVI. századbéli vasalásokban. Gotikus stílusú kovácsoltvas gyertyatartóihoz fogható sorozattal egyetlen muzeumunk sem dicsekedhetik. Érdekes bronzból öntött XV. századbéli domborműves díszű keresztelő-medenczéje. Síremlékei sorában Serédy György ma szétszedett márvány tumbája legszebb ilyfajta XVI. századbéli emlékünks. A templom ráuk maradt középkori miseruháin szinte nyomról-nyomra követhetjük az olasz selyem és bársonyszövés aranykorának fejlődését s ezek himzett keresztjei közül az egyik, a mint ezt Gerevich Tibor megállapította, nem kisebb mester, mint Filippino Lippi eredeti compositiói nyomán készült. A templom ötvösmunkái sorában négy kehely maradt ráuk a középkorból s ezek közül kettőnek művészi vésett díszítése kölcsönöz nagyobb értéket.

A múlt század végén, a mikor a bártfai szent Egyed templomot restaurálták, mint nem stíluszerűt, temérdek XVI—XVII. századbéli emléket küszöböltek ki innen, a melyeket tíz évvel ezelőtt Mihalik József többnyire darabokra törve szedett össze különböző lomtárakból s összeállítva Sárosvármegye Múzeumában

helyezett el. Ez utóbbit a város részéről erre a célra átengedett bártfai városházában, ministersége idejében Berzeviczy Albert, Akadémiánk elnöke alapította s vidéki múzeumaink sorában ugyancsak számot tesz. Háromezer darabot meghaladó mőtárgyai sorában Sárosvármegye három szabad királyi városának czéhemlékei, XV—XVI. századbeli fegyverei, továbbá himzéseinek és ötvösmunkáinak rendkívül változatos gyűjteményei a legértékesebbek s a drága olasz brokátokból készült középkori miseruhák, a melyek jórészt ennek XVI—XVII. századbeli festett ésf. aragott epitaphiumaival együtt valamiko szintén a bártfai szent Egyed templom díszei voltak.

Az orosz betörés 1914 december 1-jén oly váratlanul érte Bártfa városát, hogy templomának s a régi városházában elhelyezett múzeumának műkincsei közül már semmit sem lehetett biztonságba helyezni. Az ellenséges ágyúk tüze a várost csak szélein érte; néhány gránát, a nélkül, hogy nagyobb kárt okozott volna, a Kálvária-hegyen robbant föl. Kévéssel azután az ősrégi város ellenállás nélkül került az oroszok hatalmába, a kik itt hét napig garázdálkodtak, a nélkül azonban, hogy akár a város négyszögletes piacának nem egy művészi értékű háza architekturájában, akár a templomban és a múzeumma átalakított városházában a legkisebb kárt is okozták volna. A lebergi hírek után ezt bizony alig reméltük s hogy a Bártfán fölhalmozott műkincsekből semmi sem veszett el, azt az isteni gondviselés csodás útján kívül első sorban Fekete Elemér polgármesternek köszönhetjük. Az orosz tábornok, a ki seregei élén Bártfát egy hétre megszállta, a magántulajdont katonái prédájának engedte át, a múzeum és a szent Egyed temploma elé azonban a bártfai polgármester és Zsebráczy Géza esperes plébános otthon maradt édes anyjának kérésére öröket állíttatott. Minthogy a helyzet az oroszok első visszavonulása után még vajmi bizonytalan volt, a Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelősége a Sárosvármegyei Múzeum értékesebb régiségeit Budapestre szállíttatta; ugyanekkor Varju Elemér, a Nemzeti Múzeum régiség-tárának igazgatója, a szent Egyed templom értékesebb műkincseit is biztonságba helyezte. Ezek közül azokat, a melyeket az ódon épület nedves levegője és a szú már-már teljesen tönkre tett, hála Fischer Colbrie Ágost kassai megyéspüspök és Zsebráczy

Géza városi plébános liberalitásának, sikerült a Nemzeti Múzeum számára megszerezni. S így voltaképen a háborús veszedelemnek köszönhetjük, hogy a bártfai szent Egyed templom híres középkori könyvtára, ennek páratlanul érdekes szekrénye, s az az öt XV—XVII. századbeli miseruha, a mely eddig a templom oratoriumában foszladozott, a legújabban megszerzett két Mátyás korabeli stallumsorral együtt szakszerűen conserválva s jóval szélesebb körökben, mint eddig, még sokáig hirdetője lesz annak a fejlett szellemi culturának és jó ízlésnek, a mely hajdan az ország szívéből legtávolabb eső vidéki városaink lakosságát is áthatotta.

Kevesebb szerencsével estek keresztül a háború romboló viharain a Bártfával szomszédos Zboró és a Makoviczának, a Rákócziak egykori birtokának szerényebb, bár nem kevésbé érdekes műemlékei. Zboró és Sáros-vármegye északkeleti járása, a Makovicza, deczembertől ápriliséig szinte szakadatlanúl a legádázabb harcok színhelye volt. A föld színével egyenlővé tett. romba dőlt községek egész sora tanuskodik erről. Zborón azonban, a Rákócziak makoviczai uradalmának egykori főhelyén, a művészi vagy történelmi tekintetben értékes épületek diadalmasan álltak ellen az ágyúk tüzeinek s falaik a köréjük épült lakóházak romjai között aránylag még ma is épek. A XVIII. századbeli Szirmay kastélyt viselte csak meg súlyosabban egy oromfalán keresztül tört gránát robbanása. A Rákóczi kastélyt, a mely a XVII. században épült s a XVIII. század végén gyökeres átalakításon esett át, több gránátlövés érte; de falait csak egyik ablaka mellett törte át, a nélkül, hogy pótolhatatlan kárt okozott volna. Nagyjában ép a kastélyllyal egybeépült s a kassai jezsuita templom mintájára tervezett kéttornyú templom is, a melynek elfalazott sírkápolnájában három Aspremont gróf nyugszik szabadon fölállított koporsókban. A templom hajójának a toronnyal szomszédos ablakát s ennek szélein a fal egy részét törte csak át egy robbanó gránát. A templom és a száz hársfa között, az I. Rákóczi Ferencz idejében épült gazdasági udvar árkádsoros istállójának és árkádos kútjának szintén csak teteje pusztult el. A gazdasági épületeknek a történelmi nevezetességű száz hársfa felé néző falát puska-résekkel törték át az oroszok, a kiknek lövészárkai innen Zboró község házai

között az Esztebnek patak hídjáig s észak felé a régi zsidó temetőt érintve szintén a patak balpartján húzódtak tovább. A község déli végén a várhegy tövében nyúlnak el a mi katonáink mesterien kiépített lövészárkai, a melyek fölött a zborói vár romjait nem egyszer vette célba az orosz tüzérség, a nélkül azonban, hogy a várat, az ott s a vár környékén rejtőző megfigyelőinket és egyéb katonáinkat a legkisebb kár is érte volna.

S bár feladatom a háború folyamán veszélyeztetett és elpusztított műemlékeink ismertetése, nem állhatom meg, hogy továbbra is föl ne soroljam azokat a, hol megrázó, hol csodálatot keltő emlékeket, a melyeket katonáink és az ellenség hagytak kihült csataterinken s a melyek legalább addig, a míg el nem enyésznek, bizonyára mindnyájunk érdeklődését nagyobb mértékben fogják lebilincselni, mint a Zborón túl következő vidék szerény műemlékei.

A zborói vár múltja a középkor kódébe vész s a XVI. században gyökeresen átalakított alakjában Thököly koráig állott fönn, mikor is a császári hadak felgyújtották (1683). Azóta rom s régi fényéről faragott részlet már alig regél. Viharverte falai mégis igen festői hatásúak, bástyái, lakóházai és istállóí, leszámítva azt, hogy boltozataik mind beomlottak, aránylag épek s XVI. századbéli főúri váraink elrendezéséről kitűnően tájékozhatnak. Kevés várromunk van, a melyet, főleg a közeli Bártfafürdő vendégserege révén, nyaranként többen keresnének föl, mint az ónodi Zudarok, a Rozgonyiak, Tarczaiak, a Serédyek és a Rákócziak egykori várat, a melyről bizonyára senki sem gondolná, hogy a mostani világháborúban is szerephez jutott. Pedig a vár bástyáin belül és az erdővel borított várhegyen az oroszok első betörésének visszaverése után, második visszavonulásukig, eleven élet lüktetett. Ennek emléke itt az a mesébe illő tündérváros, a melyet a december havától április végéig itt táborozó negyedik számú ausztriai gyalogezred a bástyák tövében s a várat övező erdőben épített. A fenyődorongokból összerótt, nyírfával czifrázott lapostetejű villák, lugasok, színek hosszú sorai nyúlnak itt el a hegyoldalban több rendben egymás mögött, gubbasztanak a várkapu, a várfalak tövében, a bástyák mélyében, földbe ékelt dorongok végtelen sorával burkolt gyalogúttakkal,

lépcsőkkel, czifra korlátos följárókkal összekötve. S mindez távolról sem hevenyészett építkezés, és ha a lelki szegények oktalan romboló dühe már is ki nem kezdte volna ezt a mesébe illő rögtönzött várost, évekig a legékesebb bizonyossága volna annak a nyugalmas derűnek, a mely itt küzdő katonáink szívét betöltötte, miközben fejük fölött a várhegyen át heteken keresztül zúgtak a gránátok, a melyekkel az oroszok túlnan a bártfa-fürdői Osztrahurkán jól elrejtett ütegeinket keresték.

A zborói várhegy alatt a kitünően kiépített lövészárokkal párhuzamosan két sorban egymás mögött nyúlnak el katonáink deszkákból épített szállásai. Ezek közelében, az országút szélén nyírfakerítéssel határolt kis temető látható a 27. gyalogezred elesett hőseinek sírjaival s fából ácsolt hatalmas kereszttel.

Elhagyott csatatereink legtöbbet szenvedett községében, Zborón még egy figyelemre méltó műemlék van, a XVI. századbeli plébánia-templom, a melynek legművésziesebb részlete a Rákóczi László bőkezűségéből épült s véges-végig pompás stucco domborművekkel díszített XVII. századbeli kápolna. A templomot szintén nem egy ágyúlövés érte, a nélkül azonban, hogy nagyobb kárt okozott volna falaiban, még teteje sem égett le; ötvösmunkáit idejekorán sikerült biztosabb helyre vinni, de ott maradt vert ezüst Madonna-képét és két XVII. századbeli ezüst mécsesét szintén helyén hagyta az orosz.

Végzetes csapás érte a háború folyamán a Makovicza művészetét, a mely általában népies jellegű, de azért sok érdekes s főleg művelődéstörténeti szempontból figyelemreméltó vonás jellemzi. A lakóházak építése itt ma már a népművészet szempontjából sem nyújt semmit; minden díszítés nélkül szűkölködnek. Annál érdekesebbek a Makovicza templomai, a melyeket, néhány múlt századbeli és legújabbán falazott ilyfajta épület kivételével, a XVII. századtól kezdve mindenütt fából ácsoltak össze. Ezek a fatemplomok a galicziai ruthen templomok egyszerűbb másai s lépten-nyomon felbukkanó festői siluette-jük ugyancsak érdekes vonással gyarapította az igénytelen falvakkal teleszórt hegyes-völgyes vidék képét. Az alig 20—30 ember befogadására alkalmas fatemplomok főrésze a torony, a melyhez fokozatosan kisebbedő toronyszerű fedelével a templom hajója és az ennél keskenyebb és rövidebb szentély csatlakozik.

A templom faarchitektúráját emberemlékezet óta maga a famunkákban már a Rákócziak korában is híres falusi nép ácsolta össze; festett és faragott díszítése azonban többnyire kisvárosi mestereinkre vall, a kiknek sorában nem egyszer találkozunk jónevű művészszel is, mint például Felsőcsernyén Rombauer Jánossal, a XIX. század első felében élt kiváló arcképfestővel, a ki itt a templom ikonostazionját festette s a kinek művészi kiválóságáról az Akadémia képes termében Fessler történetíró képmása tanúskodik. Ám nem ezek a művészekről való festmények a legérdekesebbek itt, hanem a szorosabban vett népies ábrázolások, a melyek gyakran a technikában is kifogástalan mester kezére vallanak, de a nép naiv érzéseit, felfogását és ízlését tolmácsolják, nem egyszer szinte mosolyra gerjesztő közvetlenséggel. A hutási templom deszkafalát elborító s az utolsó ítéletet ábrázoló festményen például a pokolba terelt alakok mind magyar díszben pompáznak, a meenyországba viszont csupa tagba-szakadt ruthén paraszt vonul. Ebben a képben első ismertetője, egyik érdeemes régészünk, politikai célzatot keresett, holott festője csak a nép naiv felfogását tolmácsolta a túlvilágról, a mikor a természetesen magyar viseletben járó urakat a pokolba szánta s a siralom e völgyében sanyargó jobbágyoknak pedig a mennyországot helyezte kilátásba. Rónán a fatemplom hasonló tárgyú képén a pokolba került emberek tovább szántanak és dolgoznak, miközben az ördög ösztökéli őket korbácsával, a mennyországban viszont a jámbor ruthének kecskelábú asztalok körül ülnek és vígan poharaznak. Az egyház főbb szentjeit és a nagyobb ünnepeket ábrázoló festményekből összerótt képfal, az ikonostáz, a mely a szentélyt a hajótól elrekeszti, alakjaiban és compositióiban egyaránt többnyire bizanci schémákat tükröztet vissza s csak itt-ott érvényesül középkori falképeink és szárnyasoltáraink kései hatása, mint például az alsóhimesi régi ikonostáz XVII. századbéli képein, a melyeket pár éve a kassai Rákóczi múzeum szerzett meg. Az ikonostáz fából faragott czifra kerete azonban hol barokk, hol rococo stylben készült s a fatemplom belsejét helylyel-közzel véges-végig elborító képsorozatokban szintén nem találjuk meg többé nyomát a megcsontosodott bizánci művészet merevségének. Ezek a részben bibliai

tárgyú, részben a halálra és a túlvilágra vonatkozó festmények naiv közvetlenségükkel valóságos életképek s mint ilyenek XVII—XVIII. századbeli cultur- és viselettörténetünknek is nem utolsó forrásai voltak. A kislölysi templom énekes karzatát például a tékozló fiú története díszítette Mária Terézia korabeli viseletben s csakis a XVIII. században elképzelhető helyzetekben ábrázolt alakokkal. A mérgekvágási fatemplom még érdekesebb festményeinek egy része a középkori haláltánczok vagy akár a pisai Campo Santo régebbi falképeinek a szellemében, de Rákóczi korabeli viseletben ábrázolt alakokkal az életet és a halált állította egymással szembe több genreszerű compositióban.

A kislölysi templomot most negyedéve lebontották s kőépületet emeltek helyére, a minthogy Amerikát járó makoviczai népünk egyebütt sem éri be többé fatemplomokkal, ezek helyén évről-évre egyre több chablonszerű kőtemplomot emeltet. Tíz évvel ezelőtt még negyven fatemplomot számlálhattunk össze Sáros vármegye makoviczai járásában. Ezekből a háború pusztításai után ma már alig tíz áll a helyén. A hutási templomot január havában gránátlövés érte s roppantotta ketté derékon, úgy hogy ma már csak tornya és szentélye áll s hajója merő omladék. Hasonló sors érte a várakcai és a felső-pagonyi templomot, míg viszont az alsó-pagonyit állítólag a mi katonáink szedték szét s gerendáit és deszkáit fedezékeik építéséhez használták fel. A környékükön dúlt harcok folyamán tűzvész pusztította el a kiskurimai, a feljebb ismertetett mérgekvágási, a mészégetői, továbbá az alsó- és felsőkomárnoki fatemplomokat. Mindezek festett képeiből s érdekes régi felszereléséből, mint a minők a cuppájuk belsejében dúsan aranyozott czifra fakelyhek és ciboriumok, már tíz évvel ezelőtt válogatott gyűjteményt szerzett meg a Sárosvármegyei Múzeum.

A Makovicza nyugati és keleti szélén a többnyire XVIII. századbeli fatemplomoknál részben régibb kőtemplomokkal is találkozunk, a melyek egy része római katolikus szertartású hivek vagy közösen római és görög-katolikusok gyülekező helyeül szolgál. Bártfa-Zboró határában e kőtemplomok közül csak az esztebnekhutai gör. kath. templomot rongálta meg jelentősebb mértékben a háborúval járó rombolás és tornyának

két oldalát emeletnyi magasságban végig kiszakította a tizenötös gránát, mely derekán érte, úgy hogy teteje már csak a harangláb gerendavázán nyugszik. Sértetlenül maradt ránk a komlóspataki kupolás kerektemplom, a honnan a Sárosmegyei Múzeum legszebb görög szertartású himzett miseruháját nyerte, továbbá a kéttornyú kupolás biharói templom, a mely a XVIII. században a hegyoldalban épült s a mely alatt a község közepét a föld színével tette egyenlővé az ágyútűz. Ha innen akár Ondavafőn, akár visszafelé Zborón át Felsővízköz felé tartunk, még négy megmaradt háromtornyú fatemplomot vagy ilyenek mintájára épült kőtemplomot láthatunk, a mely a háború révén még fokozottabb érdeklődésre tarthat számot. Az oroszok ugyanis, a kik a Makoviczában mintegy negyvenezer embert vesztettek el, ezek mellé a kis templomok mellé temették el a legszivesebben halottaikat s az elesettek katonai rangja szerint egy-, két- vagy háromágú kereszttel jelölték meg ezek sirját. A szemelnyei római katolikus templom fallal kerített cizintermében oroszokon kívül a mi katonáink közül is eltemettek néhányat. Itt van Kühtreiber ezredesnek, a königgraetzi gyalogezred parancsnokának sírja is, a ki 1914 november 22-én halt hősi halált. A tavaszi harcok folyamán estek el azok az orosz tiszték, a kiknek sírjával a zborói Rákóczi kastély kertjén kezdve Dukláig az országút mentén szinte lépten-nyomon, de többnyire útszéli fészületek és templomok tövében találkozunk. Így a felső- és alsómersei gör. kath. templomok körül, mely utóbbi előtt három egyágú fakereszt egymás mellett orosz tömegsírt jelez.

Vizközön túl a Sztropkóra vezető út mentén Szorocsány és Bányavölgy róm. kath. kőtemplomát rongálták meg erősebben az ágyúk lövedékei. Az előbbi gótikus szentélye alapján ítélve még középkori eredetű s bádogtetejének egy részét a robbanó gránát légnyomása egy szomszédos fára röpítette. A már zemplénmegyei Sztropkónak XIV. századbeli eredetű, de később átalakított róm. katolikus nagy templomát márczius havában a túlnyomó ellenség elől hátráló katonáink gyújtották föl, hogy erkélyes tornyát visszavonulásuk megfigyelésére föl ne használhassák. A templom belseje, az elégett orgonát nem tekintve, sértetlen maradt; ötvös-munkái, ezek sorában Szilassy

János XVIII. századbeli ötvösünk remek zománczos díszú úrmutatója, szintén nem enyészett el. A toronyban azonban, a hol a templom kimustrált régiségeiből egy kis múzeumot is rendeztek be, minden elpusztult, a harangok is megolvadtak s csak egynek női fejekkel díszített XVII. századbeli koronája maradt meg, a melyet már a nagy időkre való tekintettel is valamelyik múzeumunkban lenne ajánlatos elhelyezni. A sztropkói ferencziek XVII. századbeli templomának és kolostorának semmi baja nem esett; az utóbbit az oroszok kolera-kórháznak rendezték be. Sztropkón felül Hócsa táján dúltak ádáz harcok. Ennek a községnek a római és a görög katolikuskóktól közösen használt temploma pár év előtt egy régi fatemplom helyén épült, de mostani állapotában a szomszédos iskolával együtt, a gránátlövések pusztításának borzalmas nyomával, bizonyára nem kevésbé jelentős emlékünknél, mint nem egy tisztos korú régiség.

Zemplén-vármegyébe Makoviczán kívül még három helyen törtek be az oroszok: a nagycsertészi és a lupkowi szoroson át s Zemplénoroszi felől. A vármegye három északi járásában szintén nem egy község van, a mely a sárosi Alsópagyonyhoz hasonlóan szinte teljesen eltűnt a földszínéről. A népes Nagycsertész és Laborczfő embernői magasságú dudvával elborított házhelyei között az itt elpusztult fatemplomoknak nyomát is alig veszszük észre. Az előbbi község egyetlen szembetűnő maradványai a plébánia-épület kormos falai. Mezőlaborcz részben már kiheverte a háborúval járó pusztulást; határában inkább a több ezer névtelen hős és sok orosz sírját magában foglaló nagy temető hirdeti az itt dúlt csaták borzalmaikat. A temetőt nyirfakéretésének felirata szerint a magyar királyi 160/III. hadfelszerelő zászlóalj rendezte s szomszédságában, a községi temető nagy fészülete tövében nyugszik harmadmagával Jancsó Árpád alezredes, a 3-ik honvéd gyalogezred parancsnoka, a kinek sírja fölé homokkőből faragott emléket állítottak katonái.

A legtöbb anyagi kár a háború folyamán valamennyi felvidéki községünk közül minden bizonynyal Homonnát érte. Ez a kedves és eleven felvidéki városunk alig volt hosszabb ideig az oroszok hatalmában, mint Bártfa, mégis szép, nagy főútczájának egyik emeletes házsora virágzó üzleteivel szinte

teljesen elpusztult s még ma is földig leégett, kormos romhalmaz. Az oroszok gyújtogattak itt. Alig hogy bevonultak, parancsnokuk a főuteza másik oldalán álló kávéházban dőzsölő tisztjeinek feje fölött felgyújtatta a tetőt s a ház kívül-belül leégett. A tűz itt nem terjedt tovább. Kivonulásuk előtt gyújtották föl az oroszok a főuteza másik oldalát, a melynek házai sorában nem egy építészeti szempontból is figyelemreméltó emlék pusztult el, mint a minő a festői udvaránál fogva nevezetes Oláh-cúria a mult század elejéről, Hazay dr. főorvos háza s a gyökerelesen megújított góthikus plébánia-templom felé vezető utcában a Pápay-féle ház, a mely a mult század derekán a kései classicizáló ízlés és a neogótika sajátságos keverék stylusában csúcsíves nyílású, dór oszlopos emeleti loggiával épült.

Homonna legjelentősebb két építészeti emléke, a csúcsíves plébánia-templom és a főutczát elzáró kastély, sértetlenül megmaradt. Ez utóbbit a mindenről pontosan tájékozott oroszok az invasiójuk alatt is ott maradt homonnaiaknak tett kijelentésük szerint azért kimélték meg, mert tulajdonosáról, gróf Andrássy Sándorról azt hallották, hogy irgalmas szívvvel van a szegényekhez.

A mikor seregeink az oroszokat a mult év december havában Homonnáról kiverték, ezek Mezőlaborez és Laborezrév között sánczolták el magukat, a hol drótsövényeik, árkaik és ezek mögött félig a földbe ásott gerendafedeles putrik sorából álló téli szállásaik részben még ma is láthatók. Védelmi vonalukba esett a híres laborezrévi monostor, régi nevén Kraszni Brod, a görög katholikus bazilita szerzetesek nagyszabású XVII. századbeli rendháza, a melynek tornya az oroszok megfigyelő helye volt. A monostort az oroszok ellen előrenyomuló német seregek harmincz és feles mozsarainkkal romhalmazzá lőtték. Épületei teljesen leégtek, egyhajós templomának boltozata és egyik oldalfala összeomlott, belsejének művészi faragványaiából csak az ikonostáz orma maradt meg, a mely a szentély diadalívének falához simult s így ellenállott a tűznek. A kár, a mely műemlékeinket ennek a múkincsekben gazdag kolostornak a pusztulásával érte, annál nagyobb, mert méltatásával eddig irodalmunk még nem foglalkozott. A menekülő szerzetesek, hír szerint, semmit sem tudtak innen elvinni a

templom híres fekete Mária-képén kívül, a melynek kedvéért évről-évre ezrével keresték föl a bucsúok. Ezt most Nagybereznán őrzik, ám erre vonatkozólag is az áll, a mit Goethe a bucsújáró helyek kegyelmi képeiről általában mond: Wunderthätige Bilder sind meistens schlechte Gemälde.

Az orosz invasió harmadik vonalán, Szinna és Zemplén-oroszi között csak egy műemlékszámba vehető épület van, a melyet az ágyúk tüze romba döntött. A hegy tetején fatemplomaink mintájára három fokozatosan kisebbedő toronynyal épült igen helyes arányú nagypolányi gör. kath. templom ez, a melyet bizvást mintának lehetne fölhasználni a háború folyamán elpusztult fatemplomok helyén tervezett kőtemplomok építésénél. Zemplénoroszi épületeiből jóformán csak a művészi szempontból jelentéktelen kis templom maradt fenn, a mely köré az oroszok tömegesen temették el halottaikat. Ugyanaz áll a szintén elpusztított Újszomolnok templomáról, a melynek közelében a község mögött a mi katonáink építettek erős fedezékeket. Szinna már kívül esett a háború romboló tüzén, kálváriája mellett azonban szinte végtelen sorokban nyúlnak el a gyalúlatlan fakeresztek s a frissen hányt sirhalmok, sok jó magyar vitéznek és tisztnek sirjai, mely utóbbiak fölé itt nemzeti színű zászlókat tűzött katonáink kegyelete.

Felsőmagyarország többi északkeleti vármegyéjében többnyire csak határainkon s kevésbbé cultivált területen folytak nagyarányú harcok, a hol műemlékeink már alig vannak s így szemlénket befejezhetjük. A helyreállítható károk pótlása érdekében, a melyek műemlékeinket a háború folyamán érték, a Műemlékek Országos Bizottsága már megtette az első lépéseket. Kivánatos volna, hogy magának a háborúnak hol megrendítő, hol megható emlékeit is gondjaikba fogadnák erre illetékes tényezőink, első sorban vármegyéink, a melyeknek területén a háború dúlt. Ezek megőrzésének módozatai tekintetében az egész felvidéknek irányt szabhatna az az átirat, a melyet Akadémiánk elnöke az oroszok visszavonulása nyomában Sáros-vármegye főispánjához intézett s a melyet az *Akadémiai Értesítő* ez idei júniusi számában közölt.

DIVALD KORNÉL.

A KÉK ÖBÖL.

A hajó már tizennégy napja hasította a tengert. Kora őszt volt, semmivel sem hűvösebb, mint a rendes szeptember, de Arabella asszony kajütjében egész nap égett a kis petróleum-kályha, és a pamlagon, a székek karfáján, az ágyon prémes takarók, bársonybundák heverték. Arabella asszony mindig fázott, szinte babonásan, kétségbeesetten fázott, mint egy délszaki növény, a melyet télire a kertben felejtettek.

— Holnap talán végre partot érünk — szólt dideregve és fáradt szeme végignézett a tengeren, a mely mint egy haragos íjj feszült az éles szürkességben — ah, mennyire vágyom egy meleg szobába, a fűtött kályha mellé! Szinte nevetséges! Ez volt utolsó utazásom a tengeren át.

— De miért? — kérdezte a plüshpamlagon ülő ifjú. — Most, sikerei tetőpontján?

— Ah, Artúr, érzem, hogy már nem vagyok az, a mi voltam. Már régen nem. A legnagyobb művésznők azok, a kik idejében tudnak visszavonulni. Az ujjaim már nem futnak úgy végig a billentyűkön, mint azelőtt, én tudom a legjobban, a kritika még nem sejtí; néha, a mikor az agyam minden sejtjével kapcsolódik bele a zene hullámaiba, a zongora húrjába, a mikor a művészetnek, mint egy forró hullámnak kellene az arczomat megcsapnia, hirtelen fázni kezdek, a zongora fölött ellátok a messziségbe, egy pálmafa alá vagy egy kék öbölbe, és azt érzem, hogy a zongora előtt tulajdonképpen nem én, hanem csak az árnyékom ül. — Artúr, öregszem!

— Miért mondja ezt nekem, Arabella?

— Fájdalmat okozok vele?

— Igen. Tudja, hogy mennyire szeretem, és mennyire csak a lelkét szeretem, a mely örökké változatlan marad, a mely sohasem fázik, és sohasem hervad el.

— Ah, Artúr, magának az életben még sok baja lesz az asszonyokkal!

— Ön nem akar engemet megérteni — szólta a férfi kedvetlenül — miért nem látja úgy a lelkemet, mint én?

— Istenem — sóhajtott reménytelenül Arabella — ön fiatal és úgy beszél, a hogy azt a ma adja ajkára. De én már most a tíz évvel idősebb Artúrt látom magam előtt, — és félek tőle. Ön akkor is olyan őszinte lesz, mint most, és ne felejtse el, hogy én már befejeztem pályámat, míg ön a kezdetén áll annak. Ah, igen, ha ön hazudni tudna! De nem: olyan becsületes, olyan jó és én önző vagyok, és gőgös, és egész életemben csak a siker melegített. A siker. Artúr, ösmeri ezt a rettenetes szót? Már gyerekkoromban a sikerről álmodtam, daczosan, összeszorított fogakkal; ez a vad vágy a magyarázata mindannak, a mit tanultam és elértem.

Az ifjú hitetlenül rázta meg Apolló-fejét.

— Ah, nem, — szólta — nekem is voltak ilyen gyerekkori álmaim, a mikor a hegedüm bős fenevaddá alakult át, a mellemre térdepelt és a fülembé bőgte: «Előre!» De később sokat foglalkoztam Istennel, vallással, és ez megenyhítette gondolkodásomat. A siker árnyképe most is gyakran jelenik meg álmaimban, de nem mint fenevad, hanem szelid aggastyánként, a ki mosolyogva mutat a távoli hegyorom felé.

— Én ezzel az érzéssel sohasem ösmerkedtem meg, Artúr. Oh, ha leírtam volna mindazt, a mi a lelkeimen átviharzott, mialatt esténként szelid arcczal ültem a zongora előtt és magamhoz kapcsoltam ezer és ezer halandó szívének csöndes dobbanását! Az emberek azt hitték, hogy paradicsomi mezők felé vonzom őket, hogy ujjaim alatt márcziusi hóvá olvadnak a billentyűk, és én azalatt összeszorítottam a fogaimat, és azt suttogtam magamban: «Mind dőrék vagytok, a kik itt körülöttem ültök; hazugság a zongorám szava; gyerekkori álmaim réme ül mellettem és az kényszeríti le ujjaimat, nem a meggyőződés, az odaadás, a művészet szent érzése. Győznöm kell! és győztem.» Ah, mennyire fázom, Artúr.

Csöngetett; a komorna teát és még egy bundát hozott, a melyet óvatosan borított úrnője térdeire.

— Ez tulajdonképen az akarat, — szólta Artúr, és most

már ő is összeborzongott. — Boldog, a ki himes leplet tud neki varrni.

— Én nem tudtam soha. Az én akaratom mindig megmaradt annak a torz árnyképnek, a melynek gyermekkoromban láttam. Ki tehet róla? Még örülnöm kell, hogy megtaláltam a finomabb földi alakját. Ha királyné vagy courtesane lettem volna, — ah! de jobb erről nem beszélni! És akarat nélkül? Óh, ez még ijesztőbb, Artúr. Ha tudná, hogy mit érzek, a mikor lelkem előtt egyszerre megjelenik a csöndes, nyugodt pálmafa, — a kék öböl és szeliden vonz magához! Mi töltse be az életemet, Artúr? Hagyja meg nekem az utolsó siker varázsát, hagyja meg nekem ennek a mi találkozásunknak az emlékét! Lássá, ön nemes és szép ifjú, nagy tehetség, a világ nyitva áll ön előtt, boldog lesz és gazdag, hercegnők, királynők fogják a palástja szélét megcsókolni, az ön csodálatos tehetsége be fogja ragyogni az egész világot. Hadd hihesse egy elfelejtett, elhervadt asszony, hogy ez tulajdonképen mind az övé, hogy ez a gyönyörű virágja a művészetének neki virit; ez talán föl tudja melegíteni elhagyatottságom szomorú napjait.

— Mily kegyetlen gondolat.

— Kegyetlen; de nem kegyetlenebb-e a tudat, hogy ön (mert ennek is el kell következnie!) egy nap rám ún, hogy elhagy; bizony tudom, érzem, hogy el fog hagyni, hogy egyedül maradok a kék öbölben, a zöld pálmafa alatt, hogy a lelkem megfagy. Holnap partra érünk, Artúr, csókolja meg a homlokomat, sírjuk ki magunkat, és bocsásson földi utamra. Az utolsó siker: mi sovány préda, és nekem mégis, úgy érzem, elég lesz a magányosság esztendeire! Nem szebb-e ez a befejezés, ez a hazugság, mint az igazság könyörtelen szava? Egy év múlva ön elfelejtett, öt, legkésőbb tíz év múlva az egész világ; és én mégis boldog leszek, és minden este imádkozni fogok az ön arcképe előtt. Mily esztelenség, a mit beszélek, és mégis, hígye el Artúr, a mióta önnel megösmerkedtem, ez a vágyakozás tölti be az életemet.

— Ön akkor sohase szeretett engemet, Arabella. A szerelem két ember dolga, és az, a mit ön mond, az a rideg önzés.

— Artúr, hagyja meg nekem ezt az álmot!

— Ah! ez nem álom, ez maga a józan, rideg valóság.

Elhallgattak. Fehér este szállt le a tengerre, tömör szürke világosság, a melynek ólomsúlya ráfeküdt a hullámokra, és legyőzte büszke dagályukat. Nemsokára megjelent a hold, mint egy furcsa, titokzatos hajó, a mely megfontoltan ringatózik a hullámokon.

— Fázom — szólt Arabella, — és ijedten nézett körül a kis szobácskában.

* * *

Mikor Artúr vacsora után föl és alá sétált a fedélzeten, a hajó orra felől sírást hallott. Odament; egy vastag kötélcsomón prémeckebe gubózva Arabella asszony ült, és az öklébe temetve arcját keservesen zokogott.

— Oh, mennyire szeretlek! — szólt hálásan, a mikor az ifjú hczzálépett és a vállára tette a kezét. — Mit tehetek? A tiéd vagyok testestől, lelkestől, és nem tudok neked szomorúságot okozni!

— Szeretsz és hozzám kötöd az életedet? És ugyebár dőreségeket beszéltél délután? Bízol bennem? Hová legyek nélküled?

— Nem, Artúr, a mit mondtam, a lelkemből fakadt, de mit tehetek? Fömládozom neked azt, a mi az utolsó kincsem az életben: az öregségemet. Vidd el, tépd szét és felejtsd el. Egykor keservesen fogom mindezt megbánni, ki tehet róla? És te is meg fogsz vezetelni érte, nem nálam, nem most, majd egyszer, ha az ifjúságodat elkapta a szellő: tudod-e, mi az, lemondani a sikerről annak, a ki egész életét neki szentelte? Lesz-e hozzá erőd egykor neked is? Belé fogsz-e törődni tudni, hogy késő napjaidra egyedül maradj és fázzál? Lesz-e hozzá erőd, Artúr?

A fiatalember mosolyogva csókolta meg Arabella homlokát, de az asszony sírt, keservesen sírt, és sajogva érezte, hogy most már eljártszotta mindenét, és hogy a magányosság napjaira nem vitt magával semmit, hogy társtalanul fog ülni a kék öbölben, míg feje fölött a déli pálma levelei halkán, halottan zizegnek mesét a multról.

LOVIK KÁROLY.

KÖLTEMÉNYEK.

Előrevetett árnyék.

Ki-kigyúl lelkemben a hajdan:
Áll a szüret, víg lányhad az aljban.
Előmbe a mint ragyogón lép,
Valódi kecses rokokó-kép.

Munka-e, vagy mezei ünnep?
A leányok zöld gyepen ülnek,
Színes, szalagos szalmakalapban,
Ki félárnyékban, ki a napban.

Sárga, piros halmokba kirakva
Szőlő mosolyog telt kosarakba';
De rubin-, meg arany-tüze halvány,
A hogy áttör a héj üde hamván.

Addig gyönyörűk a gerezdek,
Míg rajtuk a hamv szűz harmata reszket;
Rózsás újjak oly óva, vigyázva
Kötözik hósínü fonálra.

A legszebb lányka feláll most,
Liliom ringása se bájosb;
Karjára ölti szalmakalapját,
A nap beragyogja alakját.

S indul a sárga hegyoldalnak,
Hol vége se hossza a dalnak;
Arany haja, mint esoda-fátyol,
Vállán elomolva aláfol.

Halad . . . Én veled, oldala mellett . . .
 Csupa balzsam az őszi lehellet,
 Ránk mosolyognak a dús, teli tőkék,
 S a menny odafenn nevető kék.

De alkoñyi hűs szél támad,
 Nőnek, növekednek az árnyak,
 S árnyékunk messze vetődik,
 Fel az úton, egész a tetőig.

Csigabiga.

Bánt ez a tolongás, terhét bizony únod;
 Csigabiga, kár volt házadból kibúnod . . .
 Honnan s mikor ér baj, nem is veszed észre,
 Szarvacskáid fájnak minden érintésre.

Azt hitted, a jó sors kegye hozzád hű lesz,
 Téveteg ösvényed bársony-puha fű lesz,
 Elszalad előled a pók, meg a hangya,
 Csak egy-egy virág, mely talpadat csiklandja.

De rózsalevélből ritkán van a párnád,
 Többet a kopasz föld kemény röge vár rád;
 El-elállja útag túske, tövis, kóró,
 S tánczol a forgószél, port, szemetet szóró.

Útag csupa ártó akadály. Te dőre,
 Mért igyekszel mégis előre, előre?
 Csak csalódás, csak baj, veszedelem vár itt, —
 Csigabiga, vond be félénk szarvacskáid.

Kora ősz.

Szomorú, hideg őszi csepergés
 Így nyár közepén;
 Se meleg, se fény,
 Lelkem, testem csupa didergés.

Szakadatlan, zúgva miért dől
Az északi szél?
Ágon a levél
Már rongyos egészen a széltől.

S megjönnek, bármi hamar van,
Az őszi derek,
Levél leperreg,
S ott porlik majd az avarban.

Búcsút mondani dérnek, avarnak
Jó volna nekem,
S a déli egen
Szállni, a mint szállnak a darvak.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

A német imperialismus útban a Kelet felé.

A mostani Balkán-háború gyarmatháború. Jellege, motivuma teljesen elüt az előbbtől, mely a népies moralisáló felfogásban mindig büntető expedícióként szerepelt. Megjelent ott a német hadsereg, mely az előbbi Balkán-problemától elütően új, imperialista célokat követ. A Balkán-államok ma utak, étape-ok a Kelet felé. A mai helyzet bonyolult problémából eredt s hogy motivumait elemezhessük, meg kell vizsgálnunk a mai háború közlekedéspolitikai perspectíváját. -

A XIX. századot a kőszén- és vaskorszak, meg a természettudományok százada mellett méltán nevezték a közlekedés századának. A mit a közlekedés létrehozott a népek fejlődésében, az fölülmult minden történeti tényezőt, mely az emberiség sorsára látható befolyással volt. A «világháborúk» közül a mai az első, a mely nemcsak fajok és gazdaságtestek harcza, hanem valóban intercontinentalis jellegű. A «semleges» Amerikával ép úgy számoltunk, mint a távol eső Japánnal. A mi pedig a stratégiai kapcsolatokat és problémákat illeti, a legelemibb igazságként vetette fölszínre az utak jelentőségét. Mióta a harctéren tömegek és ezer kilométeres frontok vannak, mióta nemcsak a culturában, hanem a stratégiában is elsőrendű tényezővé vált a gyorsaság, mindenekelett első követelménynyé vált az utak problémája. Clausewitz régi mondása, mely szerint erősnek lenni mindenesetre ajánlatos, de szükséges annak lenni ép a döntő ponton: az erők koncentrálásának és elosztásának finom distinctiókra sarkaló problémája nem más, mint az utak kérdésének függvénye.

Az utak culturtényezők s mint ilyenek, a reális politikai számításnak elsőrendű alapjai. Mi más tette a modern államok összetartásának, belső cohærentiájának megvalósulását lehetővé, mint az utak rendszere? Hogy ma nincs állam az államban, hogy az állam ma mindenütt való, az utak hozzák létre. Hogy az állam ma egy, hogy faji, társadalmi és gazdasági érdekösszeütközéseken uralkodik egy náluk hatalmasabb erő, az állam: a közlekedés hozta létre. Hogy

a kulturális kapcsok ma erősebbek, mint a localis hagyományok, az utak teszik valósággá. A politikai és gazdasági problémák között elsőrangú kérdés — bár még nem fogjuk fel eléggé tudatosan — az utak bizonyos sajátos rendszerének biztosítása és kiépítése, egy «há-lózat», mely szükséges a társadalom-testnek, mint erek a vérkerin-gésnek.

Az emberiség legértékesebb útrendszere a tenger. Innen a nagy német-angol ellentét s mint látni fogjuk, innen a mai Balkán-kérdés is. A tenger ma nem a kockázat birodalma, mint néhány századdal ezelőtt, hanem a legbiztosabb út. Nem hasonlítható értékben a szá-razföldi utakhoz, mert fenntartása nem kerül költségbe s mert rend-kívüli területet ölel magába, végtelen rajta a lehetséges combina-tiók száma, az utak rendszere. Mert a physika törvényei szerint a vízben végtelen csekély a súrlódás és csodálatos közlekedő-colossu-sok járathatók rajta, a tenger, mint út a leggazdaságosabb minden út között, mely elképzelhető. Végül mert *egy* tenger van, *a* tenger, mely a Globuson mindenütt összeköttetésben van s így egybekap-csolja a legkülönbözőbb növénygeographiai zónákat, fajokat és kulturákat; a tenger gazdasági és politikai jelentősége elsőrangú.

Mivel pedig ma az ipari államok létfeltétele a világ gazdasági terménykapcsolat, a gyapot, kaucsuk, olaj és sok más: elsőrangú érdeke minden államnak amaz út biztosítása. Németország így jött ellentétbe a hasonfajú Angliával: mert gyarmatai vannak, mert ipari állammá lett népsűrűsége folytán.

A mai helyzet fordítottja a Napoleon-korabelinek. A «száraz-földi zárlat» meg akart bénítani egy államot; ma «tengeri zárlatot» konstruált Anglia, mely minden valószínűség szerint époly kevés sikerrel fog járni, mint Napoleon vállalkozása.

A tenger, a minő fontos útterület, époly kevésbé védhető. A ten-geren mindig az offensiva a sikeresebb. Innen van, hogy a világtörté-net igen rövid egymásutánban mutatja fel a világkereskedelmi hajós népeket, a spanyolt, hollandust, az angolt s mivel az offensiva ki-látásai elsőrendűek, elég egy-egy hajóhad megsemmisítése, hogy a világtörténetbe mély bevágást tegyünk. Mikor a Nagy Armada meg-semmisül, többé nem építhető fel a spanyol világhatalom, a hollan-doké sem Cromwell után, a francziáké sem Abukir és Trafalgar után. A világtengerben mindig monopolistikus lehetőségek rejlenek. Ma különösen feltűnő: világtenger voltaképen ma nincs, csak angol tenger. A sociogeographia első úttörője, Ratzel, nagy művében több érdekes régebbi nyilatkozatban világított rá a mai helyzetre. «A ten-

geri államok gyöngesége — mondja — kizárólagosságukban van». ¹ Vagy megtartják monopol-helyzetüket, vagy elbuknak. «A tengeri hatalmak aggressiv jellege éppen abban áll, hogy nem lehet megelégedniök egy darab tengeri uralommal». Itt minden egyszerre koczkán forog — éppen azért, mert a tenger a korlátlan közlekedés-lehetőség birodalma. Az idősebb Pitt jól mondotta: «Védelmi háború a tengeren nem más, mint előfutára a biztos megsemmisülésnek». Érthetjük Anglia energiáját a szárazföldi complicatiók felhasználásában: minden koczkán forog. Tengeri uralmát az a sajátságos jelenség, hogy a kisebb tengeri hatalom támad, a blokád, nem törhette meg; a német erők csak a szárazföldön találnak utat.

A midőn egy-egy új ipari állam rendezkedik be világtermelésre, kénytelen részt kérni a tengerből. A német és amerikai közül az első, a fejlettebb, a tendenciáival kifelé tartó az, mely először támadja meg a tengeri monopoliumot. De az amerikai érdek fölismerése sincs messze. Amerika egyik elsőrangú tengerpolitikusa, Mahan — ki egyébként a legnyiltabb angol sympathiájáról ismeretes — azt tartja, hogy a fejlődés mai stadiumában egy nemzet a tengert nem monopolisálhatja. «A tengeren való uralkodás a tengeri kereskedelem és flottafelsőbbség által túlnyomó befolyást jelent a világon; mert bárminő nagy legyen is egy országban létrehozott vagyon, semmi sem könnyíti meg a cserét annyira, mint a tenger. A tenger, helyesebben a víz lényegéről való alapvető tudásunk abban fejezhető ki, hogy az a természet nagy közlekedő közege. Aligha tétélezhetjük fel, hogy a tengeren valaha újból egy nemzet uralkodjék úgy, mint valamikor ez az eset forgott fenn; a szárazföld kisebb érdekeihez hasonlóan a tengernek is be kell lépnie a világversenybe és talán egy világháborúban». ² Az a korszak, a melyről a kiváló polemo-graphus beszélt, elérkezett: egy polemostrategiai kor, melynek egyik irrationalis sajátságosága abban látható, hogy harcot folytattak szárazföldön tengeri érdekekért, mindaddig, a míg végre — egy év elmúltával — nem csapott át a küzdelem «a szárazföld kisebb érdekeiért».

A tengerrel együtt fontosakká válnak a szorosok és kikötők. A Dardanellák, a Szezei, a Panama-csatornák legkényesebb kérdésévé válnak a diplomatiának. A Dardanellák kérdése voltaképp új. Ezelőtt az orosz politika quasi Konstantinápoly, ma pedig a

¹ *Politische Geographie*, 714. l.

² *The interest of America in Sea Power*, német fordításban Sachs-tól: *Die weisse Rasse und die Seeherrschaft* cím alatt. (102. l.)

Dardanellák meghódítására irányult s ma már nem faji, területi, hanem tisztán gazdasági indokolással. Még Bismarck szellemesen, de túlságos könnyedén vetette oda: mindenkinek joga van «kapukulesot» szerezni házához; Oroszországnak is joga van a Dardanellákhoz. De ez politikai engedmény volt. A mai már az orosz közvélemény szemében is gazdasági követelmény. «Oroszország számára a balkáni kérdés — mondja Mitrofanoff Delbrückhöz intézett nyílt levelében — nem *guerre de luxe*, nem kalandos álom: megoldása kétségtelen gazdasági és politikai szükségesség. Az egész orosz budget a külföldre való kivitelre van alapítva; ha a kereskedelmi mérleg passiv, az orosz állam csődbe jut, mert nem lesz képes fizetni kamatait azoknak a kölcsönöknek, melyeket külföldről vett fel. A kivitel $\frac{2}{3}$ -a a déli kikötőkön, vagyis a két török tengerszoroson megy át. Ha e kijárást elzárják, megakad az orosz kereskedelem s ez elzárás gazdasági következményei beláthatatlanok: az utolsó török-olasz háború eléggé bebizonyította. Csak a Bosporus és a Dardanellák birtoka vethet véget az elviselhetetlen állapotnak, mert egy világhatalom fennmaradása, minő Oroszország, idegen önkénytől és véletléntől nem függhet».¹

Az orosz budget ma már $8\frac{1}{2}$ milliárd korona, a lakosság már 160 millió. Ily állam hogy' tűrhetne török uralmat oly hatalmas átjárón? Kétségtelen igazság van Mitrofanoff egyszerű érvelésében; e felfogásban az orosz budgetnek valósággal az ellenőrzése török kézen van. Delbrück ugyan commentárt fűz hozzá, mely szerint van más átjáró is: a dán vizeken keresztül. Természetesen ez esetben az orosz pénzügy német ellenőrzés alá kerülne, a Dardanellák elfoglalása másrészt aligha jelent mást, mint francia-angol ellenőrzést. Ez utóbbi viszont természetes az entente, főképp a francia érdek szempontjából: az ellenőrzés azé, a ki hitelezett.

Oroszország célja volna egy beltengerből kijutni, mert ez — háború esetén — az elzárás veszedelmét jelenti. Ez az érv azonban távol áll attól, hogy jogalapul szolgáljon. Hiszen ugyanúgy követelhetné, mondja Hettner,² Gibraltárt is, mert a Dardanellák után ismét beltengerbe jut, mely szintén elzárható. Sőt hozzátehetjük, ez érv feledi, hogy a nyílt tenger is elzárható. Német felfogás szerint Oroszország maradjon még szárazföldi állammak, mely continentális helyzetében is rendkívüli fejlődéslehetőségekkel rendelkezik; vonat-

¹ Kiadta Delbrück: *Motive und Ziele der russischen Politik nach zwei Russen* czimen 1914.

² *Russland und die Meereengen*. Geog. Zeitschr. 1915. 3. füz.

kozása a tengerhez «örvendetes, de nem szükséges hatalmára nézve».¹ Ha népesebb lesz és ipari állammá alakul át, kevesbedik exportjának a jelentősége. Végre is — a tengerszorosok «nem a békéért, hanem a háborúért jelentősek» számára.

A két tengerszoros jelentősége, mint a legtöbb tengerszorosé, azonkívül kettős is s a német felfogás átfordítja az érmet a másik oldalára: tengeri átjáróul szolgálnak, de ép a Bosporus mint szárazföldi út is jelentős. A német felfogás az átjárókat continentális felfogásban mutatja be, mint utakat a Kelet felé.

Látjuk, Oroszország sajátos állami problémája az utak kérdése, de nemcsak kifelé, hanem bent is a hatalmas birodalomban. Összekapcsolni, azaz az államnak részeivé tenni oly területeket, melyek csak politikai hatalma alatt voltak, ez a vasutak kérdését, ez viszont a nagy külföldi kölcsön-beszerzések bajait hozta magával. A nagy transszibériai vasút Oroszország első nagy imperialista ténye — mint ma a Bagdad-vasút Németországé. A nagy, Perzsia, Bokhara felé irányuló vasutak — Oroszország ez idő szerinti nagy «hallókürtjei», mint Ratzel találóan mondotta — kétségbeesett kísérleteinek egyike hozzáférni a nagy világuéhoz, a tengerhez. Jelenleg az orosz föld nagy szegénységének még mindig egyik főoka az utakban való szegénység. Állampénzügyeinek talán végzetes ballastja a vasutak aránytalanul gyors kiépítése, melylyel nem járt s nem járhatott együtt azoknak jövedelmezősége. Az orosz vasút évenként sok száz milliós deficittel bénítja meg a budgetet. Stratégiailag viszont Oroszország nagy gyöngéje az, hogy nagy tömegei hatástalanoknak bizonyultak utak, gyors concentratio hiányában.

Új czélok új utakat teremtenek. A második szerb háború az úttalanság birodalmát, a Balkánt vette fel útnak, azt a földet, mely Európa ethnographiai és culturalis régiség-tára, hol a particularismus s a helyi elmaradottság ritka példányai maradtak fenn épen az utak hiánya folytán. Az új német imperialismus czélja egy mesopotamiai gazdaságtest felnevelése. Mint Delbrück kifejezte, a német organisatio új «Indiája», Európa új cultur-expositurája a Keleten, azon a területen, melynek jelentőségét az angolok ép úgy észrevették, mint a németek; a «Középső Kelet» új problémája a czél, Szerbia az út.

A világháborúnak eme phasisa az első positívum, az alkotó mozzanat első jelentős nyilvánulása. Erő és céltudatosság jelentkezése, mely erő — oly hatalmas kettős, francia-orosz nyomás

¹ Hettner i. m. 50 l.

egyensúlyozása után — még mindig fennmaradt. A világháború itt válik intercontinentálissá. Addig Szerbia kellemetlen szomszéd, agent provocateur, de a Balkán egyik zuga, zsákutczája csupán, mely nem lehet döntő. Most egyszerre fontossá lesz; az intercontinentális szempontokból tekintő angol közvélemény egyszerre érzékenynyé lesz, mintegy most érzi a háború nagy problémájának mindent átkaroló, végtelen közelségét.

Szerbia útjává lesz egy nagy világtörténelmi erőnyilvánulásnak, collectiv célok kitörésének. Ezzel pedig új helyzet áll elő Magyarországon is. A magyar föld is úttá lesz, egy nagy processus-végigjárta terület, a Balkán kapuja s nem, mint sokáig szerepeltünk a német közvélemény előtt, Ausztria kevésbé jelentős része; elsőrangú feltétele a német érdekek nyilvánulásának a «Középső Keleten». Ez a problema tehát, az új keleti Globus, a legszorosabban érdekel bennünket, magyarokat.

* * *

Mindegyik nemzetnél más értelme van az imperialismusnak. Az imperialismus, mint mondták, nem más, mint vágy világ-hatalommá növekedni, egy nehézkes német szóba tömörítve: Weltmacht-Wachstumswille. Ez tehát az államok új erőfeszítése, de a mely nem csupán kifelé irányul. A hol az állam erőteljes actióba lép külpolitikai irányban, előbb bent kell erőt koncentrálni. Innen van, hogy az imperialismus kettős problema s már «belső imperialismusról»¹ nem csupán beszélünk, hanem észreveszszük, érezzük annak a pompás erőconcentrációnak előhaladását, melyet eddig csak egy szóban fejeztünk ki: az állam. Két emberöltővel ezelőtt Ranke vetette fel a kérdést: a külpolitika az állami erő mutatója, de a viszony kül- és belpolitika között² nem volt mélyen átértzett valóság; ma az.

Az angol imperialismus, ma már, aligha más, mint a szétszórt gyarmatvilágban három, talán négy kristályosodási pontot lelni: Canadát, a Délafrikai és az Ausztráliai egyesült államokat, meg — esetleg — Indiát; ezek alapján államszövetséget alkotni, melyek összekötője a tenger, a liberális angol állami rendszer s talán a faj. Az olasz háborús imperialismus, mint Rocco mondotta: «fegyveres

¹ A. Grabowsky: *Der innere Imperialismus* (Das neue Deutschland. Achte Kriegsnummer, 1915). 117. l.

² V. ö. Rankéről legújabbban *Zeitschrift für Politik*, 1914. 3—4. füz.

kivándorlás),¹ a túlszaporodás és szegénység keserű következménye. A Balkán felé törő actióban a német imperialismusnak eredeti sajátossága nyilatkozik. Németország gyarmatosító tervei lassan egy nagy középafrikai tropusi gyarmat-birodalomban kristályosodtak ki. Igazi hollandus, «Java»-rendszer! A klimatikus viszonyok lehetetlenné teszik németek letelepülését, tehát a cél kereskedelmi csupán. A német gyarmatosítás nem másolhatja az angolt, sem az oroszot, s települési gyarmatokról kénytelen lemondani. A szép reményeket — ma, a háború delén túl — megghiusította, természetesen, a tengeri út elvágása. A mi maradt: oly rendszer, mely szemben áll az angollal is, az oroszszal is: a Middle east vidéke. Itt azonban habozás nélkül — simposans arányokban — cselekszik. Átugorva Ausztria és Magyarország testén, befejezi a rosszul kezdett Balkáni-hadjáratot, hogy utat leljen a Keletre. Alig hiszszük, hogy végeredményben a Szuezig; sokkal fontosabb és közelebbi cél egy bőséget árasztó folyóvidék, a «geologia ajándéka», az alluvium a Tigris és Eufratesnél. Sokan meghallgatták Németországban Friedrich mondását: igazi érték, mely kiapadhatatlan, az alluvium. A nagy angol-német versenynek, harcznak itt vannak hathatósabb fegyverei is, mint ágyúk, Dreadnoughtok s ezek mindenekelőtt: utak. Markánsan mondja egyik imperialistánk: «minden további százkilométeres sínpár a Taurus és Aleppo meg a Tigris között egykor Angliára nézve ugyanazt jelenti, mint egy további Dreadnought a német sorhajók között a tengeren».²

A módszerben vannak sajátos eredetiségek. Angliával szemben a német felfogás, úgy látszik, diadalmasan fog szembeszállni. A Közép Kelet új problémájában Anglia csak egy «keleti» problémát lát s olyasfélekép gondolkozik felőle, mint Indiáról, Egyiptomról. A német politika, mondhatni, geniálisan új. Lehet-e vakmerőbbet elgondolni, mint a német tervet: katonailag erősíteni azt az iszlám államot, melyben később bizonyos befolyásra törekszik? A német felfogás gazdagabb, mint az angol, mert nem csupán a keleti problémát, a gyöngeség, ellenállni nem akarás, lassúság és keleti kényelemmel összhangzó zsarnokság tényeit látja meg, hanem fölfedezi ott egy-szersmind az iszlámot. Már pedig Keleten a vallás az, a mi a Nyugaton a nemzetiség, meg a faj. Az iszlám pedig minden jel szerint sokkal

¹ *Il nazionalismo*, Idézve T. Lothrop Stodard: *Italian imperialism*. The Forum, New-York 1915. szept. 273. l.

² Rohrbach: *Deutschland unter den Weltvölkern*. Materialien zur auswärtigen Politik. 8—10 ezer, Berlin, 1911. 409. l.

inkább ellenálló, kevésbé európaiasítható vallás, mint bármely más, mint Vámbéry mondja, religio militans «a szó legszorosabb értelmében».¹ Másrésről a török sohasem volt más, mint uralkodó faj; innen a mohammedánság máig feltűnő ellentéte az angol uralommal szemben. Elősegítette az angol felfogás valószínű tévedéseit az, hogy ma már egész Észak-Afrika mohammedánsága európai nemzetek gyarmatain él, mint alattvaló. De ugyane tény az ellenkezőt bizonyítja, mert ép e gyarmatokban meg nem szűnő heves harcz folyik mind máig — arról az olasz-török küzdelmek, a marocói zavarok eléggé világosan szólnak. E vidék tehát — politikailag nem India.

A német imperialismus a Keleten új probléma-fölvételt jelent, a mely teljesen új viszonyt kezd szőni Kelet és Nyugat közt. Az eddigi viszonyt az jellemezte, hogy az európai államok mint a keresztyénség közösségének képviselői voltak kénytelenek fellépni a törökök ellen. Innen van az a teljesen meddő biztatás, a török reformok felvételére, a melyet egy osztrák diplomata találóan «az Európából való átkiabálás politikájának» nevezett. Mivel azonban a concret állami célok folytonosan új hatalmi csoportosulásokat hoztak létre, Törökország sohasem tapasztalt mást, mint egy többé-kevésbé önző és idegen Európa állhatatlanságát, kivált angol politikusok részéről, úgy hogy ezt a káros politikát angol történetírók is minduntalan kénytelenek elismerni («only one of many examples of British inconsistency in the eastern question» — mondja egy actióról egy újabb író.² Tanácsot adtak a «beteg embernek» eleget, mondta Moltke, «de minden segélynyújtás után gyöngébb lett.»

Az iszlám mégis mindenütt hatalmas, mindenütt fanatikus, Vámbéry szavával «az asiaticismus» fegyveres képviselője. A Középső Kelet nem «indiai», hanem iszlám kelet s a külpolitika kénytelen ehhez alkalmazkodni, mint számbaveendő erőhöz. A német közvélemény teljes mértékben elismeri, sőt túlozza is az iszlám vallás jelentőségét. A háború óta Németország szerte nagy philoislam hangulat áradt szét, elég Frh. v. Mackay iratát olvasnunk;³ látjuk az elveket. «Az iszlám nem organikus egység, hanem politikai elemi erő» (eine Art politischer Naturkraft). A német imperialismus tehát nehéz problémát kezdett: beleoltani egy német «gazdasági» imperialismust az iszlám nagy, bár laza tömegébe.⁴

¹ *A Nyugat kulturája Keleten.* Akad. 1906. 237. l.

² W. Miller, *The ottoman empire 1801—1913.* Cambridge historical series, 1913. 285. l.

³ *Der Orient in Flammen,* München, 1914. 39. l.

A feltétel tehát kettős: 1. az iszlámot, helyesebben a török iszlámot mint egységet erősíteni; innen a török elem katonai erősítése, szervezése, 2. szabad utat nyerni egy pénétration économique békés folyamata számára — egy katonai államban; philoizlam politikailag, imperialista gazdaságilag.

A német conceptio ez volt s ma általános csodálat tárgya, hogy minden az eredeti tervek szerint teljesedik. Az éremnek azonban másik oldalára is nem kevésbé fontos gondolnunk. A mai Balkán-helyzet nem csupán katonai, politikai és gazdasági (gyarmat)-problema, hanem a világháború sajátságos módon nyilvánuló mérlege, ép közlekedéspolitikai tényezők alapján: reflexe annak, hogy Németország a nagy világúttól, világközegtől, a tengertől elzárattott. Anglia nyugodtan vehette fel Gladstone «bag and baggage»-politikáját újból. Németország gyarmatai pusztá lehelletre leráztattak a német fáról s egy oly nagy hatalom, mint a német, kénytelen volt ezt tétlenül szemlélni.

A Balkán-problema tehát végső residuum a világgözlekedési kapcsolatokból. A mai angol közvélemény kiérzi a helyzet ezen perspektíváját. Csak nem régen, másfél hónapja hangzott fel egy angol lapból: igaz, hogy a német hadsereg jelentékeny területi zálogot tart kezében, az angol azonban az egész világtengert. A helyzetben tehát mindenképen felszínre vetődik az a tény, hogy e téren s a mai eszközökkel végleges megoldás nem lehetséges. A Balkán-problema egy különös és érdekes reflexe a háborúnak. Hozzá kell fűznünk még egyet.

A történet legfontosabb eleme, az idő véletlene által vált lehetségessé az iszlám-kérdés pusztá föltétele is, azáltal, hogy 1908—12-ig a keresztyén-izlám viszony a Balkánon lényegében megoldott, legalább területileg differentiálódott: az európai-keresztyén cultura most szakadt ki a régi, szomorú közbeékelődésekkel vesződő, törökellenes korból s csak így vált lehetségessé, hogy a keresztyén és iszlám világ mint külön egységek fognak egymással szemben fellépni. Anglia, a porta védője a XIX. században, így jutott oda, hogy támadja a Kelet kapuját a XX. században, mert a porta, mint katonai hatalom, most már útjában állott az iszlám szétbontására irányuló terveinek.

A német helyzet alakulásának elemzéséhez még fel kell említenünk egy jellegzetes ténytet, a mely az angol-német viszonytet jellemzi. A társadalom viszonya a gyarmatosításhoz ott és itt nagyon különböző. Az angol a történet folyamán nem kénytelen egy világmonopolium falán keresztül törni. A gyarmatosító társadalom ki-

vándorlása egyéni, észrevétlen, lassú diffusio. Az angol vállalkozó szellem, az angol manager-faj szétárad — üres területekre, könnyen meghódítható területekre, alacsonyabb culturájú népek földjére, mindenesetre politikailag könnyen meggyőzött gyarmatvidékekre.

A német fejlődés nem egy individualista, quasi állam nélküli társadalom culturszétözönlése. Nem szabad feledni az időpontok sajátosságát. A német társadalom későn szervezkedik nagy állammá. Közgazdasági fejlődése korábbi, a diffusio pedig feltartóztatva lassú, sőt béna. Idegen államterületekre árad szét, Észak-Amerikába, Braziliába, a hol kénytelen beleilleszkedni egy-egy államba. Saját gyarmatain ma sincs sok német s ugyancsak nagy meglepetést okozott Rohrbach számítása, mely szerint a nagy Dél-nyugat-Afrikában mindössze 5000 önálló telepes helyezhető el; ezalatt otthon egy nagy világmonopolium nyomása alatt él. Kénytelen így gyorsan ipari állammá lenni, kénytelen közgazdasági szervezkedésében eltérni individualista angol prototypusoktól. Ez a nagy tömörülő folyamat végre a gazdasági szervezet oly tökéletességére vezet, a mely megszünteti a kivándorlást s az ipar fölveszi nemcsak a kivándorlót, hanem azt a millió idegen munkást, ki újabban oda özőnlük. Népszerű túltermelés nincs, ha van, csak az iskola túltermeléséből ered, mely organisatorius elemeket képes küldeni külföldre. A gyarmat német felfogásban ép ezek diffuziója, de hogy helyet találjon, nem a gyöngye egyén, hanem a hatalmas állam lép föl, mely az organisáló elemeket kiviszi. Így igazolódik újból az a régi tétel, melyet Vámbéry egy évtizede felállított az iszlám jövőjéről irván: «Törökország jövője Ázsiában nem annyira Törökország, mint inkább Európa kezében van».¹

Dékány István.

A jövő vámpolitikája és a cartellszabályozás.

A háború korának legfontosabb közgazdasági feladata a béke előkészítése. Magyarország közgazdasági jövőjének szempontjából nincs fontosabb kérdés, mint az, hogy meg fogja-e hozni az elkövetkező békekötés Magyarország békés ipari fejlődésének lehetőségét. Nyílik-e rá mód és alkalom, hogy iparunk a háború után új erőre kapjon, vagy nem fenyegeti-e olyan veszedelem, a mely az eddig elért eredményeket is kockáztatja?

Reményünk azzal biztat, hogy Magyarországnak annyi áldozat

¹ *A Nyugat kultúrája Keleten*, 1906. 383. l.

után, a melyet a monarchia és Középeurópa biztonságaért hozott, emelkedni fog a posztója és politikai súlyánál fogva módot fog találni, hogy gazdasági érdekeit a monarchián belül is, azon túl is megvédelmezze. A veszedelem viszont az, mert ennek lehetősége előtt nem szabad szemet hunynunk, hogy a német birodalommal fennálló szoros szövetségi viszony olyan gazdasági kapcsolatra vezethet, a mely még gyermekcipőt taposó iparunkra rázudítaná a más külső piacokon tért vesztő fejlődöttebb német ipar versenyét és a miénket komoly veszedelemnek tenné ki.

A legközelebbi jövő gazdasági politikájának intézésénél meggyőződésünk szerint mindkét politikai tényezőnek befolyása lesz. Érvényesülni fog, talán az eddiginél erősebben, a magyarság politikai súlya Ausztriával szemben, de érvényesülni fog erősebben a Német-birodalom politikai súlya a monarchiával szemben, a mely olyan előnyöket követelhet a német ipar számára a mi piacainkon, hogy mind az osztrák, mind a magyar ipart a legválságosabb helyzetbe döntheti. A kivezető út, vagy egyik kivezető út a kétféle hatalmi eltolódásnak ránk nézve előnyös taktikai kihasználásában keressük.

A német ipari verseny ellen idáig legfőbb védelmünk a vámsorompó volt. Az utolsó kereskedelmi szerződés óta is mindjobban följé kerekedett a német ipar az osztrák és még inkább a magyar iparnak. Ha Németország a mi ipari vámtételeink leszállítását, praferentiális vámok alkalmazását, vagy vámuniót követel, — akkor ez quantitative nagyobb veszedelme az osztrák iparnak, mint a miénknek. Ausztriának nagyobb érdeke, hogy vele szemben ellenállást fejtsen ki. A magyar ipar elfogadhatja a Németországhoz való gazdasági közeledést oly formában, a mely a mellett, hogy Németországnak előnyös, a magyar ipar posztóját is erősíti az osztrák iparral szemben. Ha megvalósítható a gazdasági közeledés oly formában, hogy vele a magyar ipar az osztrák iparral szemben nagyobb önállóságra jut, akkor a kérdés méltó a legalaposa bb tanulmányozásra.

Ha a Német-birodalommal — a mi részünkről inkább politikai, sőt határozottan politikai szempontból — vámszövetségre lépének, úgy ennek gazdasági sine qua non-ja a közbenső vám. Ebbe a közbenső vámvonallal mérsékelt vámszövetségi szervezetbe beilleszthető a külön magyar vámterület, alacsonyabb közbenső vámtételekkel a német és az osztrák, magasabb vámtételekkel más idegen országból származó árúkkal szemben. Ez az egyik lehetőség arra, hogy a vámszövetséget elfogadjuk, anélkül, hogy iparunk mint vesztes fél kerüljön ki belőle. A védelem lehetősége az osztrák iparral szemben kárpótolja iparunkat a német versenyért. Viszont mezőgazda-

ságunk könnyebben elviselheti a csak az ő számára vámmentes osztrák piac egy részének elvesztését, mert a nagyobb német piacban és a jobban megerősödő magyar ipar nagyobb felvevő képességében talál kárpótlást. Helyes eljárás a mi részünkről csak az lehet, hogy vámszövetséget a német birodalommal csakis közbenső vámsorompóval, még pedig külön magyar és külön osztrák vámterülettel, fogadunk el. A vámszövetségnek más formában való megvalósítása megkárosítása lehet iparunknak.

Míg a külön magyar vámsorompó felállításának előnye és jogosultsága a Német-birodalommal való szoros gazdasági kapcsolat esetén nem szorul bővebb indoklásra, — addig itt egy másik védekező berendezésről is akarunk szólni, a mely szerintünk hatásában nem sokkal áll mögötte az önálló vagy a nagyobb gazdasági területből elkülönült magyar vámterületnek. Ez a védekezés a cartellpolitikának olyan irányítása, hogy az a magyar iparnak hatásos védelmet és új fejlődési lehetőségeket nyújtson.

Messzire vezetne annak elméleti kifejtése, hogy a korlátlan szabad verseny nem föltétlen velejárója a gazdasági haladásnak. A termelésnek évezredes rendje ellenkezőleg nem a szabad verseny, hanem a hatóságilag organizált termelés volt. Ebből a szervezetből emelkedett ki mintegy száz évvel ezelőtt a modern capitalista nagyipar. Új utat tört magának, nagyszerű fejlődést ért el, a míg ismét eljutott az organisatió szükségéig. A termelésben időnként beállt anarchia, — és nem annyira, mint sokan tévesen gondolják, a határtalan nyereségvágy — vezette az egy szakmába tartozó termelőket arra, hogy közösen állapítsák meg a termelés rendjét, az árakat, az eladási feltételeket, közös elveket alkalmazzanak a nyersanyag beszerzésnél és az értékesítésnél, majd közös nyersanyag beszerző és eladási irodát tartsanak fenn, vagy az egy-egy termelő által előállítható mennyiséget contingentálják. A nagyipari termelésnek ez a közös elhatározással való szervezése cartellekben, syndicatusokban hosszú időn keresztül túrt, de államilag el nem ismert fejlődési stádiuma volt az európai államok ipari fejlődésének.

A háború e téren is változást hozott. A háború megmutatta, hogy az egy termelési ághoz tartozó vállalkozók szervezetei megkönnyítik a nyersanyag biztosítását, az áttekintést a piac viszonyai felett, a hadsereg szükségleteinek a kielégítését, a termelés zavartalan fenntartását, a katonai és polgári lakosság ellátását. A háború megmutatta, hogy az organizált termelés magasabb fejlődési fokot jelent, a mely felé törekedni kell. Az állam rendkívüli módon megkönnyítheti a nagyipari termelés szervezését, viszont ennek fejében

gondoskodhatik a maga és a fogyasztók szükségletének jobb ki-elégítéséről.

A cartell magasabb fejlődési fokon megállapodás az egy iparághoz tartozó termelők közt, hogy mindegyik mennyit állíthat elő. A fogyasztó piacnak a felosztása történhetik az elárúsítás rayonirozása, az előállítható maximális árúmenyiségnek a megállapítása, vagy az üzemidőnek a megállapítása útján. Bármilyen megoldás csakis az esetben hatásos, hogyha a fogyasztási területen tekintetbe jövő termelők legnagyobb része hozzájárul. Nehezen szállítható, vagy gyorsan romló cikkeknel elég az egy helységben levő termelők cartell-megállapodása, könnyebben szállítható cikkeknel az egész egységes vámterület termelőinek a megállapodása szükséges, hogy az hatásos legyen. A védvám a cartell legnagyobb erőssége. A vám eltörlése vagy leszállítása útát enged a külföldi versenynek. Így éles verseny indul meg, a mely a belföldi ipar hanyatlására, vagy nemzetközi cartell létesülésére fog vezetni.

Jövő cartellpolitikánkról észre kell venni, hogy a cartell lényeges velejárója a nagyipari fejlődésnek. Ott, a hol a termelők nagy részénél megvan a szándék, hogy a termelésbe rendet hozzanak, ott az állam előmozdíthatja a cartell fejlődését. Teheti pedig ezt úgy, hogy ezzel pénzügyi előnyöket szerez, ezenkívül megnehezíti versenyzikkeknek külföldi behozatalát. Minthogy a cartell-tendencia főképen azon iparágaknál van meg, a melyekből a külföldi áruforgalom a legnagyobb, ezért az állami cartellszabályozás módot ad épen azon cikkek termelésének előmozdítására, a melyekből legnagyobb a behozatal, míg a többi, inkább helyi fogyasztásra szolgáló cikk iránt annál nagyobb a kereslet, minél fejlettebb, minél több munkáskezet foglalkoztat a syndicatusokba, cartellekbe tömöríthető nagyipar.

Az állam befolyása a cartellekre az által biztosítható legjobban, ha az állam maga veszi kezébe a cartellképződésre alkalmas iparágakban a termelésnek a szabályozását. Ez megtörtént idáig a fogyasztási adó alá eső nagyiparoknál: a szesz- és a cukorgyártásnál. Különösen a szesztermelés szabályozása tekinthető mintának arra, hogy mi módon eszközölheti az állam a termelés organizálását. Az évi szesztermelés túlnyomó része, — a mit évről-évre a pénzügyminister állapít meg, — kisebb adótétel alá esik. Ezt a kisebbik adótétel alá eső összcontingenst a pénzügyminister szétosztja a belföldi mezőgazdasági és ipari szeszgyárak közt előre megállapított elvek alapján. Mindegyik gyár a neki jutó contingenst a kisebb adótétel lefizetése mellett hozhatja forgalomba, az azonfelül előállított szeszt csakis a

nagyobb adótétel mellett. A külföldről bejövő szesz ugyancsak a nagyobbik adótétel és ezenfelül a vámtétel szerint van megadóztatva.

Ez a példa áll előttünk, midőn az összes cartellirozható iparágak állami szervezését vesszük combinatióba. A vas- és fémipar, a műtrágyagyártás, a pamutfonóipar egyaránt alkalmas lehet hasonló organisatióra. Az állam megállapítja az ország évi vasfogyasztását, külön-külön az egyes főtermékekből. Ezután ennek az összmenynységnek $\frac{3}{4}$ -ét vagy $\frac{4}{5}$ -ét felcsztja az egyes belföldi üzemek közt azoknak termelőképessége szerint. A mi az egyes üzemekre eső contingensen alul van, az adómentes, a mit az egyes üzem a neki kiosztott contingensen felül állít elő, — az adóköteles. Hasonlóan adó alá esnek az Ausztriából vagy a többi külföldről importált gyártmány.

Ha az a contingens, a mely adómentes, kevesebb, mint a mennyi az összfogyasztás kielégítésére szükséges, akkor természetes, hogy az áraknak oly magasaknak kell lenniök, hogy még a contingensen felüli mennyiséget is érdemes legyen előállítani vagy importálni és az után a fogyasztási adót megfizetni. E szerint a termelésnek az a része, a mely adómentes, (a contingens árú) ugyanolyan áron hozható forgalomba, mint az excontingens árú előállítási ára, hozzáadva ehhez a fogyasztási adó összegét. Így minden belföldi üzem a szorosan vett speciális előállítási költségen felül megkapja a contingensen eső gyártmányai után a fogyasztási adóengedményt mint ártöbbletet. Ez az ártöbblet elegendő most már a befektetett tőke kamatoztatására, amortizálására és az általános költségek fedezésére. A mennyiben a gyár a contingensen felüli mennyiséget akar előállítani és forgalomba hozni, annál már nem kell neki mindezeket a költségeket számításba venni és megelegethetik vele, ha a többmennyiség előállításával járó tényleges többkiadásának (speciális költségeinek) megtérítésén kívül még valami vállalkozói nyereség marad számára.

A calculatió ugyanaz, mint a szeszgyárosnál, a ki kiszámítja, hogy érdemes-e neki a contingensen felül még excontingens szeszt is előállítani. Ekkor az excontingensnél már nem számítja a szeszgyáros az épületek és gépek amortisatióját, sem az állandóan alkalmazott irodai és műszaki személyzet fizetését, csak a tengeri árat, a szén árat és még külön erre a célra felveendő munkások bérét. Ha a contingens árából ezek a költségek kitelnek és azonfelül még valami haszon mutatkozik, akkor már érdemes a contingensen felül is termelni.

A cartelleknek állami úton, adózási politika útján való szabályozása tehát első sorban módot ad arra, hogy a hazai fogyasztás túlnyomó része a hazai termelés számára biztosíttassék. Áll pedig ez nemcsak magára a contingens mennyiségére. Nemcsak a contingentált és az egyes gyárak között termelőképességük arányában szétosztott mennyiséget fogják a belföldi gyárak maguk előállítani és így az adókedvezményt igénybe venni, hanem a contingensen felüli mennyiségnél is versenyképesek lesznek az osztrák vagy német gyártmányokkal, mert a befektetett tőke kamatját és amortisatióját már nem kell nekik az excontingens előállítási költségébe beszámítani, és már oly árak mellett is versenyezni tudnak, a melyek speciális előállítási költségükön kívül csekélyebb nyereséget is szolgáltatnak. Az államilag szabályozott cartellek útján akár Ausztriával közös vámterületen, akár pedig egy még nagyobb, a Német-birodalmat is magában foglaló vámterületen is képesek vagyunk a legfontosabb nagyiparágakban a külföldi behozatalt lassanként teljesen kiszorítani és a magyar fogyasztópiacot főképen a magyar ipar terményeivel kielégíteni.

Magyarország legfontosabb ipari importcikkjei a behozott árúk értékének sorrendjében: pamutszövet, gyapjuszövet, kikészített bőr, cipészárú, férfiruha, fehérnemű, kötött pamutárú, pamutszövőfonál, tiszta selyemszövet, bucsa és rúdvas, női ruha, mezőgazdasági gépek, nyersvas, férfikalap, nyomdapapiros, len-kenderszövet, papiros árúk, juta és lenzsák, fogyasztási cukor, hőmotorok, félselyemszövet, öblös üveg, táblauveg, vas- és aczélpléh, szappan, fémgyártó gépek, arany- és ezüstműves árúk, csokoládé, gyapjufonál, rézgálicz, hangszerek, cukorka, pamuthimzések, szeg, sör.

Ha ezen importcikkek közül azok, a melyek a nagyipar útján állíttatnak elő, a melyekből a belföldi termelés már elég számottevő és a melyeknél az árú sokféle minősége a cartellirozásnak útját nem állja, bizonyos meghatározott mennyiségen felül előállítva vagy forgalomba hozva fogyasztási adó alá esnének, az a meghatározott mennyiség pedig, a mely nem esik adó alá, az egyes belföldi gyárak között termelőképességük arányában volna felosztva, akkor rövid idő alatt lényegesen apaszthatnók a cartellirozható iparcikkékből behozatalunkat, míg iparunk oly mértékben fejlődne, hogy képes volna egész belföldi szükségletét maga előállítani.

Igyekezzünk például ezen elv alkalmazásának lehetőségét a pamutfonó, pamutszövő és fehérnemű confectionáriánál nyomon követni.

Magyarország nyerspamut importja volt 1912-ben 195 ezer

métermázsa. Ezenkívül azonban Magyarországra jött pamutszövet 514 ezer métermázsa, kötött pamutárú 49 ezer métermázsa, pamut-szövőfonál 130 ezer métermázsa, pamuthímzés 3 ezer métermázsa. Nyers és feldolgozott pamutfogyasztás tehát volt az országban 891 ezer métermázsa. Ennek a szükségletnek az ország ipara (a nyersanyag-import alapján kiszámítva) csak mintegy 22%-át állítja elő. Ha most már belföldi gyáraink számára fokozatosan emelkedő contingensül például kezdetben csak a szükséglet 25%-át, később mind nagyobb hányadnak az előállítását tesszük adómentessé, azonfelül elő-állított, vagy behozott pamutárút métermázsként 10 korona fogyasztási adó alá vetünk, akkor ez az adótétel már lehetővé teszi, hogy a contingenssel bíró nyersanyag-feldolgozó gyáraink a contingens mennyiségre nézve métermázsként 10 koronával kedvezőbb helyzetben legyenek, mint a külföldi gyárak. Ha most már egy fonógyárnak 30 ezer métermázsa pamutfonal az adómentesen előállítható contingense, akkor ő ezt a mennyiséget métermázsként 10 koronával magasabb áron tudja eladni. Ez a 300 ezer korona előny elegendő arra, hogy a gyár képes legyen a 30 ezer métermázsan felül előállított mennyiséget a métermázsként 10 koronát kitevő adó lefizetése mellett, tehát a külföldi üzemekkel egyenlő feltételek mellett forgalomba hozni.

A nélkül, hogy a contingentálási rendszer gyakorlati alkalmazási módjára kész szabályokat kívánnánk felállítani, jelezhetjük, hogy ugyanez a rendszer nemcsak a fonógyárak, hanem a tovább feldolgozó gyárakra, szövő, kötszövő gyárakra is alkalmazható. Ezek az üzemek általában csak megadózott, vagy a fonógyárak contingensébe beszámított fonalat dolgozhatnak fel. Azonban az össztermelésből egy bizonyos mennyiség, például a belföldi készárú (szövet, kötszövött árú) szükségletnek a 25%-a előállítható volna olyan fonalból, a mely nem adóköteles, és a mely mennyiség nem volt a belföldi fonógyárak contingensébe beszámítva, — tehát meg nem adózott excontingens fonalból. Ezt a fonalat a szövőgyárak métermázsként 10 koronával olcsóbban kapják, mint akár az adómentes contingens fonalat, akár pedig a megadózott belföldi excontingens vagy pedig importált fonalat. Tehát annál a mennyiségnél, a melyre a szövőgyáraknak contingensük van, ezek az üzemek métermázsként 10 koronával olcsóbb nyersanyagot használhatnak, következésképpen az általános költségek a szövőgyárak contingensének kitermelésénél fedezetet találnak. Az excontingens kitermeléséhez már a fonógyárak contingensébe beszámított fonalat vagy pedig megadózott excontingens fonalat kell használniuk.

A contingentálási rendszer természetesen szükségessé teszi egy fogyasztási adóvonalnak a felállítását, a külföldről érkező árúknak fogyasztási adó alá vételére.

A contingentálási rendszer előnyös hatása az exportra, hogy a magyar fogyasztási területen kívüli területre kiszállított áru akár egész, akár félgyártmány, adómentes, a nélkül, hogy ez akár a félgyártmányt, akár az egészgyártmányt előállító üzemnek a belföldi fogyasztás céljaira is adómentesen előállítható árucontingensébe beszámíttatnék. Tehát a magyar szövetségváros vehet excontingens fonalat a magyar fonógyárcestól, vagy külföldről importálhat adómentesen fonalat és ezt a saját szövőgyári contingensébe való beszámítás nélkül adómentesen dolgozhatja fel, a mennyiben pénzügyőri ellenőrzés alatt a magyar fogyasztási területről kiviszi. Minthogy mind a fonógyár, mind a szövőgyár a contingens előállításánál fedezik általános költségeiket, tehát ez esetben a kész áru exportára úgy számítható, mint a nyersanyagnak és a feldolgozásnak külön kiadása az exportra szolgáló többmennyiségnek az előállításánál. Ez a szervezet, a mely hasonló a cartellek által jelenleg adott kiviteli præmiumhoz, a nélkül, hogy mint nyílt præmium megtámadható volna, rendkívüli támogatására válnék kivitelünknek.

Míg azonban a fonócartellek jelenleg csak azon árút adhatják el külföldre olcsóbban, a mely közvetlenül minden további feldolgozás nélkül exportáltatik és ez által kedvezőtlenebb helyzetbe hozzák saját feldolgozó iparunkat, a melynek nyers anyaga idehaza drágább, mint azon külföldi feldolgozó gyáraké, a melyek ugyancsak a mi fonógyárainkból szerzik be nyersanyag szükségletüket, — addig a contingentálási rendszer behozatalával lehetővé válik, hogy a belföldi feldolgozó üzem olcsóbb nyersanyagot kapjon, ha igazolni tudja, hogy a belőle készült készárút exportálja.

Végül a contingentálási rendszer alkalmazható még az ipar fejlesztésére, állami és más hatósági beruházások megkönnyítésére, nagyobb mezőgazdasági befektetések előmozdítására. Az állam ugyanis oly szükségletek fedezésére, a melyek nem esnek a rendes fogyasztás körébe, például befektetési célokra szolgálhatnak, — a contingensbe való beszámítás nélkül, épúgy mint az exportnál, engedélyezhet adómentes felhasználást. Így mentesíthet az adótól vagy adó-visszatérítésben részesíthet egy kórház berendezéséhez szükséges fehérmű mennyiséget stb.

Az egész contingentálási rendszer alap gondolata az, hogy nem az egész belföldi szükséglet, csak annak jelentékeny része contingentáltatik és adómentes. Az ezen a nagy mennyiségen felül elő-

állított árú adó alá esik. Ez által elérjük, hogy az összes mennyiségnek, a mely belföldön forgalomba kerül, akár adómentes contingens árú, akár megadóztatott excontingens árú, csak az adó összegével magasabb az ára, mint a legszorosabb értelemben vett előállítási költség. A contingensnél elérhető haszon fedezi a befektetések kamatját, amortisatióját és az általános kiadásokat. A külföldre szállított mennyiség adómentes a nélkül, hogy a gyárak contingensébe be volna számítva. A contingens a félgyártmányt és a készgyártmányt előállító üzemek közt osztatnék el oly módon, hogy a nyersanyagot vagy félgyártmányt előállító üzemek egy meghatározott contingenset adómentesen állíthatnak elő, — a mi az ő contingensükbe való beszámítással a szabad forgalomba hozható, — a contingensen felüli mennyiséget csak az adó lefizetése mellett vagy pénzügyi ellenőrzés alatt hozhatják forgalomba. A tovább feldolgozó üzemek viszont a nekik juttatott contingens mennyiséget excontingens nyersanyagból vagy félgyártmányból adómentesen állíthatják elő, míg azonfelüli mennyiség kitermelésére csakis a nyersárú contingensébe beszámított árút, vagy pedig már megadóztatott excontingens nyers árút használhatnak. Különleges czélokra a nélkül, hogy ezzel az adómentes és adóköteles árúk mennyisége között való arány lényegesen eltolódnék, engedélyezheti a ministerium belföldi fogyasztásra is épenúgy, mint az exportnál, adómentes árúnak a forgalomba hozatalát, a nélkül, hogy az akár a félgyártmányt, akár a kész gyártmányt előállító üzem contingensébe beszámíttatnék.

Ez a rendszer a textiliparon kívül, a hol meggyőződésünk szerint a rendszer tág körben volna alkalmazható, bő érvényesülést találhatna a vas- és fémiparban, a gépgyártásnál és az összes iparágakban, a melyek nagyipari üzeműek vagy a melyeknek nyers anyagát nagyipar állítja elő és így az ellenőrzés nem ütközik legyőzhetetlen nehézségbe. Minthogy a megadóztatás mindig a nyersanyagnál vagy félgyártmánynál történik (nyers-vas, fonál), a melyeket rendszerint nagyüzem állít elő, a feldolgozó iparos pedig csak egy utalványt kap bizonyos mennyiségű excontingens nyersanyagnak vagy félgyártmánynak adómentesen való beszerzésére, elegendő, ha a nyersanyag előállítás és a nyersanyagot előállító gyár excontingens árúnak forgalomba hozatala történik szigorú pénzügyi ellenőrzés alatt. Ennek a végrehajtása nem elérhetetlen kívánság. Ép így végrehajtható az országhatáron át való forgalomnak a fogyasztási adó szempontjából való szigorú ellenőrzése.

A contingentálási rendszer alkalmazása új rendet hoz az ipari termelésbe, minden gyárnak biztosít egy bizonyos consumot, de

ezenfelül tért nyit a szabad verseny számára. Lehetővé teszi iparunk nagyarányú fejlődését, a belső piac fokozatos meghódítását. Lehetővé teszi ezenkívül az exportra való termelést is kedvező körülmények között, versenyképes árúkkal. Alkalmazásköre már ma is igen nagy és a jövőben még egyre tágulhat. Egy sereg kiegészítő iparág végül az által nyerhet új lendületet, hogy a contingentálásnak alávetett iparágak fejlődnek.

Nem tudhatjuk, mit hoz a holnap a magyar iparra. De minekünk minden körülményre el kell készülnünk. A termelés contingentálásában egyik módját látjuk annak, hogy gazdasági önállóságunkat erősítsük, még az Ausztriával közös vámterületen vagy a Németországgal létesülő szorosabb gazdasági kötelékben is.

Balkányi Béla.

ÉRTESÍTŐ.

Schlegel Frigyes és Széchenyi Ferencz.

Jakob Bleyer: *Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt*. Ungedruckte Briefe Friedrich und Dorothea Schlegels nebst amtlichen Berichten und Denkschriften aus den Jahren 1815 bis 1818. (Különlenyomat az *Ungarische Rundschau*-ból.) München und Leipzig. Duncker u. Humblot. 1913. 8°. 168 l.

A magyarországi germanistikának nagy szerencséje volt, hogy rögtön kezdetben felismerte tulajdonképeni feladatát, és ennek eredményeképen főleg a magyar-német érintkezések és kölcsönhatások vizsgálatába bocsátkozott. Évtizedek óta különösen az irodalmi termékek összehasonlítása állott előtérben, a kutatás inkább tárgyi alapon történt és nem egyszer a tárgytörténet alakját is öltötte. Ebből a törekvésből burjánzott fel a forráskutatásoknak nálunk annyira elterjedt válfaja.

A germanistikai kutatásokba Bleyer irányváltozást hozott. Rávilágított arra, hogy nem szabad az irodalmi termékek külsőleges összehasonlításával megelégednünk, hanem ki kell terjesztenünk vizsgálódásunkat a két nemzetnek egész szellemi érintkezésére, és így nem szabad megállanunk a források kikutatásánál, sőt még az irodalmi hatások megállapításánál se, hanem a cultura és szellemi élet összes jelenségeit fel kell ölelnünk. Így lett nála az irodalomtörténeti kutatásból a legszélesebb körű culturtörténet és módszere is megszűnik pusztán philologiai módszer lenni, hanem önkénytelenül a kulturhistorikus módszerévé válik. Ez újítás által oly tág perspectívát nyitott e tudományágnak, hogy a jövőben a legnagyobb eredményekkel kecsegtet.

Bleyer újításának egész fontossága szemünkbe ötlük, ha előveszünk valami összeállítást, a mely a magyar irodalom termékeit forrásaik szerint csoportosítja. Hogy milyen bizonytalan és csalóka értékű lehet az ilyen összeállítás, arra bizonyíték, hogy pl. Gottsched neve ezen összehasonlításban egyetlen egyszer — és akkor is kétes értékű helyen szerepel, holott Bleyer culturtörténeti alapon Gott-

sched hatásáról egy egész könyvet írt. De ez csak egy példa, és ugyanez számos más esetben is megfigyelhető.

Bleyer másik fontos megállapítása az volt, hogy a nemzeti ébredés korának irodalmi alakulásában sohasem szabad Bécs példáját és hatását szem elől téveszteni. Ausztriával való szoros kapcsolatunk eredményeképpen az összes német irodalmi és szellemi mozgalmak hozzánk Bécs közvetítésével kerültek.

E két nagyfontosságú megállapításához Bleyer Schlegelről szóló művében is hű maradt. Egyrészt a magyar-német szellemi érintkezés egyik fejezetét írta meg benne, másrészt Bécs összekötő szerepe itt is világosan domborodik ki. A két nemzet képviselői, a kik a XIX. század második tizedében ezen kölcsönös szellemi fluctuatio elidezői voltak, Schlegel Frigyes és gróf Széchenyi Ferencz. Schlegel, a német romantika egyik vezéralakja, katholisálása után Bécsben telepedett le, a hol belekerült bizonyos valláspolitikai törekvések forgatagába, a melynek központjában mint mæcerás és patronus éppen Széchenyi állott. Nemsokára benső viszonyba került vele, úgy hogy a következő esztendőkbén állandóan igénybe vette Széchenyi befolyását és pártfogását, a mikor pedig követségi tanácsos minőségében a frankfurti szövetségi gyűlésre küldték, felesége egyelőre Széchenyiék házában maradt, majd Frankfurtba menve férjével együtt állandó levelezésben maradt a gróffal.

Ez a levelezés szolgált Bleyer művéhez kiindulási alapul, de a szerző nem elégedett meg a Múzeumban elhelyezett Széchenyi-Tár ezen leveleinek egyszerű közlésével hanem kiegészítésül segítségül vette a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivnak Schlegel frankfurti tartózkodására vonatkozó becses kézirati anyagát, és ezen ismeretlen levéltári anyag alapján rajzolta meg Schlegel frankfurti szereplésének (1815—1818) részletes, eddig újszólván csak körvonalaiiban ismert történetét.

Vizsgálódásaiból mindenekelőtt az tűnik ki, hogy Schlegel frankfurti tartózkodását főleg valláspolitikai céljai számára használta fel: azok mellett folytatott agitációt, a kik a pápai hatalom megerősítésére és kiterjesztésére szövetkeztek és a kiknek a magyar Széchenyi pártfogása útján nem egyszer sikerült jelentős előnyöket biztosítani. Ezen politikai tevékenységével, a melynek nem egyszer voltak kellemetlen következményei, szembekerült az általa szolgált bécsi kormány intentióival, úgy, hogy felebbvalóival való nem éppen jó viszonya, valamint nemsokára történt visszahívása ezen politikai agitációra vezethető vissza, melynek eredményeképpen már tényleges

visszahívataása előtt is inkább csak másodrendű ügyek elintézésére használták.

Ezen politikai jellegű kellemetlenségeken kívül anyagi bajai is voltak. Máskor is állandóan pénzzavarban volt, frankfurti utazása és hónapokig önköltségen való ott tartózkodása anyagi helyzetét még súlyosabbá tette. Jogosan várta költségei megtérítését az állampénztárból, de ez Metternichhez intézett sürgető kérései ellenére évekig késett, úgy hogy az ügy sürgetésére is állandóan Széchenyi pártfogását kénytelen felhasználni.

A harmadik ügy, a mely állandóan foglalkoztatja Széchenyihez írott leveleiben, családja régi magyar nemességének visszaszerzése volt. E kívánsága megvalósulását úgy látszik pártfogói (Hüdelist és Széchenyi) halála hiúsította meg.

Ezekben a dolgokban fordul pártfogásért Széchenyihez, a ki a maga részéről minden lehető meg is tesz: pénzzel segíti a katolikus politikai mozgalmat, vezérét hosszabb ideig házánál tartja, terveiket elfogadja, sőt terjesztésükre is sokat tesz; Schlegel helyzetének a megkönnyítésén is fáradozik és nemessége ügyében is segítségére van. Ezzel szemben Schlegel is tesz szolgálatokat a grófnak: ír neki a valláspolitikai mozgalmakról, könyveket gyűjt és küld neki, fiait utazásuk alkalmával szívesen fogadja Frankfurtban; felesége pedig a családi ünnep- és gyásznapokon rendszeresen megjelenik soraival a grófi ház elienzei között.

Magántermészetű valláspolitikai művein kívül Schlegelt Frankfurtban hivatalos politikai feladatok is foglalkoztatták, a melyek közé az újságok ellenőrzése és osztrák szempontból való befolyásolása, továbbá a szövetségi gyűlés tárgykörébe tartozó tervezetek és javaslatok elkészítése is tartozott. Bleyer Schlegelnek hat ilyen előterjesztését nyomatja le a Haus-, Hof- und Staatsarchiv kézirataiból, a melyek a mellett, hogy hivatalos működésének megítélésében nagyfontosságúak, érdekesen mutatják, mennyire hatalmukban tartották valláspolitikai aspirációi, mert még az itt kifejezett véleményeiben is nem egyszer érvényesülnek egyéni célzásai.

Bleyer művét részletes magyaráztatnak kell tekinteni Schlegel életének legterméketlenebb és legsivárabb időszakához. Minden sora bizonyítja, mennyire alkalmatlan volt az 1809-iki osztrák népfelkelés ezen éltető tényezője a politikai és diplomáciai szolgálatra, a melyben bécsi letelepedése óta érvényesülni szeretett volna. E munka tehát örvendetes gyarapodása tudományos irodalmunknak. Magyar vonatkozásain kívül a külföldi Schlegel-kutatás számára is nélkü-

lözhetetlen adatgazdagsága nem közönséges értéket ad neki. Azáltal pedig, hogy beleilleszkedik Bleyer előbbi műveinek irányába, szintén hozzájárul a magyar germanistikában új iskola teremtéséhez.

Weber Arthur.

Két kötet tárcza.

A rig ember bús meséi. Elbeszélések. Irta Krúdy Gyula. Budapest, 1914. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 220 l. — *A halhatatlan hercegnő.* Irta Lakatos László. Budapest, 1914. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 191 l. Ára 3·50 K.

E két kötet között sok a hasonlóság. Egyik sem foglal magában valódi elbeszéléseket, hanem csak rövid szépprózai munkákat. Így kell ezeket megjelölni, mert sem Krúdy, sem Lakatos nem elbeszéléseket adnak, hanem tárcza-novella formájában mind a ketten modern élet- és genreképeket. A negyvenes években freskó-képeknek nevezték az ilyenfajta apróságokat, de ez a név nem illenék rájuk, mert a freskó-képeknek éppen két legerősebben jellemző vonása, a ríktó színezés és a nyers humor hiányzik belőlük. Sőt ha a két szerző irtózik valamitől, az nyilvánvalólag a durvaság, a túlzó hangok és színfoltok, a komikum alkalmazása. Tompított hang, elfinomított hangulat, keresett stíl: ez mindkettőjük ismertető jegye.

Talán nem csalódom, ha e hasonlóság szülőokát a két író tehetségének egy közös vonásában keresem, abban, hogy egyiknek sincs erős képzelete s mesealkotó phantasiája. Nem született epikusok, nem igazi mesemondók, a kik az esemény szálainak érdekesítő bonyolításával és meglepő kibogozásával törekszenek hatást kelteni. Éppen azért — s ez írói öntudatuknak bizonyossága — meg sem kísértik az események mozgalmas sorát jól elrendezett, művészettel fölépített novellává kerekíteni. Krúdy ugyan próbálkozik ilyenfajta föladattal, de siker nélkül: a Mikszáth *Szent Péter esernyője* motivumát följújtó elbeszélése (*Egy sikkasztás története*) elemeire széthulló, felemás história. Hogy Lakatos Lászlónak mennyire nem eleme a mesemondás, azt éppen legjobb meséje bizonyítja. Van kötetében egy kissé phantastikus, de egyébként érdekes és finom elbeszélés, *Prince Black and White*. Az olvasó csodálkozva veszi észre, hogy az írónak itt egyszerre mégis van phantasiája, mert ennek a történetnek kieszelése, ha nem is rendkívüli, de mégis erős elképzelő munkát követel az emberi lélektől. Végére érve azonban, az idegen tulajdont tisztelő, komoly erkölcsi érzékű író befejező megjegyzése megoldja a

rejtélyt, ezt mondván: «Ennek a történetnek csak a megírása az enyém. Maga az eset valóban megtörtént és a londoni Daily Express 1913-ik évfolyamának egyik decemberi számában bő tudósítás olvasható róla.»

A mese fogyatékoságát mind a két író iparkodik pótolni, hogy ne mondjam leplezni, de egyéniségüknek, származásuknak, műveltségüknek megfelelően más-más módon — s ez választja el írásaikat egymástól. A régi nemes család sarja, Krúdy, a ki gyermek- és ifjúkorát a magyarság ősi fészkeiben élte le, a régi magyar élet emlékeit aknázza ki. Mennyi a történeteiből élő hagyomány, a Nyírségen élőszóval terjedő, szájról-szájra vándorló história, nem tudjuk, de úgy gondolom, legfőljebb egyes adómaszerű vonásokat kapott az író készen s a kiszélesítésüket, történetekké való kiegészítésüket maga végezte. A mint már említettem, e történetei kissé soványak, akárhányszor nem is emelkednek az anekdota színvonala fölé (*Öreg őrnökök szobájából, Az ágyúgolyó, A királynő főztje*), máskor egy fokkal magasabb, csattanós, de alapjában egy-két mozzanattá zsugorodó történetecskék (*A fehér lábú Gaálné, Nyíri pajkosok*). A magyar életből nem is eseményeket, hanem alakokat ragad ki s épen azok a tipikus Krúdy-elbeszélések, a melyek a már-már letűnt nemesi élet egy-egy alakját, részint még autopsia alapján, részint hallomásból élénk festik. A mi velük történik, az mellékes, többnyire érdektelen, sőt sokszor egészen jelentéktelen, az író csak egy jellemet, egy tyrust akar bemutatni. Ilyen *Az aranysarkantyús vitéz*, a levitézlett földesúr, a ki utolsó darabját is szívesen zálogba adná, csakhogy a főispán installatióján kellő fénynyel jelenhessék meg, vagy Korponai Gáspár (*A holt asszony udvarlója*), a ki évtizedekig megőrzi szívében úrnője iránt érzett — nem is szerelmét, csak néma hódolatát. S ez alakokat, valamint a többit is, nem objective mutatja be, a realisták «impersonalité»-jével, hanem ellenkezőleg átterjesztve rájuk a maga hangulatát, a szegénységükön, ügyefogyottságukon, életük czéltalanságán érzett melancholiáját. Ezért *bús mesék*. Az írónak fáj, mint egykor Apor Péternek fáj, hogy a «náj módi» lassanként megváltoztatja az egész magyar élet képét s e fájaldalmát obiectiválja a múlt egy pár elkésett, szerencsétlen, önmagával tehetetlen alakjában. Szeretnők, ha erősebb gerinczű, mozgalmasabb történetek hordoznák a hangulatot, de kétségtelen, hogy azt így is tudja az író éreztetni; szeretnők, ha stílusa kevésbbé volna mesterkélt, modoros és czikornyás, de némi stílszerűség így is elvitathatatlan tőle: a kissé keresett alakokhoz illik a keresett stíl. Általában azonban Krúdy

mondatai jobban elrendezettek, arányosabbak, szilárdabban szerkesztettek, mint nem egy kötetében; fölületes, idomtalan, logikátlanul összefűzött mondatai a *Bús mesék*-ben nincsenek.

Lakatos László a nemzetközi nagyváros fia s ez megérzik egész gondolkodás- és érzésvilágán. Történeteit azonban mégsem a nagy város életéből veszi. Elfinomodott lélek, a kit a valóság képei nem érdekelnek. A borongó életből, az emberek nyüzsgő tömege elől a maga világába menekül, nem élő modellek után dolgozik, hanem maga teremti. Képzületének sajátos természete miatt nem meséket talál ki, hanem alakokat és különös helyzeteket. Bizonyos beteges szín jellemzi legtöbb hőseit, bizonyos kerettség a legtöbb helyzetét s Krúdy melancholiájával rokon, de túlzóbb érzelgősség az elbeszéléseit. A XVIII. század végén a nálunk is sokat olvasott német Dusch írt ilyen sentimentális történeteket, ép úgy mint Lakatos, igazi cselekvény nélkül. Csak egyet-kettőt mutatok be hősei és helyzetei közül. Ott van Lancelot gróf (*Halk galanteria*), a ki eszményi szerelemmel csüng a czukrászleányon s mégsem akarja elhinni, hogy ártatlan; lord Wriotesly (*Drága lovagkor*), a ki bezárhatja magát a Towerbe, mert másként nem tudja bebizonyítani hölgye előtt szerelmét; a román herceg (*Szarita*), a ki megöli magát, mert hű felesége helyett egy rossz leányt szeretett; Sándor (*Semmi sem történt*), a ki otthagya, elégséges ok nélkül, kedvesét; a metropolita (*Goszpodij poniluj . . .*), a ki beássa fejét a földbe, mert megtudja, hogy gégesorvadása van s így le kell mondania Luther háromságáról (*Wein, Weib und Gesang*). Élet és igazság nem mindig van e helyzetekben, a mesét magát pedig néha annyira föloldja (*Sába királynője*), máskor meg olyan mystikus ködbe burkolja (*A halhatatlan hercegnő, Hajnali álmom*), hogy egészen értelmeflenül állunk vele szemben. Lakatoshoz képest Krúdy még romancier a szónak eredeti értelmében. De a mi Lakatosnál hiányzik a meséből s ha története jóval messzebb maradnak az igazi novellától, viszont nagy művészettel alkalmazza a cselekvénypótló elemet, a hangulatot. Tollán a költészet mintha tárgyatlan művészetté válnék, mely határozott képzetek s erős érzelmek fölkelte helyett sejtelmes hangulatok fölidézésére törekszik. Alakjai élő voltáról, helyzetei igazságáról nem győz meg, de nem is akar; finom, raffinált, pastellszerű rajzai azonban megilletik a szívet s leheltszerű vonásaitól fölkelte továbbrezeg olvasóiban apró elbeszéléseinek érzelmes hangulata. Az emberi lélek sajátos rejtelmes, beteges állapotainak ismerete s a stíl nem közönséges művészete föltételei

e hatáskeltésnek s Lakatos rendelkezik ezekkel az inkább lírikusokat megillető adományokkal. Az elbeszélés igazi eleme bizonyára a mese és a jellemrajz, de Lakatos tárczáiban tagadhatatlanul van valami művészi, ha nem is a legegészségesebb formában.

Bajos az írónak tanácsot adni, hogy miről írjon, nem is szokták megszívlelni. De Lakatost szeretnénk megerősíteni némely kísérlete mellett. Minthogy a meseköltésben nem erős, viszont ügyesen tudja beállítani hőseit s föltárni érzelmi állapotukat, vehetne át a históriából, főként az irodalom történetéből kép-tárgyakat, olyan jeleneteket, melyeket már színezní kezdett a hagyomány. A XVIII—XIX. század fordulójáról, Bessenyei és a francziások, Csokonai, Kisfaludy életéből sok erre való képecske maradt, Kazinczának *Pályám emlékezetében* szintén egész soruk található: ezekből hangulatos pastelleket lehetne alkotni. Lakatos már tett is ebben az irányban kísérleteket s ezek, Jósikáné (*Mme Julie*) és Kuthy Lajos arcképe (*Louis*), kedves, színes rajzok, a kötetnek legjobb darabjai közül valók.

r. r.

A drámaköltő Byron.

Samuel C. Chew. *The Dramas of Lord Byron*. Hesperia. Ergänzungsreihe: Schriften zur englischen Philologie. Vandenhoeck & Ruprecht 1915. 8-r. 182 l. Ára 6 M.

Manfred és *Cain* kivételével Byron drámáit nem nagyon ismerik. Pedig valamennyi mély és komoly gondolkodásra serkent a lét problémáiról. Mindegyik hozzájárul ahhoz, hogy Byronról alkotott képünket kiegészítse és megérthessük fejlődését. Szerző a romantikus dráma élénken megírt történetébe állítja be Byron drámáit is, melyeket csak a korabeli drámához való viszonyukban érthetünk meg. Könyvdráma valamennyi, melyeket Byron nem is a színpad számára írt. A nemzeti ébredés mozgalmas kora eleveredik meg s különféle hatásokra akadunk bennük s bár a korabeli izlés ellen lázad fel Byron itt is, mégis belekapcsolódik az angol dráma történetébe.

Eddig Byronnak csak egyes drámáit tárgyalták részletesen; szerző az első, a ki alapos, kimerítő tanulmányban Byron minden drámáját felöleli. Kiemeli, hogy Byron első sorban költő és csak azután drámaíró; technikája nem elsőrangú és Shakespeare művészetét sohasem éri el. Korának angol drámája inkább negatív hatással volt

rá; az angol nemzeti drámát akarta megteremteni, mert irtózott a romanticismus túlzott szabadságától s mint a formanélküliség és túlzások ellensége, a «szabályos» drámát akarta uralomra juttatni; a classikus tragédia mintájára nála is a krízis előtt kezdődik a dráma s gyorsan közeledik a catastropha felé; jellem és motívum fontosabb volt előtte, mint a cselekmény; fő a helyzet hatása a jellemekre.

Szerző különös gonddal foglalkozik *Manfred* életrajzi vonatkozásaival. Kimutatja, mily jellemző az angol romanticismusra ez a mű, mely a kor romantikus áramlatának megtestesítése, az erkölcsi és szellemi felelősség drámai költeménye, mely reményt akar az emberi szívbe oltani s hirdeti a jó diadalát és a szellem győzelmét az anyagon. Összehasonlítja Prometheussal, Don Juannal, Fausttal; Manfred egyiket sem képviseli, de mindegyiktől kölcsönzött jellemző vonásokat. Inkább Shelley, mint Aeschylus hatását látja Chew a titanikus conceptióban, a tekintély elleni harcban, a szakadatlan, de hiábavaló lázongásban az egyetemes világrend ellen. Prometheus hatása végigvonul Byron egész költészetén; legerősebb kifejezésre *Cain*-ban jutott. Chew szépen veti egybe Manfredet és Caint Fausttal. A Faust-eszmének megváltoztatása Manfredben a rossz szellemekkel kötendő szerződés visszautasításában áll. Összehasonlítja Milton Sátánját és Byron Luciferjét. Goethe Mephistoja a tagadás és gúny abstractiója, Byron Luciferje egyéniség s bizonyos tekintetben rokonszenves is.

Az *Átváltoztatott idomtalan* hasonlósága Fausthoz *Manfred*del és *Cain*-nal köti össze a darabot. Érdeméhez képest túl röviden végez vele Chew, — Wernert is talán nagyon szigorúan itéli meg. *Marino Falier*oban a legerősebb Alfieri hatása, a mellett, hogy Shakespeare-i hangokra is akadunk. *Sardanapalus*-ban azt az eszmét juttatja kifejezésre, hogy a szellem győzelme minden hódításnál többet ér.

Byronnál az ethikai cél gyakran a szenvedély hangjával vegyül: *Sardanapalus* nemcsak önmagáért küzd, Faliero hazafisága mellett megtaláljuk a féltékenységet és a bosszút; Cain elégedetlenségében nemcsak magára, hanem a jövő generációkra is gondolt. A drámai egységekről szóló tanulságos fejtegetésben Chew utal arra, hogy bár Byront erős egyéniség jellemzi, nem mozgott olyan könnyen törvényeket megvető szabadságában; ösztönszerű engedelmesség volt benne, melylyel meghajolt a tekintélyek előtt.

Szerző jól ismeri a Byronra vonatkozó irodalmat. Egyik fő érdeme az is, hogy a forrásokat mindenütt gondosan felkutatja, megvizsgálja s egészen új eredményekhez jut. A hatások felismerése

néha általános. Legértékesebb ezek között Byron és Alfieri viszonyának vizsgálata: szerző tiltakozik az ellen, mintha Byron egyszerűen Alfieri tanítványa lett volna. A kötetet Manfred és Faust összehasonlítása, valamint a Shakespeare-i visszhangok pontos kimutatása fejezi be.

Rózsa Dezső.

Jegyzet a múlt számhoz.

A berber népekről deczemberi számunkban közölt tanulmány kefelevonatai a meglassult posta-járatok s a censura miatt elkésve érkeztek vissza a szerzőtől, Liposéből. A szöveget a rendes kézirat nyomán jól corrigálhatta a szerkesztő; utólag csak a következő, részben — a magyar kiajtéshez való közeledés céljából — a kézirattól is eltérő javítások jegyzendők fel, u. m.:

369. l. utolsó sor: máder h. ma'der.

370. l. 3. sor: bazzel h. barzel.

370. l. alulról 8. sor: Tifinag h. Tifinagh.

370. l. « 5. sor: Tafineg h. Tafineqq.

371. l. 14. sor: jilbaš, tilbaš, nilbaš h. jilbas, tilbas, nilbas.

377. l. alulról 3. sor: Imosag h. Imosagh.

377. l. II. bekezd.: Šluh, Šilluk h. mindenütt Sluh, Silluk.

383. l. a šilha vers 2. sorában: Jäkkan h. Fäkkan.

383. l. a « « utolsó sorában: Urnzdig h. Urnzdig.

383. l. a « « « fuždig h. fuzsdig.

Ezeket felül szerző a következő szakszerű jegyzeteket fűzte a kefelevonaton a szöveghez, melyeket bővebb tájékozásul utólag közölni szükségesnek tartunk:

369. l. I. bekezdés: Basset Réne: *Études sur les dialectes berbères*. (Paris, Leroux, 1894.), pag. VII. ill. Plinius: *Hist. nat.* Liber V, c. I. §. 1.

370. l. 3. sor: Stumme: *Gedanken über libysch-phönizische Anklänge* (Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete. XXVII. Strassburg, 1912.), pag. 121 ss.

U. o. 12. sor: L. a «Berbern» cz. cikket az *Encyklopædie des islam* I. kötetében. (Leiden u. Leipzig, 1913.) Kül. pag. 733.

373. l. alulról 3. sor: Franz v. Löhner: *Das Kanarierbuch*. Geschichte und Gesittung der Germanen auf den Kanarischen Inseln. Aus dem Nachlasse herausgegeben. München, 1895.

375. l. I. bekezd. vége: L. Löhner művének 567. oldalát és *Sprachfrage* cz. XX. fejezetét.

375. l. alulról 4. sor: 9. *Enzyklopædie des Islam*, p. 732, a.

376. l. 2. sor: 10. U. o. 732 b és 733.

376. l. I. szak. vége: Partsch József: *Die Berbern in der Dichtung des Corippus*. (E cikk e kötetben jelent meg: *Satura Viadrina*, Festschrift zum 25. jährigen Bestehen des Philologischen Vereines zu Breslau.) (Breslau, 1896.) 20—38. old., különösen 33.

376. l. II. bekezd. vége: A kabil kánúnokról legjobban tájékoztat Hanoteau és Letourneux munkája: *La Kabylie et les coutumes Kabyle* (3 kötet. Páris, 1872—73). Újabban az algieri és tuniszi tudósok nagy figyelemmel gyűjtik az egyes kabil törzsek speciális kánúnjait; p. o. az Adni törzs kánúnját berber eredetiben francia fordítással kiadta Szaid Búlija (*Recueil de Mémoires et de Textes*, [Alger, 1905] 151—178 lapjain; *Decamaggio* a dél-tuniszi berber kánúnját közölte (*Revue tunisienne* IX. köt. [1905] 346—356. lapjain). E kánúnok rendszeren a házassági jogra is kitérnek. Feltűnő, hogy ámbár a berber társadalom a nőt nagy becsülésben részesíti, kánúnjaik magánjogi tekintetben rossz elbánásban részesítik; így p. o. a korán rendelkezésével ellentétben az örökösödési jogból teljesen kizárják a nőt. V. ö. *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft* XLI. köt. 38. l.

377. l. II. bekezd. 3. sor, a wádzsúsi berberrekhez: A Wádzsúsz (a Szúsz folyó) Agadirtól délre ömlik az Atlanti-oczeánba. Partján fekszik, más csinos városok közt, Tarudant is.

U. o., alulról 14. sor: E czéllövökről érdekes cikket írt Quedenfeldt Max: *Die Corporationen der Uléd Ssidi Hammed-ú-Mússa und der Ormá im südlichen Marokko*, megj. a berlini *Zeitschrift für Ethnologie* 21. kötetében, 1889.

378. l. II. bekezd. 15. sor, a czéhnnyelveknél: Quedenfeldt: *Einteilung und Verbreitung der Berberbevölkerung in Marokko*, p. 200. — Stumme: *Handbuch des Schilhschen von Tazerwalt* (Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1895.)

380. l.: A mutatványokat *Dichtkunst und Gedichte der Schluh* (Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung) cz. könyvből veszem.

381. l. II. bekezd. végéhez: L. a következő dalnak 14. sorát.

TÁRGYALÁSOK AZ OLASZ NEUTRALITÁSRÓL.

(1914 július—november.)

I.

A bécsi olasz nagykövet július 25-én közlé Berchtold gróffal kormánya azon kijelentését, hogy Ausztria-Magyarország, ha Szerbiával háborúra kerül a sor, szerb terület megszállása előtt Olaszországgal, a nyújtandó compensatio tárgyában, köteles megegyezésre jutni. Ehhez azon ígéretet csatolta, hogy Olaszország a háborúban «a szövetségi kötelezettségeknek megfelelő barátságos magatartást fog követni».

Ezen ígéret üres phrasis volt; mert arra az esetre, ha Szerbiával háborúra kerül a sor, Olaszországra nézve szövetségi kötelezettségek egyáltalán nem merültek föl.

A külügyminister mindazáltal az ígéretről hálás megelégedése kifejezésével vett tudomást, a compensatio-kérdés megvitatását azonban későbbre halasztotta.¹

Ezen kérdés fölvetése nem volt meglepetés rá nézve. Ismerte a VII. cikk értelmezéséről az olasz felfogást és előre tudta, hogy az arra alapított igényt most érvényesíteni fogják. Már július közepén a saját álláspontját szabatosan formulázta és kellően indokolta egy emlékiratban, melyet megküldött a nagykövetnek Rómába, fölhasználás végett azon esetre, ha az olasz külügyminister netán a kérdést szóba hozná.²

Most azonban ő maga — a mint a római nagykövetet értesíti — «nem látta kívánatosnak, hogy a discussióval, mely kielégítő eredményre kevés kilátást nyújt, Bécs és Róma között ingerült hangulatot idézzen föl».³

¹ Vörös-könyv, 9. szám.

² Július 20-án. Ugyanott, 2. szám. Nem hallgathatom el, hogy az emlékirat szerencsétlen formában van megszerkesztve; a helyes álláspontot támogató okok homályosak és nem eléggé meggyőzők.

³ Július 26-án. Vörös-könyv, 13. szám.

Pedig a mellett, hogy az olasz követelés jogosulatlanságának bebizonyítására súlyos érvekkel rendelkezett, megvitatása alkalmat szolgáltatott volna egy fontos elvi kérdés tisztázására.

Teljesen kétségtelen, hogy az olasz kormánynak, ha azon jogot, a mely nézete szerint a VII. cikk alapján megillette, igénybe veszi: a köteleességeket, a melyek a szerződés többi cikkeiből rá háramolnak, teljesítenie kell; ha pedig kötelességei alól magát ki akarja vonni, ezzel jogairól lemond.

E szerint a VII. cikk érdemleges tárgyalását megelőzőleg az olasz kormánynak világosan nyilatkoznia kellett volna arra nézve, hogy a többi cikkek követeléseinek a felmerülő esetekben milyen módon fog megfelelni.

A VII. cikk tárgyában a megegyezés mielőbbi létrejöttét kívánatosná tette azon körülmény is, hogy a szerb miniszterelnök válaszjegyzéke nem lévén kielégítő, július 25-ikén este a diplomatai összeköttetés megszakított, két nappal utóbb pedig Ausztria-Magyarország megüzente a háborút, és így az ellenségeskedések megindulása küszöbön állott.

A római osztrák-magyar nagykövet július 28-ikán közlé az olasz külügyministerrel, hogy a monarchia most már a legélesebb eszközökkel fogja Szerbországot eddigi ellenséges magatartásának gyökeres megváltoztatására kényszeríteni, így tehát a háború nem egyéb önvédelmi actusnál; utalt továbbá arra, hogy Ausztria-Magyarország, mivel három év előtt az olasz fegyverek sikereit «szövetségű érülettel üdvözölte», ugyanilyen magatartásra számít Olaszország részéről. Egyúttal bejelenté, hogy Berchtold gróf «adott esetben», vagyis ha Szerbországban a monarchia megszállásokat foganatosít, kész a compensatio-kérdés megvitatásába bocsátkozni.¹

Azonban az olasz kormány a discussiót nem volt hajlandó elhalasztani. A sürgősséget fontos nyilatkozattal indokolta. E szerint: a míg a VII. cikk értelmezése tekintetében kétség forog fenn, Olaszország «nem követhet olyan politikát, mely alkalmas volna arra, hogy Ausztria-Magyarország részéről tervezett ideiglenes vagy maradandó megszállásokat most vagy

¹ Berchtold gróf távirata és a római nagykövet jelentése július 28-án. Ugyanott, 11., 14. szám.

később megkönnyítsen; ellenkezőleg elő kellene mozdítania mindent, a mi ilyen megszállások valószínűségét csökkentené; mindazáltal igyekezni fog, hogy az életérdekei megóvása szempontjából követelt irányt összeegyeztesse azon hő óhajtással, hogy a szövetség két állam között a viszony mind szorosabbá alakuljon».¹

Ezen homályos mondatszerkezet azt a két gondolatot burkolta, hogy Olaszország

a) Ausztria-Magyarországot, ha az a VII. cikk értelmezése tekintetében kielégítő nyilatkozatot ad, szerbországi vállalatában támogatni fogja;

b) Ausztria-Magyarországot, ha az ilyen kielégítő nyilatkozatot megtagad, szerbországi vállalatában akadályozni fogja.

Támogatást a szerbországi vállalatban Olaszországtól várni Ausztria-Magyarország a szerződés értelmében nem volt följogosítva; arra pedig, hogy ezt valamely engedménnyel kieszközölje nem volt rá utalva. Ellenben a szerződés I. cikke a szövetségeseket barátságos magatartásra minden fölmerülő esetben föltétlenül kötelezván, Olaszországot eltiltotta attól, hogy szövetségesse hadi vállalatának útjába akadályokat gördítsen.

Ennek ellenére az, a mit személyes óhajtásáról a minister mondott, nem tévútra vezető színlelésnek, hanem komoly szándéknak nyilatkozása volt. Az osztrák-magyar nagykövettel folytatott társalgásában kijelentette, hogy Olaszország azon esetre, ha a conflictus világháborúvá alakul ki, fontolóra fogja venni a kérdést, vajon fegyverével szövetségesei mellé álljon-e avagy semleges maradjon. Ő — úgymond — személyére nézve az előbbi alternatíva felé hajlik és valószínűbbnek tartja, hogy ezen irányban esik a döntés. Ezt két föltételtől tette függővé. Az egyik az, hogy Ausztria-Magyarország ne törekedjék a Balkánon olyan változtatásokra, melyek vezető hatalom állásához juttatnák; a másik az, hogy ott Olaszország érdekeit elégitse ki.² Nem volt szükséges nyiltabban beszélnie; mert Olaszországnak a Balkánon nem volt más érdeke, mint Albániát az ő hatalmi sphaerájába vagy uralma alá hajtani. Miután a londoni

¹ Az olasz külügyminister július 28-iki jegyzéke. Ugyanott, 16. szám.

² A római nagykövet július 30-iki jelentése. Ugyanott, 17. szám.

conferentián megteremtett albán állam az életképességet nélkülözte és előre volt látható, hogy a háborút nem fogja túlélni, az olasz külügyminister Olaszország régibb reményeit fölújította. Míg Triestre, Trientre nem gondolt, Albániában kereste a compensatio tárgyát és ezzel a vívmánynyal megelégedett volna.¹

Berchtold gróf San Giuliano nyilatkozatát nem használta föl kiindulási pontnak a további tárgyalásokra.

II.

A Berchtoldnál tett lépéssel egyidőben Berlinben bejelenté az olasz nagykövet, hogy kormánya Ausztria-Magyarországnak Szerbia elleni fellépését aggressiv ténynek tekinti, mely Olaszország ellen is irányul; ezért, ha ezen állammal háborúba bonyolodnának szövetségesei, melléjük állani Olaszország nem köteles, sőt irányukban barátságos magatartást is csak azon esetre foglalhat el, ha ezek a VII. cikk olasz értelmezését elfogadják.

A német kormány nagy súlyt vetvén rá, hogy Olaszországot el ne idegenítse, meghajolt pressiója előtt. A nélkül, hogy a VII. cikk valódi értelmének és a szerződési köteleességeknek megvitatásába bocsátkoznék, kijelentette, hogy a VII. cikket az olasz cabinethez hasonlóan értelmezi, vagyis úgy, hogy a VII. cikk rendelkezései a szerb területre is vonatkoznak és a Szerbiában foganatosítandó megszállásokért Olaszországot compensatio illeti meg. Ezen értelmezés elfogadását Bécsben is szorgalmazta.

Berchtold gróf július 20-ikán az olasz nagykövetet fogadván, a vele folytatott eszmecsereben ismét kitérni igyekezett a compensatio-kérdés tárgyalása elől. Azt mondá, hogy az Ausztria-Magyarország és Szerbia közt fönnforgó vitás ügy csakis ezen két államot érdekli, továbbá hogy a monarchia új terület szer-

¹ San Giuliano tárgyalásaiban soha sem jöttek szóba a nemzeti aspirációk, melyek halála után előtérbe léptek. Hogy az irredentista törekvéseket meghiusítani törekedett, bizonyítja a római nagykövet október 10-iki jelentése, a mely szerint előtte arra utalt San Giuliano, hogy irredentista röpiratok terjesztőinek letartóztatása bizonyítja, hogy komolyan veszi a dolgot. Ugyanott, 63. szám.

zésére nem gondol, a megszállás esetéről tehát ezért sem lehet tárgyalni.

Mindazáltal néhány órával később, a berlini felszólítás hatása alatt, a VII. cikk értelmezése tekintetében az engedmények terére lépett és a következő nyilatkozatot küldötte Rómába:

«A mint az olasz nagykövet előtt már kijelentetett, terület-szerzés nincs szándékunkban. Ha azonban, várakozásunk ellenére, kényszerítve volnánk szerb területnek nem csupán ideiglenes megszállásához folyamodni, hajlandók vagyunk Olaszországgal a compensatio iránt eszmecserébe bocsátkozni; elvárván viszont Olaszországtól, hogy az szövetségesét a céljai eléréséhez szükséges actiókban nem fogja gátolni, sőt inkább az irányunkban kilátásba helyezett szövetségű magatartása mellett tántoríthatatlanul ki fog tartani.»¹

Azonban, noha ezzel elismerte, hogy a VII. cikk Szerbország területére vonatkozólag is érvényes, az ő fel-fogása még mindig lényegesen eltért az olasz értelmezéstől. Ő ugyanis csak állandó természetű megszállások foganatosítása után volt hajlandó eszmecserébe bocsátkozni és pedig csak azon föltétel alatt, ha Olaszország viszont szerződési kötele-ségeit teljesíti; az olasz kormány ellenben föltétel nélkül és azonnal, tehát nemcsak a megszállások foganatosítása, hanem még a hadi műveletek megindítása előtt követelte a meg-egyezés létesítését.

Ennek következtében San Giuliano a bécsi nyilatkozatot nem találta kielégítőnek.

A római osztrák-magyar nagykövet, ki az olasz eljárást «zsarolás» gyanánt bélyegezte meg, óvta a ministert további engedményektől, mert nem tartotta bizonyosnak azt, hogy Olaszország, ha összes kívánságai teljesítettnek is, ígéreteit teljesíteni fogja.²

Bizalmatlanságában osztozott a minister, de a felelősséget a súlyos következményekért, a melyeket álláspontjához való ragaszkodása maga után vonhatott, nem akarta magára venni.

¹ Berchtold gróf július 28-iki távirata a római nagykövethoz. Ugyanott, 15. szám.

² Július 31. Ugyanott, 18. szám.

Ugyanis ekkor — július 31-ikén — a láthatárt vészjósló fellegek borították. Németország elküldötte volt ultimatumát Szent-Pétervárra és Párizsba. Anglia aggasztó közléseket tett Berlinben.

Berchtold kényszerítve látta magát, hogy Olaszországot kielégítse. Ezért az általa kiállítandó új nyilatkozat szövegének megállapítását a bécsi olasz és német nagykövetekre bízta. Ez így hangzott:

«Fontolóra veszem, hogy a VII. cikk értelmezésében jelentkező nézeteltérés jelenlegi és jövőendő vonatkozásainkban a bizonytalanság eleme, mely a két állam benső viszonyára zavaró hatást gyakorolhat. Ezért elfogadom azon értelmezést, a melyet Német- és Olaszország adtak a VII. cikknek, azon föltétel alatt, hogy az Ausztria-Magyarország és Szerbország között megindult hadműveletek tekintetében Olaszország barátságos állást foglal el, és azon esetre, ha a jelen conflictus általános conflagratiót idéz elő, szövetségi kötelességeit teljesíti».¹

A formulázás nem volt szerencsés: nélkülözötte a szabatságot. Az olasz értelmezés meghatározása hiányzott belőle. E mellett Berchtold grófnak nem az volt a szándéka, hogy az olasz értelmezés helyességét elismerje, a mit nem is lehetett elismernie, hanem az, hogy saját álláspontjának elméleti föntartása mellett a VII. cikknek az olasz értelmezéssel összhangzó módon alkalmazásához hozzájáruljon.² Így tehát a szöveg további bonyodalmakra adhatott alkalmat. Azonban mégis, ha Olaszország által elfogadtatik, Ausztria-Magyarországra nézve értékes volt, mert a szerbországi hadműveletek megindítása elé gördített akadályt elhárította és a világháború kitörése után az olasz cooperatiót biztosítani látszott.

Ezért Berchtold gróf élénk örömmel állította ki a nyilatkozatot. Azon meggyőződését tolmácsoltatta Rómában, hogy miután a compensatió-kérdés a három szövetséges közös meg egyezésével meg van oldva, Olaszország most már szövetségi

¹ A francia szöveg ugyanott, 20. szám.

² Ezt augusztus 9-iki jegyzékében szabatosan állapítja meg ő maga. A conflictus Szerbiával — úgymond — nem esik a VII. cikk rendelkezése alá. Ennek ellenére késznek nyilatkoztunk arra, hogy azt a cikket erre az esetre is alkalmazzuk. Ugyanott, 35. szám.

kötelességeit híven fogja teljesíteni. Nem kételkedett abban, hogy erre, miután az orosz mobilisatio és a német határnak orosz járőrök részéről történt átlépése a casus foederis meg- hozta, az alkalom meg van adva.¹

Azon biztos várakozás, hogy a három szövetséges seregei együtt fognak Oroszországgal szembeállani, szólal meg abban a táviratban, a melyet a külügyminister előterjesztésére maga az uralkodó intézett az olasz királyhoz.

«Három évtizeden át — úgymond — a béke és gyarapodás áldásaival halmozott el bennünket a szövetség, mely egybekapcsol és a melynek kormányaink részéről megegyező értelmezését megelégedéssel veszem tudomásul. Ezen ünnepélyes pillanatban szerencsésé tesz azon tudat, hogy szövetségeseim és vitéz seregeik támogatására számíthatok. Fegyvereink sikereit és népeink dicsőséges jövődjét legmelegebb szerencsekívánataim fogják kísérni».²

Az osztrák-magyar vezérkar főnöke pedig érkezettnek látta az időpontot, a mikor olasz kartársával a közös hadműveletek tervét meg kell már állapítania; ezért a személyes találkozás helyének és idejének megjelölése tekintetében megkeresést intézett hozzá.

III.

Az uralkodóra, a vezérkari főnökre és az őket sugalmazó külügyministerre kínos csalódás várakozott.

Mielőtt a táviratok Bécsből elindultak, Rómában a döntés bekövetkezett.

Julius 31-ikén este 8 órakor a római német nagykövet közlé az olasz külügyministerrel a kormánya által Pétervárra és Párizsba küldött ultimátumok tartalmát, egyszersmind megkérdezte, hogy ezen eseményekkel szemközt az olasz kormány milyen állást szándékozik elfoglalni.

A minister válasza így hangzott: «Mivel az Ausztria-Magyarországtól megindított háború, tekintettel főképen a

¹ Berchtold gróf július 31-iki és augusztus 1-jei távirata a római nagykövethoz. Ugyanott, 19., 24. szám.

² Augusztus 1-én. Ugyanott, 21. szám.

következményekre, melyek abból, a német nagykövet közlései szerint, származhatnak, támadó jelleggel bír, így tehát a tisztán védelmi természetű hármasszövetséggel ellentétben áll: Olaszország a háborúban nem vehet részt».¹

Ez a válasz Ausztria-Magyarországnak is szólott, a mennyiben a Szerbország ellen indított háborút támadó természetűnek nyilvánítja és következménye gyanánt tünteti föl a németországi hadizeneteket.

A német nagykövetnek adott nagyfontosságú válasz már másnap reggel a diplomatai testülettel hivatalosan közöltetett.² Mindazáltal ugyanakkor San Giuliano az osztrák-magyar nagykövetet azzal igyekezett megnyugtatni, hogy «a ministertanácsban azon irányzat volt ugyan észlelhető, hogy Olaszország semleges maradjon, de *formális* határozat nem hozatott és *nincs kizárva*, hogy Olaszország *esetleg* mégis *talán később* a háborúban részt vegyen». Ezen feltűnő óvatossággal fogalmazott biztatás kapcsán szóba hozta a compensatio-kérdést is, mintegy arra utalván, hogy megoldásától függ a biztató szó megvalósulása.³

Berchtold gróf, optimistikus felfogásától vezérelve, az olasz ministertől czélzatosan használt tartózkodó kifejezéseket («nincs kizárva» — «esetleg» — «mégis talán») úgy értelmezte, hogy «az olasz kormány a várható európai háború folyamán, esetleg későbbi időpontban *activ* módon *szándékszik* beavatkozni»; sőt remélte, hogy az olasz kormányt azonnali beavatkozásra képes bírni. Ezért a VII. czikk értelmezéséről a német és olasz nagykövetekkel együtt szövegezett nyilatkozatot módosítván, azon várakozását fejezte ki, hogy Olaszország *kezdetől fogva* teljesíti szövetségi kötelezettségeit; mert az «orosz mozgosítás és a német határnak orosz járőrök részéről történt átlépése a szerződés III. czikke értelmében a casus foederis beálltát állapítja meg»;⁴ noha éppen ezen czikk szövege kétségtelenné

¹ A római francia nagykövet augusztus 1-én kelt jelentése. Sárga-könyv, 124. szám.

² A francia nagykövet augusztus 1-én kelt jelentéséből tudjuk ezt.

³ Az osztrák-magyar nagykövet augusztus 1-én kelt jelentése. Vörös-könyv, 22. szám. Ebben a compensatio-ügyről csak ez a homályos mondat áll: «Ekkor ismét elhangzott a compensatio szó».

⁴ Berchtold augusztus 2-án a római nagykövethoz intézett távirata. Ugyanott, 24. szám.

teszi, hogy egy nagyhatalomnak támadó föllépése a casus foederis beálltára elegendő indokul nem szolgálhatott.

Báró Macchio ennek ellenére (augusztus 2-ikán) Berchtold nevében az olasz külügyministerhez azon felhívást intézte, hogy az olasz kormány «revideálja semlegességi szándékát», vagyis vonja vissza a német nagykövettel közlött elhatározását; sőt hangsúlyozta, hogy «a szövetségi kötelességeknek és pedig úgy, a hogyan az osztrák-magyar kormány fogja föl azokat, integralis teljesítése a VII. cikk értelmezésében tett engedménynek előfeltétele».¹

E szerint az osztrák-magyar kormány a VII. cikk értelmezése tárgyában általa kiállított nyilatkozatnak oly nagy értéket tulajdonított, hogy ellenértékül a semlegességi határozat revideálását s Olaszországnak a háborúban Oroszország ellen azonnali activ közreműködését követelte.

Ellenben az olasz külügyminister a VII. cikk bécsi értelmezését nem tartotta kielégítőnek. Kifogást emelt az ellen, hogy Berchtold gróf a VII. cikk olasz értelmezésének elfogadását a szövetségi kötelességek teljesítésétől tette függővé; azon sophismával élt, hogy valamely szerződés értelmezésében azon intentio mérvadó, a mely a szerződés megkötésekor vezette a feleket, így tehát azon kérdéssel: vajon a VII. cikk Szerbország területére nézve is érvényes? a szerződési kötelességek teljesítésének kérdése kapcsolatba nem hozható.²

Az augusztus 2-ikán a késő esti órákban tartott olasz ministertanács osztozott San Giulianónak mind a VII. cikk értelmezésére, mind pedig a III. cikkből folyó kötelességeknek megállapítására vonatkozó fölfogásában és megállapodott arra nézve, hogy Olaszország a háborúban semlegességét és pedig pártatlan formában, a hadviselő felek iránt egyenlőképen fönn-tartja.³

¹ A római nagykövet augusztus 2-án kelt jelentése. Ugyanott, 25. szám.

² Az olasz külügyminister jegyzéke a római nagykövethoz. Ugyanott, 26. szám. A sophisma czáfolatára Berchtold által később fölhozott nyomós érveket felesleges itt előadnom, mert ezen argumentatiók az események folyására hatást nem gyakoroltak.

³ A római nagykövet augusztus 3-iki jelentése (mely hibásan van augusztus 2-áról keltezve) tartalmazza az olasz külügyminister jegyzékét a ministertanács határozatáról. (Ugyanott, 26. szám.) Arról, hogy a semleges-

Azonban a ministertanács egyúttal elismerte, hogy határozatával a tényleges, az augusztus 2-ikán este fönnálló helyzet követeléseihez alkalmazkodván, a helyzetben később netán beálló változások új követeléseket támaszthatnak, a melyek a határozat megváltoztatását vonhatják maguk után. Ugyanis kijelentette, hogy «a mennyiben (Olaszországnak) később kötelességévé válnék vagy érdeke tanácsolná, szövetségeseinek óhajtsaival összhangzó határozatot fog hozni». (Sauf à prendre plus tard des décisions plus conformes aux desirs de nos alliés, si tel sera notre devoir ou si nos intérêts le conseil-leront.)¹

Ezt nem lehet másképen értelmezni, mint úgy, hogy Olaszország szövetségesei oldala mellett részt fog venni a háborúban, ha

a) akár Ausztria-Magyarország, akár Németország, a nélkül, hogy kihívása által alkalmat szolgáltat, két nagyhatalom által megtámadtatik;

b) akár Ausztria-Magyarország, akár Németország Olaszország részére a háborúval járó áldozatoknak és kockázatoknak megfelelő értékű előnyöket biztosít.

A ministertanács augusztus 2-ikán szükségképen előrelátta, hogy már a következő napok, vagy talán a legközelebbi órák a helyzetben lényeges változásokat, új hadizeneteket fognak hozni. Hogy teljes biztossággal foglalhasson kötelességeinek megfelelő állást, a határozathozatalt el kellett volna halasztania. Így tehát eljárásának jóhiszeműségét kétségbe lehet vonni; annál inkább, mert a nélkül, hogy szövetségeseit előre értesítette volna, sietett a semlegességre vonatkozó határozatot már másnap reggel a hivatalos lapban közzétenni. Erre a következő formát választotta:

«Miután néhány európai hatalom háborúban, Olaszország pedig valamennyivel békés viszonyban áll, a királyi kormányra és a királyság állampolgáira az a föladat hárul, hogy a semle-

ség «jóakaratu» vagy «pártatlan» lesz, a minister nem szól; az olasz hivatalos lapban közzétett nyilatkozatból tűnik ki, hogy a pártatlan semlegesség határoztatott el.

¹ Az olasz külügyminister idézett jegyzékében.

gességgel járó kötelességeket a nemzetközi jog alapelvei szerint teljesítsék.»

E szerint az olasz kormány azon államokkal, a melyekkel harminczhárom esztendő óta szövetségben állott, úgy kívánt elbánni, mint azokkal, melyek szövetségesei ellen élet-halálra harcztot indítottak. Pedig a hármasszövetségi szerződés IV. cikkke a fennforgó esetben Ausztria-Magyarország javára a jóakarató semlegesség kedvezéseit követelte. Ehhez járult az is, hogy az I. cikkben a szövetségeselek kölcsönös barátságot fogadtak egymásnak.

A jóakarató semlegesség megtagadása a szövetség megszegésének ténye volt.

Ezzel szemközt felháborító hatást gyakorol az a hang, a melyen az olasz király távirati válaszában szólalt meg. «Nem szükséges — úgymond — Felségedet biztosítanom arról, hogy Olaszország, mely erejét megfeszítette, hogy a béke fönnmaradását biztosítsa és mielőbbi helyreállítására mindent meg fog tenni, a mi hatalmában áll, meg fogja őrizni szövetségesei irányában a szíves barátságot, melyet a hármasszövetség cikkkei, a saját érzelmei és a gondjaira bizott nagy érdekek követelnek.»¹

Barátságról és őszinte érzésekről beszél, melyeket a tettek meghazudtolnak; a hozzá bizalommal forduló szövetséges föl-szólítását hallgatással mellőzi; e helyett a béke helyreállítására ajánlja szolgálatát, a mit senki sem kért tőle.

Ugyanakkor az olasz külügyminister az összes nagyhatalmakhoz intézett körjegyzékben lakonikus rövidséggel jelenté Berchtold grófnak is, hogy a ministertanács «a jelen conflictusban a neutralitás fönn tartását határozta el».²

Az olasz vezérkar főnöke pedig úgyszólván brutalis kiméletlenséggel fogalmazta meg az osztrák-magyar kartárshoz intézett választ: «Értekezletek tárgytalanok... Könnyű mozgósítás rendeltetett el; de ha Ausztria-Magyarország a Lovcent (a montenegrói határhegyet) meg nem szállja és az adriai egyensúlyt meg nem zavarja, Olaszország támadólag soha sem fog föllépni».³ Ezen közlésnek látszólag megnyugtató második fele azt

¹ Augusztus 2-án. Vörös-könyv, 23. szám.

² Ugyanott, 30. szám.

³ Ugyanott, 31. szám.

a fenyegetést tartalmazza, hogy ha Ausztria-Magyarország az olasz királyné atyjának területét bántja vagy ha az olasz kormány nézete szerint az adriai egyensúlyt megzavarja, Olaszország támadólag fog szövetségese ellen föllépni.

IV.

Berchtold grófra, ki — mint láttuk — a három szövetséges haderő együttes síkraszállására biztosan számított, az olasz neutralitás bejelentése szükségkép megrendítő hatást gyakorolt. Mindazáltal az olasz nagykövet irányában nagy önuralmat tanúsított, mert az olasz kormány elhatározását feltűnően enyhe kifejezéssel «kevésbé barátságosnak» jellemezte. Azon fölfogásához, hogy a casus belli beállott, annál inkább ragaszkodott, mert most már Franciaország csatlakozott Oroszországhoz és így Németország két nagyhatalommal állott háborúban.¹ Azután kifejtette, hogy nem tekintve a szerződési kötelességet, eszélytelen politika volna Olaszország részéről, egy ilyen világpolitikai momentumban» szövetségeseitől különválni; ha ugyanis a szövetségesek oldalán marad, messzemenő aspiratiók megvalósítására, Tunis meghódítására, Savoya visszaszerzésére és más előnyök kiküzdésére nyílik alkalom;² ellenben ha elpártol, üres kézzel fog távozni. Azután megnyugtatta az olasz kormányt, az iránt, hogy Ausztria-Magyarország területgyarapodásra és a jelenlegi egyensúlyviszonynak Olaszországgal szemben megváltoztatására nem törekszik. Felhívta a nagykövetet, hogy ha erre nézve kétség állna fönn, oszlassa el azt azon érvekkel, a

¹ A párizsi német nagykövet augusztus 3-án este hét órakor adta át a hadüzenetet a francia kormánynak. A közzétett diplomatiái iratokból nem tűnik ki, vajon Berchtold és Avarna között a casus belli kérdése discussio tárgya volt-e. Az olasz kormány kétségkívül hivatkozhatott arra, hogy Németország izente meg mind Oroszországnak, mind Franciaországnak a háborút és így nem veheti igénybe azt a támogatást, a melyet a *megtámadott* szövetségesnek biztosít a szerződés.

² Berchtold ezen beszélgetésről a római nagykövetet értesítvén, csak zárjel között röviden jelezi: «alkalma nyílik messzemenő aspiratiók — úgymint Tunis, Savoya stb. — megvalósítására». Pedig nemcsak a történetíró óhajtaná ezt a fontos passust teljességében találni az iratban, hanem a római nagykövetnek is érdekében állott éppen ezen pontra nézve teljesen tájékozva lenni.

melyeket a monarchiának a szövetséges viszony harminczéves fennállása alatt követett magatartása szolgált.

Nem akarja hinni — így folytatta fejtegetéseit, — hogy San Giuliano meg akarta volna őt téveszteni, mikor néhány hónappal ezelőtt Abbaziában ismételt a legnagyobb nyomatékkal hangsúlyozta, hogy Olaszországnak erős Ausztria-Magyarországra van szüksége. Ezzel nem fér össze olyan politika, mely végső következtetéseiben a monarchia jelenlegi állapotának fönntartása ellen irányul. Annál kínosabban kellene ilyen politikának az osztrák-magyar kormányra hatni, mivel épen a jelen pillanatban a monarchia területén «az olasz királyság iránt meleg rokonérzés fuallata válik érezhetővé és ezt a megjavult hangulatot a kormány az olasz elem javára akarta hasznosítani». Végre utalt a loyaltásra, melyet a monarchia Olaszországgal szemben a szövetség fennállása óta minden válságban tanusított.¹

Azon mód, a hogyan az olasz kormány a semlegesség álláspontjának elfoglalásánál eljár, följosította Berchtold grótot azon föltevésre, hogy «Olaszország elválik szövetségeseitől».

Azonban ugyanekkor az olasz külügyminister oly kijelentéseket tett, melyek arra utaltak, hogy Olaszország a hármasszövetségnek nemcsak fönntartását, hanem megszilárdítását is kívánja. Egy nagy nemzethez méltatlannak találta azon eljárást, hogy a szövetségest, a kinek semmit sem nyújt és a kitől azt is megvonja, a mit neki nyújtani tartozik, válságos helyzetében követelésekkel zaklassa. Bizalmat keltő magatartással engedményeket várt Ausztria-Magyarországtól, de ily módon egyengetni akarta az utat, a mely Olaszországot a háboruban szövetségeseihez való csatlakozás felé vezesse.

Ugyanis augusztus 4-ikén, tehát egy nappal a semlegességi nyilatkozat közzététele után, a következő értesítést juttatta el Berchtold grófhhoz: «Olaszország semmiképen sem kíván hasznót húzni azon tényből, hogy Ausztria-Magyarország jelenleg másfelé van igénybe véve; ezért Albánia tekintetében híven fog ragaszkodni az osztrák-magyar kormánynyal kötött egyezséghez és a londoni conferentia határozataihoz; minden bekövetkező fejlemény rendjén szintén ugyanilyen magatartást fog követni».²

¹ Berchtold augusztus 4-iki sürgönye. Vörös-könyv, 30. szám.

² Ugyanott, 29. szám.

Ezen álláspont elfoglalása a neutralitás elhatározásának logikai következménye volt. A semleges állam ugyanis köteles mindattól tartózkodni, a mi a háborút viselő felek egyikének hátrányára és a másiknak előnyére szolgál; már pedig, ha Olaszország a háború folyamán Ausztria-Magyarországtól területi engedményeket követel és kieroszakol, ezzel neki anyagi és még inkább erkölcsi hátrányokat okoz, az entente-hatalmaknak pedig erkölcsi előnyöket biztosít.¹

San Giuliano, noha éppen Albániában kereste a VII. cikkre alapított compensatio-igény kielégítését, ezen igényvel többé nem állott elő.² Nem ejtette el, hanem elhalasztotta akkorra, a mikor nem kell magának szemrehányást tennie, hogy Ausztria-Magyarország válságos helyzetéből «hasznot akar húzni». Ezen időpont pedig akkor érkezhett el, a mikor — mint jelezte volt — «kötelesség vagy érdek» Olaszországot szövetségesei oldala mellé szólítja.

Erre csakhamar alkalom kínálkozott. Ausztria-Magyarország augusztus 5-ikén megizente Oroszországnak a háborút, a mit két okkal támogatott; az egyik «Oroszországnak az osztrák-magyar monarchia és Szerbia közötti conflictusban tanúsított fenyegető magatartása», a másik «azon tény, hogy Oroszország, a berlini cabinet közlése szerint, ebből a conflictusból kifolyólag szükségesnek vélte az ellenségeskedéseket Németországgal szemben megkezdeni és ennek következtében Németország Oroszországgal szemben hadiállapotban van».³

Ausztria-Magyarország lévén a támadó fél és ezen hadizenet által csak egy nagyhatalommal kerülvén háborúba, Olaszországtól a hadi közreműködést nem vehette igénybe.

Egy héttel később változott a helyzet. A francia kormány ürügyet keresett, hogy Ausztria-Magyarországgal háborút provocáljon és így orosz szövetségésének az Adriában szolgálatot tehessen. Augusztus 8-ikán a francia külügyminister közlé az

¹ Feltűnő, hogy ezen momentumot a compensatio kérdésében folyt hosszú tárgyalások alkalmával a központi hatalmak diplomatiája nem méltatta figyelmére.

² A közzétett diplomatiái iratokban nem találjuk annak nyomát, hogy augusztus 3-ika után a compensatio-kérdés megoldását sürgette volna.

³ I. Vöröskönyv, 59. szám.

osztrák-magyar nagykövettel, hogy «positiv értesülése szerint» az innsbrucki hadtest a francia határra vitetett; mivel pedig ezen eset a két állam között fennálló békeállapottal össze nem egyeztethető, haladéktalanul tudni akarja: igaz-e ez a hír? és ha igaz, mik a cs. és k. kormány szándékai?

Berchtold gróf határozottan kijelenté, hogy «osztrák-magyar csapatoknak a német-francia háborúban részvételéről szóló hírek teljesen koholtak».

A francia minister, mikor ezen jelentést átvette, maga is kénytelen volt elismerni, hogy osztrák-magyar csapatok nincsenek a határon; de most positiv értesülésére hivatkozott, a mely szerint egy osztrák-magyar hadtestet Németországba vittek, a mi, módot nyújtván a német birodalomnak arra, hogy német területről saját hadait visszavonja, a német hadműveleteket megkönnyíti.

Az osztrák-magyar nagykövet figyelmeztette a ministert, hogy a bécsi távirat szerint nemcsak a határon nincsenek, hanem általában a német-francia háborúban nem vesznek részt osztrák-magyar csapatok. Erre a minister azt is elismerte, hogy osztrák-magyar csapatoknak a francia-német háborúban való tényleges részvételéről nem lehet szó; de ragaszkodott ahhoz, hogy osztrák-magyar csapatoknak német földön való tartózkodása tagadhatatlan és hogy ezen tény Németországnak nyújtott hadisegélyt jelent.

Azután a nélkül, hogy a nagykövetnek további fölvilágosításokra időt engedett volna, közlé, hogy «tekintettel az előadottakra», a bécsi nagykövetet útlevelei kérésére és elutazásra utasította és mivel ezekután az osztrák-magyar nagykövetség Párizsban maradásának semmi haszna nincs, sőt sajnálatos incidensek felmerülésétől lehet tartani, egy különvonatot, melyen elutazhatik, bocsát rendelkezésére.¹

Miután ugyanakkor a bécsi francia nagykövet visszahivatott, a diplomatiiai összeköttetés Bécs és Párizs között augusztus 10-ikén megszakadt. Két nappal utóbb Franciaország megizente Ausztria-Magyarországnak a háborút. Elhatározását három okkal igyekezett igazolni.

¹ A párizsi francia nagykövet augusztus 8. és 10-iki jelentései; Berchtold grófnak 9-én hozzá intézett távirata ugyanott, 61—63. szám.

Eszerint az osztrák-magyar kormány *a)* azzal, hogy Szerbiának hadat izent, megtette az ellenségeskedésekre Európában az első lépést és előidézte a hadiállapotot Franciaországgal, a nélkül, hogy ez arra valamely kihívással alkalmat szolgáltatott volna;

b) azzal, hogy hadat izent Oroszországnak, mely már Franciaország oldalán harcolt, beavatkozott abba a *conflictus*ba, mely egyrésztől Németország, másrésztől Orosz- és Franciaország közt támadt;

c) azzal, hogy csapatokat küldött a német határra, oly tényt vitt véghez, mely Franciaország ellen intézett fenyegetéssel egy jelentőségű.¹

A francia hadizenet szövegéből világosan kitűnik, hogy a francia kormány saját felfogása szerint is a két első ok csak közvetve érintette Franciaországot, közvetlen kihívást tehát nem foglalt magában; a harmadik ok, ha valóságban alapszik, fenyegetés, közvetlen kihívás lehetett volna, de a francia minister két nappal azelőtt maga elismerte, hogy a német csapatoknak a francia-német határra küldéséről szóló hír alaptalan.

Az angol kormány, noha a bécsi külügyministeriumból szintén felvilágosított a jelzett hír alaptalansága felől, alaposaknak fogadta el a francia hadizenet okait és ahhoz csatlakozott, a nélkül, hogy eljárásának igazolására akár csak kísérletet is tett volna. Augusztus 12-ikén a következő nyilatkozatra szorítkozott: «Mivel Franciaországgal szakítás idéztetett elő, a nagybritanniai kormány jelezni kénytelen, hogy Nagybritannia és Ausztria-Magyarország közt éjféltől kezdve hadiállapot uralkodik.¹

E szerint Angliát, melynek Ausztria-Magyarország semmiféle kihívással a hadizenetre nem adott okot, egyedül a Franciaország irányában fennálló kötelezettség vagy érdekközösség készítette a támadó föllépésre.

¹ A fentebb idézett jegyzékben.

V.

Ausztria-Magyarország direct kihívás nélkül két nagyhatalom támadását vonta magára. Ezzel Olaszországra nézve a hármasszövetségi szerződés III. cikkében megállapított casus foederis beállott, a minek következtében Olaszországnak a neutralitás fönntartása tekintetében hozott határozatát revideálni és módosítani kellett volna, — ha erre Ausztria-Magyarország részéről fölhívatik.

Mivel e sorok írója a közzétett diplomatiái iratokban nem találta annak nyomát, hogy az augusztus 12-én bekövetkezett új helyzetből az osztrák-magyar külügyministerium a következtetéseket levonta, azaz ezek iránt az olasz kormányval eszmecserét folytatott volna, mind a mostani, mind a korábbi külügyministerhez fordult felvilágosításért, azzal a kijelentéssel, hogy ez a jelen munka céljaira kéretik.

Báró Burián 1915 július 23-án kelt válasza így hangzik: «Eltekintve attól, miszerint nem áll módomban a most megjelent osztrák-magyar Vörös-könyv keretén túl Olaszországra vonatkozó kérdésekben felvilágosítást adni, a kérdés hivatalbeli elődömnök felfogására vonatkozik, miért is talán ajánlatos lenne közvetlenül hozzá fordulni.»

Gróf Berchtold szíves volt július 30-án a déli harcshintérről következőképen felelni: «Vonatkozva azon kérdésre, vajon a casus foederis egy bizonyos időpontban Olaszországra nézve beállott-e, megjegyzem, hogy az köztünk és Olaszország között vitás volt. Mi a saját álláspontunk felől Olaszországot nem hagytuk kétségben, a nélkül, hogy tárgyalásában a következtetések ügyvédi védelmezésére engedték volna magunkat csábíttatni. Magasabb politikai és katonai tekintetek voltak ránk nézve mérvadók.»

Ezen két nyilatkozatból azt kell következtetnünk, hogy az osztrák-magyar diplomatia a helyzetben a franczia-angol hadizenetek által előidézett változást Olaszországgal szemben új actióra nem használta föl.

Erre pedig egyenesen fölhívta az olasz ministertanács augusztus 2-án hozott, a neutralitást megállapító végzése, a mely — mint láttuk — ezen határozat megváltoztatását helyezi

kilátásba azon esetre, ha «az kötelességévé válik vagy érdekei ajánlani fogják».

Ez most Olaszországra nézve «kötelességé» vált. A történetíró, ha azt állítaná, hogy ennek bejelentése az olasz kormányt a hozott határozat megváltoztatására bírta volna, bizonyára nevetségessé tenné magát. Azonban a kötelesség parancsoló szava, főképen, ha azt az «érdek» sugallatai támogatják, San Giulianoéra talán nem maradt volna hatástalan.

Berchtold gróf nemcsak mellőzte a kínálkozó alkalmat, hanem épen azon a napon, mikor a casus foederis minden kétséget kizáró módon bekövetkezett, oly lépést tett, a mely az olasz kormányt a casus foederis-szel járó kötelességektől föloldotta.

San Giuliano maga is kételkedett abban, vajon az olasz kormány augusztus 2-án hozott elhatározásában correct eljárást követett-e. Szükségesnek látta, hogy azt Bécsben a szerződés szövegén kívül álló okokkal igazolja és mint kényszerhelyzet követelését tüntesse föl. Utalt Olaszország «politikai és katonai készületlenségére, úgyszintén arra a veszélyre, mely Olaszországot, ha az szövetségesei mellett fegyvert fog, Anglia részéről fenyegetné».¹

Azonban ezen okok az igazoló erőt nélkülözték. A készültség a hadi közreműködésnek legfőlebb elhalasztását igazolhatta, de a kötelesség teljesítésétől nem menthette föl Olaszországot.

¶ A félelem az angol hajóhad támadásától elégséges okot szolgáltathatott arra, hogy Olaszország ne vállaljon olyan kötelességeket, melyek esetleg Angliával háborúba bonyolíthatják; de miután ilyen kötelességeket elvállalt, azoknak teljesítésétől nem oldhatta föl.

Ezek után föltűnő, hogy Berchtold gróf az olasz minister által fölhozott okok érvényességét és azt, hogy azok kényszerítő súlylyal nehezettek Olaszországra, augusztus 12-én nyíltan el-

¹ Berchtold grófnak augusztus 12-én a római nagykövethoz intézett sürgönyéből tudjuk, hogy San Giuliano ezen okokat mind a római osztrák-magyar követ, mind a bécsi olasz nagykövet által hozta tudomására. Más okokat is hozott föl, mert az idézett sürgönyben a jelzett két ok után és a többi áll. Vörös-könyv, 37. szám.

ismerte. Ő maga írja meg a római nagykövetnek, hogy az olasz nagykövet előterjesztésére mit felelt. «Hangsúlyoztam — úgy mond — hogy Olaszország semlegességi nyilatkozata, közzétételekor, itt mindenesetre elkedvetlenülőleg hatott; de azóta tudomásunkra jutottak az okok, melyek Olaszországot ilyen állásfoglalásra kényszerítették; ezek a körülmények az olasz eljárást más világításba helyezték, és az ügy ilyen állása mellett Olaszország semlegességébe belenyugodtunk.» Sőt a társalgás folyamán erre a tárgyra visszatérvén, «ismételten utalt azon meggyőződésére, hogy Olaszország csakis különösen súlyos viszonyok nyomása alatt mulasztotta el szövetségi kötelességeinek *teljesen* megfelelni».¹

Noha Olaszország nemcsak «teljesen» nem, de semmiképen sem felelt meg kötelességeinek, Berchtold gróf ez alkalommal még azt sem hozta szóba, hogy a szövetségesek szerződésük IV. cikké értelmében legalább a semlegesség jóakarató formájára tarthatnak igényt. Erre csak több hónap múlva figyelmezteti az olasz kormányt.²

Szeretnők föltenni, hogy Berchtold gróf nem igazi gondolatát fejezte ki Avarna herczeg előtt, és ha ez utóbbinak jelentéséből nyernénk tudomást a társalgásról, jogunk volna azt föltenni. Azonban a minister bizalmas jegyzékében egy szó sem utal arra, hogy hivatalos nyilatkozatában nem volt őszinte.

Föl kell vetni a kérdést, vajon az olasz semlegesség, melybe Berchtold gróf belenyugodott, még ha jóhiszeműleg és megtartásának őszinte szándékával történt is kinyilatkoztatása, az igazi és tartós semlegesség kellékeit magában hordta-e?

Két fél mérkőzésével szemközt egy harmadik csak ha annak kimenetelében érdekelve nincs, lehet semleges, minek az a lényege, hogy a küzdő felek egyikének se nyújtson előnyt, ne okozzon hátrányt.

Azonban Olaszország a háborúban érdekelt fél volt, mert annak folyamán Ausztria-Magyarországtól engedményeket szándékozott szerezni. Ha ezeket kieszközölnie sikerül, ezzel a monarchia erejét gyengíti, prestige-ét csorbítja. Ellenben, ha

¹ Az imént idézett táviratban.

² 1915 január 5-én. Vörös-könyv, 92. szám.

e tekintetben sikert nem ér el, szükségképen azon kell lennie, hogy Ausztria-Magyarország meggyengülve és megalázva kerüljön ki a háborúból, és így kényszerítve legyen átengedni azt, a mit önként felajánlani vonakodott.

San Giuliano — mint láttuk — július 29-én ezt nyíltan vallotta. Sok évvel ezelőtt egy kiváló olasz államférfiú, Nigra gróf, pedig helyesen állította föl azt a tételt, hogy Ausztria-Magyarország és Olaszország között csak kétféle viszony állhat fenn: szövetségesek vagy ellenségek lehetnek.

Míg Olaszország részvétele a háborúban szövetségeseinek oldala mellett ezekre nézve nagyértékű lehetett, mert a végleges győzelem kiküzdését és a béke helyreállítását siettethette: semlegessége kétes értéket képviselt. Az egész világot megrendítő zivatar közepett a semlegesség könnyen széttéphető szálakkal kötötte össze a szövetségeseket; elválaszthatatlanul összeforrasztani őket csak a közösen ontott vér lett volna képes.

VI.

Augusztus 12-én a helyzet a következőképen alakult ki. Ausztria-Magyarország az olasz kormányt a szövetség megkötésénél elvállalt összes kötelességektől feloldotta; ellenben magára nézve kötelezőknek ismerte el a szövetségi szerződésnek Olaszország javára szóló rendelkezéseit, úgy a mint ezeket az olasz kormány értelmezni és alkalmazni a maga érdekében jónak látta.

Ezért Berchtold gróf ugyanazon napon újból megnyugtatta az olasz kormányt arra nézve, hogy a monarchia nem szándékozik az egyensúlyt akár a Balkánon, akár az Adria keleti partján megbolygatni, és ha mégis bármilyen actiót ezen irányban tervbe venne, előbb loyális módon érintkezésbe lépne szövetségeseivel.¹

San Giuliano az ezen kijelentésben kínálkozó alkalmat nem ragadta meg, hogy a compensatio-ügyet ismét szőnyegre hozza, noha épen ezen időben az osztrák-magyar sereg az offensívát Szerbiában megindította, Belgrádot megszállotta és az

¹ A római nagykövethoz intézett jegyzék. Ugyanott, 37. sz.

ország belsejébe nyomult, így tehát a VII. cikkben jelzett területi megszállások lehetősége előtérbe jutott.

Ellenkezőleg, az olasz külügyminister, míg az osztrák-magyar kormányt biztosította, hogy az entente-hatalmak csábító ajánlatai sikert elérni nem fognak, egyúttal a két állam között a benső egyetértés létrehozására szándékozott kísérletet tenni.

Kívánatos volna — izente Avarna herczeg útján Berchtold grófnak — mindkét részről eloszlatni az uralkodó bizalmatlanságot, a mi csak úgy érhető el, ha a két fél érdekeinek kiegyeztetésére szolgáló concret eszközök iránt megállapodás történik; óhajtja, hogy erre nézve a római osztrák-magyar nagykövet utasításokkal láttassék el Bécsből; ő továbbra is kitart azon törekvése mellett, hogy a két ország egymáshoz való viszonya, ha lehetséges, javultan kerüljön ki a jelen válságból, de mindenesetre megóva maradjon a további bomlástól; ő szakadatlanul azon fáradozik, hogy a sajtót higgadt hang használatára bírja; azonban befolyása csekély, mivel a lapok legnagyobb része subventiót nem élvez; a praefectusokat utasította, hogy osztrákellenes tüntetéseket a törvény keretén belül előzzenek meg, a mennyiben mégis jelentkezének, nyomják el.¹

Berchtold gróf kész volt «a félreértések tisztázása és a szövetséges viszony megszilárdítása érdekében» az eszmecserét megindítani; annál inkább, mert a szerb offensiva szerencsétlen kimenetele következtében a harctéren a monarchia helyzete kedvezőtlenül alakult. Azonban nem bízott az olasz kormány megnyugtató nyilatkozatainak őszinteségében és attól tartott, hogy Rómában most már Trentino átengedésének követelésével fognak föllépni. Ezért a római nagykövetet a tárgyalások megindításával megbízván, ezekből a monarchia területi épségének rovására teendő engedményeket eleve kizárta; csak arra hatalmazta föl, hogy Olaszországnak a Földközi-tengeren fönnálló érdekei és Szerbországban az Adriához vezető vasút építése tekintetében helyezhessen engedményeket kilátásba.²

¹ Berchtold gróf augusztus 20-iki távirata és a római nagykövet augusztus 20-iki jelentése. Ugyanott, 39., 40. számok.

² Berchtold gróf augusztus 21-iki sürgönye. Ugyanott, 41. szám.

A közzétett diplomatiái iratok nem tüntetik föl alaposnak azon aggodalmat, hogy San Giuliano megfélekedett volna alig három hét előtt tett nyilatkozatáról, mely szerint «nem akart hasznot húzni azon tényből, hogy Ausztria-Magyarország most másfelé van igénybe véve». Azonban, ha a monarchia olaszoktól lakott területeire igényt támasztania szándéka volt, ettől a Földközi-tengeren és az adriai vasút építésénél nyújtandó előnyökkel eltéríteni bizonyára nem lehetett volna.

Ugyanakkor a német kormány szintén foglalkozott azon gondolattal, hogy Olaszország részére az entente-hatalmak legyőzetese esetére területükből (valószínűleg a Földközi-tenger partján) területi gyarapodást kellene biztosítani.¹ Egyúttal azon véleményben volt, hogy tanácsos volna a VII. czikkre vonatkozó tárgyalásokat, a melyek függőben hagyattak, eredményre vezetni. Azt javasolta az osztrák-magyar kormánynak, hogy együtt tegyenek Rómában nyilatkozatot, a mely az olasz kormányt megnyugtassa a felől, hogy még ha Olaszország meg is marad semlegességében és szövetségeseit a háborúban nem támogatja, «Ausztria-Magyarország területgyarapodása a Balkánon (Gebietszuwachs) csak Olaszországgal való előleges megegyezése után és megfelelő compensatio ellenében következhetik be».²

Ezen formula megfelelt ugyan a VII. czikk szellemének, de az olasz értelmezéssel nem volt azonos; mert Olaszország július végén nemesak a monarchia területgyarapodásáért, hanem a Balkán területén foganatosított minden ideiglenes megszállásért, sőt még az ott tervezett hadműveletek megindításáért is követelt compensatiókat.

Ezen lényeges különbség Berchtold gróf figyelmét elkerülte, mert míg a német javaslatához elvben hozzájárult, a saját nyilatkozatát úgy formulázta, hogy az osztrák-magyar kormány «valamely balkáni terület időleges vagy végleges *birtokbavétele* (temporäre oder definitive Besitzergreifung) esetén, fog Olaszországgal a compensatio kérdésében eszmecserébe

¹ Berchtold grófnak a berlini nagykövethoz augusztus 23-án intézett távirata. Ugyanott, 43. szám.

² A berlini nagykövet augusztus 22-iki jelentése. 42. szám.

bocsátkozni.¹ Már pedig szembetűnő, hogy a «területgyarapodás» és «az ideiglenes birtokbavétel» jogi jelentősége és értéke között nagy a különbség.

Augusztus 25-én mindkét állam nagykövete megtette Rómában a nyilatkozatot. Ez az olasz külügyministert szemmel láthatólag kellemesen érintette ugyan, de meglepő kijelentésre készítette. San Giuliano azt mondá, hogy «a jelenlegi hadihelyzet nyilván nem nyújt még alapot eszmecseré megindítására». Ezen szavaknak nagy jelentőséget tulajdonított, mert kijelentését a bécsi nagykövet útján táviratilag Berchtold grófnak tudomására hozta.² Ennek értelme világosan az volt, hogy miután az osztrák-magyar sereg az offensiva meghiustulása következtében Szerbiából kivonult, a nélkül, hogy ott megszállásokat foganatosíthatott volna, Olaszország compensatiókat nem követelhet és így ezekre nézve most eszmecserébe bocsátkozni időszerűtlen volna. Ezen felfogás, mely a julius végén hangoztatott igényektől lényegesen eltért, ellenben mind a német, mind az osztrák-magyar állásponttal találkozott: az olasz politikában kedvező fordulat előjele gyanánt tűnt föl.

San Giuliano meghallgathatta e szerint nemesebb érzése sugallatát; elutasította magától azon képtelen és kegyetlen szerepet, a mely arra kárhóztatta volna, hogy olyan vállalat fejében, mely szerencsétlenül végződött, compensatiókat követeljen.

Maga a miniszerelnök szintén azon volt, hogy ez iránt szövetségeseit megnyugtassa. A német nagykövettel folytatott társalgásban kifejtette, hogy az olasz képviselőház túlnyomó többsége és majdnem az egész ország a semlegesség megőrzése mellett van, ezért a kormánynak eltökélt szándéka, hogy álláspontján megmarad, a mit ő az ellenzéki képviselőknek is kijelentett.³ Az osztrák-magyar nagykövettel pedig megismertette

¹ Berchtold gróf augusztus 23-iki távirata a berlini nagykövethez. Ugyanott. 43. szám.

² A római nagykövet augusztus 27-iki jelentése és Berchtold augusztus 28-iki távirata a nagykövethez. Ugyanott, 47., 48. szám.

³ Ezen társalgásban Salandra egy érthetetlen észrevételt tett: «A meddig Ausztria-Magyarország olasz vidékein semmi sem történik (nichts passiert), addig Olaszország meg fogja őrizni semlegességét.»

intézkedéseit, a melyeket a sajtó és a politikai körök befolyásolása érdekében tett és azon reményét fejezte ki, hogy a háború után a szövetségesek viszonya még bensőbbé fog válni.¹

Azonban Salandra a compensatio követeléséről lemondva, más czímen kívánt az olasz politikának tényleges eredményeket biztosítani. Albániára irányította figyelmét, a hol a zavarteljes állapotok a beavatkozásra alkalmat szolgáltattak.

Szeptember 5-én Berlinben az olasz nagykövet közölte a német kormányval, hogy Olaszország szívesen megszállná ideiglenesen a háború tartamára a valonai kikötőben Saseno szigetét, ha ezt Ausztria-Magyarországgal és Németországgal egyetértésben teheti, de csakis azon önzetlen okból tenné ezt, hogy a londoni conferentiának Albániára vonatkozó megállapodásait fönntartsa. Ehhez (a ravasz színlelés művészetét a legtökéletesebb formában gyakorolva) hozzátette, hogy ő ezen eszmével azért is rokonszenvez, mert az Olaszországnak módot nyújtana a cselekvés terére lépni és azáltal a közvéleményt a hármasszövetség-ellenes iránytól eltéríteni; e mellett, ha a megszállás a hármasszövetség megállapodására való hivatkozással fogantatósíttatnék, az entente-hatalmak bosszúságukra láthatnák, hogy a hármasszövetség még együtt működik.

Megkeresésére a német kormány a bécsi nagykövetet megbízta, kérdezze meg a külügyministert, vajon a bécsi olasz nagykövet, ha erre nézve hozzá fordulna, nem kockáztatna-e visszautasítást? Berchtold gróf azt felelte a német nagykövetnek, hogy Avarna herczegnek nem kell elutasító választól tartania. Kész volt hozzájárulni ahhoz, hogy Sasenót olasz csapatok a háború tartamára megszállják és szívesen látta volna, hogy a megszállást a hármasszövetség megállapodása gyanánt tüntessék föl. Sőt az ellen sem tett volna kifogást, hogy Olasz-

(Berchtold augusztus 25-iki távirata a római nagykövethoz. Ugyanott, 46. szám.) Nem lehet föltenni, hogy Salandra azt akarta volna mondani, hogy ha Ausztria olasz vidékein «valami történik», Olaszország fegyvert fog Ausztria-Magyarország ellen. Így tehát valószínű, hogy Berchtold gróf helytelenül adta vissza a római német nagykövet jelentését, melyet előtte a bécsi német nagykövet felolvassott.

¹ A római osztrák-magyar nagykövet július 27-iki jelentése. Ugyanott, 47. szám.

ország az ő hozzájárulásuk nélkül szállja meg Valonát; mert ezen eljárása módot nyújtana arra, hogy a háború kedvező befejezése után Ausztria-Magyarország akár a paritás helyreállítását kívánja Albániában, akár pedig esetleges balkáni területgyarapodásért Valonát mint önválasztotta kártalanítási objectumot engedje át Olaszországnak.

Ezért, mikor a berlini olasz nagykövet bejelentette, hogy a kormánya a saseno-i ügyet Berlinben kívánja tárgyalni, Zimmermann al-államtitkár e fölött megütközését fejezvé ki, azt követelte, hogy a tárgyalás Bécsben folyjon. Berchtold gróf úgy tett, mintha a rá nézve sértő czélzatot nem ismerné föl és kész volt «Berlinen át is conversatióba hocsátkozni».

Azonban ekkor meglepő fordulat állott be. San Giuliano a római német nagykövet előtt kijelentette, hogy «Saseno occupatiójának az olasz nagykövet által Berlinben fölvetett kérdése félreértésre vezethető vissza s hogy arra Rómában nem is gondoltak».¹

Nem tehető fel, hogy egy nagykövet, a vett utasítás félreértése következtében, kormánya valamely nem létező szándékát jelentse be egy másik kormánynak. San Giuliano tehát nem félreértést corrigált, hanem tudta nélkül tett lépést desavuált, mely augusztus 4-iki nyilatkozatában tett kötelező ígéretével ellentétben állott.²

Így Bécs és Róma között zavartalan barátságos viszony állott fönn.³

Október elején a római osztrák-magyar nagykövet az olasz külügyminister figyelmét felhívta arra, hogy a hármas entente főleg azért igyekszik Olaszországot Ausztria-Magyarország ellen háborúra birni, hogy az olasz és osztrák-magyar

¹ A berlini osztrák-magyar nagykövet szeptember 5., 6., 8., 12-iki jelentései és Berchtold gróf szeptember 6. és 9-iki táviratai a berlini nagykövethoz. Ugyanott. 50—55. számok. San Giuliano néhány héttel később maga elismerte, hogy az olasz kormány Saseno megszállására gondolt. Ugyanott, 64. szám.

² Bollati háta mögött nem állhatott más, mint a miniszterelnök, a ki csakhamar, álhogy San Giuliano október 16-án elhunyt, mint látni fogjuk, az albániai vállalatot azonnal fölkarolta.

³ A közzétett diplomáciai irományok följosítanak ezen megállapításra.

hajórajok egymást tönkre tegyék és a Földközi-tengeren az entente-nak juttassák a főhatalmat. San Giuliano osztozott ezen felfogásban, de kijelenté, hogy meggyőződése szerint az entente ezen célját nem fogja elérni és ő maga minden telhetőt el fog követni, hogy ne érje el. Ez — úgymond — a főök, a miért ő, súlyos betegsége ellenére is, állásában kitart.¹

Macchio báró nem fukarkodott elismerésének kifejezéseivel a hűségért, a melylyel a minister eddigi politikájához állhatatosan ragaszkodik. Mire San Giuliano azt felelte, hogy politikájától soha sem fog eltérni, mert «ez az egyetlen politika, a melyet Olaszországnak józan észszel folytatnia lehet».²

Nyilatkozata bizonyos ünnepélyességet nyert azáltal, hogy mikor ez ajkairól elhangzott, a sír szélén állott. Egy héttel utóbb az izgalmas és emésztő munka, mely gyenge szervezete erejét meghaladta, halálát okozta.

VII.

San Giuliano halála után a külügyi hivatal vezetését ideiglenesen a minisiterelnök vette át, a mely eljárását szövetségesei előtt azzal indokolta, hogy egy pillanatig sem engedi fölmerülni azon gondolatot, mintha a személyváltozás irányváltozást vonhatna maga után; mert a cabinet, míg ő áll az élén, San Giuliano nyomaiban fog járni.³

Ugyanakkor hozzálátott az Albániára vonatkozó tervek megvalósításához. Kapóra jöttek neki az Essad pasa által támasztott mozgalmak és Görögország terjeszkedési szándékai.

Az olasz kormány október 24-ikén bejelenté Bécsben, hogy az Albániában élő olasz alattvalók fenyegetett biztonsága által készítetve, csekélyszámú fegyveresektől kísért egészségügyi expeditiót küld Valonába; azonban területi megszállásokra nem gondol és a londoni conferentia határozatát tiszteletben tartja.⁴

¹ A római nagykövet október 10-iki jelentése. Vörös-könyv 63. szám.

² A római nagykövet október 18-iki jelentése. Ugyanott, 65. szám.

³ A római osztrák-magyar nagykövet október 16-iki jelentése. Ugyanott, 65. szám.

⁴ Berchtold távirata a római nagykövethoz október 24-ikén. Ugyanott 69. szám.

Miután ehhez Berchtold gróf beleegyezését adta, már két nappal utóbb a valonai kikötőben megjelent egy olasz hadihajó, mely egy tengerész-csapatot szállított Saseno-szigetre. Ekkor azután az egészségügyi expeditio leleplezte politikai czélját. Október utolsó napján az olasz nagykövet arról értesítette Berchtold grófot, hogy «Albánia semlegességének effectív védelme érdekében szállották meg ideiglenesen Saseno-szigetet», a mit a valonai osztrák-magyar consul azon tudósítással helyezett kellő világításba, hogy a megszállásnál annak ideiglenes jellege nem jutott kifejezésre.¹

Salandra, nehogy ezen vállalatban nehézségekbe ütközzék, tartózkodott attól, hogy Ausztria-Magyarországgal a tárgyalások megindítását sürgesse. Ettől még egy más ok is visszatarthatta: a krízis, a mely épen akkor, október végén a cabinet kebelében támadott.

A hadügyi és kincstárügyi ministerek között, a hadsereg fejlesztésére igényelt költségek tárgyában ellentét merült föl, mely mindkettőt állásának elhagyására készítette; a tengerészügyi minister pedig betegség miatt vonult nyugalomba. Így tehát négy ministeri szék állott üresedésben.

Salandra fölhasználta ezt a helyzetet, hogy új cabinetet alakítson, a mivel új politikai program formulázására nyerhetett alkalmat. Október 31-én benyújtotta lemondását, másnap új cabinet alakítására kapott megbízást, a minek négy nap múlva megfelelt.

Az addigi ministerek közül hatot tartott meg, köztük azt a kettőt, a kikről köztudomású volt, hogy nem barátai a hármasszövetségnek. Ezek támaszt találtak két új ministerben. Hogy kormánya tekintélyét és súlyát növelje, a külügyministeri tárczát egy előkelő állású politikusnak juttatta.

Ez Sonnino volt. Zsidó eredetű livornói gazdag bankárcsalád sarja, angol anyától protestáns vallásban neveltetett. Kora ifjúságában került a parlamentbe. 1903-ban Crispi ministeriumában a pénzügyi tárczát nyerte el. Kétszer (1906, 1909) volt miniszerelnök, de mind a két esetben csak száz napig tartott uralma; mert doctrinarismusa az elvekben és makacs-

¹ Ugyanott, 70—73. sz.

sága azok alkalmazásában a parlamenti többség megszerzésére képtelenné tették.¹

A hármasszövetség létrejötte érdekében — mint láttuk — pályája kezdetén merész és sikeres tevékenységet fejtett ki. Azonban már ekkor azt vallotta, hogy Olaszországra nézve a központi hatalmakhoz való csatlakozás és Anglia barátságának megőrzése egyaránt fontos érdek. Ezen felfogásához ragaszkodott első miniszerelnöksége idején is, a mikor már az újból megszerzett francia barátság ápolása is programjának lényeges kiegészítő része volt.

1909 elején, mikor Bosznia annexiója után az Olaszország és Ausztria-Magyarország között felmerült ellentét a hármasszövetség fönntartását veszélyeztette, szükségesnek látta, hogy mint az alkotmányos ellenzéki párt vezére, álláspontját a nyilvánosság előtt jelezze. «A hármasszövetség — írja manifestumában — az utolsó évek folyamán hathatósan közreműködött a világbéke fönntartásában. Senkit sem fenyeget, senkinek jogát nem sérti, a szövetségeseket más hatalmakkal való szívélyes vonatkozásaik ápolásában nem akadályozza. Minden tekintetben kívánatos, hogy a diplomatia mielőbb eloszlassa a kétségeket, gyanut és féltreértéseket, melyek a szövetségesek között támadtak, haladék nélkül állítsa helyre Olaszország és a két szomszéd császárság között a bizalmas és szívélyes viszonyt, mely a legbonyolultabb kérdések megoldását is megkönnyíti. Ezen tekintetben nekünk olaszoknak hazafiságunk sugallatára meg kell győződnünk a felől, hogy lármás népgyűlésekkel, az idegen követségi paloták előtt rendezett tüntetésekkel csakis érdekeink megoltalmazását nehezítjük meg, mivel ily módon országunk tekintélyét csökkentjük és kínos nehézségeket idézünk föl. Azonban a szövetségek tartósságának biztosítására nem elegendő a negatív elem, az a félelem, a melyet egyik szövetséges a másik irányában érez. A szövetségek nem lehetnek őszinték, ha a kényszerítő körülmények eredménye gyanánt tűnnek föl. Positív tartalommal kell rendelkezniök, melyet a szövetségeseknek közös érdekeit illető fontos kérdésekre vonatkozó rokonszólás és céljaik elérését elősegítő kölcsönös támogatás nyújt.

¹ Severus i. m. 25–28.

A politikai művészet épen abban áll, hogy két népnek különböző törekvései és vetélkedései között az egyensúlyt és a kiegyezést létrehozza, a mi által a szövetség a barátság és a szívélyesség föltételeit nyeri el. Olaszország, még ha az erőgyűjtést tekinti is legfőbb feladatául, szükségképen érdeklődni tartozik mindazon kérdések iránt, melyek a Földközi-tenger partjain az egyensúly fönntartásának érdekeivel kapcsolatban állanak; ezért fönálló szövetségei őszinteségének és életképességének érdekében szükséges, hogy ezen kérdéseket a szövetségi szerződések kellő tekintetbe vegyék.»

Mikor néhány hónappal később másodízben a kormány élére jutott, programbeszédjében nem kereste ugyan a hármas-szövetség tartósságának és őszinteségének biztosítékát új előnyök nyújtásában, de feltűnően egyenlő értékűeknek jelzi a hármasszövetséggel és az entente-hatalmakkal fönálló vonatkozásokat. Az erre vonatkozó kijelentés így hangzik: «A hármas-szövetség nemcsak a béke szolgálatában hatalmas tényező, hanem egyúttal érdekeink biztosítéka. Angliával és Franciaországgal fönálló barátságunkhoz most az a viszony is járul, mely az olasz-orosz közeledés szülötte. Ezek szövetségi szerződésünkkel nem állanak ellentétben, sőt inkább elősegítik az utóbbiakban kitűzött czélok elérését, minélfogva újabb békebiztosítékoknak tekinthetők.»

A világháború által teremtett helyzetben Sonnino természetesen új okot látott azon fölfogás támogatására, hogy a hármas-szövetségnek positiv tartalommal kell birni, azaz Olaszország számára területi gyarapodást hozni és hogy azt legkönnyebben az Adria és az Isonzo partjain lehet megtalálni. A mennyiben ezek a szövetségesektől békés úton elérhetőek nem voltak, Sonnino nem idegenkedett attól, hogy Olaszország azokat az entente-hatalmakhoz való csatlakozással küzdje ki. Különben is most, mikor az egymással szemközt álló két hatalomcsoport barátsága között kellett választani, Sonnino, a vér és a nevelés hatása alatt, ahhoz vonzódott inkább, melynek Anglia is tagja volt és a melynek végső győzelmet épen azért bizonyosnak vette.¹

¹ Sonnino politikai egyéniségének ezen jellemzéseért a felelősséget magamra kell vállalnom.

E szerint Salandra és Sonnino könnyen megegyezésre jutottak külügyi politikájuk irányának megállapításában. Ez lényegesen eltért az olasz ministertanács augusztus 2-án hozott határozatától, a mely úgy hangzott, hogy Olaszország semleges marad addig, a míg kötelesség vagy érdek arra készteti, hogy szövetségesei mellett fegyvert ragadjon. Az új kormánypolitika ellenben azt kívánta, hogy Olaszország semleges maradjon, ha területi gyarapodásra irányuló igényeit Ausztria-Magyarország kielégíti, ha pedig ki nem elégíti, ellene fegyvert fogjon.

Míg San Giuliano az Albánia megszerzésével elérhető adriai hegemoniával beérte volna, Salandra és Sonnino tovább mentek és a mellett a nemzeti aspirációk kielégítését, az olaszoktól lakott osztrák területek «fölszabadítását» kívánták megvalósítani; a neutralitás fönntartásával, ha lehet, fegyver hatalmával, ha kell.¹

Méltán csábító volt olasz politikusokra nézve az a gondolat: véráldozat nélkül betetőzni Olaszország egységének épületét és Cavourral, ki alapját megvetette, egy sorban, a nemzet nagyjai és jótevői társaságában foglalni helyet. Azonban fontolóra kellett volna venni, hogy Cavour idejében Ausztria az olaszok elnyomója és ellensége volt; ellenben Ausztria-Magyarország harminczhárom esztendő óta szövetségesök volt, a mely által a jólét és hatalmi gyarapodás bőséges áldásaiban részesültek. Fontolóra kellett volna venniök, hogy Olaszország a hármasszövetségbe lépve a nemzeti aspirációknak Ausztria-Magyarország hátrányára történő megvalósításáról ünnepélyesen lemondott; elzárta maga előtt a lehetőségét is annak, hogy a monarchia megcsontítására gondolhasson.

Azon, az irredentista körök által terjesztett mesével, a mely szerint a hármas-szövetségi szerződés bizonyos eshetőségre való tekintettel a Trentino átengedését kilátásba helyezte, bátran szembeszállott 1908 végén Tittoni külügyminister. «Ausztria-Magyarország — úgymond — Trentino átengedésének akárcsak lehetőségéről is soha sem tett kijelentést ... sőt in-

¹ Ezt Sonnino leplezetlenül föltárta 1914 december 19-ikén Bülow herczeggel folytatott bizalmas beszélgetésben: «La conservazione della neutralità, coll *presupposto*, che con la neutralità si potesse conseguire la soddisfazione di alcune aspirazioni nazionali. Questo compito ... il governo si era proposto». (Zöld-könyv. 8. szám.)

kább az ellenkező értelemben (tehát az átengedés lehetetlensége felől) az osztrák-magyar kormány ismételten világosan és szabatosan nyilatkozott». ¹ A mit — ezen beszéd tanúsága szerint — az olasz kormány mindig kifogás nélkül tudomásul vett.

Az új politikai program tehát a hármasszövetségi szerződés megállapodásaival, a becsületesség követeléseivel ellentétben állott, a hűtlenség ténye volt.

Ezzel a legmélyebben Sonnino bélyegezte meg önmagát.

Szent Bonifác legendájában olvassuk, hogy a germánok apostola egy alkalommal megtérített új híveit fölszólította, hogy a pogány multtal szakításuk kitüntetésére vágják ki a szent tölgyet, melynek árnyékában az áldozatot bemutatták volt, és míg ezek haboztak, a szent-tölgy főpapja állott elő és legelőször ő maga sujtott le fejszéjével a törzsre.

Ezt a szerepet vállalta a hármasszövetség első apostola!

FRAKNÓI VILMOS.

¹ «Mai fu fatta nessuna dichiarazione circa la *possibilità* della cessione del Trentino . . . Invece esistono purtroppo ripetute dichiarazioni in contrario, *molto* esplicite e tassative del governo austro-ungarico.» 1908 december 3-ikán tartott beszédében.

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND, MINT A RÉMURALOM KORÁNAK POLITIKAI IRÓJA.

Minél szédítőbb sikerekre tekintett vissza a győztes reactio, annál inkább igyekezett szabadulni egykori jelszavaitól s a márczius 4-iki alkotmány ígéreteitől. Az absolutismus az osztrák birodalomnak minden részében rohamosan rendezkedett be. Ki merete volna tehát hinni, hogy az ostromállapot megszűntével a Schwarzenberg-kormány tiszteletben fogja tartani a magyar nemzet történeti jogait? A kormány ép azért szüntette be a *Figyelmezőt* is, mert benne 1850 elejen Somssich Pál, a conservativ-pártnak tekintélyes tagja; a márcziusi alkotmánynak a magyar nemzeti törekvésekkel való összhangzását fejtegette. A *Figyelmező* czikkei gyanuba keverték írójukat is, úgy hogy Somssich Pál Haynau báró felszólítására egy ideig minden politikai nyilatkozattól tartózkodott.¹

A rémuralom bösz jelenetei a nemzet képzeletét mindinkább a hősök kora felé fordították. A magyar társadalom ábrándos lélekkel ragaszkodott egyetlen kincséhez, a megszentelt emlékekhez s úgy látszott, mintha a forradalom drámáján kívül más nem is érdekelné. Ez álmodozásnak szolgáltatott állandó anyagot Szilágyi Sándor történelmi vállalatai s gyűjteményes füzetei, melyekben a forradalom tisztelete hol nyiltabban, hol leplezettebben tört elő.²

A katonai uralom zordsága s a nemzet kedélyhangulata szűk körre szorította a magyar politikai irodalmat. A szabad teret legtöbb joggal és reménynyel a conservativ államférfiak foglalhatták volna el, hisz ők a Metternich-kormány és a szabadságharcz idején nagy szolgálatokat tettek a birodalmi egység

¹ *Ungarn's Gegenwart*. Von einem Ungar. Wien, 1850. 56. l.

² Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. 1876.

gondolatának, s óvatosságuk a nemzeti katastropha után bölcseségnek tünt fel. A Schwarzenberg-kormány azonban oly sértő gőggel mellőzte e pártot, hogy tagjai vagy visszavonultak a politikai tevékenységtől, vagy nyíltan fordultak az elnyomó hatalom ellen. Ily csalódott lélekkel írta meg Somssich Pál hat hónapi hallgatás után *Magyarországnak és királyának törvényes joga* című röpiratát, hogy tiltakozzék a hódítónak önkényes rendelkezése ellen s hirdesse a magyar alkotmánynak s az 1848-iki törvényeknek érvényét.¹

A conservatív-párt kiváltsága hamar veget ért a magyar politikai irodalomban s Kemény Zsigmond, az egykori ellenzéki publicista, Somssichsal majdnem egy időben adta ki *Forradalom után* című röpiratát.² Somssich politikai elmefuttatásai augusztus első felében keltettek általános feltűnést a pesti hírlapirodalomban. Kemény Zsigmond munkájáról is ez időben emlékeztek meg a pesti lapok: a *Pesti Napló* júl. 31-én, a *Magyar Hírlap* aug. 3-án; a *Pester Zeitung* pedig aug. 2-án kezdte meg a röpirat német fordításának közlését, mely a lapnak tizenkét számában foglalt helyet.

Kemény Zsigmondnak egészen más utat jelölt ki multja s egyénisége, mint a melyet Somssich követett politikai munkájában. Kemény, ki a forradalmi kormány mellett Aradig kitartott, inkább érezte a felelősség súlyát a rémuralom borzalmaiért, mint Somssich, kinek az elszenvedett méltatlanságok nagyobb függetlenséget biztosítottak mind a kormánynyal, mind a nemzettel szemben. Kemény költői kedélyét több nagyszerű emlék kötötte a nemzet küzdelméhez, míg Somssich csak a tévedések sorát látta benne. Somssich röpirata a csalódott pártembernek jogos felháborodása, míg a *Forradalom után* egy nemes kebelnek megható vezeklése; amaz a rettenetes jelennek merész bírálata, emez a multnak káprázatos elemzése.

Kemény kezébe politikai czél adta a tollat, bár határozott terve nem volt a kibontakozásra. Midőn a magyar közélet szanaszét romokban hevert, az építőnek legelőször a romokat

¹ Somssich Pál: *Magyarországnak és királyának törvényes joga*. Bécs, 1850. 122—124. l.

² Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. Pest. 1850. Heckenast sajátja. 1—214. l.

kellott eltakarítania. Kemény is első sorban arra vállalkozott, hogy a győztes és legyőzött fél érzelemléleke között emberiesebb kapcsolatot teremtsen. Így vált röpirata a magyar nemzetnek nagy arányú védelmévé. Ennek eszköze a magyar nemzeti léleknek vonzó rajza. Kemény különösen azokat a jellemvonásokat emelte ki, melyek a zsandáruralom szempontjából értékesek: a nyíltságot, értelmességet, komolyságot s aristokratikus gondolkodást. Lelkesedéssel szól fajáról, mely sem alattomoságra, sem bosszúra, sem vérengzésre nem hajlik s nem kapkod idegen eszmék után. A rajz minden része arról akarja meggyőzni a gyanakvó s kémkedő hatalmat, hogy magyar földön ne rettegjen felforgató eszméktől s új lázadásoktól; ezért mutat a végtelen rónákra s az ősi megyei intézményre, melyek a magyar nemzet nyíltságát évszázadokon keresztül alakították.

A nemzet védelme tette a publicistát történetíróvá is. Kemény azt akarta röpiratában bizonyítani, hogy az európai forradalmak vezető eszméi: a socialismus és republicanismus, mennyire nem változtatták meg a magyar nemzeti lélek alapvonásait. Erre az eredményre jutott az 1825-től 1848-ig terjedő reformkor történetében, valamint a forradalmi mozgalmak bírálatában. Kemény történeti tanulmánya azonban több, mint e negatív eredmény kimutatása, valósággal a kijelölt korszak eszmevilágának elemzése. Itt az uralkodó eszmék mint a történet hatóerői szűrepelelnek, melyek a pártok küzdelmeiben s a kimagasló egyéniségek hatásában rombolnak es alkotnak. Kemény figyelme ép oly mozgékony, a mily biztos. Nem tévesztik meg sem a jelszavak, sem a pártérdekek s a fejlődés irányát számára egyaránt jelzik az országgyűlés naplói s a hírlapok, a komolyabb irodalom fejtegetései s a társulatok törekvései, a közvélemény s a néptudat. Még inkább történetíróvá avatja Keményt a szigorú erkölcsi ítéletre való törekvése. Elve szerint «Clio temploma előtt, mint a mohamedán moschék csarnokánál, le kell vetni a sarut, hogy a föld szennyét és porát be ne vigyük a szent helyre».

Leginkább megközelítette Kemény magas történetírói eszményeit az 1825-től a forradalomig terjedő kor rajzában. Leghatásosabb mozgató erőnek tartotta e korban a radicalismust,

a nemzetiséget s Magyarországnak önállóságra törekvését. Különösen érdekelte a harmadik eszmének története s benne a centralista párt szerepe, a parlamenti államforma követelése. Kemény tekintélyes tagja volt a pártnak, de a centralisációnak külföldi eredetét s veszedelmes következéseit senki sem bírálta meg elfogulatlanabban, mint ő.

Sokkal több akadály korlátozta Keményt, mikor az 1848-ik s 1849-ik évnek forrongó eszméit világította meg. Maga is rámutatott feladatának nehézségeire azzal a kijelentéssel, hogy «itt bir legtöbb értékkel a részletesség, de legnehezebb a részrehajlatlanság középösvényét megtalálni». Valóban néha annyira vonzzák a részletek, mintha pusztán izgalmas benyomásait akarná emlékiratban megörökíteni. Az érdekes történeti vázlatokból mégis itt is — ott is előtűnik az a vezető gondolat, hogy 1848 februárjától kezdve a világosi katasztróháig egyedül Kossuth egyéniségének végzetes varázsa ragadta a nemzetet tévutakra. Kemény oly állhatatosan ragaszkodott ehhez a túlzáshoz, hogy érte az események időrendjét is felforgatta. Így előbb tetette meg Kossuthal a parlamenti kormányra vonatkozó indítványát s csak azután festette a februári forradalom hatását, holott a párizsi események döntő hatással voltak Kossuth elhatározására s márczius 3-iki nevezetes szónoklatára. Kemény azonban ily kapcsolatról nem akart tudni s meg volt győződve, hogy Kossuth indítványát egyedül a vukovár—fiumei vasút megtámadása idézte elő. Még inkább eltorzította történeti rajzát azzal, hogy Kossuthban csak a tapsözönre vágyódó, hiú szónokot s a felforgató elmét, — saját szavai szerint — az institutiók Dsingiskánját mutatta be. Ezért maradt röpiratában rejtély, hogyan tudta Kossuth annyi gyöngeséggel a széthuzó elemeket összetartani, hogyan tudott sereget teremteni, hogyan tudta Ausztriát megalázni s oly kétségbeesett lépésre kényszeríteni, mely először tárta fel Európa előtt a modern magyar állam jelentőségét.

Mindenesetre felöltő Keménynek mélyreható értelmével s szigorú elveivel szemben ily torzítás, de Kemény nem annyira Kossuthot vádolja, mint a nemzetet védi, bár a védelem már magában véve is súlyos ítélet. Sokat megmagyaráz Keménynek Kossuth ellen irányuló ellenérzése is, mely a békepárt védel-

mére írt emlékiratban néhány hónappal előbb egész szenvedélyvel tört ki. Növelte az ellenérzést Kossuthnak viddini szózata is, a vádak halmaza s a bűnbánatnak teljes hiánya. A torzítás mégis leginkább onnan származik, hogy Kemény a magyar forradalom főokait: az uralkodó családnak szerencsétlen politikáját, a bécsi reactio bűneit, a magyarországi nemzeti-ségek lázadását nem érinthette munkájában. Maga mondta, hogy hallgat «a bécsi viszonyokról, a föllépett különböző népfajok mozgalmáról és e mozgalmak hatásáról a pesti szellemre, a magyar vidékek elkeseredésére s az országgyűlés hangulatára». Pedig ezek nélkül ép oly talány előttünk a magyar szabadságharcz, mint a hogyan értelmetlennek találjuk a legművészbibb színelőadást, ha a színpadnak csak egy kis részét s mindig ugyanannak az alaknak dúlt arcvonalait látjuk.

Kemény azonban nemcsak a győztes hatalom kedvéért lebhentette fel a mult fátyolát; a nemzeti tragédiának megrázó jeleneteivel nemzetének érzésvilágára is akart hatni. Őt aggasztotta az álmodozás, mely a mult csodálatába merült s köd-képeket keresett a jövőben. Veszedelemet látott Kossuthnak igézetes hatásában is, ki Anglia s Törökország rokonérésére építette politikai légvárait. Ezért akarta Kossuth egyéniségét megfosztani a bűvös világitástól, melylyel a nemzet képzelődése a forradalmi vezért körülvette. Ezért hangoztatta újra meg újra Széchenyi elvét, hogy csak önismeret által jutunk céljaink s rendeltetésünk felfogásához. Ezert kiáltotta az ábrándozóknak: «Ne kívánjatok csolnakázni a délibáb tengerén s megenyhülni hűvös hullámaiban!» A tarka ábrándok helyett a valóságra mutatott, a csüggedteket önbizalomra, az álmodozókat munkára, a pártoskodókat összetartásra serkentette.

A rémuralom borzalmai között Kemény nem adhatott kidolgozott programmot, csak néhány bevégzett tényre hívta fel a nemzet figyelmét, melyek a magyar politikai törekvések irányát megszabták. Ilyenek az osztrák birodalom alkotmánya s Magyarországnak a monarchiával való szorosabb viszonya. Célzatosan emelte ki Kemény a birodalmi szempontokat a centralistáknak dualistikus elméletében; jelentős rokonéréssel vázolta a Batthyány-féle kormánypárt politikáját is, mely az 1848-iki törvényeket a közös birodalmi érdekek szerint akarta

módosítani s a pénz- és hadügyben, valamint a külső képviselő-
letben elismerte az egységnek mellőzhetetlen követelményeit.
Mindebbe azonban ép oly erőltetve magyarázta bele Beksics
Gusztáv a revisio gondolatát, mint a mily önkényesen értel-
mezte Friedjung Kemény Zsigmond nyilatkozatából, a birodalmi
egység tiszteletéből a negyvennyolczadiki törvények
elejtését.¹ Kemény saját vallomása szerint inkább irtani s
tájékozni, rostálni és szemelgetni, mintsem alkotni akart.
Alapot akart teremteni a magyar politika számára s körül-
belül Somssichsal egyenlő következtetésre jutott, a mennyiben
mindketten csak egy pártnak, a nemzeti pártnak jogosultságát
hirdették.

Két elem küzködik Kemény röpiratában: a politika s a
történet. A politika a bizonytalan viszonyok miatt merő inga-
dozás. Mire építhetne Kemény, mikor következtetéseinek egyik
alapja, a császári szóval megígért birodalmi alkotmány is
néhány hónap mulva teljesen szétfoszlik? Mennyivel biztosabb
a történet világa, a múlt? Itt Kemény gazdag lélektani ismere-
teivel kutathatja a tömegek és egyének életében a letűnt kor-
szak szellemi tartalmát. Csoportosításai talán néha túlságosan
merészek, jellemrajzai itt-ott torzítottak, de azért nélkülözhetet-
len anyagot szolgáltatnak — Kemény szavai szerint — a pártok
és eszmék philosophiai történetéhez. A változatos politikai s
történeti feladatokban szinte kápráztatóan tűnik elő Kemény
Zsigmond írói egyénisége. Költői kedélye s szellemessége szinte
elárasztja az útjába kerülő tárgyakat, mintha a rettenetes
korszaknak fenyegető veszedelmei megnövelték volna a szellemi
tehetségek erejét. Képei ragyogóbbak, mondatai tömöröb-
bek, kifejezései tartalmasabbak, stylusa a sokat sejtetés művésze-
te.

Kemény röpirata mozgalmas irodalmi viszonyok között
is nevezetes esemény lett volna, még nagyobb feltűnést keltett
az 1850-ik évnek síri csendjében. A magyar társadalom elkap-
kodta az összes példányokat, de Kemény eszméi sok helyt
inkább megzavarták, mint enyhítették a családi és nemzeti

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés*. 1883.
160. l. — Heinrich Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. Stuttgart und
Berlin. 1908. I. 400. l.

gyászt. A régi párt-szenvedély is, mely a fásultság hamuja alatt lappangott, fel-fellobbant egy-egy vádban vagy szemrehányásban.

Az irodalom a censura miatt csak tompítva adta vissza a közvélemény hangját, de azért az össze nem hangzó bírálatokból kiérzik a röpiratnak ellentétes hatása. A *Pester Zeitung* nagy jelentőségűnek tartotta a centralista párt egyik hangadójának vallomásait.¹ A *Pesti Napló* is rokonérzéssel ismertette Kemény visszatekintéseit s halvány vonalú programját.² Legtöbb megértéssel üdvözölte a *Forradalom után* céljait a *Magyar Hírlap* hasábjain Kazinczy Gábor.³ A békepártnak egykori vezére jól ismerte Kemény vállalkozásának zátonyait, annál többre becsülte ügyességét és elfogulatlanságát s annál bensőbb meggyőződéssel ajánlotta nemzetének a röpiratban nyújtott orvosságot: az önismeretet. Kazinczy ígerte a részletek elemzését is, ebben azonban bizonyára Kecskeméthy Aurél bírálata akadályozta meg, melynek a *Magyar Hírlap* szintén helyt engedett.

A *Pester Morgenblatt* már a dicséret mellett vádol is.⁴ A lapnak egyik vezércikke szerint Kemény emlékezetére s indítékaira árnyékot vet, hogy a békepárt tehetetlenségét a forradalmi terrorismus rémképeivel akarja eltakarni. Még élesebb gúnnyal támadta Kemény Zsigmondot Kecskeméthy Aurél a *Magyar Hírlap*nak négy vezércikkében.⁵ Az ő cynismusának idegen volt a nemzet igazolása s a nemzeti párt alakítása. Kecskeméthy rossz néven vette Keménytől, hogy a birodalmi egység következményeit nem vonta le s világos szót kért «a képes allúsiók jезsuitizmusa» helyett. Különösen kiméretlen gyönyörűséggel leplezte le az egykori ellenzéki bajnoknak conservativ rokonérzéseit.

Az elvtagadás bélyegét egy külön röpirat akarta Kemény jellemére sütni ily cím alatt: *Documentált felelet Kemény*

¹ *Pester Zeitung*. 1850. 182. (aug. 2.) szám.

² Székely J. vezércikkei a *Pesti Napló*-nak 1850-ik évi 223, (aug. 6.), 124. (aug. 7.), 126. (aug. 9.), 128. (aug. 11.) számaiban.

³ *Magyar Hírlap*. 1850. 220. (aug. 3.), 221. (aug. 4.) sz.

⁴ *Pester Morgenblatt*. 1850. 159. (aug. 8.), 160. (aug. 9.) sz.

⁵ *Magyar Hírlap*. 1850. 223. (aug. 7.), 225. (aug. 9.), 227. (aug. 11.), 230. (aug. 15.) sz.

Zsigmondnak «Forradalom után» című munkájára egy megbukott diplomatától.¹ A támadás indítóoka tulajdonképp Keménynek az a tétele, hogy Kossuth egyedül idézte elő a forradalmat. Ezért zúdítja a *Documentált felelet* szerzője a vádaknak egész sorát Keményre. Ezek szerint a nemzeti szerencsétlenséget Kemény és társai, a centralisták, indították meg, a mennyiben ők izgattak először a felelős kormány eszméje mellett. A *Documentált felelet* nem tud mentséget Kemény és békepárti társai számára sem. Ha átlátták Kossuth politikájának romboló szellemét, mért nem léptek fel nyíltan ellene? A vádat csak súlyosbítják Keménynek 1848-ból idézett nyilatkozatai, melyek a birodalmi egység helyett a független magyar kormány jogait hirdetik. A leeresztett rostélyú vádlóval a *Pester Zeitung* s a *Pester Morgenblatt* vették fel a küzdelmet,² de ők is elismerték, hogy a forradalom mámorra 1848-ban az egész magyar társadalmat s Kemény Zsigmondot is hatalmába ejtette.

Ha az irodalmi rendszabályokon keresztül Kemény történeti kritikája ellen ennyi ellenérvés tört magának utat, mennyivel élesebb vita indulhatott meg róla bizalmas körben, hol a honfi-bánat szabadon nyilatkozhatott? Leginkább felforgatta Kemény röpirata azoknak érzéseit, kik még mindig a forradalom légkörében éltek s Kossuthtól várták a leigázott nemzet megváltását. Ezekkel szemben leghamarabb kitűnt Kemény tanulmányának alapjelleme, hogy inkább irtani, mint alkotni akar. A szellemes fejtegetések lerombolhatták a forradalmi korszaknak dicső emlékeit, szétszórhatták a hiszékeny képzeletnek fényes reményeit, de a ragyogó ábrándokért fukar kárpótlást nyújtott az a bizonytalan politika, mely folyton a dolgoknak megmásíthatatlan természetét hangoztatta. Kemény eszméi éppen az alkotó elemnek csekély aránya miatt adtak sok félreértésre alkalmat. Olvasói közül többet a kegyelet hiánya sértett, mások a birodalmi egység szempontjait találták túlzottaknak. Az ellenzéki szellem szívesebben hivatkozott Somssich Pálnak, a conservatív államférfiúnak egyszerű, nyílt, nemzeti állásfog-

¹ A röpirat Pesten Emich kiadásában 1850-ben jelent meg s 36 lapból áll.

² *Pester Zeitung*. 1850. 249. (okt. 20.), 251. (okt. 23.), 253. (okt. 25.), 255. (okt. 27.) sz. *Pester Morgenblatt*. 1850. 215. (okt. 15.) sz.

lalására, mint Kemény Zsigmondnak, az ellenzéki publicistának nagy íróművészettel kifejtett történetbölcseletére.

A közvélemény felháborodása — mint Erdélyi János 1850 október 24-én értesítette Szemere Miklóst — visszhangra talált Kemény Zsigmond baráti körében is.¹ Keményt magát is meglepte a vélemények zürzavara, melyet röpirata idézett elő. Erre mutat gr. Gyulai Lajosnak 1850 aug. 15-én írt következő naplójegyzete: «Kerestem tegnap Kemény Sigót, de nem kaptam honn. Szegény, nagyon érzi, hogy könyve rossz benyomást tett a közönségre, hogy nem úgy írt, a hogy' érzett és éreznie kellett volna. Tegnap már reggel 3-kor kimene a hegyek közé. Úgy szoktam tenni én is, mikor szomorúságom van... Szegény Sigó barátom, tu es bien de corps, mais malade de cœur.»² Lehet, hogy gróf Gyulai a valónál sötétebbnek látta Kemény kedélyhangulatát, de sorai határozottan jelzik mind az írónak, mind a közvéleménynek csalódását. Erről tanuskodik Degré Alajos is *Visszaemlékezéseiben*. Mikor ugyanis Degré keserű szemrehányást tett a *Forradalom után* című röpiratért, Kemény sajnálta, hogy barátai félreértették céljait s azzal mentegetőzött, hogy fejtegetéseiben a sajtószabadság biztosítása s az elnyomottak védelme vezette.³

Valószínű, a kedvezőtlen hatás térítette el Keményt attól a szándékától, melyet röpiratának befejezésében érintett, t. i. hogy rendre tárgyalja majd a fölmerülő főbb kérdéseket. Még 1850 aug. 1-én azt írta egyik barátjának, hogy *Forradalom után* című tanulmányát néhány más röpirattal egészíti ki, melyek gyorsan következnek.⁴ Ennek az ígéretnek megvalósítására azonban 1850-ben nem került sor. Kemény egyelőre félretette politikai terveit, tanult Deák Ferencztől, ki kehidai birtokán várta, míg a hatalom kitombolja magát s a nemzet erőt gyűjt jogainak visszaszerzéséhez.

A publicista passivitása azonban nem lehetett oly tartós,

¹ Perényi J.: *Szemere M. irodalmi hagyatékából*. Irodalomt. Közl. XV. 1905. 243., 244. l.

² Gr. Gyulai Lajos naplója az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.

³ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 1884. II. 196. l.

⁴ Papp F.: *B. Kemény Zs. levelei Puzstakamaráson*. Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 462. l.

mint az államférfiúé. Az irodalomnak természetében van a mozgás. Ő hordja-viszi a sejtelmeket, vágyakat s eszméket, mint a szél a pelyhes virágmagvakat, hogy közvéleményt teremtsen a kunyhókban s palotákban. A könyvnek s hírlapnak e hivatása még inkább előtérbe lépett az 1850-ik évi magyar társadalomban, mikor az önkényuralom a gondolatközlésnek minden más terét elzárta. Lassanként a sajtó hatásköre is mind szűkebbre szorult. A Bach-rendszer nem mondta ki ugyan az előleges vizsgálatot, de alig volt jog és tekintély, melyet meg nem támadott. Bizonyára a kormány jelentősebb sikerei közé jegyezte fel, hogy a hivatalos *Magyar Hírlap* mellett a *Pesti Napló*nak is a kormány programpontjai: a birodalmi centralisatio s a hazug demokratia elvei adtak irányt.

Ily körülmények között szívesen foglalta el Kemény Zsigmond azt a szabad teret, mely a *Pesti Napló*ban 1850 végén kínálkozott a nemzeti ügy védelmére. A lap még mindig Császár Ferencz tulajdona volt, de a szerkesztést az ősz óta Bánffay Simon vette át.¹ Az új szerkesztő új szellemet vitt a *Pesti Napló*ba, mindenekelőtt megszüntette azt az ingadozó politikát, mely sem a kormánynál, sem a közönségnél nem tudott igazi rokonérzést kelteni. A változást leginkább az jellemezte, hogy Császár Ferencz mindinkább visszavonult váczai magányába, Bánffay pedig barátját, Kemény Zsigmondot s az ő révén Csengery Antalt szólította fel a közreműködésre. Kemény az 1851-ik év elején lépett a *Pesti Napló*val szorosabb kapcsolatba s nem sokára Csengeryt is rávette, hogy a lapot támogassa.² E két egyéniség szereplése többet jelentett a legfényesebb programnál, magában foglalta a magyar nemzeti érzés győzelmét, a központosítás bírálatát, a hivatalnok-uralom megtámadását s a németesítés elítélését.

Mielőtt azonban Kemény Zsigmond politikai nézeteinek fejlődését kutatnók, meg kell állapítanunk hírlapi munkásságának terjedelmét, minthogy czikkei a *Pesti Napló*nak 1851-ik évi számaiban névtelenül jelentek meg. Beksics Gusztáv két cikksorban ismert Kemény Zsigmondnak mély gondolkodására

¹ Bánffay Simon 1850 szept. 2-án vette át a *Pesti Napló* szerkesztését.

² Csengery Antal: *Összegyűjtött munkái*. V. 1884. 440., 441. l.

s történeti doctrináira, kutatása azonban a bizonyítékok hiánya miatt fogyatékos és ingatag.¹

Keménynek első dolgozata a 246. (jan. 3.), 247. (jan. 4.), 248. (jan. 7.), 249. (jan. 8.), 250. (jan. 9.), 253. (jan. 13.), 254. (jan. 14.), 255. (jan. 15.), 256. (jan. 16.), számokban ily czímet visel: *Az 1850-dik év története és irányai*. Kemény szerző voltát leginkább az bizonyítja, hogy a hirlapi cikkben a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratnak egyes részeit fedezzük fel, még pedig a 246. számban a röpiratnak 3., 4. lapját² s az 5. lapnak 1—13. s 21—25. sorát, a 253. számban a 73. lapnak Ausztria szerencsecsillagáról szóló részét, a 256. számban pedig majdnem az egész 20. lapot s Törökországnak a 80. lapon közölt nemzeti-ségi statistikáját. Kemény Zsigmondtól származik továbbá a *Pesti Naplónak* 278. (febr. 11.), 280. (febr. 13.), 281. (febr. 14.), számaiban *A telepítésekéről Magyarországon* című cikksor, minthogy ugyanaz csekély különbséggel a *Még egy szó a forradalom után*nak 109—120. s 123. lapjain is előfordul.

Keménynek kell tulajdonítanunk a febr. 17-iki vezércikket is. Ő rá vallanak a bevezető sorok: «Ha gróf Széchenyi István munkáit . . . olvassuk, akaratumk ellenére is meglepetünk a lélekborzalom azon neme által, melyet az emberi kebelben minden beteljesedett jóslat költeni szokott». E gondolat, valamint folytatása, Széchenyi jóslataiban «a valódi államférfiú előrelátó mély combinatiojának» felfedezése, teljesen rokon azzal, melyet Kemény Széchenyi gróf jellemrajzában a Csengery-féle *Magyar szónokok és statusférfiak*nak 446. s 447. lapjain fejezett ki. A vezércikk s a jellemrajz megegyezik abban is, hogy mindkettő idézi s magyarázza Széchenyinek a szólásszabadság kérdésében mondott sérelmi beszédét. A vezércikk különben a nemzetiség két tényezője közül a nyelvet emeli ki s a másikról, az irodalomról, e mondattal ígér eszméket: «De erről máskor». Ez az ígélet csatolja Kemény hirlapi munkáihoz a *Pesti Naplónak* febr. 19-iki vezércikkét, mely így kezdődik: «Szóltunk már a magyar nyelvről, szóljunk már az irodalomról is!»

Kemény tanulmánya *A politikai nemzetiség fejleményei*

¹ Beksics G.: *Kemény Zs., a forradalom és a kiegyezés*. 1883. 205—209. l.

² A lapok megjelölésére a röpiratnak 1851-ik évi kiadása szolgált alapul.

Magyarországon című cikksor is, mely a *Pesti Naplónak* 296. (márcz. 4.), 298. (márcz. 6.), 299. (márcz. 7.), 302. (márcz. 11.), 306. (márcz. 15.) számaiban s apróbb eltérésekkel a *Még egy szó a forradalom után*nak 131—155. lapjain foglal helyet. Kemény eszméi s kifejezései tűnnek fel a *Pesti Naplónak* márcz. 20-iki számában, br. Wesselényi Miklós, br. Kemény Dénes s gr. Bethlen János emlékezetében. Kétségtelenné teszi a cikk származását e bevezetés: «A zsigó kastélylyal szemközt egy domború hegy áll. Neve Rákóczi-hegy. A csatavesztett Rákóczi e hegyről tekintett még egyszer vissza Erdély bérczeire». Ez határozott visszaemlékezés a két Wesselényiről szóló tanulmányból. Áprilisban Kemény félbeszakította vezércikkeinek sorát s legközelebb a máj. 24., 26., 27., 30. s jun. 2-iki számokban folytatta *Elmélkedések* cím alatt fejtegetéseit, melyek egyúttal a *Még egy szó a forradalom után*nak 183—194. s 196—201. lapjait is megtöltik.

Ezeken kívül még három dolgozatot kell kiemelnünk a *Pesti Naplóból*, melyek a benső kapcsolatnál fogva Keménynek 1851-ik évi hirlapi munkásságát egészítik ki. Első a július 21., 22. s 23-iki számokban az *Ost Deutsche Post*tal folytatott polemia, mely Keménynek a gyarmatosítás ellen felhozott érveit részletezi; második az aug. 11., 13., 14., 16. s 18-iki számokban *Eszmék a politikai nemzetiségről*, Kemény régebbi nézeteinek továbbfejtése; harmadik a szept. 2., 3., 4. s 5-iki számokban *Emlékezzünk régiekről* cím alatt közölt cikksor. Ez utóbbi tanulmány épúgy Széchenyi elődjének tartja Kazinczyt, mint Kemény Széchenyi jellemrajzában; époly szoros kapcsolatot állapít meg az irodalmi, társadalmi s állami reformok között, mint Kemény a *Még egy szó a forradalom után*nak 25-ik lapján.

Kemény Zsigmond már cikkeinek tekintélyes számával egységesebb jellemet adott a *Pesti Naplónak*, még nagyobb változást idézett elő a lapban szellemének gazdagságával. Munkássága három eszmekörben mozgott, érintette az európai államok függő kérdéseit, bevilágított a Bach-kormány belügyi politikájának rejtelmeibe s új életcélokat tűzött a magyar társadalom elé.

Külső politikai nézeteit *Az 1850-ik év történetei s irányai*

ezímű czikkében fejtette ki. Az európai államok egyéniségének mesteri rajza e történeti visszatekintés. Csak ki az emberi természetnek s az emberiség történetének titkait kutatta s képzeletével a legtávolabbi érdekeket is össze tudta kapcsolni, csak az láthatott ennyire az egyes nemzetek lelkének mélyéig. Mennyi lélektani s államférfíúi ismerettel következtetett Kemény a roppant tengeri kereskedésből Anglia külügyi politikájának mély, önző, követelő s erőszakos voltára! Ép ily biztos elemzéssel fedezte fel Törökország bomlásának jeleit a görög-szláv fajok forradalmi törekvéseiben s Reshid basa újításaiban. Keményt azonban e mély értelmű rajzok mögött is nemzetének sorsa foglalkoztatta, azért érezte, hogy Angliának merész politikája az európai államok új rendezését készíti elő. Mennyi biztatás rejlett a letiprott nemzet számára Keménynek abban a gondolatában, hogy «az eszmék, melyek leveretnek, többnyire megbosszulják magukat azokon, kik rajtok nem eszmék által diadalmaskodtak!»

Legállandóbb érdeklődéssel tért vissza Kemény hirlapi czikkeiben az osztrák birodalom belügyi kérdéseire s minden alkalmat megragadt, hogy a Bach-rendszernek nemzetrontó törekvéseit leleplezze. Majd Erdélynek három nagy fiát dicsőítette, kik Erdély jövőjét nem tudták elválasztani az uniótól; majd a bécsi lapokkal vitatkozott, melyek német telepésekkel akarták Magyarországot elárasztani; majd a magyar politikai nemzetiségnek, Magyarország állami egységének erejét bizonyította. Mindez tiltakozás volt Magyarország szétdarabolása, a németesítés s a túlhajtott birodalmi központosítás ellen. A birodalmi egység rajongóinak szólt az a komoly figyelmeztetés is, hogy a XIX. században nehezebb politikai nemzetiséget teremteni, mint a középkorban s a ki az állam egységét növelni akarja, legalább a nyelvféltékenységre ne adjon alkalmat. A nemzeti követeléseket jelezte Kemény, mikor a forradalom után írt röpiratok szellemét azért dicséri, mert «mindenik kiindulási pontja, a conditio sine qua non: a nemzetiség; mindenik térköre: Magyarország integritása; mindenik alkotmányos non plus ultra-ja: országgyűlés; mindenik sibbolet-h-je: beligazgatás.»

A nemzeti jogok kivívásához szükségesnek tartotta Kemény a magyar társadalmi erők összegyűjtését. Széchenyi szellemét

idézgette, hogy nemzetének lelkétől távol tartsa a vakmerész elbizakodást s a gyáva kétségbeesést. Itt kapcsolódott társadalmi eszméihez a magyar nyelv és irodalom tisztelete. Bántotta, hogy aristokratáink salónjaiban idegen hangok ütik meg lelkét, holott a nemzetiségnek teste az élőszó. Még nagyobb érték volt szemében a leírt gondolat s majd az irodalmi mozgalmaknak az állami életre gyakorolt hatását fejtegette, majd az elnyomott nemzetnek egyetlen kincsét kötötte lelkére: a történetét, mely «dicsőség a múltban, oktatás a jelen bonyodalmai közt, jog és kezesség a jövőre nézve».

A névtelen cikkekben szétszórt eszmék egységes politikai felfogás elemei. Kemény azonban nyiltabban s határozottabban akarta e szellemi egységet kiemelni, ezért határozta el, hogy cikkeit külön röpiratba foglalva saját neve alatt bocsátja a közönség elé. Tulajdonképen ez az eredete a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratnak.¹ Kemény körülbelül 1851 júniusában láthatott a munka megírásához, minthogy még június elején írt hírlapi dolgozatait is felhasználta, a *Pesti Napló* pedig aug. 9-én adott hírt a könyv megjelenéséről.

Mint fentebb kimutattam, a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratnak körülbelül harmadrészét a *Pesti Napló*-ban megjelent cikkek teszik ki. Az összeillesztés nyomot hagyott a szerkezeten s tekervényessé tette a gondolatmenetet. A röpirat első része, Széchenyi reformátori pályájának igazolása, mintha a döblingi magány rémeit, a kínzó önvádakat czáfolná, melyeket Kemény bizonyára Széchenyinek Tasner Antalhoz írt leveleiből ismert.² Itt minden adat a régi korhadtt állapotok tarthatatlanságát bizonyítja s a reformok megindításáért Széchenyivel együtt viselik a felelősséget a nyelvújítás s az európai alkotmányos eszmék, melyek már Széchenyi fellépte előtt támadták meg a magyar feudális es aristokratikus jogrendszert. Kemény még a magyar forradalomban is elismeri a birodalmi s európai viszonyoknak, főképp a februári napoknak hatását s oly tárgyiaságra emelkedik Kossuthtal szemben,

¹ Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. Pest, 1851. Heckenast sajátja. 1—204. l.

² Majláth Béla: *Gr. Széchenyi István levelei*. III. 1891. 630—642. l.

minőt a *Forradalom után* című munkájában hasztalan keresnénk. Legfőbb mentsége Széchenyi számára az a hatalmas politikai terv, melylyel Széchenyi Ausztriát s benne a magyar nemzetet szemelte ki közvetítőnek Kelet és Nyugat között. E messzeható gondolattal jut Kemény a multból a jelenbe, a mennyiben a forradalom után ő is Széchenyi nyomdokain állapítja meg Ausztriának s a magyar nemzetnek világtörténeti hivatását.

Széchenyinek politikai elve Kemény röpiratában tárta ki gazdag tartalmát s a változott viszonyok között ily alakot öltött. Az 1848-ik évi forradalom óta keleti kérdéssé vált a déli szlávok nemzeti törekvése s Törökország bomlása. Ausztria belső nyugalmát, fényes jövőjét tenné kockára, ha elnézné, hogy Konstantinápolyban akár az angol, akár az orosz befolyás vesse meg lábát. Az ő hivatása a nyugati műveltséget Keleten közvetíteni; ez egyúttal életbe vágó érdeke is, mert minden erő, melyet meg nem nyer, idővel ellene fordul. Azonban Ausztria csak úgy tudja nagy feladatát megoldani, ha a germánság és szlávtság összeütkezését nem idézi elő. Ennek egyetlen feltétele a magyar politikai nemzetiség erősítése s Magyarországnak akkora autonómiája, mennyi az osztrák birodalom egységét nem zavarná meg. Ennek a nagyarányú politikai tervnek függelékei Kemény röpiratának második felében a telepítésekről, a politikai nemzetiségről s a magyar társadalom kötelességeiről szóló értekezések, melyeket a magyar olvasó közönség már a *Pesti Naplóból* ismert.

Kemény röpirata hirlapi czikkeinek betetőzése. Eszméinek jelentőséget a gazdag történeti háttér, irányt a magas európai szempontok adtak, legnagyobb tiszteletet a pártok fölé emelkedett nemzeti érzés szerzett. A *Forradalom után* című röpiratban még ki-kitört az egykori békepárti képviselő keserősége, azonban az 1851-ik évi *Pesti Napló*ban s a *Még egy szó a forradalom utánban* elhallgat a pártember gyanúja és szemrehányása. Kérdés, vajjon Széchenyinek rettenetes vezeklése hatott-e Kemény kedélyére, vagy a bécsi ministerium lelketlen politikája változtatta meg történeti felfogását, annyi azonban bizonyos, hogy 1851-ik évi dolgozataiban Széchenyi tisztelete nagyobb bensőséggel s kevesebb szenvedéllyel nyilatkozott.

Kemény támadásainak célpontja ekkor már egyedül az önkényuralom. Hírlapi cikkeiből s röpiratából egy nagy nemzeti politika körvonalai bontakoznak ki, melyben méltó kifejezésre jutott a letiprott nemzet önérzete. Nincs itt semmi jogfeladás, annál több a kritika s a jogos követelés. Látszólag inkább eltért Kemény 1848-ik évi álláspontjától európai politikájában s úgy tetszett, mintha a német-magyar szövetségnek s a panslavismus letörésének gondolatát elejtette volna. Mikor azonban Ausztria épen Oroszországra támaszkodva biztosította Németországban hatalmi állását, elég merészség volt Keménytől rámutatni a keleti kérdésre s az osztrák és orosz érdekek ellentétére.

Különösen megfelelt a kor jellemének az a mód, a hogyan Kemény kifejtette eszméit. Erkölesi bátorsága annyi óvatossággal, nagy tudása annyi ügyes fogással egyesült, mintha írói egyéniségében a régi erdélyi politika hagyományai éledtek volna fel. Mindez az önkényuralmat sokkal inkább zavarba hozta, mint a szenvedélyek görögtüze. A rendőrség kémtekin-tete eltévedt a történeti s bölcséleti eszmék útvesztőjében, míg a közönség egy-egy érdekesebb kilátásnál vágyakozva tekintett végig nemzeti eszményeinek gazdag birodalmán.

A magyar társadalom Kemény Zsigmondnak publicistai munkásságáról sokkal egységesebb véleményt alkotott 1851-ben, mint 1850-ben. Még a conservatív *Magyar Hírlap* is, bár óvatosan, rokonérzéssel nyilatkozott róla, mikor a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratot ismertette.¹ Annál inkább sértette az önkényuralom gőgjét a szellemes kritika, mely mind határozottabban szólalt meg Kemény Zsigmond hírlapi cikkeiben s röpiratában. A kormány főképp a *Pesti Napló*ban akart mindenáron gátat vetni az alkotmányos szellemnek s 1851 augusztusában Bánffy szerkesztőt majd minden nap a hadi törvényszék elé idézte, hogy a lap betiltásához szükséges elmarasztaló ítéletet kiesikarhassa. Mikor a polgári hatóság a hadi törvényszékkel nem ért czélt, túltette magát minden jogon, minden rendeleten s szept. 6-án Császár Ferenczet a *Pesti Napló* iránya miatt megfosztotta tulajdonjogától, Bánffy he-

¹ *Magyar Hírlap*. 1851. 535. (aug. 14.) szám.

lyett pedig Récsy Emil egyetemi tanárt nevezte ki szerkesztővé.¹ Ezek után Kemény Zsigmond barátjával, Csengeryvel együtt visszavonult a *Pesti Naplótól*, általában a hirlapirodalomtól. A kormány egy időre megakadályozhatta a szabadabb véleménynyilvánítást, de erőszakosságával csak növelte az alkotmányos küzdelem tekintélyét.

Kemény Zsigmond hirlapi cikkei s röpiratai sem maradtak hatástalanok. Az erőszaknak lényegéhez tartozik csalhatatlanságának tudata s bizonyára könnyebb a hajókötelet a tú fokán keresztülhúzni, mint az önhitt hatalmat saját erejének határaitól meggyőzni. Ábrándnál is több lett volna az a hit, hogy az egykori magyar ellenzeki hirlapíró megállíthatja az önkényuralmat végzetes útján, mikor Schwarzenberg herceg sikereinek tetőpontján állott s diplomatai bűvészkedésével egész Európát elkápráztatta. Kemény Zsigmond eszméi csak az állami szerencsétlenségeknek hosszú során keresztül nyerhettek bebocsátást a kormánykörök termeibe. Politikai dolgozatai egyelőre a nemzeti köztudatban készítették elő a korszakos eseményeket s a rémuralom korának magyar társadalma bennük ismerte meg a nemzeti politikának irodalmi vezérét.

PAPP FERENCZ.

¹ Csengery Antal: *Összegyűjtött munkái*. V. 1884. 442., 443. l.

TATÁR FOGLYOK TÁBORÁBAN.¹

Török-tatár harcosokat vetett hozzánk a háború forgátaga. Sok ezernyi tömegét annak a harcoló elemnek, mely főleg Kárpátunk ércfalazatánál omlott össze és a mely messze föld- és világrészek százféle fajzatával került legközelebbi közeliünkbe. Két nagy csoportban nyert a mohammedán hadifoglyok nagy serege birodalmunkban elhelyezést. Az egyik, a kisebbik rész, az Esztergom melletti Kenyérmező-táborban találta meg barakkokban otthonát, a nagyobbik tömeg, ez idő szerint körülbelül harmincezer ember, a csehországi Éger mellett ütött majdnem városnyi terjedelmű tanyát. Akár egy-egy katonaváros, a megfelelő közigazgatással és a szükséges berendezésekkel. A kenyérmezői lankákon és az égeri völgykatlan közelében gyűjtötték egybe azokat a mohammedán vallású és tatár nyelvű hadifoglyokat, a kik az európai Oroszország legnyugotjától az ázsiai tatár területek legszélső keletjéig alkotják a tatárságnak szakadozott és csak nagyobb foltokban tömörülő sokadalmát. A legközelebbi nyugotról krimiek és kaukázusiak, a legtávolabbi keletről türkmének és altájaiak, maguk közzé ékelvén kazáni, nogáji, miser, baskir és csuvas tájszólásokon beszélő törzseket. Mily gazdag különbözőségei a kaukázusi és mongoloid ember-typusoknak és mily nyelvtörténeti becsű megőrzői részben még ismeretlen nyelvi és népismertető anyagok életeleven forrásainak. A közelünkbe kerülő nyelványáknak nem volt szabad kiaknázatlanul maradniok. Emberi erőnk-től, főleg pedig időnk-től telhetőleg fogtunk munkához, hogy

¹ Jelentés a mohamedán fogoly-táborokban végzett tanulmányokról. Felolvastattatott a M. Tud. Akadémia 1916. évi január hó 3-ikán tartott osztály-ülésén.

első sorban oly nyelvi és néprajzi anyagnak juthassunk birto-
kába, mely eddigi ismeretünk köréig még nem jutott el és a
milyenekről csak hézagos és kevésbé megbízható feljegyzések
alapján lehetett valamelyes tudomásunk.

Az elmúlt év tavaszán, háborús időszakunk tizedik hónap-
jában indultak meg nyelvvizsgáló tanulmányaink. A kenyér-
mezei fogolytáborban főleg krimiek és Kazán vidékebeliek kerül-
tek együvé és mint a nyugoti törökséghez legközelebb állókat,
mindenekelőtt a krimi tatárságot vontuk be elsőkül nyelvbeli
vizsgálódásaink körébe. Annál is inkább, mert ez a nyelvterület
még az orosz tudományosság részéről is legkevésbé volt kiak-
názva és még kevésbé voltak megállapítva azoknak a nyelv-
járási eltéréseknek hang- és szókincsbeli sajátosságai, melyek
a tulajdonképeni krimséget a tengermentén végighúzó és az
északibb területeken lakó krimi-nogájok nyelvétől megkülön-
böztetik. Külön szigetje van a Tarkan-hegység köré csoporto-
suló tarkáni nyelvjárásnak. És bár nyelvi hatása alatt az euró-
pai törökség, vagyis az oszmanok irodalmának és culturalis
áramlatának, a krimi területek szétszóródott népélete jobbra
még megőrizte nyelve dialectikus sajátosságait és államéleti
multja népköltési hagyományait. A krimi törökségnek mai na-
pig már alig van külön irodalmi élete. Az iskolázottak, az ol-
vasni tudók a stambuli művelődés felé hajlanak, az oszmanok
irodalmával táplálkoznak és lelki szükségletük is bosporusi
forrásokból nyeri kielégítést, a minthogy irodalmi intellec-
tusnak alig van a nagy krimségben valamelyes nyoma és az
islam művelődés áramlatai a félsziget bársonyos fűvényébe
fulladoznak. Bakcsi-szeraj ékessége aláhanyatlott és a tatár
khánok residentiája orosz fürdőzőknek nyújtja múltó örömeit.
Csak népi életében és népies nyelvében él még a krimi törökség
és főleg népköltészetében van még szellemi életének némi
nyilatkozása. A krimi törökség két főtájszólását, melyeket
főkép hangtani eltérések jellemzetessége különít el egymástól,
gazdag népköltési anyagban sikerült összeállítanom. Több
százra menő népdalban, melynek hol *jir*, hol *džir* a neve, nyer
a tatár néplélek költői képzelete színes kifejezést és míg a szoro-
sabb értelemben vett krimi törökség inkább lyrai hangulatok
felé hajlik, addig a nogáji tatár, főleg pedig a tarkáni dialectus,

a rabló romantika elbeszélő hagyományain táplálkozik. A tatár tör és kés, a *kama* meg a *bičak*, állandó motivuma a rabló-énekeknek és a vitézi daloknak. Nem egy ily legendássá tett hősnek maradt meg a népi emlékezete és a tatár szegény-legények erőszakos és gyökeres kipusztítása az énekek megmaradt emlékeit és egységessé váló alakulásait is meghalaványította. Közszájon élő énekeik inkább a jelenkor eseményein élőködnék.

Szinte megható közvetlenséggel zokogják el lelki fájdalmaik kétségekben vergődő keserűségeit, mely nemzeti ösztönökkel és belső meggyőződésükkel ellentétes vészfergetegbe sodorta islam voltukba is belemarkoló felfogásukat. Háborús költészetnek nyíladoztak vértől pirosuló rózsái. A krimi virágligetek és gyümölcsöskertek édes-bús melódiái, melyeket phonogramm-hengerek viaszkaiban is sikerült megörökítenünk, harzi viaskodások panaszaikhoz símulnak és az esztergomi fogoly-otthon magyar hangú lankái tatárszavú énekek síró sóhajait hangozzák vissza. Hazai elnevezések hangzatossága és a magyar föld fogalma vonul az idegenbe szakadt keleti népspsychének esengéseibe és a hódoló meglepődöttség szavaival csodálják a magyar kard és a magyar erő harcok edzette csillogását.

Krakkó útja kő utczája,
egekig tör erős vára,
magyar erő zúdult felénk,
aczel karnak aczel kardja.

Vasút gépje kenve-fenve,
a sok koci összekötvé,
így jutottunk magyar földre,
Esztergomba foglyul ejtve.

Gyenge ágként szakadtunk el,
sírva-ríva búcsúztunk el,
magyar földön lesz-e vajon
fejfa a mi sírhantunkon.

Polkonnik volt a vezérünk,
patakká folyt piros vérünk,
Kárpát sötét hegyei közt,
egyre fogyott bús életünk.

Ne sírj apám, ne sírj anyám,
magyar föld lett fogoly hazám.

Ez volt a kesergő nótája a poéta hajlandóságú Iszának és Dervis Musztafának, a kenyérmezei tábor két dalos kedvű foglyának. És míg fájó dalaikba a véres jelennek sajtó sebei nyilallnak bele, addig ősrégi mondáikkal és khani idők regéivel a távol multak emlékein boronganak. A bátor Csora legendáját jegyezgeti szöveggyűjtő tollam és egy «Etele» nevű fejedlem emlékezetére tapad rá a figyelmem.

A krimi népmondák nem egyikének van meg a maga történelmi háttere. A khanok nagy korának történelmi harczi legendák népiességének váltak nemzeti emlékeivé és a multak harczi eseményei egy-egy mondai hősnek a nevéhez fűződnek. Csora, a krimi legenda bátor leventéje, a khani uralom harcziainak egyik vitézljő vezetője és természetfeletti erőknék birtokában, a «bátor»-oknak nevezett csapatjával folytatja csodákban bővelkedő küzdelmét. Harczi bolyongásaiban és csatái küzdelmeiben egy idegen országba, a hazájával határos birodalomba jut el, *Etele khán* udvarába, oltalmat és segédelmet keresendő. A monda egyébként népmesei motivumokkal van átszőve és népdalokká lett énekekkel tarkítva, melyeket kobzaik kíséretében mai nap is énekelgetnek.

Népmeséiknek, az úgynevezett *ekejet*-eknek szintén sikerült színe-javát lejegyezgetnem. Mythikus időkbeli szövevények bonyolulnak az efajta néphagyományaikban és az európai mesekincsnek nem egy érdekes szála bogozódik a krimi tatárok mondavilágában. Khani királyfiúk, *sehzádek* indulnak mesebeli országútjokra és Tündér Ilonák kertjének csodafájánál tatár Árgyilusok állanak három éjszakán át virrasztó őrséget. Szótári anyag összeállítására adnak dús alkalmat a tartalmilag is érdekes szövegek bőségesen. Közöttük nem egy oly eddigelé ismeretlen adalék, mely egyes magyar szavaink homályos eredetére vet felderítő napvilágot. És meg-megpihenvén az anyaggyűjtés fárasztó munkájában, áhítatos figyelemmel hallgatjuk fogoly munkatársaink hazájokbeli élményeit, harczi üzenésök kesergő elpanaszolását és fogságba jutásuknak krónikázó leírását. És szinte lesve várják dal-felvevő phonogramgépünket. Alkonyodó napvilágnál esendülnek meg dalaik esbánatosan rezzen meg a hangjok, ha az otthonhagyottak emlékezetét sírja el az énekük és a szeretteik után való epekedést

kesergik el a nótáik. Fátyolossá lesz a tekintetük és nehéz sóhajaik szállanak el felé, krimi otthonjuk meghitt hajlékaiba. Majd hirtelenül talpra ugranak és sajátos táncmelódiájuk tempósabb rhythmusára illegetve lépegetnek és fokozódó szilaj-sággal járnak és dudorászszak nemzeti tánczaiknak szavak nélküli ütemeit. Szinte sírva vigadnak és vigadván sírnak.

Másfél hónapi munkálkodás után az égeri foglytáborban folytattam anyaggyűjtő tanulmányaimat. Reménykedő várakozással igyekeztem az új táborba, hogy nyári szabadságidőm két hónapját a kenyérmezeinél jóval népesebb területeken tölthessem. Egy színesen gazdag tatár birodalomnak nyelvi tárházakkal bővelkedő csarnokai nyitlak meg előttem. A széles utczákká sorakozó barakkok más-más tatár-törzseknek váltak csendes hajlékaivá és a mongolos arczuak ezernyi sokadalma iszlam ritusok keretében nyerte nyugodalmas elhelyezését. Az égeri táborban csakis mohammedán vallású foglyoknak volt helyök. Krimi harc-osok a kazániai szomszedságába kerültek, miser törzsek a baskirok mellé, kaukázusi népek külön barakkokban és a különböző guberniumbeli tájzsolások katonai beosztások szerint összecsoportosítva. A katonaruhák egyformaságában tengernyi területek sokadalma lappangott és Ázsia ember-typusai mintha egyetlenegy nyájja keveredtek volna egybe. Csak egyes csoportozatok *fez* viselete adott némi mohammedános színezetet a szürke ruházatú embertömegnek. A törökös *fez* után valamennyien áhítottak, mintha csak ebben látták volna iszlam érzelmüknek külsőségeiben is nyilatkozó symbolumát. És ha megcsendült a tábori imám «ezáa»-ra hívó szózata, törzsekbeli különbözőségek, typusokbeli eltérések egyetlenegy nyájja, iszlam közösséggé tömörültek össze, hálákat adandó a háború és béke urának, a kalifatusi szentségek mennybéli hatalmasságának. Mert egy díszesen felépített és a kellő ritualékkal ellátott *dsámi* hirdeti az iszlam hit követőinek, hogy ellenséges területeken is baráti bánásmód jutott osztályrészö-kül, és ha előzetes tudtuk és meggyőződéses hajlandóságuk ellenére vezényelték is őket hegyek övezte határainkra, kellő megértéssel és jóindulatú bánásmóddal enyhítenek keserű sorsukon. Hálás megnyugvással törődtek immár a megváltozhatatlan «Kismet» végzetszerű intézkedéseibe. Még leg-

nehezebben a kaukázusiak, a nemzeti uniformisaikban kivételes helyzetekbe jutott «kumuk», «avar», «osszét» és «gruz» törzsekbeli daliák. Daczos elszántsággal túrik szabad rabságukat és gőgös önhittséggel kerülik a velök csak vallásilag közös sorsosaikat. A szent háború dsihádi sikolya különben sem hatott el hozzájuk.

Krimi gyűjtésemnek bőségesen folytathattam több irányú kiegészítését. Az esztergomiénál jóval értékesebb emberanyag még belső életük intellectusához is közelebb vezetett, leküzdésre bírván egyes előítéleteket és bizalmat ébresztvén bennök az ő culturalis ügyeiknek is hasznára válható tudományos törekvéseink iránt. Naplószerű feljegyzéseiket tették előttem hozzáférhetőkké, eléggé meg nem becsülhető adalékait lelki életet élő iszlam és tatár voltak faji és vallási tudatosságának. Mily keserű kifakadásai e naplódörekékek az üldözött fajiság veszélyeztetett voltának és mily gyűlölséges kitörései vallási szabadságaik szolgálai gúzsokba való kötözöttségének. «Hisz orosz földön, egykor a mi földünkön — panaszolják jegyzeteik — a tatár elnevezés szinte ellentétese lett az ember fogalmának és jaj nekünk, ha emberi voltunkat tatár voltunkkal akarnók bizonyítgatni.» Mirzák ivadéka juttatta hozzám a félős kézzel leírott feljegyzéseket.

Ha az orosz államhatalom közelsége meg bénította is a krimbeli törzsek nemzeti tudatosságát és vallásbeli összetartozásukat, annál szilajabban lobogott a kazáni tatár törzs régóta ébredező nationalismusa. Tatár culturájukban a legfejlettebbek, szellemi képességeikben a legmagasabban állók, még az oszmán közösség felébresztésére is irányítólag hatottak. Részben nyelvüknek purista irányban való kíművelésével, részben pedig irodalmi életüknek nemzetivé való kifinomodásával. Hisz a tatárság nagy egyetemességében, a tifliszi irodalmi központ mellett, főleg a kazániaknak van európai értelemben is számottevő irodalma és népi forrásokból táplálkozó költészete. Gasparinskit nemzeti bárdjukká eszményesítették és Tokajef a tatár irodalom renaissanceának a megteremtője. És bár a nyomása alatt egy féltékenyen őrködő censurának és szibbasztó hatása alatt állampolitikai célokat szolgáló iszlam-ellenes törekvéseknek, első sorban a kazániak teremtettek meg egy nemzeti

tatár irodalmat és ugyancsak ők indítottak meg oly modern keretek közt mozgó culturharczot, mely első sorban a mohamedánság ébredésének szolgálta szent ügyét. A kalifatusi szentségű Stambulig sodródott el culturtörekvéseiknek paniszlamistikus áramlata. Hisz első sorban a kazániak irodalmi mozgalma volt az a termékenyítő erő, mely az oszmán literátusokat tette serkentette és nem egy tehetsége a stambuli írói gárdának nyerte nagy ihletét abból a tatár költészetből, mely a nemzeti ujjáébredés és nyelvpurismus szempontjából a török culturmozgalmaknak vezető motivumává emelkedett.

A kazániakról való folkloristikus ismereteink mégis felette hézagosak. Az eddigi gyűjtések anyaga inkább irodalmi természetű, népköltészetük anyaga jobbra ismeretlen, sőt megfelelő szótári feldolgozásoknak is híjával vagyunk. Annál mohóbban ragadtam meg az alkalmat, mely kazáni tatár foglyok értékesebb elemeihez hozott közelebb és majdnem baráti érintkezésbe a táborbeli tatárközösség oly vezető alakjaival, kik nyelvük irodalmi erejében és faji tulajdonságaik értékességében bizakodva, egy egységes tatár cultura megteremtésén fáradoztak, függetlenül az oszmánoknak szerintök elzagyvult nyelvétől és erősen európai hatás alatt fejlődő irodalmától. És szinte elkábulva rabságukbeli szabadságuktól, némi kis kazáni cultura kezdett előtömörülni monarchiánk egyik csendes kis csücskében. Irodalmi kérdések váltak heves, de szakavatott vitatkozások tárgyává, a nyelvtisztaság fajébredtő problémáin tündöttek és dalmokversenyekben jutalmaztak oly tatárnyelvű poémákat, melyek nemzeti érzéseket a legnemzetibb népnyelven tudtak megszólaltatni. E mellett orosz hazájukbeli megszokottságukhoz alkalmazkodva, lappangva szerkesztett és kézzel írott folyóiratféle került a fogolytábor irodalmi piaczára. *Kicsirek Dzsuvatkics* (A kis vigasztaló) volt a röpke ivernek a neve. Elmélkedés a világháborúról, az európai műveltség felsőbbbségéről és az orosz cultura elmaradottságáról, népek szabadságáról és az iszlam hit jövő kérdéseiről szólt a füzetenként megismétlődő thema, tárczarovatokban ismertetvén az egyesek háborús élményeit, fogságba jutásuk és fogolytáborbeli életüknek hol szomorú, hol derűs episodjait. Állandó rovat volt a szépirodalmi rész, mely hol háborús vonat-

kozású költeményekkel, hol pedig nemzeti tárgyú elbeszélésekkel szórakoztatta olvasni tudó közönségének fogékony kis körét. Az egyik költemény, mely *Asszonyok kesergése* czímen jelent meg, különösebb hatással volt olvasóira és hallgatóira. Kesergően panaszos volt a melodiája, vágyakozóan epedő a refrainje és szem alig maradt szárazon, ha chorusban szólalt meg az otthon maradt asszonyok síró-rivó fohásza.

*Jalta felől szél fujdogál,
vihar dúl a tengerpartnál,
hajam a szél lobogtatja:
szegény uram mély sóhaja.*

*Esik eső áradatos,
fákat áztat, földeket mos,
mintha folyam hömpölyögne;
szegény uram véres könnye.*

*Bakcsi-szerái kertje alatt
fülemüle zokszót hallat,
szivem tépi bús panasza;
szegény uram hívó szava.*

*Jer, én uram, várván várlak,
éjjel-nappal hívogatlak,
gyenge karom lesz altatód,
hosszu hajam a takaród.*

A folyóirat alakú füzet, mely mint a leírója trefásan megjegyezte, a fogolytábor «kézi» nyomdájából került ki, csak egy példányban jelent meg és csoportok szerint járt az érdeklődők közt felolvasó útjára. A nyár folyamán öt füzet látta meg a napvilágot, négyet sikerült belőlük megszereznem. Kezemhez jutott egy naplótöredék is, melyet szemlélődő írója inkább csak maga-magának jegyeztetett, mint mások okulására. Ime kivonatos és csak nagyjából való ismertetése.

«Reánk tatárookra nézve kötelező természetű a katonászkodás. Különös elbánásban nemcsak hogy nem részesítettek bennünket, hanem szolgálatunk ideje alatt nem egyszer történt meg velünk mohammedán hitű katonákkal, hogy saját orosz malitvájukat (imádságukat) imádkoztatták velünk, sőt nem egyszer arra is rákényszerítettek, hogy zászlójuk keresztjét

csókjainkkal illessük. Akadt a tisztjeink közt olyan patprapresik (százados) is, a ki disznóhúst étetett velünk. Holott a négy évi szluzsba (szolgálat) alatt alig volt muzulman katona, a ki vallásunk e tilalmát megszegte volna. Az oroszok az ő iszlam katonáikat saját polkjaik (ezredeik) közé elegyítik. Kivétel csak a krimiek polkja, mely a czárné «jija veliesisztva»-nak áll a szolgálatában, külön fejrevaló viselet különböztetvén meg őket a többi katonaságtól. Ilyen lenézett és sértő megvetéssel való bánásmód mellett vittek bennünket háborúba, úgynevezett «hazánk» védelmi harczára. És míg a világ valamennyi birodalmában az iszlam katonáknak, még a kis Románia iszlam katonáinak is, külön viseletet adnak, addig Russzijában az efféle reánk nézve fontos külsőségekre nemcsak hogy ügyet nem vetnek, hanem bennünket, a mikor csak lehetett, iszlam voltunkból kiforgatni és nevetségessé tenni igyekeztek. Valóban az oroszföldi iszlam katonánál nincs szerencsétlenebb ember a föld hátán. Ulemáinkat megvesztegetik, iskoláinkat még nem tűrik és lelki életünket lehetetlenné teszik. Mikor kitört a háború, bennünket is fegyverek alá vittek. Tizezer keresztyén katona közé legfeljebb két vagy háromszáz iszlamot osztottak be, de hogy kivel kell hadakoznunk, hogy kik a mi ellenségeink, azt a mohammedán katonákkal nem is sejtették. Igaz, hogy az orosz katonák legtöbbsze se tudott sokkal többet. Kezdetben azt hittük, hogy Japán ellen megyünk, majd meg azt rebesgették, hogy csak fegyvergyakorlatokra visznek.

Még két hétig se tartott a tanítás, a gyakorlatozás és már is vonatokba gyömöszöltek bennünket. Az úton gyakori volt a malitva (íma), de molláknak egész idő alatt színét se láttuk. Annál több volt a papaz (pópa), a kik egyre azt hangoztatták előttünk, hogy Allah után Nikalaj a mi második padisáhnk. Mit tehattünk mi szegény tatárok, mikor orosz katonákban is keveset láttam olyat, a ki szívvel-lélekkel és igazi hazaszere-
tetből ment volna a harczterre. Ellenben annál többen gondoltak arra, hogy vajon mikor fog a zavasztok (forradalom) kitörni. És hogy zavargások ki nem törtek, azt a mai napig sem tudom megérteni. Útközben, míg saját földünkön jártunk, elég jó bánásmódban és ellátásban volt részünk. De már közeledőben az ellenség területéhez, egyre azt hangoztatták előttünk, hogy

ezután majd csak azt eszünk, a mit találunk. Egy Tarnopol nevű városhoz voltunk közeledőben, mikor tudtukra adták, hogy Ausztria ellen megyünk harcza. Három napig tartó ütközetben volt részünk, az ellenséget visszavetettük, de enni valónk csak az volt, a mit a szegény parasztoktól erőszakkal el tudtunk venni. Ökröket raboltunk, de a papiroson száztíz rubelt fizettünk darabjáért. Itt láttam először osztrák és magyar katonákat, mint a mi foglyainkat. Megbámultuk ruházatuk jóságát és tisztaságát, a hátukon levő zsákokból kést, villát, ételnek való edényt, fogkeféket szedtünk elő, sőt itt-ott rummal megtöltött üvegeket is. Nagyon tetszett gazdag felszerelésük és mondogattuk egymásnak, hogy úgy látszik az ellenfél országa egyébre se költ, mint csak a katonákra. Annál is inkább, mert azt tapasztaltuk, hogy a Galitsijában lakó ruszin (ruthén) nép ép oly nyomorúságosan él és kinlódik, mint akár az oroszországi chachol (paraszt). Bejebb menve nem annyira az osztrákokkal, mint a zsidókkal voltak nagy harcaink. A hol egy zsidó házat csak láttunk, azt legott kiraboltuk és felgyújtottuk; szegény élve maradottak azt se tudták, hogy mi történik velök. Tisztjeink a mi értékes tárgyat csak találtak, hónuk alá szedték és lóra rakták. Úgy festettek, mint a kik egyik helyről a másikra akarnának költözködni. Lvovnál (Lemberg) erősebbekké váltak a harcok. Az ágyúk úgy bömböltek és a fegyverek úgy ropogtak, hogy a föld is megrengett belé. Azt se tudtuk, hogy orosz ágyú szól-e, vagy osztrák.

Közben pedig azzal rémítgettek bennünket, hogy az osztrákok mind megölik a foglyaikat. Később nemcsak arról győződünk meg, hogy e híresztelés valótlan, hanem volt alkalmunk látni, hogy míg mi a saját sebesültjeinket alig takarhattuk be valami rongyfélékkel, addig az ellenfél még az ellenség sebesültjeit is finom takarókkal takargatja le és puha helyekre fekteti. Oly takaróik voltak, hogy mi még odahaza se láttunk olyanokat. Szinte megnyugodtunk, hogy mégsem lehet olyan vad az ellenségünk. Ismét csak előbbre mentünk, de bizony néha három meg öt nap is elmúlt a nélkül, hogy élelemhez jutottunk volna. Kénytelenek voltunk vele, hát raboltunk enni valót, főleg kenyeret, a hol csak találtunk. Eleséghezó szekereink a nagy sárban nem követhettek bennünket és így

sótalanul, zsirtalanul ettük a krumplit. El-eltűnődtünk magunkban és e tündéseinkben orosz bajtársainkkal egyek voltunk, hogy mit tett értünk a mi hazánk és hogy tartozunk-e vérünkkel annak a hazának, mely nem úgy bánik velünk, mint gyermekeivel. Szabad népek a hazájukért harcolnak, mi pedig csak egyesek érdekeiért. Nem egyszer kérdeztük jobb indulatú tisztjeinktől, hogy mikor lesz már vége az öldöklésnek. Azzal nyugtattak meg bennünket, hogy az ellenfél már kimerülőben van, enni valója már alig akad, rövidesen meg kell adniok magukat. Egyelőre azonban tovább meneteltünk és Jarislaunál, hol hét napon át alig volt valami enni valónk, foglyul ejtettek bennünket. Fogoly-voltunk első napjaiban úgyszólván csak káposztalevéllal és nyers krumplival táplálkoztunk. Legalább nem éhezünk. És minél beljebb kerültünk a magyar határ felé, annál inkább javult nyomorúságos sorsunk. A falvak lakói kenyerüket osztották meg velünk, az ellenfél tisztjei pedig dohányozni valóval láttak el bennünket. Meglepetve láttuk, hogy nemcsak a tisztek, hanem a közlegények is emberségesek és oly bánásmódban volt részünk, a milyenben odahaza még kisebb tisztjeink is alig részesültek. A fogolytáborunkban megtaláltuk végre mind testi, mind lehetőleg lelki nyugalomunkat is. Ételféléknek bővében vagyunk, ruházatunkról gondoskodnak és nyugságunk annyira teljes, hogy saját hazánkban békeidőket sem éltünk át nyugodtabban. Mily lelkesültség vett rajtunk erőt, midőn szép mecsetünk megépülvén, a müezzin alakja jelent meg a minarén. Hátatelt szívvel mondtuk el imáinkat, belefoglalván mindazok megemléztését, a kik sorsukat kezeikben tartják».

A napló és ujságcikkek többi érdekességei hadd maradjanak a tatár szövegek nyelvi eredetiségében, mint megfelelő kiegészítői a gyűjtött és gyűjtendő nyelvények sokféleségének, a csin nevű népdaloknak és fogoly ajkáról ellesett egyéb népköltési adalékoknak. A kazáni tatárok népköltészete, irodalmi értékességök tekintetében is, messze meghaladja a krimi és Volga vidékbeli tatárság népirodalmi termékeit. Dalaik szinte kifogyhatatlanok, mondáik és meséik színesek és néprajzi értékességben párjukat ritkítók. És míg a krimi dalok és énekek játszi elevenséggel éneklék múltó természetű érzelmeiket,

addig a kazáni nóták megannyija egy-egy komolyabb gondolatnak válik költőileg kiépített keretévé. A krimi tatár múlatozva, a kazáni pedig gondolkozva énekel. A mint hogy egy-egy mélyebb gondolat rejtőzik azokban a legendaszerű mondákban is, melyek a kazánság történeti multjának őrzik a hagyományait. Népmondáiban fájának egyes hőseit, népmeséiben pedig hőseinek csodás cselekedeteit ünnepli. Mindezt pedig oly tudatossá és erőttől duzzadóvá kiépített nyelven, mely dialectusának irodalmi nyelvvé való megállapodottságot adott. És szinte mesteri formában sikerült a *Fehér farkas (Ak-buri)* legendáját írásba foglaltatnom, melynek mythikus értékű tartalma a népnyelvi szöveg stílusbeli remeklésével vetekedik.

A kazáni Veliof segédkezett legtöbbet szöveggyűjtő munkámban. Az ő és több társának buzgólkodása tette első sorban lehetővé, hogy oly nyelvi anyagnak juthattam birtokába, melynek alapján a Kazán vidéki dialectusnak, mind nyelvleírás mind szókincs tekintetében, eddigi ismereteinknél jóval kiemertőbb feldolgozása várható.

Az égeri fogolytábor kiváló műveltségű és tudományos törekvéseinket a legmesszebbmenő jóakarattal támogató parancsnoka, Smieth Antal tábornok úr, külön hajlékot bocsátott a tudományos kutatás rendelkezésére. A «Sanitäts-Barakk» több szobás különítményében ép megérkezésem napján, július hó közepén helyezkedtek el a bécsi egyetem anthropológusai, kik Pöch Rudolf egyetemi tanár vezetése mellett embertani mérésekkel kezdtek foglalkozni. E barakk egyik helyisége a tatár nyelvi kutatásoknak adott megfelelő hajlékot. És majdnem másfél hónapi idő alatt, nap-nap után, rendre sorakoztak a kisebb csoportokba osztott és e célra kiválogatott tatár foglyok, hogy a tudományos méréseknek, meg a különböző szempontú felvételeknek anyagul szolgálhassanak. Bővében voltunk a kiválogatni valóknak, mind a nyelvi anyag, mind az anthropologiailag érdekes embertypusok szempontjából. Itt verődtek össze az égeri Tatárország összes kiválogatottjai és asztalaink előtt sorakoztak a hadiszolgálatra kényszerített tatár törzseknek nyelvben és typusban egymástól eltérő csoportozatai. Önkéntes zsoldosokul csak egy-két kaukázusi törzs, meg néhány türkmén alak volt található. Eleinte kissé idegenkedve

és húzódozva állták a méréseket és sehogyse találták meg a magyarázatját a tudós foglalkozás eme különösen aprólékoskodó módjának. Voltak, a kik féltékenységből akadékoskodtak, de a legtöbbje szemérmes tartózkodással átallotta testöknek különböző szempontból való vizsgálgatását. És szinte lázadoztak, mikor a fejek gipszezésére került a sor. Annál is inkább, mert a gipszboríték leválasztásakor nem egynek ragadt oda a fele bajusza, vagy amúgy is gyér szőrzetű szakállá. Kártalanításukról kellett gondoskodni meg bizalomkeltésről, melynek aztán meg is volt a foganatja.

Az egymást kiegészítő munkálatok egy napján egy különösebb tatár típusra terelődött a figyelmünk. Egy zömök testalkatú, jobbára alacsony vagy középtermetű, túlnyomóan szőkés és kézbe játszó szemű népfaj jelent meg a mérőasztalok és eszközök előtt. A kaukázusiakon kívül úgyszólván az egyetlen csoportozat, mely nem volt mongolos vonású, ritkás arczsőrzetű és sárgásan barna színű. Megannyija «miser»-nek, itt-ott «tipter»-nek vallotta magát. Legott hozzáláttam e külső megjelenésében is érdekes néptörzsnek nyelvi kiaknázásához. Hisz nyelvükről és egyáltalán népi életükről felette hézagosak eddigi ismereteink és maga a miser szó is több ízben foglalkoztatta magyar szempontból kutató tudósainkat. Mintha a «megyer» szónak lappangana benne nyelvi megfelelője. A jobbára csak kereskedéssel, iparral pedig egyáltalában nem foglalkozó miserek egységes területeken nem igen tartózkodnak. Legfőképp a szimbirszki, penzai, szaratovi, számárai és a tambovi kormányzóság a hazájok, de legnagyobb számban és legtömörebben, saját bevallásaik szerint, Nizsnij-Nowgorodban, vagy a hogy ők nevezik, Nisgárdban és Ufa környékén találhatók. És mert az iszlám hit se nagyon köti őket, szívesen el-elvegyülnek oroszok közé, oroszok lakta területekre. Ez a magyarázata, hogy nyelvök egyre jobban oroszosodik, fajuk elnemzetietlenedik és hogy a legköznapiabb fogalmakra is orosz kifejezésekkel és szólásokkal élnek. Nyelvök egyébként főleg hangtani szempontból kelti fel az érdeklődést. A *cs* hang helyett bizonyos vonatkozásokban *cz*-t, a *dzs* helyett *dz*-t és a *j* helyett főképp szó elején *gy*-t ejtenek. Majdnem az egyedüli tatár nyelvűek, a kik a *gy* hangot ki tudják ejteni. A műveltségnek meglehetősen

alacsony fokán állva, hisz az iszlamnak is inkább csak külső-segeit tudják, a tatár közösség eszméi jobbára ismeretlenek előttük és felfogásukban szinte megérthetetlenek.

Hat molla gondoskodik a mohammedán tatárság lelki szükségletéről, kettő krimi eredetű, a többi négy pedig kazáni. És míg az összes törzsek félő tisztelettel fordulnak szellemi vezetőik intelme felé, addig a miserek, a kik a *dzs*-vel beszélő többi tatárságot «lukur»-nak gúnyolják, meg nem értett nem törődöm-séggel siklanak ki a kötelezően előírt ritualék alól. Alig ismerik az imádságaikat és mind személyneveikben, mind a napok és hónapok elnevezésében nem az általános használatú arab, hanem az ő sajátos és nyelvi szempontból felettébb érdekes elnevezéseiket használják. Műveltség és a vele járó vallásos élet dolgában talán csak a türkmének állanak alattuk. E törzsnek táborunkbeli képviselői még a napok elnevezéseivel sincsenek tisztában, életkorukat pedig csak találomra lehetett megállapítani. Arról sem volt fogalmuk, sok más törzsszel egyetemben, hogy ki ellen és miért kellett hadba vonulniok és hogy a földteke melyik tájékára vetette őket sorsuk. Az orosz világot járó miserek, főleg világlátás dolgában, már jóval felvilágosodottabbak. Ismerik országukat és fajrokonaikat és mint értelmes «szataudsik» (kereskedők) ott ütnek tanyát, a hol legjobban boldogulhatnak. Különféle hangszereikhez és a velök való bánáshoz bámulatós ügyességgel értenek. Énekelgető kedvök, pajkosságra hajló természetök szinte kiapadhatatlan és dalaik összejegyezgetésére bőségesen kínálkoztak forrásokul. Főleg azonban akkor, ha dohányra valóról és egyéb ösztökélő módokatokról megtörténtek a kellő gondoskodások. Apróbb, többnyire négy soros dalaikat «gyir»-nak nevezik és ezek tartalmilag is eltérnek a többi tatárságnak inkább melancholiára hajló hangjától. Csak akkor képesek tollba mondani a dalaikat, ha előbb el is éneklük. És áradozva ontják nótáikat, melyek vándorútjaikra is elkísérik őket, Szibírország vásáros falvaiba, az Ak-Idil menti helységekbe, meg-megemlékezvén otthon hagyott kedveseiről és hol mulatságos, hol kesernyés ízű kalandjaikról. Több százra menő miser énekkel gyarapodott a gyűjteményem, megfelelő szótári anyaggal és hangtani sajátosságok feljegyzésével egészítvén ki őket. Népmesei anyagot is sikerült

tőlük összejegyezgetnem, közöttük egyet, melynek tárgya *Jóka-ördöge* mesetárgyával majdnem azonos. Nem kevésbé tanulságos hely- és személynevekbeli kis gyűjteményem. Azokat az iszlam előtti időkre emlékeztető személyneveket és az orosz megjelölésektől eltérő helysegneveket szedegettem össze, melyekből őstörténeti tanulságok vonhatók le és a melyek jórésze már-már kiveszőben van. Jóval jámborabb a japános arezú baskir, kinek otthonról is az a hire van, hogy könnyen felül a tréfának. Afféle rátótija a tatároknak és állandó czéltáblája főleg a tréfakedvelő misereknek. Szó elején *h*-nak mondja az *sz-et*, szó közepén meg *sz-nek* ejti ki a *cs* hangot és azt beszélik róluk, hogy mikor a katonaságnál a jobbat a baltól nem tudták megkülönböztetni, az egyik fülükre szalmát, a másakra meg szénát kötöttek és az orosz na pravo (jobbra) helyett a baskir halam jakka (tatáruul salam jakka: szalmás oldalra), na leva (balra) helyett pedig psem jakka (bičem jakka: szénás oldalra) szókkal dirigálják őket.

Balalajkával jelent meg egy nap egyik miserem. Utána bozontos hajjal és szakállal s maskarás ruházatú külsővel egy második meg egy harmadik és egy tréfás dialogusokkal vegyített népjátékhoz kezdtek, melynek tárgya az otthonukbeli köz-igazgatás és közrend kigúnyolása. Tatár szókat orosz kifejezések váltogattak és hol egy tatár szót értettek félre az oroszok, hol meg egy orosz a tatárok. A csattanója egy-egy megpendülő pénzdarab volt, melyet oroszul is megértettek a tatárok és tatáruul is az oroszok és a mely hol meghozta, hol meg elrontotta a közöttük való békességet. Az énekes refraine-t a balalajka adta hozzá, a megpengetésre váró pénzdarabot pedig a játékukat végig élvező. Kereskedtek mindennel és mindenkivel és alig mult el nap, hogy valami eladni valóval elő ne állottak volna. És csak a bánatos megemlékezés rezgettette meg érzelmeik húrját, el-elmerengvén fogoly sorsuk elhagyatottságán és káma-menti hazájuk elmosódott ködképein.

Ak-idilnek vize csobban,
házikómnak udvaránál,
síró lányok sirdogálnak,
folyó vizek folyásánál.

Sirjad tele a folyókat,
 áradatig ontsad könnyed,
 hátha elhoz onnan messze
 búbánatod, vagy keserved.

Hogy az égeri fogolytáborban gyűjtött folkloristikus anyagnak fonetikai megismerése is lehetővé tétessék, készséggel állottam a bécsi császári Akadémia *Phonogramm-Archívj*-ának rendelkezésére, hogy Pöch tanárral egyetértőleg phonogramm-felvételeket készítsünk a különböző tatár dialectusok egyes nyelvpróbáiról. A szükséges felvevőgépek és készülékek hamarosan megérkeztek és megkezdhattuk a felvételek munkáját. Összesen vagy húsz lemezre mondtunk el részben prózai, részben pedig melodiákkal kísért dalszövegeket, melyekből egyforma rész jutott krimi, kazáni, miser, baskir, nogáj és kumuk nyelvű anyag feljegyzésére. A munka kissé nehezen indult meg, mert nehéz volt az arra való embereket megtalálni, kikben értelmességnek is, éneklőképességnek is egyaránt kellett lennie. E mellett arra kellett állandóan ügyelni, hogy az elénekelt szöveg ne különbözzék a leírttól és hogy éneklés vagy elmondás közben fennakadás ne történjék. A fonetikai gyűjtést, Balassa József tanár segédkezésével, a kenyérmezei táborban is folytattuk, a hova a bécsi Phonogramm-Archiv vezetősége készséggel juttatta el a felvevő apparátusokat. Biztosítottuk magunknak a sokszorosítás alá kerülő lemezek egy-egy eredeti és nyelvi kutatásainknak majdan alapul szolgáló példányát. Csak futólag említtem meg azt a körülbelül kétszáz fényképfelvételt, mely a tábori élet különféle vonatkozásairól és az ott található tatár típusokról készült. Megannyi emléke és néprajzi megörökítése világtörténeti események nálunk lejátszódó episodjainak.

A gyűjtőmunka időközeiben tárgyi, ethnographiai érdekességek kezdtek előttünk kibontakozni. Midőn fegyveres őrei kíséretében beállított hozzánk a céljainkra kiválogatott emberanyag, hol egy ajándéknak szánt, hol egy megvételre kínálkozó emléktárgy került elő a foglyok kezéből, némi kedveskedéskep, jeléül hozzánk való ragaszkodásuknak. Egy-egy naivan érdekes és néprajzilag tanulságos bizonyítéka kézi ügyességük és háziipari foglalkozásuk arravalóságának. Kisebb és nagyobb fadobozok kifaragott tatárházakkal és virágdíszítésekkel, dohány-

és szivarka-szelenczék figurális kivésésekkel és hadi motivumokkal, különféle tatár és orosz fejekbe végződő és rácsavarodó kigyókkal díszített fabotok, stilizált toll- és téntatartók, leleményesen kieszelt evőeszközök és képkeretek, megannyi mesterien kivésott alakzatokkal, orosz, de főképp tatár nyelvű kifaragásokban örökítvén meg a vészes idők vészes emlékezetét, itt-ott oly fokú remeklésével a kéziiparosságnak, mely a művészi becsesség határát kezdte megközelíteni.

Parancsnokló tábornokunk e téren is elő akarván mozdtítani tanulságosnak ígérkező szándékunkat, szabad kezet engedett a fogolytáborban készülő néprajzi és népipari tárgyak összeszerzéséhez. Különbén is már megfelelő műhelyekben voltak egybecsoportosítva a hivatásos mesteremberek, a különféle hünerdzsik. Voltak asztalosok és kovácsmesterek, vászonszövők és ezüstművesek, esztergályosok meg rézöntők és különösen sok kertészember, kik a fogolytábor egy-egy kopár területét rózsaligetekké varázsolták. Mődjukban állott az arra valóknak, hogy hazájukbeli mesterségüket a fogolytáborban is folytathassák és egész negyedje alakult ki a mesterembeli közösségnek, a hol az egyesek kezűgyessége és termelő ereje megfelelő formákat ölthetett. Első sorban a tábor ipari és gazdasági szükségleteit kellett ellátniok. De szabadabb óráikban, vagy ha egyéb foglalatosságuk nem volt, otthonról eltanult megszokásaikat, ősi motivumú tárgyakat véstek, faragtak és festettek és hazájukbeli dísz- és emléktárgyakban tették emlékezetessé szakavatottságuk termékeit. Egymásután kerültek elő a változatosnál-változatosabb játéktárgyak, mozgathatókká faragott és természetes szineikre festett madarak, halak, különféle házi állatok és egyéb népi termékei messze otthonukban megszokott mindennapi foglalkozásaiknak. És szinte hírre vergődtek azok a bravuros ügyességgel összerótt kigyók és krokodilusok, a mint természetes és pompázó szineikben, a hány állat, annyiféleképen megfestve, elevenek módjára tudtak mozgathatókká válni. A tatár kezek különlegességei voltak e színes és elevent játszó készítmények. Mintha a kigyó-cultus ipari örökletei, ősi idők maradványai és hindu befolyások késői folytatásai volnának.

A tatár törzsek majd mindegyikének megvolt a maga kü-

lönleges foglalkozása. A krimiek és kazániaiak fafaragványaikkal ügyeskedtek, a kaukázusiak ezüstből és állati szőrüből készített díztárgyakkal, gyűrűkkel, lánczokkal és egyéb fémtárgyakkal bibelődtek, a baskirok és nogáj-tatárok vászondarabokból tarsolyokat himeztek, a türkmének szalmafonáshoz meg hálók készítéséhez értettek, a paraszti sorban levő ügyesebb kezűek pedig, a mindenesek, házakat, szél- és vizimalmokat, szekereket, szánokat és trojkákat mintáztak. Voltak, a kik gépeket szerkesztettek össze, forgatható fakerekekkel és mozgatható szerkezetekkel. Egy-egy műipari leleményesség szinte hetek és hónapok munkájának volt az eredménye és legalább is úgy örvendeztek neki, mint annak a sok magyar és német nyelvi kifejezésnek, melyeknek betanulásával úgyszólván kérkedtek. Még a festő-foglyok ecsetje és a kőfaragók vésője is megtalálta a maga érvényesülését. Jellemzetes típusokban örökíthették meg, olajjal is, krétarajzzal is, a táborbeli fajiságok egy-egy jellemzetes arczmását és kő helyett fából faragesálták apróbb és nagyobb népalakjaikat. A tatár népízlés geometrikus motivumai ajándéktojásokat szinesítettek művészivé és a fából klomított játékszobrocskák a mykénei cultura ősi alakjaira emlékeztetnek. Egész kis gyűjtemény alakult ki e tárgyakból, melyek a Keleti Akadémia keleti museumában nyerfék végleges elhelyezésüket.

A kiegészítés még folyamatban van, nem különben a phonetikai felvételek és nyelvi anyagok gyűjtésének munkája is, melyet egyelőre csak a téli időszak beállta tudott megakasztani. És szinte kelletlenül hagytam oda, egy időre legalább, több irányú gyűjtögetésem érdekes színterét, kedves emlékezetembe vésvé a fogolytábor keleti pompájú nyelvcsoportozatát és szorgalmas anyaggyűjtőim egyes vezető alakjait. A pihenés óráiban pedig hálára kötelező előzékenységeknek voltam részese. Magyar és osztrák tisztjeink körében nemesak munkám megbeesülését, hanem tudományos fáradozásomat megkönnyítő törekvéseiket is élvezhettem. A fogolytábor talpig emberséges és tudomány-kedvelő parancsnoka, Smieth generalis és a magyar művelt, úri katona megszemélyesítője, Gyertyánffy ezredes, tisztjeikkel és katonáikkal egyetemben kedves otthonunkká varázsolták a tábori élet katonásan fegyelmezett környezetét.

Felette óhajtandó és kívánatos, hogy a megkezdett és alig remélt eredményességgel folytatott munka időnek előtte befejezést ne nyerjen. Oly kivételes és szinte egyetlen egy a világtörténeti alkalom, hogy noha a világírtás szörnyű éveit éljük, még a legkisebb culturfonalat is meg kell ragadnunk, mely nemzeti tudományosságunk leendő feladatait és jövőbeli térfoglalásunk culturalis céljait szolgálja.

KÚNOS IGNÁCZ.

MAGYARORSZÁG HONORATOR-OSZTÁLYAI.

A legujabbkori társadalmak a polgári renden alapulnak. Ez vezeti őket szellemi és gazdasági téren.

Ha a legfelső vezetés némelyiknél még hagyományszerűen a régi nemesi rend embereiből kerül is, azért már a polgári renden fut keresztül az államélet főútjára. És ez a középosztálynak nevezett polgári rend az újkori társadalmak lelke.

A középosztálynak a keretei nem olyan kasztszerűek, mint a nemesi társadalomnál. Származásra nézve helyet adnak a nemesi rend elszegényedett maradékainak, a fölfelé törekvő városi kispolgárnak és a vagyont szerzett parasztnak egyformán.

Talán sehol sem olyan érdekes ennek a középosztálynak a kialakulása, mint Magyarországon.

A francia középosztály teljesen magába olvasztotta a régi nemességet és fölszította a városok polgárságát. Németországban a sok nagyváros kizárólag maga szolgáltatta a középosztály anyagát. Olaszországban szintűgy. Oroszország középosztálya jórészt idegen eredetű.

Magyarországban olyan szűkkörű volt mindig a városi élet, hogy nem tudott anyagot szolgáltatni a középosztálynak. De 1848 után a nemesi rend nagy része elvesztvén vagyonát, hivatal után nézett. Ez volt első magva a magyar középosztálynak. Akkor a német városi elem, az iparos és kereskedő, még annyira kispolgár volt, hogy nem lehetett a középosztály tagjának nevezni sem vagyonánál, sem műveltségénél fogva. Később emelkedett a középosztálynak nevezhető színvonalra a német iparos és a görög kereskedőosztály helyére lepett zsidóságnak egy része. De nagy számszerű tartalmat adott aztán ennek az osztálynak a többnyire német városi elem sok-sok maradéka, a ki a letűnt gentryvel mind a lateiner-pályán versenyzett.

A régi nemességből lefelé, a régi városi kispolgárból fölfelé így alakult ki a magyar középosztály.

Ez a középosztály még sajátos egyoldalúságban szenved. Ma még alig van közte iparos és kereskedő. Ha a középosztály fogalmát valamivel akarná az ember jellemezni, csakis a közép-nagyságú vagyonnal s a közepes, polgári életmóddal lehetne nagy vonásokban körülírni. Háromszobás lakás, második osztály a vasúton, három tál étel délben: ez a magyar középosztály. Ehhez még csak egyet lehetne hozzátenni: a magyar szellemi életnek, a magyar irodalomnak, ujságnak, színháznak teljesen az ő erejéből való fönttartását.

Birtokos magyar középosztály nincsen. A száz katasztrális holdtól ezer holdig terjedő birtokok száma az utolsó, 1895-iki gazdasági összeíráskor mindössze huszonegyszer volt. Ennek jelentékeny része a felső társadalmi rendhez tartozó gentry, és egy másik nagyrésze parasztgazda, nem számítva a külföldi birtokosokat. Iparosunk még volna egynéhány, a ki a középosztályhoz volna számítható, de már kereskedőink származásuknál s gyorsan váltakozó vagyoni és műveltségi helyzetüknél fogva nem tartózkodnak sokáig a középosztály határai között, hanem annak könnyen alája vagy föléje kerülnek. Így a középosztály tartalma minálunk csak a honoratior-osztály számára marad fenn.

Ez a magyar honoratior-osztály teszi tehát egyuttal a magyar középosztályt is. Kétségtelen kár, hogy nincs más középosztályunk. És természetes, hogy annál jobban nehezedik a nemzet életének minden szívedobbanása erre a vérben szegény fő-úterre.

Most ezt a nemzetfönttartó honoratior-osztályt veszszük szemügyre: mennyiben teljesíti hivatását, milyenek a jelen és jövő kilátásai.

Ha így veszszük a magyar honoratior-osztályt: a közszolgálat és az ú. n. intelligens-szabadfoglalkozások csoportjából állónak, akkor mindjárt azt is látjuk, hogy ezeken az osztálykereteken belül már nincsen nagy eltolódás. Körülbelül egyforma vagyoni helyzet és műveltség jellemzi ezt az osztályt általában. Ide tartoznak névszerint az állami tisztviselők, a vármegyei, városi és községi tisztviselők, az egész tanító-sze-

mélyzet és a szabad foglalkozások közül az ügyvédek, orvosok, mérnökök és művészek. Így a magyar középosztály tulajdonképpen számbavehető tagjainak száma nagyon kicsire zsugorodik össze. A közszolgálatokon és szabad foglalkozáson volt Magyarországon¹ a postásokon és vasutasokon kívül:

	férfi	nő
1890-ben	95,884	21,199
1900-ban	114,761	29,488
1910-ben	138,069	43,719

A számbeli szaporodásnál mindenekelőtt feltűnő, hogy a nők száma a férfiakénál jelentékenyebben emelkedik. Míg a nők a férfiaknak 1890-ben körülbelül csak 22%-át teszik, addig ez az arány tíz év múlva csaknem a létszám egynegyedére, sőt a legújabb népszámláláskor már majdnem egyharmadára emelkedik. Nemcsak a tanítónői pályán, hanem másutt is rohamos a nőknek a közszolgálati ágakban mindinkább való részvétele.

Egységesebb lesz az egyes pályák társadalmi helyzete és fejlődése fölött az áttekintés, ha nem a közszolgálat és a szabad foglalkozások kettős csoportja szerint, hanem a szakszerűség szerint csoportosítva szemléljük őket. Minden csoportnál meg kell emlékezni az alacsonyabbrendű tisztviselőről is: a segédéről, írnokról, díjnokról. Mert sem a származás, sem a társadalmi helyzet valami különösen nem választja el őket a tisztviselőktől. A segédszemélyzetben nagyrészt a nők szerepelnek, ugyanannak az osztálynak a leányai, a melyik a tisztviselőket adja. És a férfi-segédszemélyzetet sem választják el a tisztviselő-csoporttól olyan válaszfalak, a melyek itt jelentősek volnának. Nyugaton ez nem így van. Ott a kezelőtiszt olyan altiszt-féle, mint nálunk a hivatalszolga. Nálunk a díjnok is az «úri rend»-hez tartozik és azért a szellemi színvonalat illetőleg többnyire fölötte áll külföldi collegájának.

¹ Az itt felsorolt és a későbbi statisztikai adatok az illető népszámlálások eredményeinek hivatalos feldolgozásai; Magyarország és Fiume, Horvátország nélkül. Néhol szükség volt átszámításra.

A közigazgatás: állami, vármegyei, városi és községi tisztviselők.

Ez volt az eredeti magva a magyar honoratior-osztálynak. A vármegyék ma is túlnyomóan az elszegényedett nemesi osztály tagjainak nyujtanak kenyeret. És itt legjobban igazolja az élet azt, hogy tisztviselő és díjnok között nincsen nagy társadalmi különbség.

A vármegyékben ma már csak kevés helyütt van meg az a szokás, hogy a birtokos gentry-osztály is szolgál a közigazgatásban (legjobban Pest, Bihar, Somogy és néhány felvidéki vármegyében), a legtöbb helyütt a birtoktalan gentry köréből kerül ki a tisztviselői osztály, sőt vannak olyan vármegyék is, a melyeknek a kormányzatában már nincsen benne a régi birtokos osztály sem. A vármegyei tisztviselők száma 1890-ben 3692; 1900-ban 4447; 1910-ben 4094; a vármegyei díjnokoké pedig 1890-ben 516; 1900-ban 1063; 1910-ben 933. A visszaesésnek az az oka, hogy a vármegyei pénztárak állami kezelésbe mentek át és így a régi vármegyei tisztviselői személyzetnek ez a része állami tisztviselővé lett. Máskép a létszám csöndes emelkedést mutatna.

Érdekes, hogy a vármegyék tisztviselői még néhány évtized előtt alig ismerték egymást. A nemzeti ellenállás idejében kezdődött meg a vármegyék tisztviselőkarának országos alapon való szervezkedése; ekkortájt kezdődött meg egypár összejövetelük, ekkortájt alakult a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete, a mit később ügybuzgó igazgatójuk kezdeményezésére egy pénzüintézet alapítása is követett, mely a vármegyei tisztviselők anyagi helyzetét volt hivatva rendezni. Ma már a vármegyei tisztviselők fizetése azonos a hasonló rangú állami tisztviselőkével és előkelő szaklapjuk, a *Vármegye*, a megyei közigazgatás minden ágát felölelő folyóirat. Mindez alig egy évtized eredménye.

A közigazgatási szakvizsga, a melyet még az 1883. évi I. törvényezikk elhatározott, lett volna ennek a közigazgatási ágának az elméleti qualificatiója a jogvégzettségen kívül. Ez azonban abba maradt. Ma egy sereg rendezetlen kérdésen kívül ez is megoldásra vár, csak úgy, mint a vármegyék államosítása, a mi a régi vármegyéknek annyiszor megnyirbált

autonomiáját egészen össze fogja zsugorítani. A jó közigazgatás érdeke, hogy ezek a kérdések a vármegyei tisztviselői kar érdekeinek sérelme nélkül találjanak megoldást.

Ma már vajmi kevesen ítélik meg a vármegyét Jókai régi jó táblabírái után. Kétségtelen, hogy ez a modern közigazgatási feladatok végzésére ma már a jelen formájában nem alkalmas. A rideg burocratián és az árva-pénzek sokszor gyanúsított kezelőin kívül azonban a vármegyével együtt fog kiveszni az a jó öreg táblabíró-typus is, a ki szegény maradt, a kinek a lakásán mindennapos volt a végrehajtó, de a ki a rábízott fontos feladatokat, ha olykor politikai tendenciával is, de mindig tiszta kézzel és önzetlenül végezte.

A vármegyei tisztviselő-kar gyökere nyúlik bele legmélyebben a magyar lélekbe és épen ezért ez az osztály mutatja a legnagyobb lelki ellentéteket is.

A város fejlődése homlokegyenest ellentétes képet nyújt a szemlélőnek. Városainknak egy része nem magyar eredetű. De a városok magyarosodása történt a legnagyobb erővel. És a városok fejlődése mutatja a legnagyobb arányokat. Új állások szervezése, meglepő előmenetelek a városi tisztviselő várható reményei. Egy közepes vidéki város polgármesterére nagyobb feladatok várnak, mint a legnagyobb vármegye alispánjára. Széles látkör, utazottság, gazdasági ismeret, socialis érzék, ezek volnának a vidéki város polgármesterének szükséges qualificatiói. A városi üzemek szaporodása beláthatatlan perspektívát biztosít az arravaló vezetőnek.

Ma a városokban két úr van: a rendőrfőkapitány, a kit felülről tettek oda és a gazdasági tanácsos, a ki a városi tisztviselők legügyesebbje. Egy gazdasági tanácsos se menne el polgármesternek. Már vannak jó polgármestereink, de még nincsen jó polgármesteri karunk. Más hiba, hogy kevés az önálló város és nagyjövőjű emporiumok sínylik még a vármegyei közgyűlések évnegyedes lassúságát. Városi érdek, városi párt: ez ma a városok jelszava, a melyet az iparos és kereskedő osztály a tőlük függő szegénysorsú, kisfizetésű alkalmazottal akar megvalósítani. A mi irányítás van, az alulról történik.

A közigazgatás végtelenül fontos discretionarius joga a városokban nőtte ki magát félelmetes hatalommá. Így lesznek

városaink a klikkék küzdőterévé, a hol a tisztviselő hatalmasnak látszó, de voltaképen szánandó eszköz. A fejlődés amerikai méreteit ezek a számok mutatják: Városi tisztviselő volt 1890-ben 4554; 1900-ban 5482; 1910-ben 7090; a segédszemélyzet 1890-ben 740; 1900-ban 1505; 1910-ben 1408.

Feltűnő, hogy míg a semmi hatáskörrel nem rendelkező vármegyei közigazgatás még most is nagy számmal veszi föl magába az úgynevezett úri elemet, addig a városok tisztviselői karába a bennszülöttek közül az előkelőbb családok gyermekei nem kívánkoznak, mert inkább az ügyvédi pályára igyekeznek. Annnyira, hogy sokszor idegenből kerülnek a tanácsosok és polgármesterek.

Így aztán nem csuda, ha a városok a küzdő, befolyásos gazdasági erőknek uszályhordozói. A tisztviselőket jövőjük érdeke bizonyos körülményekre kötelezi, sok esetben.

Mind a tisztviselői szolgálat, mind a közérdek szempontjából legfontosabb megoldandó feladat a városokban a városi üzemek szakszerű kezelése s ezzel kapcsolatban a tanácsban is a szakemberek részvéte. Hogy az építészeti tanácsos miért nem mérnök, vagy a földművelés ügyeinek tanácsosa miért nem gazda a nagybirtokos-városokban, ki tudná megmondani?

A «falu jegyzője»: a községek nagyhatalma. Helyzeténél fogva a közigazgatást összeköti az étellel. A feléje nyúló közérdeklődésnél és a helyzetének javítására irányuló törekvéseknél csak a ránehezedő terhek súlya nagyobb. Mióta a sok munkát egyre több segéderővel vezeti, azóta csak a felelőssége nagyobb. A község ura, kinek feje fölött Damokles kardjai lebegnek. A jegyző idejének és felelősségének háromnegyedét az állami pénzügyigazgatás foglalja el.

Érdekes, hogy életmódjánál fogva a falu pennájáé közelíti meg legjobban a régi honoratior-osztálynak az úgynevezett úri életmódját. Mulatságai és rokonságai csakugyan az úri osztályal fűzik össze. Fontos politikai szerepüknél fogva kevésbé mostoha bánásmódnak örvendenek rangtársaiknál. A jegyzői és körjegyzői status fő szervezési kérdései egyelőre pihenőre jutottak. Elméleti képzésük a közigazgatási tanfolyamokkal magas színvonalra került. Mint társadalmi osztály derekasan betölti azt a helyet a nemzet életében, a melyre hivatva van.

A számuk így alakult: községi és körjegyző volt 1890-ben 4298; 1900-ban 4925; 1910-ben 5313; a rendszeresített állású segédjegyzőké pedig: 1890-ben 2350; 1900-ban 2736; 1910-ben 3099.

A közigazgatási ágak másik csoportja a szürke statisztikában mint «állami tisztviselő» szerepel. Ez csak statisztikai tömeg. Benne vannak az összes állami igazgatási ágazatok emberei, a kik nem postások, vagy vasutasok. A pénzügyigazgatás, a kereskedelmi ministerium és a földművelési ministerium kisebb jelentőségű szakszolgálatainak összes tisztviselői és alkalmazottai. Ebbe a kategóriába tartozott tisztviselő 1890-ben 6548; 1900-ban 8633; 1910-ben 13,017.

A növekvő állami apparatus egyre nagyobb számban szívja föl magába az erőket. Ezek között van jogász, gazda, erdész, mérnök, de annyira elosztva az egyes kisebb szakokba, hogy önálló osztályéletük csak szűk keretekben fejlődhetett ki. De a legújabb évtizedek itt is nagy szellemi eredménnyel jártak: meghozták majdnem minden kisebb szaktestület részére a maga szaklapját.

Az állami életnek ezek szürke statisztikai tömegbe foglalt derék napszamosai. Feltűnő, hogy ezekbe a szakszerű és épen azért szürke szolgálati ágakba (pénzügy, kataszter, erdő, bánya, államépítészet, állami birtokok) a honoratior-osztály legjava nem igen kívánczik, pedig hatáskör és állami fontosság terén nemsokára túl fogják szárnyalni a közigazgatás egyéb szerveit.

A vasutasok és a postások nagy számukkal többen vannak, mint az egész többi magyar honoratior-osztály. 1913-ban 37 ezer vasuti tiszt, 122 ezer altiszt és állandó alkalmazott, 74 ezer napszamos-munkás dolgozott a vasutak szolgálatában. Közöttük 1181 nő. Ha csak a tiszteket számítjuk a honoratior-osztályhoz, akkor is csaknem felülmulják számukkal a többi részét ennek az osztálynak.

A magyar királyi posta szolgálatában pedig 1913-ban 35 ezer egyén volt, egyharmada nő.

Ez a nagyszámú osztály egymással ismerkedik és szórakozik. Külön kaszinóik, egyesületeik, szaklapjaik, levelezéseik, gazdasági szervezkedéseik megannyi láncszemei az összetartozásnak. Páratlan a maga nemében, hogy társadalmi és gaz-

dasági szervezkedéseikbe az alantasokat csak úgy beolvasztották, mint a főtisztviselőket. A negyedmillió vasutas Magyarország legnagyobb szervezete. Megmutatták 1904-ben, hogy veszedelmesek is tudnak lenni.

Példájuk érdekesen mutatja, hogy az annyira individuálisnak látszó magyar néplélek (ez a kaszt igazán szímmagyar) mennyire igazodni tud bizonyos szervezkedésekhez. Egy lélektani példa rá: Az olasz technikai munkás a világ legjobban elismert munkavezetője. A magyar lélektanban nincsen meg a vezetőerő. Ha megfosztják kicsi földjétől, jó gyári munkás lesz Amerikában, még jobb farmer, de legislegjobb rendőr, vagy villamos kalauz. Kötelességtudás, nagy intelligencia, találékony-ság és lélekjelenlét jellemzi. Az étellel önállóan megküzdeni azonban nem tud. Épen így a szellemileg magasabbrendű magyar középosztály. Elmegy postásnak, vasutasnak. Rengeteg friss magyar erőt, jó, becsületos energiákat szí föl évente a magyar vasút és a posta. Talán egy nemzetnek sincsen ennyire lelkileg telített közlekedési tisztviselő-kara.

Bírák és ügyvédek.

Negyven esztendei bujósdi-játék után újra találkozik a magyar ügyvédi és bírór kar. És ezt egy szigorú, de böles törvénynek köszönheti. Az 1912. évi VII. tezikk, a lex Székely szerint most már a bírákra nézve is kötelező a jogi doctoratus és legújabbban az egységes ügyvéd-bírói vizsga szabja meg valamennyiök legfelső qualificatióját. Ezzel megszűnik az a furesaság, hogy kevésbé képzett jogászember ült a bírói ítélőszékben, mint az ügyvédi asztalnál.

De ha beszélni akarunk róluk, akkor még külön-külön kell őket szemügyre venni. Mert az élet ugyancsak elválasztotta őket. A vagyonos és befolyásos családok tagjai, ha a jogi pályára léptek, jobbára ügyvédek lettek, a szegény fiúk inkább bíráknak mentek. Az ügyvéd a közélet legfőbb vezetője lett, a bírónak pedig hiába adott az állam fizetést, tekintélyt, a faluban még ma sem tud a főszolgabíróval versenyezni.

Bírói karunk nemes önzetlenséggel és egyszerűséggel teljesítette mindig hivatását. A magyar bíró megvesztegethetlen-

sége közmondásos. Ha ennek a dolognak jobban a mélyére nézünk, látjuk a legfőbb okot is: a törvény vaskorlátait. A magyar pörök legnagyobb része onnan ered, hogy az alperes nem tud fizetni. Szívesen fizetne, de nincs miből. A felperes perli a váltóját, vagy a kötelezvényét. A bíró pedig felhúzza a munkakabátját és neki ül, hogy kitöltse a blanquettát: «alperes köteles felperesnek fizetni...» A pöröknek egy ötödrésze sem igényel bírói cognitiót. De azért az érdemi perekben is pártatlan. Pedig tudja, hogy ügyvéd collegája abból a perből ezer korona költséget kap, a min ő otthon egész éjszaka oly kevés fizetésért dolgozott. Éjszaka azért, mert nappal a blanquettákat kellett kitöltenie...

Az új ügyviteli szabályok lassankint ezen is segítenek. Igazságszolgáltatásunk, a melynek külön bírákat kellett tartani egypár részletügyletes cég számára, kezd gyorsabb és jobb lenni és kezd megszabadulni a tömegmunka nyűgétől. A bíró talárt fog kapni. Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületben védelmezi társadalmi érdekeit. Internatust építettek Budapesten a fiaik számára. A szerencsésebb kiválogatódás a bírói karba már jobban vonzza a jogászok elitjét.

Az ügyvédség szabad pálya: az ügyvéd helyzete egészen más. Negyven évvel ezelőtt csak az orvosnak és az ügyvédnek volt a közélet szereplői között kötelező doctoratusa. Az ügyvéd szerepel a közéletben mindenütt.

A magyar ügyvéd-nemzet. Németországban a tanár, Franciaországban a mérnök, Angliában az orvos a nyilvánosság szellemi vezetője. Nálunk az ügyvéd. Képviselő, politikai szónok, pártelnök, parcellázó és bankalapító. Mint honoratior a társadalom csúcsán áll. Számuk rohamosan, szinte aggasztóan emelkedik: 1890-ben 4202; 1900-ban 4507; 1910-ben 6743.

De még ennél is jellemzőbb az ügyvédeknek Budapestre todulása: 1890-ben 739; 1900-ban 1069; 1910-ben 1707.

A magyar ügyvédeknek tehát több, mint negyedrésze él Budapesten. Itt született meg az ügyvédi kar társadalmi kettéválása. Nem úgy, mint Németországban, hogy ügyvéd-specialisták keletkeztek volna, hanem inkább az élet szinte humorosan megteremtette azt a differentiálódást, a mely Franciaországban tételes intézmény: az avou-ék és az avocat-k csoport-

ját. Az egyik az ünnepi ügyvéd, a dísz-ügyvéd, a ki csak tízezer koronás pereket vállal és ha a fórumon szerepel, akkor a sajtóiroda lesi a szavait, igazi működési helye azonban a minis-teriumok előszobája. A másik az ügynök-ügyvéd. A cégbejegyző, a kereskedelmi vállalatok ügyésze, voltaképen alkalmazottja. Ennek az üzleti helyiség és a kávéház a működési tere, irodája tulajdonképen nincsen. Akármilyen különös jelenség ez, van egy jó oldala: a mi magyar kereskedelmi életünk nagyon sok-szor nélkülözi a szélesebb látkört és a szakértelmet: ezt azután ezek az avouék pótolják egészen addig, a míg maguk is dísz-ügyvédek lesznek.

A vidéki ügyvéd élete egyenletesebb, normálisabb. Itt a parcellázó és bankügyészek képviselik az ügyvédi arisztokra-tiát. Vidéki ügyvédnek van legtöbb kilátása az országgyűlési képviselőségre. A mai összeférhetetlenségi törvény mellett, a mely a legjobb szellemi erőket tartja távol a parlamenttől, ez a megoldás még nem is a legrosszabb.

Az ügyvédjelöltek és újabban az ügyvédhelyettesek nagy száma alkotja a jövőnek jogászgenerációját. Ügyvédjelöltünk volt 1890-ben 1368; 1900-ban 1846; 1910-ben 4364. Ezek közül Budapesten működött 1890-ben 445; 1900-ban 705; 1910-ben 1310.

Fiumében az ügyvédi status száma korlátozva van. Ott húsz év alatt 11-ről csak 23-ra emelkedett az ügyvédek száma.

Az egyházi élet honoratiorai.

Magyarországon a fölszentelt lelkészek száma volt 1890-ben 11,062; 1900-ban 11,105; 1910-ben 11,413. A lelkészegedeké ugyanebben az időben körülbelül 1800-ról 2000-re emelkedett. Ennek az utóbbi számnak fele a római katolikus egyházra esik, egyhatoda a reformátusokra, a többi felekezet aránylag kevés lelkészegedet tart, mert nem népesek a plébániáik.

A lelkészi kar természetesen élesen tagolódik a felekezetek szerint. A lelkészekből a legújabb népszámlálás szerint volt római katolikus 3332, görög katolikus 2026, református 2068, ágostai evangélikus 930, görög-keleti 2262, unitárius 111, izraelita 681, egyéb 3.

Nemcsak felekezetiiségük, hanem nemzetiségi viszonyaik, sőt gazdasági helyzetük ellentétei miatt sem lehet egységes lelkészosztályról beszélni. A katolikus lelkészség vagyona s ezzel kapcsolatban műveltsége révén, de a vallás természeténél fogva is legnagyobb hatással van a népre. A görög katolikus és a görög-keleti lelkésznek szellemi hatása talán még nagyobb, de népének intelligenciája kisebb, azonkívül szerény anyagi helyzete miatt nem társadalmi tényező.

A református lelkészség színmagyar. Szerény anyagi helyzete mellett a kifejlett autonómia gátolja nagyobb társadalmi actio kifejtését. Épen így az unitáriusoknál.

A nemzetiségek lelkészei között vajmi kevés a magyarul beszélő. Politikai szempontok miatt is ezek állanak legtávolabb a magyar honoratior-osztálynak többé-kevésbé egységes szellemű lelkétől.

Az egyetemtől a népiskoláig.

A közpályán működő osztályoknak ez a sokat tanult, de legkevesebbet kereső szellemi elitje az intelligens magyar társadalom kovásza. De épen a szűk jövedelemmel és főleg a kevés hatalomnál fogva mindig legjobban ki volt téve az alsó társadalmi rétegek nyomásának. A tanító helyzete a lelkész és a jegyző mellett, a tanár társadalmi súlya az ügyvéd és orvos mellett egészen másodrendű.

Az egyetemen még vannak kivételek. Az orvostanárok jövedelme a legnagyobb elérhető szellemi munkabér.

Az egyetemi jogtanárok közül a budapestieknek legközelebbi kilátásuk van az államtitkárságra és ministerségre. Nem tekintve néhány esetet, kezdetleges állapot, hogy az államférfiakat a tudósok sorából kell toborozni. Az ideális francia államtérfi-carrièreink inkább a publicistika sorából indulnak. Csakhogy nálunk nincsenek publicisták.

Egyetemi magántanári intézményeink csak az orvosoknál vannak modernül kifejlesztve. Egyébként nem nyújtják seholsem a kathedrának biztos és nyugodt kilátású előiskoláját. Az egyetemi orvosgyakornok 1400 koronát, az assistens pedig 2000 koronát kap évente fizetésül. És állása csak ideiglenes.

A jogakadémiák tanulmányi és szervezeti reformja actua-

lis nyílt kérdés. Társadalmi vonatkozásaiban kiszámíthatatlan a jövő jogászgenerációt illetőleg.

A középiskolai tanárok száma 1890-ben 2165; 1900-ban 2749; 1910-ben 3843.

Szervezettségük és tömörülésük meglehetősen egyöntetű, bár világnézetükhöz képest nagyon sokféle iránynak a hívei. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület összes aspiratióiknak fészke és testületi egységes szellemüknek méltó fenntartója.

Ahhoz a fontos hivatáshoz képest, a melyet a nevelés terén betöltének, a középiskolai tanárok a társadalomtól aránylag keveset kapnak ellenértékül. Pedig mennyit nyújtanak érte . . . Az irodalmi körök, a vetített képekkel való felolvasások, az egyleti titkárságok, a szabadiskolák, jótékonycélú gyűjtések, hazafias ünnepek: mind a középiskolai tanárok ingyenmunkái. De nem szabad nekik különórát adni, diákot tartani, lapot szerkeszteni.

Kolleganőjük az igénytelenségben a középiskolai tanárnő, a kinek jeles érettségivel, doctoratussal kell a hely hiánya miatt sokszor a polgári iskolákban tanítania s így még el sem foglalhatta méltó helyét a magyar nőnevelésben.

A felső nép- és polgári iskolai tanítók, a kik a tanári cím viselésére most már hivatalosan nem jogosultak, egy évvel tanultak kevesebbet, mint középiskolai kollégáik. A számuk 1890-ben 891; 1900-ban 1245; 1910-ben 1446.

A tanítónők száma meglepő emelkedést mutat: 1890-ben 181; 1900-ban 878; 1910-ben 1334.

Rajtuk kívül ezer nevelő és négyezer nevelőnő van az országban, a kik többnyire magasabb diplomával, szabad pályán, állandó alkalmazás nélkül működnek.

Az elemi iskolai tanítók száma: 1890-ben 20,563; 1900-ban 20,970; 1910-ben 23,384.

A magyar tanítótság éppen nagy számánál és az elemi iskolák különböző jellegénél fogva igen változatos társadalmi elhelyezkedésű. A dús jövedelmű alföldi főkéntortól kezdve az erdélyi oláh tanítóig, a ki maga kapálja szőlőjét, — változatos a sorsuk. Általában a magyar népoktatás felekezeti kézben lévén, sorsuk is azonos az illető felekezetek papjaival, nemcsak az egyházi ellenőrzés miatt, hanem sokszor nemzetiségi vonatkozások-

ban is. Az új törvényhozás a magyarság érdekében igyekezett tenni, a mit tehetett. De még nagyon sok van hátra, ha elgondoljuk, hogy Charlottenburgban az elemi iskolai tanító kezdő-fizetése 3000 márka és 5400 márkáig fölviheti a nélkül, hogy igazgató lenne.

A tanítónők . . . Magyarország jobb sorsra méltó reménysegei. Aránylag kevesebb köztük a felekezeti, több az állami, mint a tanítók között. Mert a tanítónő a legtöbb esetben nem lehet kántor és így elesik a tanítóság főjövendelmétől. Præparandiák csak úgy ontják a fiatal úrilányokat. Volt 1890-ben 2819; 1900-ban 5281; 1910-ben 9163. Ezek közül hajadon 1900-ban 3723; 1910-ben 6046; férjes 1900-ban 1278; 1910-ben 2604; özvegy 1900-ban 240; 1910-ben 345.

Tehát számuk évtizedről-évtizedre körülbelül megkétszereződik, de aránylagos férjhezmenési reményeik is folyton javulnak, mert mindig több férficolléga vesz feleségül tanítónőt, hogy a kettős fizetésből könnyebben megélhessenek. Ugyanez áll a polgári iskolák tanítónőinek férjhezmenésére is, még fokozottabb arányokban.

A nyugati államokban a tanítónők száma aránylag azért kisebb, mert az úrilányok nem kénytelenek erre a pályára lépni; az élet ezer más, jobban fizetett, vagy szabadon kereső alkalmat nyújt nekik. Nálunk ez az egyedüli lehetséges pálya a szegény úrilányok számára, a kik nem akarnak üzleti levelezők vagy gépirónők lenni, jóllehet ott sokszor jobban fizetik őket. És ez a pálya felel meg legjobban szegény, élelmesség híján levő, a magyar honoratiorok félévszázados örökségképen igénytelen lelkületüknek.

Csak az olasz vagy orosz viszonyokhoz lehet hasonlítani a mi tanítónőink működését: középosztálybeli, úrinnak nevezett származással, ki a falura, az állami iskolákba, a melyek többnyire a nemzetiségi vidékeken vannak. Tótokat, oláhokat nyerni meg a magyarságnak; igazán névtelen hősök a magyar tanítónők.

Hogy nem többen mennek férjhez férficollégáikhoz, annak mély oka van. Ugyanis a férfitanítók egy társadalmi rétegaránnyalalatt alacsonyabb származásúak és műveltségűek. A tanítói pályára félbemaradt intelligensek, jó eszű, de szegény paraszt-

fiúk, kisiparosok gyermekei mennek túlnyomóan. A tanítónők pedig abból a jobb műveltségű, szerényebb vagyoni helyzetű úri osztályból kerülnek ki, a melynek férjhezmenési kilátásai a hozomány hiánya miatt, vagy nevelésük gondos volta mellett csekélyebbek. A kis tanítónő, a kinek nyugodt otthona tudott nyújtani francia nyelvű különórákat, zongorát és egy-egy nyári utazást, a kinek bátyja ügyvéd és orvos barátai udvaroltak, de nem vették el a hozomány hiánya miatt, nehezen szánja rá magát, hogy férficollégájához hozzámenjen.

Egyike ez a kérdés a magyar intelligens osztály legfájóbb sebeinek. Ha volna megbízható statisztikánk rá, úgy sejtem, igazolni lehetne, hogy az élet küzdelmében elfáradt honoratior-osztályban, vesztére, több a leánygyermek, mint a fiú. A fiút nagy gonddal, adóssággal kitaníttatja. Az majd megél magától, ha diplomás lesz és hivatalba jut. Még némi hozományra is van kilátása. De a leányt akármilyen gonddal nevelik, még ha igazságosan és egyenlően osztják is föl a nevelésre szánt részt a gyermekek között és inkább hozományra, mint báli ruhára költik azt a csekélységet, a mit a honoratior-sorban levő apa a három szobától és három tál ételtől meg tud takarítani, akkor is egyenlőtlen a dolog. Azzal a kis pénzzel, a mivel a fiú ügyvéd lett és ötvenezer koronás hozományra tart igényt, hogy irodát alapíthasson, azzal a kis pénzzel a lány nem tud magának diplomás embert szerezni. Két-három sikertelen bálév után elkezd készülni a tanítónői magánvizsgára . . . Ez a magyar intelligens társadalom legszomorúbb képe.

Orvosok, gyógyszerészek, szülésznők.

A magyar orvosi kar most kezd csak igazán országszerte megbecsült lenni: most emelkedett kulturánk arra a magaslatra, hogy tisztességes megélhetést nyújt az orvosnak.

Eddig az orvosra kétféle carrière várt: a főváros fényes rendelőszobája, vagy a falun való «eltemetkezés». Ma már a körorvosok helyzete is tűrhető, vidéki nagyobb városaink pedig kezdik megfizetni a specialistákat is. Az orvosok száma volt: 1890-ben 3778; 1900-ban 4805; 1910-ben 5514. Ezek közül a fővárosban élt 1890-ben 680; 1900-ban 1075; 1910-ben 1473; tehát

mint az ügyvédeknel: az egész orvosi karnak is újabban már negyedrésze.

De a legutolsó egyetemi évek az orvosi pálya közeli jövőjét hirtelen föllendítették. Az 1912/13-iki iskolai évben csaknem háromezer beiratkozott orvostanhallgató volt a pesti egyetemen, köztük 137 nőhallgató. A kiadott orvosi diplomák száma háromszázon felül van az országban, a háború előtti esztendőben pedig ez az arány még jobban fokozódott. Annnyira, hogy az ország közegészségügyében messze kiható javulást várhatunk a legközelebbi évtizedben.

Az orvos társadalmi helyzete ma még, különösen a vidéken, rendkívüli elfoglaltsága miatt nem alakult ki. És socialis missióját, az orvosi tudományoknak és a közegészségtannak népszerűsítését sem ért rá még eddig megvalósítani, pedig a vidéken erre igen nagy volna a szükség. Feltűnően kevés az orvos-képviselőnk.

A gyógyszerészek a honoratior-pálya dédelgetettjei. Az a küzdelem, mely a gyógyszerterek megszerzése körül folyik, főlcsp hullámaival még a politika magaslataira is. Hogy milyen a helyzet a gyógyszerészi pálya szempontjából, azt a gyógyszerészek és segédek számának összehasonlításából láthatjuk. Gyógyszerész volt Magyarországon 1890-ben 1271; 1900-ban 1630; 1910-ben 1850; segéd pedig 1890-ben 1323; 1900-ban 1264; 1910-ben 2175.

Az állatorvosok száma egyöntetűen és elég gyorsan emelkedik. Most már magas képesítésük és jó jövedelmeik helyzetüket elég jóvá teszik, mióta az állategészségügyi törvény létrejött.

A szülésznők száma is örvendetesen emelkedett az utolsó évtized alatt, az állandónak látszó kilenczezerrel egyszerre négyezerrel. Qualificatiójukat megszorították s a régi «cédulás bábák» helyét, a kiknek a tiszti főorvos adott képesítést, a bábaképzőkben modern tanfolyamokon félévig kiképzett szülésznők foglalják el.

A mérnökök.

A hivatalos statisztika csak az 1910-iki népszámlálásból kifolyólag mutatta ki a magánmérnökök számát 1353-ban. Ez a szám vajmi csekély. Tehát a többi mérnök mind közszolgálat-

ban áll a vasutnál, postánál, államépítészethnél, culturmérnöki és egyéb hivataloknál, meg az iparfelügyeletnél.

Műegyetemünk évenként mintegy két-háromszáz mérnöki oklevelet állított ki az utolsó tíz esztendő átlagában. Ezeknek igen csekély része az építésmérnöki, mivel két alacsonyabb építészeti diploma is van, a mely építkezések vezetésére feljogosít. A vegyészeti szakon most már évenként körülbelül húsz diplomát adnak ki, míg a mérnöki és a gépészeti szakosztály körülbelül egyenlően részesedik a hátralevőkben.

Magya a mérnöki kar Magyarországon oly kicsi, hogy alig lehet róluk egységes áttekintésben valamit mondani. Inkább a szakdiplomák számából és arányából következtethetnénk valamit az ország technikai életére, ha a kiinduló mérnökgeneratio jó részét fel nem szívná azonnal az állami szolgálat.

Szervezkedésük, társadalmi és szakéletük a Magyar Mérnök és Építész Egyletben elsőrendű. A mérnöki szolgálatnak talán legnagyobb kérdése mostanában a technikai képzettségnek az államszolgálatban kellő elismerése és érvényre jutása. Közigazgatási hatáskör nélkül, mint egyszerű véleményezőök, működnek az államépítészeti hivatalok a megyei útreferens mellett és így van ez más vonalakon is. Pedig qualificatiójuk ezt az elismerést mindenféleképen megérdemli, hiszen az újonnan életbelépett földmérői jogosítvány most már a mérnöki szakismeret hatodik szakdiplomáját állapítja meg.

A közel jövő nagy technikai kérdései a mezőgazdasági gép-
iparban és a chemia technológiában, valamint a többi ágakon is remélhetőleg a magyar mérnököket az egész vonalon szak-
ismeretük és munkájuk jól megérdemelt elismeréséhez fogja juttatni.

Irók és művészek.

Irodalmi és művészeti életünket a maga egészében az a kicsiny honoratior-osztály tartja el, a melyről fentebb szóltunk. Alig van más közönségük: a parasztnak is, a kereskedőnek és iparosnak is kevés még minálunk a cultur-igénye. És ha hozzá-
veszszük azt a szellemi túltermelést, a melyben részünk van az irodalom és művészet révén, mindjárt megalkothatjuk magunk-

nak a fogalmat a szabad-foglalkozások e csoportjának kereseti viszonyairól és életküzdelméről.

A magyar sajtó is szenved ebben a túltermelésben és tehetőség-túltengésben. Nálunk nincsenek olyan típusú lapok, amelyeket egyformán olvashatna minden társadalmi osztály. Legnépszerűbb kis estilapunk példátlan elterjedése mellett sem lett a nép lapjává magas színvonalú vidéken kései megjelenése miatt. A paraszt, a szervezett munkás még a maga lapját olvassa. A magyar sajtó munkásai közül a legtöbben több lap számára kénytelenek dolgozni. Hirlapíró volt Magyarországon: 1890-ben 454; 1900-ban 884; 1910-ben 1201.

Közülük állandóan körülbelül hatvan százalék, tehát több mint a fele, él Budapesten.

Színművészeink számában érdekes, hogy a férfiak és a nők száma csaknem állandóan egyforma. 1890-ben mind színész, mind színésznő körülbelül 700 volt, 1900-ban nyolczszáz, majd 1910-ben ezer. A főváros aránylag több színésznőnek, mint színésznek ad kenyeret. A vidéki színészet kérdése még mindig társadalmi kérdés. Hiába vannak doctoratust tett színészeink, a kik a legjobbakkal versenyezhetnek, a kis vidéki középosztály nem tudja őket eltartani.

Képzőművészetünk és zenei életünk még annyira kezdetleges, hogy a vidéken csak most kezd tisztességes létminimumot nyújtani. Az utolsó évtized eredménye, hogy a vidéki városok zeneiskolákat nyithatnak, biztosítva a középtehetségek megélhetését a művészek közül. Művészeti téren azonban, mivel mindenütt ez kívánja a legfejlettebb culturát és a legtöbb fölösleget termelő gazdasági életet, nagyon el vagyunk maradva a külföld egyszerű, de azért mindenkinek biztos életet nyújtó művészeti élete mögött. A vidéki kisbirtokos, ha eladta a termését, Pesten az orfeumba megy mulatni. Csak a hivatalnok, meg a tanárember megy a Nemzetibe. Irodalmi és művészeti életünk terheit a magyar honoratior-osztályon kívül csak a középműveltség színvonalára emelkedett zsidó kis-kereskedő és kisiparos segít némiképen viselni. A felsőbb rendekből való mæcenások olyan kevesen vannak, hogy nem lehet róluk beszélni.

A bureaucratia.

Ez a magyar betegség a honoratior-osztály legnagyobb és egyetlen bűne, a melyben jórészt nem maga a hibás.

Az individualis és a közérdek iránt egyáltalán nem fogékony magyar lelket készületlenül találta az utóbbi időknek mindig socialisabbá váló berendezkedése. Ez a socialis berendezkedés a közügyek iránt való altruista érzéket kívánja. A paraszt bizalmatlan, a kereskedő könnyedén kijátszsa a törvényt: vasmarokkal kellene fogni a hivatalos gyepőt, hogy az önző egyéni élet beleilleszkedhessék a társadalom szükségelte keretekbe. A háború tanulságai megmutatták, hogy magyar bureaucrátiánk sem a kistermelők gabona-eltitkolását, sem pedig a nagykereskedelemtúlkapásait nem tudta megakadályozni.

Hibásak ebben az eszközök is, melyek a hivatalnoknak rendelkezésére állanak. A nagy ellenőrzés, a megosztott felelősség a legjobb tisztviselőt is bureaucratává teszik. Olyan dolgokat kell például a polgármesternek havonta megvizsgálnia, a miknek az átnézésére esztendőök kellenek. És régi mondás, hogy a mindennapi postát aláíró hivatalfőnökkel bármikor alá lehet iratni a saját halálos ítéletét is.

Nagyon sok kézen megy keresztül a legkevésbé fontos munka is. Az, hogy többen felelősek valamiért, még egymás iránt is csak bizalmatlanná teszi a tisztviselőket. Viszont az, hogy az anyagi felelősség megállapítása csak ritkán és késedelmesen következik be, a késések iránt teszi őket érzéketlenné. A mindennapi élet anyagi gondjai is hozzájárulnak, hogy nem egész szívvel-lélekkel teljesíti hivatását a köztisztviselő.

Itt is nagyon sokat tanulhatunk a németektől, a kik a háborúban megmutatták, hogy a legjobban szervezett bureaucratismus tulajdonképen a bureaucratia kiküszöbölését jelenti. Ők egy kissé körülményesen csinálják a dolgukat s mi azt kevés munkaquantitást elbíró keleti kényelmességünkkel nem csinálhatnók utánuk, de annyi bizonyos, hogy a bureaucratia kiküszöbölésének első feltétele a jól szervezettség. Példa rá a közigazgatás egyszerűsítése, a mely bizonyos vonatkozásokban sokkal körülményesebb eljárásokat hozott be és mégis rövidebbé tette a közigazgatást.

A bureaucratismus ellentéte a közigazgatásban sokszor erősen érvényesülő discretionarius jog, a mely az egyes embernek túlságosan nagy hatalmat ad kezébe. Ha fontosságról van szó, akkor inkább az igazságszolgáltatás való egyes bíró kezébe és a rendőri eljárás némely dolgai tartoznának társas elbírálás alá.

Anyagiak.

Ha a magyar honoratior-osztály nagyon kevés számú szabadfoglalkozású csoportját leszámítjuk, akkor egy nagy hivatalnoksereggel állunk szemben, a mely ma a szó legvalódibb értelmében küzd az anyagiakkal. Ha a háromszobás lakás, a vasuton a második osztály és a három tál étel jellemzi a magyar polgári életmódot, akkor azt kell megállapítani, hogy ez az életmód ma már nincsen meg a valóságban. A tizenkét éve és huszonkét éve történt fizetésrendezések az egész vonalon olyan létminimumot állapítottak meg, a melyet az élet már az előesztendőkből túlhaladt. Mennél objectivebb lélekkel mérlegeljük ezt a valóságot, annál szomorúbbak lesznek a tanulságai.

A magyar honoratior-osztálynak az életéből először a jólétnek apró örömei maradtak el: az utazások, a színház, a társaság. Fogyasztási szövetkezeteivel sokáig vívta a szélmalomharcot a viszonyokkal, most végre elérkezett az idő, mikor csak a meglevő energiák rovására tudja az elsőrendű létszükségeit megszerezni. Eladósodás, az egészség csökkenése, gondok járnak ennek a szomorú jelenségnek a nyomában.

Hol maradt a régi tisztviselő-álm: öregségére a saját szerény kis lakás, vagy a pesti embernek a lakásbér-letiltáson felépülő kis balatoni villa, a hol szabadságát nyugodtan eltöltheti? Hol maradt a fiúk diplomás pályára való nevelése, a lányok férjhezadása?

Lelkiek.

Szinte csodálatos, hogy az életnek ilyen rideg küzdelmei mellett is a honoratior-gondolkozás aránylag egész nivoltában eléggé conservativ maradt.

A magyar tisztviselő és az intelligens középosztály sohasem foglalkozott túlságosan a politikával. Sohasem adta oda

magát nagy tömegben aggressiv jellegű osztályszervezkedésnek. Sokkal jobban érezte mindig függőségét és könnyen pótolható voltát. És távol állott az ilyesmi örökölt hagyományaitól.

A régi magyar mulatozások ideje réges-régen lejárt. Ma már a tisztviselőnek örömei szűk és szerény keretek között mozognak. A legfelső tisztviselői kar kaszinója, az Országos Kaszinó már csak társasági tényező. A kisebbek kerületi kaszinóikban húzódnak meg. A vidéken azonban a tisztviselő és honoratior az úri kaszinóknak tagja, azokat egészen ő tölti meg tartalommal és ezért látjuk, hogy a vidéki kereskedelmi kaszinók mennyivel gazdagabbak és fényesebbek.

Egynéhány tisztviselő-nyaralótelep meghúzódik csöndességben a divatos fürdők mögött. Manapság már lassan ezek is kiürülnek. De legszánandóbb a fővárosi tisztviselők tizezreinek kényiszernyaralása, a kik naponta 2—3 órát ülnek vasuton, hogy legalább gyermekeik jó levegőn élhessenek. A délutáni vonatok csak úgy ontják az aktatáskával otthonra is munkát vivő tisztviselőt, a ki délután négy órára jut kihült szerény ebédjéhez.

A tisztviselősorban a szabad pályákon működők legnagyobb része is kénytelen osztozni, mert az ügyvédi és orvosi proletariatus kezd különösen a fővárosban aggasztó mértéket ölteni.

A régi örömök az élet gondjaivá zsugorodtak össze. A hivatali órák szüneteiben cigaretta mellett álmodoznak a tisztviselők a személyi és drágasági pótlékokról.

Családi élet.

Ez a legszomorúbb része a honoratior életének.

A föld népe fiatalon házasodik, még a katonaság idejét sem várja meg, ha fölmentést kap. A kereskedő huszonnégy éves korában igyekszik önállóságra jutni. Az iparos családi életét sem gátolja semmi.

Az orvos huszonnégy éves korában, az ügyvéd huszonnégy éves korában jut a kenyérkereső diplomához. És a hivatalnok négy-öt esztendő telt el az iskolavégzés után a gyakorlóságban, a míg állásba jut, hogy házasodhassék. A hivatali

élet nehézségei, a hivatali pályára való tolulás csaknem lehetlenné teszik a maga idejében való családalapítást.

Háztűznézőbe hova menjenek? Csak a hasonló gondolkodású és hasonló sorsú emberekhez mehetnek. A vagyonosabb polgári középosztály lányai oly kevesen vannak, hogy azokat a jó sorsba jutott kereskedő, vagy iparos fogja megkapni, különben is ezek műveltség dolgában a honoratioroknak többnyire alattuk állanak.

A közös szerény sors megkezdése után a gyermekkel járó bajok és betegségek idején látnia kell a honoratiornak, hogy ma már a vidéki nagyobb városokban is specialista orvosok látják el az asszonyt. Ezt ő nem fizetheti meg. A munkások, a kereskedősegedek az ő szervezettségükkel könnyen tartják és fizetik a specialistákat, neki azonban ilyen orvosra nem telik.

Azután jön a többi családi szomorúság: a fiú nevelése, a lány férjhezadása már nem kerül ki a létminimumhoz szabott, ma már ezen is alul levő jövedelemből.

A százezer hivatalnokcsaládnál rövidesen ötezer hajadontanítónót számláltunk össze. Mennyi lehet azonkívül a férjhez nem ment lány otthon? Nem lehet kiszámítani. A legértékesebb magyar társadalmi osztály így megy lassan veszendőbe.

Nem a mának hibái ezek a magyar honoratiorok életében, sem a tegnapiéi. Olyan súlyos társadalmi eltolódások vannak, a melyek az egész osztályt lassú sorvadással fenyegetik. Ha a többi társadalmi rend élésével, virulásával, szaporodásával és gazdagodásával összehasonlítjuk a magyar honoratiorok sorsát, akkor kell csak gondolkozóba esni. Nemesak gyors segítség, hanem az egész közélet mélyenjáró reformja szükséges. Fizetés-emeléssel ezeken még nem lehet javítani.

A nemzet életének szempontjából még nagyobb hiba, hogy a honoratior-osztály most már elvégezte kívülről való kiegészülését. Ma már a honoratiorokat a honoratiorok utódai szolgáltatják. Más társadalmi osztályok alig adják gyermekeiket akár az intelligens szabadpályára, akár pedig a közpályára.

És nincsen a közel jövőben kilátás arra, hogy a helyébe tudjon lépni egy másik, talán most még alul levő társadalmi réteg. A magyar paraszt kimegy Amerikába, ha segíteni akar

magán. A tönkremenő kisiparos a napszámos-proletariátusba süllyed. De a honoratior-osztálynak nincsen kívülről semmiféle pótlása. A gentry-elem pusztulása véget ért; a kik még föntmaradtak, azokat megerősítették positiójukban az utolsó évtizedek gazdasági fejleményei. A zsidóság csak átmenetileg tartózkodik a honoratior-osztály szintáján. Kívülről nincs mentség, belülről nincsen erősség.

Pedig, ha van nemzetfönn tartó elem, akkor az a magyar honoratior.

BUDAY DEZSŐ.

MISERICORDIA.

Első közlemény.

I.

A Szent-Sebestyén parochiának, jobban mondva templomnak két arcza van, mint némely embernek is; két arcza, melyek mindenesetre jámborabbak, mint szépek. Az egyik a Cañizares-utczával határolt alsó városra néz, a másik az Angyal-tér kereskedelmi forgatagára. Mindkét arcz nevetségesen, de bájosan csúnya, igazi madridi, hol az építészeti jelleg a morállal csodálatosan egybeolvad. A déli homlokzaton otromba kapu felett a szent vértanú agyagszobra uralkodik, összegörbülve, inkább tánczra készen, mint vallásos állásban; az északin áll a díztelen, szegényes és közönseges torony, négy falfestményrel az Angyal-tér felé. Mindkét homlokzaton előtér, jobban mondva előkerítéssel szegélyezett udvar van, bennük szép fácskák vödrökben és szemvidítő virágbolt. Sehol sem kapja úgy meg az embert, mint itt, a varázs, az elragadtatás, az «angyaliság», mondaná az andalúz, mely kizár magából minden köznapit és közönsegest. A két arczú épület csúnya tornyával, Novena kápolnájának kupolája, a szabálytalan tetők és alacsony falak olcsó mázokkal, a virágos udvarok, az utczára nyíló és a haranglábon lévő mohlepte vaspántok csúnyák és köznapiak, mint egy zsoldár vagy egy vak koldus éneke s mégis együttvéve mindez bájos, kedves, elragadó. Madridnak olyan zuga ez, melyet szerető gonddal kell megőriznünk, mint régiséggyűjtők, hiszen az építészeti caricatura is művészet. Bámuljuk meg ezt a Szent-Sebestyént, ezt a nevetséges és csiszolatlan képet, mint régi idők örökségét és őrizzük meg, mint egy bájos torzképet.

Ámbár a déli a főkapu, a hívők köznapokon reggel és este kevésbé használják. Majd az egész népség az északin megy be, ez olyan bizalmas, családias kapu. Szükségtelen statistikát

vezetni a hívókról, kik az istentiszteletre az egyik vagy másik kapun mennek be, hiszen van egy csalhatatlan ellenőr: a koldusok. Sokkal számosabb és nagyobb az északi, mint a déli oldalon a szegény-tábor, mely kikémléli a könyörületeség útját és mint vámszedők, behajtják a vámot a menny határán, vagy mint végrehajtók az adót a rossz lelkiismereten, mely meg magát megtisztítani.

A kik az északi bejáráson örködnek, különböző helyeket foglalnak el az udvaron és annak két bejárásánál a Huertas- és a Szent Sebestyén-utca felől. Elhelyezkedésük olyan strategikus, hogy halandó nem menekülhet tőlük, hacsak a tetőn át nem jut a templomba. Zord téli napokon az eső vagy fagy meggátolja a nyomor rettenthetetlen katonáit, hogy a szabadban maradjanak (bár vannak olyanok, kik vitézen szembe tudnak nézni az időjárás viszontagságaival) és szép rendben két sorba sorakoznak jobbról és balról a fedett átjáróban, mely a templomba vezet. Természetesen a hely ilyen megszállása és a kiváló taktika mellett egy keresztyén sem menekül és nem volna könnyebb vagy dicstelenebb ezt az átjárót meghódítani, mint a híres Thermopylæi-szorost. Jobb- és balszárnyon soha sem csökken másfél tuzat alá a harczedzett tábor, melyet merész öregek, rettenthetetlen öreg asszonyok, topogó vakok alkotnak, megerősítve gyerekek ellenállhatatlan rohamával (magától értetődik, hogy ezek a kifejezések csak az elhelyezkedés művészetére vonatkoznak) és itt állanak virradattól ebédidőig, miután ez a hadsereg is beosztással él, hogy aztán új erővel visszatérjenek az esti csatához. Mikor a nap leszáll és nincs beszédes Novena, szent olvasóról való elmélkedés vagy éjjeli mise, visszavonul a hadsereg s mindegyik harczos saját tűzhelyéhez czammog vánszorgó léptekkel. Majd követjük őket érdekes hazatértükben a zúgig, hol nyomorognak, most figyeljük meg kemény harczukat a nyomorult megélhetésért és a borzasztó csata-teret, hol nem találhatunk sem vértócsákat, sem katonák hulláit, csak baltákat és más vérszopó szörnyetegeket.

Egy szeles és fagyos márcziusi napon — a szó megfagyott az ember szájában s a járókelőknek a hidegtől párolgó alakja ködgomolyagnak látszott — a tábor az átjáró belsejében gyűlt össze s a Szent Sebestyén-utczai vaskapunál csak egy öreg,

Pulido nevű vak ember maradt, kinek teste vasból, vére szeszből vagy higanyból lehetett, hogy úgy bírta a változó időjárást s a mellett mindig erős, egészséges maradt, olyan arcszínrel, hogy a szomszéd boltocska virágai irigyelhették volna tőle. A virágárús leány is bódéjába húzódott s a magával vitt örökzöld csomóból koszorút kezdett fonni halott gyerekeknek. Az udvarban, mely Szent-Sebestyén temetője volt, mint a falba erősített mozaik-tábla hirdeti a kapu felett, nem lehetett más élőlényt látni, mint néhány asszonyt, kik átsiettek rajta, hogy bemenjenek vagy kijöjjenek a templomból, befogva szájukat az imádságos könyvet vivő kezükkel, vagy egy-egy, a sekrestyébe menő papot, kinek a szélben lebegő palástja valami fekete madárhoz hasonlított, mely felborzolja tollát és kiterjeszti szárnyait; s ki fagyos kezével fogta sapkáját, mely szintén madárrá szeretett volna válni s a tornyot körülrepülni.

Senki sem törődött a ki-bejárók közül a szegény Pulidoval, már úgy megszokták őt rettenthetetlenül állva látni őrhelyén, ép oly érzéketlennek a hóval, mint a fullasztó hőséggel szemben, előrenyújtott kézzel, kopott, szürke kendőjébe félig beburkolózva, szüntelenül szomorú szavakat mormolva, melyek megfagyva bujtak ki szájából. Aznap a szél játszott fehér szakállával, hol az orrára, hol az arczára csapkodva azt, nedvesen a könnyektől, melyeket a nagy hideg csalt ki halott szemeiből. Kilenz óra volt s még semmit sem kapott. Kutyább nap nem volt még egész évben, mely pedig már Vízkeresztől kezdve gyalázatos volt, hiszen a szent patronus napján (január 20-án) csak tizenkét garast kapott, alig többet a felénél, mint a múlt évben; a Gyertyaszentelő és Szent Balázs napja, melyek más évben olyan kiadások voltak, az idén csak hét, illetőleg öt garast hoztak. Nagy summa pénz! «Úgy hiszem» — mormogá magában a jó Pulido, lenyalva könnyeit és kiköpve szájába akadt szakállát, «hogy az öreg Szent József sem fogja magát jobban viselni... Soha se felejtsem el a régi József-napokat. De már az ég szentjei sem olyanok, mint kellene. Minden elfogy, még az ünnepi kereszt és vele a becsületes szegénység is. Minden megromlik, a fene egye meg az átkozott politikát, meg a gyűjtést az «áldozatok» részére. Ha Isten volnék, leküldeném az angyalokat és halálra kínoztatnám azokat, kik az ujságban örökké «áldozatokat»

fedeznek fel, hogy megraboljanak minket, rangbéli koldusokat. Alamizsna van, jó lelkek is vannak, de a liberalisok, az országgyűlés, a congregatiók, a gyűlések, beszédek és a sok irka-firka az ujságokban elveszik a keresztyének kedvét az adakozástól... A mondó vagyok: azt akarják, hogy ne legyenek szegények és elveszik a szegényekét. De azt szeretném tudni, hogy akkor ki menti meg a lelkeket a purgatoriumtól? Igen bizony, majd elpusztulnak ott a tisztelt lelkek, a nélkül, hogy a keresztyénség törődne velük, mert hát — nekem beszélhetnek, a gazdagok imádsága, tele hassal és selyemben-bársonyban, nem ér semmit... Isten bizony, nem ér semmit.»

Mikor elmélkedésében idáig jutott, egy alacsony termetű, mintegy hatvan éves, édeskés tekintetű, nyírott, ősz szakállú, hanyagul öltözött férfiú közeledett hozzá, majd földig érő köpenyben s egy hatost dobott Pulido markába, kis erszényekéből véve ki azt, melyben kétségen kívül az aznapi alamizsnákat tartogatta s megszólította: «Valld be az igazat, hogy ma nem számítottál reá. Ilyen kutya időben?!»

— Nagyon is számítottam, Don Carlos uram, — válaszolt a vak megcsókolva a pénzdarabot, — hiszen ma van az évforduló s akkor nem hiányozhatik, még ha megfagyna is a kéneső a barometerben (biztosan thermometert akart mondani).

— Igazad van. El is jöttem. Hála az Istennek, jól fel vagyok öltözve, pedig nem kis dolog ez a fagy és a komisz északi szél, mely úgy fúj, hogy a Nagy-téri szobor lova is tüdőgyuladást kaphatna. És te, Pulido, miért nem mész be? Vigyázz egy kicsit magadra!

— Én vasból vagyok, Don Carlos, és én még a halálnak se kellek. Jobb itt a hófuvásban, mint bent veszekedni azokkal a vén csacsakákkal, kiknek nincs jó nevelésük. Én csak a mondó vagyok: első a jó nevelés, mert nevelés nélkül hogy' legyen jótékonyság?... Don Carlos, Isten fizesse meg és adjon ezerannyit...

Mielőtt a mondatot befejezhette volna, Don Carlos a szó szoros értelmében berepült, mert a rettenetes orkán megragadta bő köpenyegét, az arcába csapta a nyaka köré csavart kendőt s úgy lebegtette mindenfelé, mint mikor a szél felkap egy rongy- vagy szőnyegdarabot, míg végre odacsapta őt az ajtóhoz.

Nagy zajjal, hirtelen lépett be, fejét kiszabadítva a kendőből. «Milyen idő, milyen kutya idő!» — dűnnyögött a jó ember, körülvéve a koldusok rajától, kik siránkozó rikácsolással köszöntöttek s a vén asszonyok sovány kezeikkel segítettek neki lefejtani és rendbehozni köpenyét. Ezután kiosztotta a hatosokat, egyenkint véve ki azokat az erszénykéből s mindeniket meg-megtapogatva, mielőtt odaadta, nehogy véletlenül kettő összeragadjon, orrhangon kis beszédet tartott, melyben alázatosságra és türelemre intette őket, elbúcsúzott a szegény hadtól, zsebredugta az erszénykét, melyben még csörögtek hatosok az Atocha-utczai ajtóban álló koldusok részére és belépett a templomba.

II.

Szentelt vizet véve, Don Carlos Moreno Trujillo a Miasszonyunk kápolnája felé indult. Végtelenül rendszeres ember volt, ki egész életét egy megváltozhatatlan programmba kényszerítette belé; ez vezette minden cselekedetét, mind az anyagiakat, mind az erkölcsieket, a nagy elhatározásokat, a kicsinyes szórakozásokat, sőt hogy mozogjon, vagy lélegzeljen-e, az is a programmtól függött. Egyetlen próba elég bebizonyítani ezen szent férfinál a megszokás hatalmát. Ugyanis, mióta megöregedett és az Atocha-utczában lakott, azóta is a Szent Sebestyén-utcza felől és az északi kapun járt be, csupán azért, mert az alatt a harminczhét év alatt, míg az Angyal-téri virágos üzlete mellett lakott, ezt az utat használta. Viszont kivétel nélkül az Atocha-utcza felé távozott el, még ha leányát ment is meglátogatni a Kereszt-utczába.

A Mária-oltár, majd Szent Lesmes szobra előtt leborult s jó ideig úgy maradt magába szállva, majd lassacskán végigjárta az összes oltárokat, vigyázva a sorrendre, mely soha sem változott, két misét hallgatott; mindig kettőt, sem többet, sem kevesebbet; újból végigjárta az oltárokat, csalhatatlanul Krisztus kápolnáját hagyva utolsónak; pár perczig a sekrestyében időzött, hol néhány szót váltott a pappal vagy sekrestyéssel az időről, vagy arról, hogy milyen rossz a világ, néha megtárgyalták, hogy mitől olyan zavaros a folyó vize. Aztán az Atocha-utczai kapun kiment és kiosztotta erszénye utolsó hatosait.

Olyan előrelátó volt, hogy ritkán nem futotta a szükséges összeg az egyik, vagy másik oldalra; hogyha ez a hallatlan eset előfordult, már tudta a koldus, hogy másnap azt biztosan megkapja, ha pedig megmaradt volna valami, elment a jó ember az Olivar-utcái imaházhoz, hogy találjon egy szerencsétlent, kinek odaadja.

Tehát, mint mondtam, Don Carlos belépett a templomba azon a kapun, melyet Szent Sebestyén temetőjéről nevezhetünk s a vén asszonyok és mindkét nembeli vakok, kik épen alamizsnát kaptak tőle, elkezdtek zajongani, mert hát, a míg senki sem jön vagy megy, a kit megrohanhatnának, mit tegyenek más ezek a boldogtalanok, mint hogy megcsalják saját lelküket, megajándékozva magukat azzal a táplálékkal, a mi semmibe sem kerül s a mi, ha durva vagy csípős is, mindig kéznél van, hogy vele jól lakhassanak? Ebben egyformák a gazdagokkal, sőt talán előnyben vannak velük szemben, mert mikor elkezdenek locsogni, nem gátolja őket a társalgás szokásos illeme, mely határt vet a gondolat és a durva szó közé s így elveszi a pletyka valódi zamatját.

— Nem mondtam, hogy Don Carlos eljön ma? Látjátok! S még mondjátok, hogy én tévedek s nem tudom, mit beszélek!

— Én is mondtam... hiszen ma van a havi évforduló, 24-ike, akarom mondani, felesége halálának napja és az áldott Don Carlos nem hiányozhatik ezen a napon, még ha malomkerekek esnének is, mert keresztyénebb ember nincs, senki rossz néven ne vegye, egész Madridban.

— Én biz félttem, hogy nem jön el a hideg miatt s úgy gondoltam, hogy a jó nagyságos úr elmulasztja az ünnepet.

— Akkor adott volna holnap; jól tudod, Crescencia, hogy Don Carlos tudja a kötelességét és megadja, a mi jár.

— Megadta volna a mai hatost holnap, az igaz, de elvonta volna tőlünk a holnapi garast. Mit? Talán azt hiszed, hogy mi nem tudunk számolni? Senki rossz néven ne vegye, én úgy számolok, mint a jó Isten maga és tudom, hogy Don Carlos, ha sokat használ is az üdvösségnek azzal, a mit nekünk ad, rosszul teszi, hogy megspórol néhány napot, mert ez nem válik a megboldogult javára.

— Hallgass már, te rossznyelvű!

— Rossznyelvű vagy te és akard tudni, hogy mi vagy még ... hízelgő!

— Szájjas kofa!

A három beszélgető a bejárástól jobbra ült, külön csoportot alkotva a többi szegényektől. Egyikük vak volt, vagy legalább is vaksí, a másik kettőnek jó szeme volt, de rongyokba öltözöttek s fekete vagy szürke kendőbe burkolózva. A magas és csontos Casiana asszonyság rátartósan beszélt, mint a ki azt hiszi, hogy tekintélye van a többi előtt, vagy mint a kinek tényleg van is. Ez nem lehetetlen, mert a hol féltuczat ember összegyűl, mindig akad egy, a ki sikerrel kísérti meg, hogy a saját akaratát a többire rákényszerítse. A vakot vagy vaksit Crescenciának hívták, mindig erősen összekuporodva üldögélt, alig láttatva arcát s a ruhacsomóból, melyet összegörbült testével alkotott, csupán sovány, hosszú körmű, kéregető kezét nyújtva ki. Azt, ki az előző beszélgetésben a legdurvább és legcsípősebb volt, Flórának vagy gúnynéven Csúfondárosnak hívták s egy kis, élénk, heves, szájaskodó vén asszony volt, ki örökké felforgatta és nyugtalantságban tartotta ezt a nyomorult tábort, összeharagítva egyiket a másikkal, mert mindig tudott valami csípőset vagy rosszakaratut mondani, mikor a többiek osztozkodtak és éles bírálataiban soha sem tett különbséget szegény és gazdag között. Könnyező, ravasz macskaszemei bizalmatlanságot és rosszindulatot sugároztak szét. Az orra csak egy kis vörös gömb volt s fel-le mozgott, mihelyt pergő beszédre nyitotta száját. Két foga, mely még fogsorából megmaradt, ide-oda futni látszott szájában, hol itt, hol ott bukkant ki s mikor a teljes megvetésnek vagy a rettentő gúnynak mozdulatával befejezte szónoklatát s becsukta száját, egyik ajka ráfeküdt a másikra s míg nyelve pihent, vörös szakála fejezte ki rémes rezgésével gondolatait.

A Csúfondarostól teljesen elütő volt Casiana asszonyság megjelenése. Magas, csontos, sovány, ha soványságát nem lehetett is egykönnyen észrevenni a sok jó ruhája alatt, mit a rossz nyelvek szerint a rongyai alatt viselt. Hosszúkás feje a beesett arczezal olyannak látszott, mintha naponként géppel nyújtanák ki s az elképzelt legcsúnyább és visszataszítóbb volt;

minden fény és kifejezés nélküli, kidülledt, riadt szemeivel vaknak látszott, bár nem volt az; orra kampós és rút, szája mélyen az orr alatt, ajkai vékonyak. Ha össze lehet hasonlítani emberi arcokat az állatokéval, a Csúfondárost macskának képzelhetjük, melynek egy éjjeli veszekedésnél lenyúzták bőrért, Casianát pedig öreg lónak mondhatjuk, teljesen hasonló-nak egy konflislóhoz, melynek egyik szeme be van kötve s a másikkal bajtársait figyeli. Mint a világon mindenütt vannak osztálykülönbségek s még a legnyomorultabb társadalmi közösségek sem tesznek ez alól kivételt, úgy itt sem voltak a szegények mind egyformák. Az öregek nem engedték volna meg, hogy valaki megbolygassa a különbözőség elvét. A «vének», vagyis kik húsz vagy még több év óta kéregettek a templom előtt, oly kiváltságokban részesültek, melyeket mindenki elismert és az «újak» nem tehettek mást, mint hogy ebbe belenyugodtak. A «véneké» volt a legjobb hely és csak ezeknek volt szabad bent is kéregetni a szenteltvíztartó mellett. Ha a sekrestyés vagy a pap meg akarta változtatni ezt a jogrendet valamely «új» érdekében, alaposan megjárta. Olyan zűrzavar keletkezett, hogy sokszor a rendőrséget vagy az őrzőket kellett segítségül hívni. Ha együttes adakozás vagy utalványosztatás volt, a «vének» előnyben részesültek s a mikor valamelyik hívó bármilyen összeget adott, hogy mindnyájuk között kiosztassék, a vének követelték maguknak a szétosztás jogát s ha az összeg nem volt könnyen egyenlő részekre osztható, maguknak tartották a nagyobb részt. Ezenkívül bizonyos morális fölényük volt, a hosszú uralom által megszerzett, hallgatagon elismert tekintélyük, az elsőbbségnek láthatatlan uralma. A «vén» mindig hatalmas, az «új» mindig gyöngé, leszámítva a kivételeket, melyeket néha a jellemeik okoznak. Casiana erélyes, uralkodni vágyó, hatalmasan önző természet, a vének véne volt; a Csúfondáros szájas, lázadó és lázító forradalmár, az újak legújabbja és ezzel magyarázható, hogy egy köznapi esemény vagy egy röpké szó már villám volt, mely fellobbantotta közöttük a viszálykodás szikráját.

Az előbb leírt vitatkozást megszakították a ki-bejáró hívők. De a Csúfondáros nem tudta féken tartani vitatkozási viselkedését s a legelső alkalommal látva, hogy Casiana és a vak

Alumdena (kiről később szó lesz) aznap több alamizsnát kapnak, mint a többiek, újból nyelvelni kezdett a vénnel: «Te hízelgő, te talpnyaló, azt hiszed, nem tudom, hogy gazdag vagy, hogy a Négyes-úton házad, sok csirkéd, csomó galambod s temérdek házinyúlad van? Mindenki tudja!»

— Fogd be a szádat, ha nem akarod, hogy bepanaszoljalak Don Senén-nek, az majd beléd veri a jó nevelést.

— Szeretném látni!

— Ne szájkaskodj! Nem hallod a csengettyűt? Úrfelmutatás van.

— De asszonyságok, az égre! — mondá a templomhoz legközelebb álló koldus. — Szüneteljenek, Úrfelmutatás van.

— Ez a szájas, ez a kígyó a hibás.

— Nem igaz, hanem az a zsarnok... De látod, mivel úgy is te vagy a kapitány, ne fogd olyan rövidre a kantárszárát. Hagyd, hogy mi «újak» is kapjunk valamit az alamizsnából, hiszen mindnyájan Isten teremtményei vagyunk.

— Csend, ha mondom!

— Ejnye, úgy adod, mintha te volnál a püspök!

III.

Beljebb, az átjáró közepe felé, a baloldalon más csoport volt, melyet egy vak ember, egy asszony két kis gyerekkel alkotott, kik egymás mellett ültek s mellettük szótlantul, mozdulatlanul állott egy öreg asszony fekete ruhában és köpenyben. Pár lépéssel odább, közel a templomhoz, a falhoz támaszkodva, mankóira nehezdedve állott a féllábú és félkarú Elises Martínez, kinek egyedül volt joga itt a *Katholikus Hit*-et árúsítani. Casiana után ő volt a legtekintélyesebb és lehangadóbb az egész bandában s mintegy hadnagy vagy hadsegéd volt.

Összesen hét tiszteletreméltó koldus, kik, remélem, jól észben maradnak, alakjuknak, beszédüknek és jellemüknek sajátságaival együtt. Tartsunk velük.

A fekete ruhás asszony inkább előregedett, mint öreg volt, a mellett «új», sőt időleges, mert a kolduláshoz csak hosszabb-rövidebb időre fordult és olykor el-eltűnt, valószínűleg, mert jobb helyet talált vagy részvevő lelkeket, kik segítették. Benina

asszonyságnak hívták (miből látható, hogy Benigna volt a neve) s a legcsendesebb és legalázatosabb volt mindnyájuk között. Jól nevelt, jó modorú és az isteni akaratban való megnyugvás tükröződött arcán. Soha sem alkalmatlankodott a ki-bejáró hívőknek, az osztogatásoknál, még ha igazságtalanok voltak is, soha sem protestált s nem követte sem közletről, sem távolról a Csúfondárosnak lázadó, demagog zászlaját. Mindenki-vel ugyanazon a jámbor és szerény hangon beszélt, csodálattal nézett Casinára, tisztelettel a sántára s bizalmasan hangon egyedül a vak Almudenával beszélt, de a nélkül, hogy átlépte volna az illem határát. Erről a vakról egyelőre nem mondok többet, mint hogy Sus-ból való arab, háromnapi járásra Marocótól. Tessék jól megjegyezni.

Beninának kellemes hangja volt, bizonyos fokig finom s jó nevelésre valló modora. Barna arczáról nem hiányzott némi báj és érdekesség; báj, melyet az öregség csak alig törölt el. Fogainak még több mint a fele megvolt. Nagy és sötét szemének alig volt vörös karikája, mit az évek és a reggeli hidegek okoznak. Orra kevésbé piros, mint pályatársaié és ránczos, de izmos ujjai nem végződtek sólyomkörmökben. Igazi mosónő kezei voltak s még megőrizték tisztaságukat. Fekete szalag volt homlokára kötve, felette fekete kendő, ruhája, köpenye szintén fekete s valamivel jobb állapotban, mint a többi vénasszonyé. Ebben az öltözetben és jámbor, szelid arczkifejezésével, még eléggé csinos vonásaival, cassiai Szent Ritához hasonlított, ki vezekelni jár a földön. Nem hiányzott más, mint a kereszt és homlokáról a sebhely, bár a félujjnyival a szeme felett lévő, fekete, kerekded, borsónagyságú szemölcsöt bátran annak lehetett volna tartani.

Tíz órakor Casiana az udvarról bement a sekrestyébe (hol, mint vénnek, nagy befolyása volt), hogy Don Senénnel valamit, miről társai mit sem tudtak s ép azért nagyon megtárgyaltak, megbeszéljen. Alig ment el a «kapitány», a Csúfondáros rögtön a másik csoporthoz futott — mintha egy ruha-lavina gördült volna végig az útjárón — s a két gyerekkel kéregető, Demetria nevű asszony és a marocói vak közé ülve, nekiindította nyelvét, mely élesebb, hegyesebb volt, mint hegyes, fekete újjainak tíz saskörme.

— Tán nem hiszitek, a mit mondtam? A kapitány gazdag,

ép olyan gazdag, mint előbb hallottátok s mindazt, a mit itt keres, tőlünk lopja el, a kik igazán szegények vagyunk, hiszen nincs egyebünk, mint naponta huszonnégy óra.

— Arra felfelé lakik, — jegyzé meg Crescencia — a Pál-utcában.

— Szó sincs róla, asszonyosság! Az rég volt. Én jobban tudom — vetette oda a Csúfondáros, kezeivel hadonászva. — Nekem beszélhetnek! A Négyes-úton lakik, ott gazdasága van s engedelműkkel disznót hízlal. Senki rossz néven ne vegye, a legjobb disznót az egész utcában.

— Láttá már azt a púposkát, a ki-érte jön?

— Hogy láttam-e? Úgy látszik, azt hiszi, hogy mi bolondok vagyunk. Az a görbehátú a lánya, azonkívül varrónő, tudod s a púpja miatt kéreget is. De varrónő és sok pénzt visz haza. — Szóval, Isten bocsássa meg, gazdagok, szemtelenül gazdagok, kik megcsalnak minket és a katolikus apostoli szentegyházat. Ételre sem ad ki semmit, mert két-három család van, kik minden nap küldenek neki.

— Tegnap, — mondá Demetria, kivéve az egyik gyerek szájából a czuczlit, — jól láttam, mikor megint hoztak neki.

— Mit, mit?

— Hát rizskását csigával. Legalább két személyre elég volt.

— Ejha! Biztos vagy benne, hogy csigával volt? Jó szaga volt?

— Hogy jó szaga volt-e? A sekrestyésnél vannak a fazekak, oda járnak, ott megtöltik, aztán hoplá, megy minden a Négyes-útra.

— A férje, — tette hozzá csillogó szemekkel a Csúfondáros, — zöldséget és theát árul. Katona volt, három csillagos meg sárga pántos. Ilyen család ez! S itt vagyok én, nem ettem ma még mást, mint száraz kenyeret s ha este Ricarda nem ad egy vaczkot, alhatom Isten csillagos ege alatt. Hát te mit szólsz hozzá, Almu-dena?

A vak csak mormogott. Újabb kérdésre rekedten, nehézkes nyelvvvel szólalt meg:

— Te a Szurkosról beszélni? Én jól ismerni őt. Nem férje Casianának házassággal, Isten bizony nem. Szerető, Isten bizony szerető.

— Te ismered?

— Jól ismerni őt, ő venni tőlem kettő olvasót, hazámból kettő olvasót, meg egy mágneskövet. Sok pénz, nagy sok pénz neki... Volt felvigyázó Jézus szent Szívénél... minden szegényeket korbáccsal fenyegetni... Salamancában... felvigyázó... Rossz, nagyon rossz... nem adott enni... A kormány szolgálja, az átkos spanyol kormány szolgálja, meg a bankoknak, hol sok, sok pénz van ládákban a föld alatt... Azt őrizni ő, minket éhen veszni hagy...

— Épen csak ez hiányzott, — mondá a Csúfondáros tetetett haraggal, — hogy ezeknek a bitangoknak még pénzük is legyen a bankokban!

— Még mit nem! Hígye el, ha akarja! — jegyzé meg Demetria, visszadugva a czuczlit a gyerek szájába, ki ismét sírni kezdett. — Hallgass, taknyos!

— Ha, ha, ilyen czuczli mellett nem tudom, miből élsz, lányom... És maga, Benina asszonyság, mit gondol?

— Én? Miről?

— Hogy van vagy nincs pénzük a bankban?

— Mi közöm hozzá? A maguk kenyerét eszik.

— Meg a miénket, igen biza, meg pástétomot hozzá.

— Csend' legyen már! — kiáltá *A Hét* sánta árusa. — Ide jön, mert ide jön, s viselkedjetez tisztességesen.

— Már hallgatok, ember, már hallgatok. Tán te vagy Victor Emanuel, a ki a pápát is bezárta?

— Csend, ha mondom s legyetek egy kicsit vallásosabbak.

— Én vallásos vagyok, pedig nem élek az egyháztól, mint te. Az én társam az éhség s a foglalkozásom, hogy titeket zabolálni nézzelek, meg a sok finom falatot bámuljam, a mit nektek küldenek. De nem irigykedünk, Elises, s örülünk annak, hogy szegények vagyunk s hogy éhen halunk, mert legalább a mennybe jutunk, míg te...

— Hát én?

— Hát... Mivel gazdag vagy, Elises... ne tagadd, hogy gazdag vagy... A mit *A Hét* hoz, meg a mit Don Senén és tisztelendő úr ad neked... Hiszen tudjuk, hogy a ki szétoszt... Nem mintha zúgolódnám, Isten mentsen! Áldott legyen a mi szent szegénységünk... Az Úr megáldjon. Kívánom, mert

hálával tartozom neked, Elises. Mikor elütött a koci a Hold-utczában . . . aznap volt, mikor Señor de Zorillát temették . . . tehát a mondó vagyok, másfél hónapig voltam a kórházban s mikor kiengedtek s te láttad, milyen gyámoltalan és elhagyott vagyok, azt mondtad nekem, hogy: Flóra asszonyság, aszondod, miért nem megy kéregetni egy templom elé, félretéve a szégyenkezést és bízva a vallásosságban. Jőjjön csak velem s meglátja, mennyit keres naponként s milyen becsületes koldusokkal találkozik s nem kell az utczákon kóborolni. Ezt mondtad nekem, Elises, én pedig elkezdtem sírni és veled jöttem. Így kerültem én ide és nagyon hálás vagyok, mert olyan finom voltál, mint egy úr. Mindennap egy Miatyánkot mondok éretted és kérem az Istent, hogy még gazdagabbá tegyen, mint már is vagy, adj el végtelen sok *Hetet*, hozzanak neked finom levest a vendéglőből és a grófi házakból, hogy jól lakj te, meg a fuvaros asszony feleséged. Mit számít az, hogy Crescencia, meg én, meg ez a szegény Almudena olyan száraz kenyeret ebédelünk, hogy utczát lehetne vele kövezni? Kérem az Istent, hogy egy kis pálinka se hiányozzék. Neked szükséged van reá, hogy élhess, én meghalnék tőle . . . Isten adja, hogy két fiadból herczeg legyen! Az egyik asztalosinas és minden héten másfél pesetát hoz neked haza, a másik meg a Maldonado-n szolgál egy korcsmában s jó borralalókat kap a korhelyektől . . . Isten tartsa meg s növeszsze nagyra őket. Hadd lássalak selyembe-bársonyba öltöztetve, új, drága falábbal s a te drágalátos feleségedet tollas kalappal. Nagyon hálás vagyok, leszoktam az evésről a sok éhezéstől, de nem kívánok semmi rosszat, Elises lelkem; legyen meg neked mindened, a mi nekem nincs, egyél, igyál s részegedjél le; legyen erkélyes házad, vaságyad, lószőrmatráczkod, éjjeli szekrényed, olyan szép, mint a királynak; legyenek fiaid, kik új ruhát és bőrpapucsot viselnek, legyen lányod, ki minden vasárnap rózsaszín kalapot és lakktopánt visel, legyenek szép szőnyegek az ágyak előtt, czifra-papíros konyhád nagy sereg konyhaedénynyel, Krisztusnak és Szent Borbálának a képe; legyen a szekrényed tele fehérneművel, virágos lámpaernyőd, sőt még varrógéped is legyen, a mi ha rossz is, legalább rárakhatod a *Hét* csomagjait; legyen sok jó barátod és szomszédod; a kereskedők, látva, hogy munka-

képtelen vagy, adjanak neked czukor, kávé, meg kása-hulladékot; légy jóba az Egylet asszonyaival, hogy fizessék ki a házbéredet és adjanak finom mosást az asszonyodnak... ezt mind adja meg az Isten és ezerannyit, Elises...

A Csúfondáros pergő nyelvelését félbeszakította Casiana asszonyság megjelenése a templomajtóban s félelemgerjesztő csend keletkezett.

— Már jönnek ki a nagy miséről, — mondá a szájaskodót pillantásával végigmérve s teljes tekintélyét latba vetve, mint egy zsarnok, odaszólt neki:

— Csúfondáros, azonnal a helyedre s fogd be a szád, az Isten házában vagyunk.

A nép már indult kifelé s valamicske alamizsna került is. Ritka volt a teljes kör, vagyis nem mindenki egyformán kapott s aznap az a néhány öt vagy két centimos pénzdarab Elises vagy a kapitány kezén ragadt, valamicske jutva még Demetriának vagy Benina asszonyságnak. A többiek keveset vagy semmit sem kaptak s a vak Crescencia panaszkodott, hogy egy fillért sem keresett. Mialatt Casiana halk hangon Demetriával beszélt, a Csúfondáros az ajtóhoz legközelebbi sarokban Crescenciához fordult:

— Vajon mit mondhat Demetriának?

— Mit tudom én? Az ő dolguk!

— Úgy szagolom, az utalványokról van szó, a miket a holnapi czifra temetésen osztogatnak. Demetria biztosan többet kap, mint mi, mert berekomendálta Don Rodriguito, az a barna harisnyájú, a ki az első misét tartotta s a kiról aszondják, hogy a pápa titkára.

— Majd ő kapja a húst s mi a csontokat.

— Hej! Mindig így van. Nincs is jobb, mint két-három kölyökkel mászkálni, hogy az ember megszerezze a mindennapit. S nem törődnek a becsülettel, hiszen ezek a Demetria-féle naplopók nemcsak nagy lajhárok, de még üzletet csinálnak a bűnökből. Hiszen látod, minden évben van egy kölyke s míg az egyiket szoptatja, már kezében viszi a másikat.

— És férjnél van?

— Mint te vagy én. Még rólam semmit sem mondhatnának, mert San-Andrésban megesküdtem az én megbol-

dogult Miskámmal, a ki leesett az állványról. Ez itt aszondja, hogy a férje dutyiba van; úgy látszik, onnan jönnek a gyerekei ... levélben ... Jaj, milyen a világ! Aszondom, gyerek nélkül semmit sem kap az ember, az urak nem néznek arra, hogy becsületesek vagyunk-e, csak hogy szoptat-e valaki vagy se. Ők csak a gyerekeket sajnálják s nem törődnek avval, hogy mi, kiknek nincs gyerekünk, özvegyességben élünk, nyakig munkában a nélkül, hogy vinnénk valamire, tisztesebbek vagyunk. De próbáld felforgatni a világot s megváltoztatni az urak részvétét. Minden fonákul megy, még a magasságos mennyben is, s igaza van Pulidónak, mikor a nagy forradalomról beszél, a minek jönni kell, hogy lerántsa azokat a nyomorult gazdagokat és nagygyá tegye a szegényeket.

A beszédes vén asszony épen befejezte szónoklatát, mikor olyan rendkívüli, hallatlan és csodálatos dolog történt, mintha hirtelen villám csapott volna a koldushad kellős közepébe, vagy egy bomba robbant volna fel; legalább is az egész nyomorult tábort olyan megdöbbenés és csodálkozás fogta el. A legvénebbek nem emlékeztek hasonlóra, az újak azt sem tudták, mi történt velük. Mindnyájan némán, megzavarodva, ijedten állottak. S mi történt mindössze? Hát semmi egyéb, mint hogy Don Carlos Moreno Trujillo, ki egész életében, mióta a világ világ, csalhatatlanul az Atocha-utcza kapun ment ki ... az nap sem változtatta meg megcsontosodott szokását, de néhány lépés után visszafordult, hogy a Huertas-utcza felé távozzék; csodálatos, hihetetlen eset, egyértelmű azzal, mint ha a nap visszafordulna pályáján.

De a csodálkozás és zavar főoka nem a szokatlan útra való távozás volt, hanem az, hogy Don Carlos megállott a szegények között (kik azonnal köréje csoportosultak, mert azt hitték, hogy újabb hatosokat akar fejenkint szétosztani), végig nézte őket, mintha szemlét tartana s megszólalt: Hé, öregek, melyiket hívják maguk közül Benina asszonyságnak?

— Engem, uram, engem, — mondá a megszólított előre lépve, mintha attól félne, hogy valamelyik társa eltulajdonítja nevét és személyét.

— Úgy van, — tette hozzá Casiana hivatalos ridegséggel,

mintha azt hinné, hogy az ő kapitányi jóváhagyására van szükség alantasainak felismeréséhez vagy igazolásához.

— Tehát Benina asszonyság — folytatta Don Carlos, nyakig begombolkozva, hogy szembe nézhessen az utca hidegével, — holnap reggel félkilenczkor jőjjön el hozzám; beszélünk kell egymással. Tudja, hol lakom?

— Majd én elkísérem, — mondá Elises szolgáltrakészen, mind az úr, mind koldusasszony iránt.

— Jó, hát várom, Benina asszonyság.

— Legyen nyugodt, nagyságos úr.

— Pont félkilenczkor. Jegyezze meg jól, — tette hozzá rikácsolva Don Carlos s hangja majdnem elveszett kopott kendőjének rojtjai között, mely befedte száját. — Ha előbb jön, várnia kell s ha később jön, nem talál otthonn... Na, Isten áldja! Holnap 25-ike van, Montserratba kell mennem s onnan a temetőbe. Tehát...

IV.

Jézus, Mária, Szent József, mennyi magyarázat, milyen lázas kíváncsiság, milyen buzgóság a jó Don Carlos szándékának kitalálására és kipuhatólására! Az első pillanatokban a nagy csodálkozás mindnyájuknak elvette a szavát. Mindegyiknek fejében kavargott a kétség, félelem, irigység, égő kíváncsiság. Benina asszonyság, kétségkívül, hogy a kellemetlen tapogatózásoktól meneküljön, nyájasan, mint mindig, elbúcsúzott és elment. Néhány percz múlva követte a vak Almudena. Az ott maradottak között meglepetésük és megzavarodásuk első szavai szikrák gyanánt pattogtak ide-oda: «Majd megtudjuk holnap...» «Gondoskodni akar róla...» «Negyennél több zálogczédulája van...»

— Burokban született, — mondá a Csúfondáros Crescenciának, — csak mi termettünk örök nyomorra.

Casiana pedig lófejét úgy kinyújtva, hogy rettentő méreteket öltött, a részvét gyászos hangján jegyezte meg: — Szegény Don Carlos! Megkerült, mint a birka!

Másnap reggel, felhasználva a jó alkalmat, hogy sem Benina asszonyság, sem a vak Almudena nem ment el a templomhoz, a különös eset magyarázatai még szaporodtak. Demetria

félénken azt a véleményt kockáztatta, hogy Don Carlos szolgálatába akarja fogadni Beninát, mert abban a hírben állott, hogy kitűnő szakácsnő, mire Elises hozzátette, hogy tényleg valóságos mestere volt a főzésnek, de öregsége miatt már sehol sem akarják felfogadni.

— Meg a tolvajság miatt, — erősítette meg Casiana dühvel hangsúlyozva a kifejezést. — Tudjátok meg, hogy félelmetes tolvaj volt, azért a bűnéért van itt, a hol van, hogy most kéregetnie kell koporsószögére. Minden házból azért dobták ki, mert igen hosszú körmei voltak s ha tisztességes lett volna, lennének jó házak, a hol nyugodtan végezhetné be...

— Na, hát én azt mondom, — jelentette ki a Csúfondáros kételkedően — hogy azért jött ide kéregetni, mert becsületes volt; a tolvajok pénzt gyűjtenek öregségükre s meggazdagodnak... vannak ilyenek, vannak. Még olyanokat is ismerem, a kik kocsin jártak.

— Itt senkiről sem szabad rosszat beszélni!

— Én nem beszélek rosszat. Kegyelmességed beszél rosszat, miniszterelnökne asszonyság...

— Én?

— Igen, igen. Nagyméltóságú Excellentiád mondta azt, hogy Benina lopott, ez pedig nem igaz, mert ha lopott volna, lenne neki, s ha lenne, nem jönne kéregetni. Na, most dugd ezt szépen zsebre.

— Be kellene téged csukatni a nagyszájúságodért!

— Nagyszájúságért nem csuknak be senkit, csak gazdagságért, főleg, ha elveszi az alamizsnát az igazi szegényektől, a kik éheznek és az ég alatt alusznak.

— Ejnye, asszonyságok, az Isten házában vagyunk, — mondá Elises, falábalával kopogva a padlón. — Legyenek tisztelettel és illendőséggel egymás iránt, mint a szentírás rendeli.

Ezzel visszatért a nyugalom és csendesség a gyülekezetbe, melyet némelyek hevessége oly gyakran megzavart. Nyögve kéregetés meg ásítva imádkozás között teltek tovább a szomorú órák.

Ideje lesz megmondani, hogy Benina asszonyság és a vak Almudena távolléte nem volt esetleges; ime a magyarázata egy eseménynek, mely e való történetben említést érdemel.

Mint mondtuk, elmentek mindketten, egyik a másik után, néhány percz különbséggel, de mivel az öreg asszony a kerítésnél megállt egy perczre Pulidóval beszélgetve, a marocói vak hozzá csatlakozott s együtt folytatták útjukat a Szent Sebestyén és Atocha-utcákon át.

— Azért állottam meg Pulidóval beszélni, mert téged vártalak, Almudena. Beszélnem kell veled.

És szerető gondoskodással karon fogva, átvitte az egyik járdáról a másikra. Nemsokára elérték az Urosas-utcát s a sarkon megállva, a kocsikra és járó-kelőkre vigyázva, ismételte: — Beszélnem kell veled, mert csak te tudsz nagy bajomból kiszabadítani; csak te, mert a többi templomi ismeretségem semmit sem ér. Hiszen tudod! önzők, kőszívűek. A kinek van, azért, mert van, a kinek nincs, azért, mert nincs. Szóval éhen halhatna tőlük az ember s örülnének, ha egy szegény koldus-asszonyt a földön látnának fetrengeni.

Almudena feléje fordította arcát s azt lehetne mondani, hogy ránézett, ha nézni nem más, mint szemeit valami felé fordítani s a látás helyett legalább figyelmével, gyenge, homályos eszével belemerülni. Kezét megszorítva mondá: — Amri, te tudni, hogy Almudena neked szolgálni, én Almudena, mint egy kutya, Amri, mondani nekem dolgotat tiedet.

— Gyerünk lefelé, majd útközben beszélünk. Haza mész?

— Megyek, hol te akarni.

— Úgy látszik, fáradt vagy. Túlságosan sietünk. Nem gondolod, hogy jó volna egy kicsit leülni a Progreso-téren, hogy nyugodtan beszélhessünk?

A vak kétségkívül helyeslően felelt, mert ott ültek egymás mellett a kerítés tövében, mely Mendizábal¹ szobrát övezi. Almudenának kifejezetten csúnya, sárgásbarna arcán, melyet ritkás szakáll borított, fekete, mint az éjszaka, legjellegzetesebb a száj óriási nagysága volt. Mikor nevetett, majd a füléig ért, ránczokba vetve ványadt arczbőrét. Halott szemei száraz sebhelyeknek látszottak, körítve véres foltokkal, termete közepes, lábai görbék voltak. A megszokás, hogy vakmódra járt s hosszú

¹ A XIX. század közepén pénzügyministere volt Spanyolországának.

órákat ült a földön törökösen keresztbe tett lábakkal, elvette egyenes testtartását. Aránylag jól volt öltözve, mert ruháján, bár régi és gyűrött volt, nem volt lyuk vagy szakadás, mit ügyes kezek meg ne varrtak vagy be ne foltoztak volna. Nagyon elnyűtt fekete cipője nagy gondnal voltak megfoltozva. Gombakalapja elárulta, hogy több gazdát szolgált, mielőtt hozzá került s talán nem is ő lesz az utolsó, mert még nem volt olyan rossz állapotban, hogy a fejet ne tudta volna megvédeni. Kemény, fényezett botját izmos kéz tartotta, külső fele sötétbarna, az æ'hiopokra emlékeztető, tenyere fehéres és puha, mint a viasz, körmei gondozottak, gallérja olyan tiszta, mint Sus szerencsétlen fiának kóborló életmódja és nyomorult helyzete mellett csak képzelhető.

— Tehát, a mit mondani akarok, Almudena, — mondá Benina asszony, kirántva zsebkendőjét, hogy megint azonnal visszategye, mint minden ideges és felindult ember, ki gondolatait rendezi. — Súlyos kötelezettségem van s csak te tudsz rajtam segíteni, senki más.

— Megmondani nekem . . .

— Mit akarsz délután csinálni?

— Otthon maradni, sok dolgom van, ruha mosni, varrni, foltozni.

— Te vagy a világ legügyesebb embere. Soha sem láttamilyent. Te, szegény vak, magad javítod a ruhádat, hamarabb befűzöl a nyelveddel a tűbe, mint én a kezemmel, tökéletesen varrsz, a magad szabója, csizmadiája, mosónője vagy . . . Azonkívül reggel kéregetsz a templomnál, délután az utcán s még marad időd kávéházba menni egy kicsikét. Hát fiam, ma délután nem engedlek dolgozni, mert nekem kell egy szívességet tenned. Szükségben kell a jó barát!

— Mi baj van?

— Egy rettentő dolog. Alig élek. Olyan szerencsétlen vagyok, hogy ha te nem segítesz rajtam, a vonat elé fekszem. Hallod?

— Amri, nem feküdni . . .

— Olyan kötelezettségem van, olyan nagy, olyan rettentő nagy, hogy azt hiszem, nem is lehet rendbe hozni. Egyszerre megmondom, hadd lásd, hogy igazam van. Szükségem van egy . . . egy . . . tallérra . . .

— Egy tallér! — kiáltá Almudena, gondtelt arczkifejezéssel és energikus accentusával fejezve ki a rémületet, melyet az összeg nagysága okozott.

— Igen, fiam, egy tallérra és addig haza nem eresztelek, míg meg nem szerzem. Okvetlenül kell nekem az a tallér, törd a fejedet, mert a föld alul is, bárhonnan, de meg kell keríteni.

— Sok, nagyon sok . . . — mormogá a vak lehajtott fejjel.

— Nem is olyan sok, — jegyezte meg társa, igyekezve megcsalni önmagát bizakodó gondolatokkal. — Kinek nincs egy tallérja? Sok mindenkinek van . . . Hát . . . meg tudod nekem keríteni, igen vagy nem?

A vak mondott valamit a maga nyelvén, a mit Benina «lehetetlen»-nek fordított. Mélyet sóhajtott, mire a vak ép oly mély és panaszos sóhajjal felelt; fájdalmas gondolatokba merült, a földre, majd a vakra, majd Mendizábal szobrára tekintgetve, arra a zöldesfekete bronzemberre, kiről nem tudta, kicsoda, sem azt, hogy miért állították ide. Azzal a szórakozott és téveteg pillantásával, mely olyan a mélységes keserűség pillanataiban, mintha a lélek saját maga felett aggódó szemlét tartana, siető meg lézengő embereket látott a park egyik vagy másik felén feltünni. Egyiknek volt tallérja, a másik ment azt megkeresni. Bankszolgák mentek táskával vállukon; szekerek sörös meg szódás üvegekkel; gyász kocsi, melyek a temetőbe vittek valakit, ki már nem törődik tallérokkal. Az üzletekbe vevők léptek be, majd csomagokkal távoztak. Az urakat rongyos koldusok zaklatták. Benina mintegy visióban gyors szemlét tartott az üzletek kirakatai, a házak termei, a jól öltözött járó-kelők zsebei felett s arra a meggyőződésre jutott, hogy sehol sem hiányzik egy tallér. Majd arra gondolt, milyen tréfás dolog volna elmenni a közeli bankba s kölcsönkérni egy tallért. Hátha megtennék? Hogyne! Kinevetnék nevetséges kívánságát s szépen kidobnák. S mind e mellett nem volt-e olyan természetes és igazságos, hogy bárki, kinek egy tallér jelentéktelen csekélység volt, neki adja, kinek ez az összeg olyan nagy volt, olyan . . . mint a mindenség. S ha ez az epedve várt pénzdarab olyanok zsebéből, kiknek több is volt, az övébe jutna, nem volna a vagyoneeloszlásban semmi észrevehető változás észlelhető, minden maradna a régiben, a gazdagok, a szegények; szegény maradna

ő s a hozzá hasonlók. S ha így van, miért nem kerül egy tallér? Mi az oka, hogy harmincz ember, ki arra elhaladt, nem hajított el egy-egy hatost s ez a harmincz hatos nem került valami módon az ő zsebébe? Hej, milyen rosszul van a világ berendezve! A szegény Benina egy csöpp vízzel megelégedett volna s a Retiro tava mellett nem tudta azt megszerezni. Hogy képletesen beszéljünk, az Égre is, vesztene valamit a Retiro tava, mert valaki egy csepp vizet mer belőle?

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

LEGENDA.

Foly az ostrom már napok óta,
Dörögve bóg az ágyúk torka,
Jégeső módra hull a gránát,
Hogy csak az Isten tudja számát.

S a falu, melynek szól az ostrom,
Végig füstölgő, elhagyott rom,
Földig ette a lángok nyelve,
Vastagon fedi hamu, pernye.

A bús, fekete pusztulásban
Csupán a torony áll magában,
Oda építve egy kis dombra,
Hogy az órákat messzébb kongja.

Úgy áll ott most is, szép fehéren,
Mint árva kóró puszta réten,
Hol, mikor buja rendek dültek,
Lábon őt hagyták egyedül meg.

Pedig az ellenség haragja
Nagy lenne ám, ha ott maradna!
Szigorú parancs van, hogy nyomban
El kell seperni azt is onnan!

Ütnek is hangos, szörnyü hajsztát,
Hogy a parancsot végrehajtsák,
Egész ütegnek más se gondja,
Csak löni folyvást a toronyra.

Szakadoz, porzik ott a környék,
Magasra hányja fel a földjét,
Hanem a czélt, azt mégse bántja
Bár egy golyónak egy szilánkja.

Tüzelnek rája késő estig,
Hajnalban aztán újra kezdik,
Naphosszat perczig meg nem állnak,
De mind hiába: nem találják.

Végre kigyúl a hiu méreg,
Egymásra néznek a tüzerek,
S látva, hogy itt már semmi sem lesz,
Szól az egyik a többiekhez:

«Ej, a keserves mindenségit,
Ilyen csoda se történt még itt!
Nem lehet más ez, — egyre százat! —
Csak holmi átok, vagy varázslat!

Mindig elég volt bőven máskor
A czélra próbát löni párszor:
Kétszer talán csak közel jártunk,
De harmadikra már találtunk.

Most meg hiába minden próba,
Az a torony ott meg van óva,
Míntha az ágyúk kedve lenne,
Hogy kár ne essék semmi benne.»

S míg a beszéd így tart, az ágyúk
Némán pihenik fáradtságuk,
Mogorva daczczal eltünődnek
Emlékeim a múlt időknek.

Gondolatban elszállnak messze,
Ez napnyugatra, az keletre,

S visszaálmognak sok szép álmot:
Mikor a világ másként állott!

Mikor mosolygóbb volt az égbolt,
Mikor még éltük tiszta, szép volt,
Mikor, ha szóltak, másként szóltak,
Mikor még ők is — harangok voltak!

JAKAB ÖDÖN.

SZEMLE.

Jelentés az 1915. évi Greguss-jutalomról.¹

December 29-ike kettős ünnepe a Kisfaludy-Társaságnak: megünneplése a magyar művészet valamely nagy alkotásának vagy egyéniségének és megünneplése Greguss Ágost emlékének, a ki munkás élete szerény szerzeményét e szép jutalom megalapítására fordította s miránk bízta e jutalomdíj kezelését és odaitélését. Greguss Ágost nekünk egyébként is jótevőnk, mesterünk és példaadónk. Egyike azoknak a keveseknek, kik a szépet nemcsak tanították, nemcsak érezték, hanem életükben meg is valósították, a kik a saját maguk életét művészi alkotással finomították. Báj van egész lelkén. Ezt a jutalmat is úgy gondolta, hogy ő, a ki oly boldog volt művészi alkotások élvezésében és elemzésében, ezzel mintegy némileg viszonzni akarta a művészeknek az így nyert boldogságot. Merítsünk ihletet emlékéből. Beöthy Zsolt, ki oly méltó utódja Gregussnak az egyetemen és Társaságunkban, megfestette Greguss arczképét és abban a szobában helyezte el, melyből tantermébe lép. Bizonyára ő is ihletet merít e vonásokból, melyekből a szellemességnek a szív nemességével való ritka szövetsége szól. Mi pedig olyképen ünnepeljük Greguss Ágostot, hogy híven az ő szelleméhez, a díj odaitélésében mindig az igazságot, csak az igazságot tekintsük.

Mai jelentésünkben legyen megengedve, minthogy először ítéljük oda a színművészeti jutalmat, előbb a színművészet sajátosságáról, azután a magyar színészet karakteréről szólni, hogy azután az utolsó hét esztendő színművészetéről és végül a jutalom odaítéléséről elmondhassuk a legszükségesebbeket.

I.

A színművészet mivoltáról általában már azért is szükséges szólnunk, mert vannak, a kik nem tartják a többi művészetekkel egyenlő rangúnak. A színművészet — mondják ezek — nem alkotó, hanem reprodukáló művészet, csak előadja, a mit a költő már meg-

¹ Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1916. évi január hó 5-iki ülésén.

alkotott, tehát nem önálló, csak a költő képzeletét szabad megvalósítania. Az is említhető ezen a helyen, hogy a színművész alkotása, ha ilyenről szó lehet, abban a pillanatban, melyben születik, meg is hal. Az idő folyamába kerül, melyben visszahozhatatlanul elmerül. Igaz, hogy erről nem tehet, de ez az ő æsthetikai tragikum, a mely ugyancsak gyöngíti æsthetikai positióját. A bíráló, az elemző is csak röptében foghatja meg, de azonnal elbocsátani kénytelen. Ha versről vagy képről van szó, olvashatom, nézhetem szünetelve, nagy időközökben, különböző hangulatban; a színialkotást nem nézhetem kétszer, mert a második előadás esetleg egészen más, mint az első. Ez nemcsak az én bajom, a bírálóé, a nézőé; ez a színművészetnek is nagy baja, mert nem gyűlhetnek benne szellemi tőkék, nehéz az igazi fejlődés ezen a téren. Vannak képtárak, könyvtárak, a mult szerzeményeinek kincsházai; a színész nem hagy ránk semmit, vagy mondjuk: alig valamit, a nevét. Ki tudja elképzelni, hogyan játszott Roscius, vagy Garrick vagy Rachel? Hiszen még Egressy Gáborról is alig van képünk! A színművészet tulajdonkép minden színészben újból kezdődik; a traditio csak élőről élőre származtatható át, ép ezért nem hangsúlyozódik és nem egyenes vonalú. Végül az üzletszerűség veszélyei itt sokkal nagyobbak, mint bármely más művészet terén. A képzőművészetek közönsége sokkal kisebb, mint pl. a regényé; de ez se számít a színházi közönség mellett, mely esetleg száz- ezrekre, esetleg milliókra rúg. Mennél inkább nő valamely művészet közönsége, annál inkább csökken minősége. A mikor Görögországban egyszer egy nagyobb időközben, nemzeti ünnep alkalmával, játszottak egy-két hétig drámákat, keletkezettek remek művek; most minden nap minden nagyobb városban egy-két-sok színházban játszanak; ekkora szükségletet nem lehet művészettel kielégíteni és ha ennyi művészet rendelkezésre állna is, nem volna közönsége. A színház üzlet, a színészet pedig hovatovább iparrá fajul, mondjuk műiparrá, de a műipari czikk is olyan, hogy nagyon sokszorosítható és ezzel megszűnik művészeti jellege. Egyéb bajairól és csábításairól a színháznak pedig inkább ne is szóljunk.

Ezek az argumentumok csak látszanak súlyosaknak, de nem jelentenek sokat. Visszafelé haladva az argumentumok során, mindenekelőtt megjegyezhetjük, hogy mai nap minden művészet közönsége mérhetetlenül nagy lett; ha ez árt a művészetnek, akkor mind- egyik művészetnek árt; árt is, az kétségtelen, de hasznára is van; a közönség gyarapodásával a tehetségek is odavonzódnak, hol nagy tömeg várja őket és kiváló erők kifejlődhetnek. Mikor Budapesten csak egy színház volt zene és dráma számára, ebben az

egy színházban elég rosszul is játszottak; most, hogy három drámai, két zenei színházunk van, mind az ötben a színjáték színvonala hátrázottan magasabb. Így van ez mindenben. A közönség megkívánja, hogy kedvében járjanak, ez a kedv nem mindenben kifogástalan, de vannak okos követelései is. Rosszabbak-e az ujságok ma, azért, mert némelyik több százezer példányban jelenik meg? Sőt azt mondhatjuk, hogy a romlott vagy álművészet közönségének növekedtével az igazi művészeté is növekedik, ha kisebb arányban is. Van közönsége *Palikának*, de van a *Perzsáknak* is, sőt mintha a *Palikával* hamarabb jóllaknának az emberek, mint a *Perzsákkal*. Az egyik színházban játszanak ostoba, de néha legalább jókedvű operettek, a másikban a Wagner-előadásokra se lehet jegyhez jutni. A photographia mellett virágozik a művészi arckép is és ha ezt mind kisebb helyre szorítják is, azért ez a kis hely is van akkora, mint a nagy renaissance idejében. A tömeg kiált művészet után és kap is valamit, legalább művészetfélét; a kiválasztottak kiválasztott művészetét ez nem érinti, esetleg még hasznára van neki. A ki oly sensitiv, hogy már az is fáj neki, ha ketten gyönyörködnek egy műalkotásban, az vagy beteg, vagy — simuláns. Egyébként minden új érték keletkezése rendszerint más értékek elvesztésével jár. Csak sopánkodni a veszteségen és nem örülni a nyereségnek, szűkeszű conservatismusnak a jele.

Az is csak féligazság, hogy a színművészetben a színpadi alkotások termékenysége folytán nincsen meg a fejlődésnek az a folytonossága, mely igazi gazdagodást jelent. Más művészetekben is baj van azzal a folytonossággal. A legnagyobb műalkotásoknak példaadása, melyet muzeumok, templomok, paloták megőriztek, nem akadályozza meg kontárművek keletkezését, sőt a fénykorszakok után szokott legnagyobb lenni a süllyedés. Mert az igazi folytonossághoz a fejlődésben kettő kell: a műalkotás és az a fogékony lélek, melyre hatnia, melyet alkotásra izgatnia kell. Ha ez az utóbbi hiányzik, a folytonosság megszakad. Minden művészet legfőbb erőnyilvánulása, ha új értékeket alkot és azért a folytonosság csak részben, a mennyiben az újnak megalkotását meg nem akasztja, válik javára a művészetnek. Az igazi folytonosság egyébként a nemzet lelkében gyökerezik; ha ez ép, akkor mindaz, a mi benne potentialiter van meg, egymás után valóra válik. Ez a folytonossága megvan a színművészetnek is, a mely végre a közvetlen folytonosságnak nincsen hijával. Igaz, hogy a színészi alkotás nem conserválható; viszont azonban könnyebben megújítható, nem lepi a por muzeumokban, nem törnek rá a régészek és egyéb tudósok, az eleven élet eleven folytonossága van meg benne.

A legkomolyabb okadat kétségtelenül az, hogy a színészet nem önálló művészet, hogy csak a költő művét tolmácsolja, híven köteles azt szolgálni, így korlátozva van kitalálásban és szabad alkotásban, tehát másodrendű művészetféle. Csak a zenei *productio* osztályosa hasonló sorsnak, és a reproductiv művészetek a szó szorosabb értelmében, pl. fa-, rézmetszet stb. más képzőművészeti alkotások után ugyancsak itt említhetők. Igazi művészi alkotás egy *Lear király* karakterének drámai megalkotása; ettől nagy távolságra van a megalkotott karakter színművészi ábrázolása. Ha a színész hű a költő inteniójához, akkor nem alkotó művész; ha nem hű, akkor ellenkezésbe jut feladatával, a mely ez esetben az illető költői alak ábrázolása. A naiv közönség tapsaiból nem valamennyi a színészt illeti meg. Ő kapja sokszor azokat is, melyek a költőnek szólnak. A színészet e fölfogás értelmében félig-meddig parasita művészet; gyökértelen indáival a költészet törzsét részben eltakarja előlünk.

Ezen a ponton dől el a színművészet *æsthetikája*. A szabad *inventio* korlátozottsága azonban nem foszthatja meg a színészetet művészeti karakterétől, mert az arczképfestő sem szállhat szabadon, művészete mégis igazi művészet. És midőn az egész vonalon a természet studiumát és hű ábrázolását követeljük a művészeketől, miért szállítaná alá a színművészet művészi színvonalát, hogy neki a költőt kell tolmácsolnia? Csak akkor szállítaná alá, ha ez a *reproductio* gépies, mechanikus volna. A *photographia* valóban nem művészet. Egyszerűen felolvasni vagy elmondani valamit, a mit más írt, nem művészet. Az a kérdés, nem *productio*-e a színész *reproductiója*? Mit ad a költő a színésznek? Szavakba foglalt beszédeket és párbeszédet, esetleg még gestusra, magatartásra, ruházatra, korra, cselekvésre stb. szolgáló utasításokat. A beszédet elmondani, a gestust stb. megcsinálni, a ruházatot, masque-ot stb. fölvenni, valóban nem látszik ördöngős mesterségnek. Ehhez is kell természeti adomány, megfelelő alak, hang, ügyesség, készség, *intelligentia*, de senki sem hajlandó ezt művészetnek tekinteni. Ne felejsük el az utánzóképesseget se, mely kétségtelenül velünk született adomány és azon a kész vagy *præformált* kapcsolaton nyugszik, mely bizonyos látási vagy hallási képek és a megfelelő agybeli *innervatiók* meg izomsoportok közt fennáll. De ez sem oly nagyon ritka. Hogy a gyermek mennyire szereti a felnőtteket utánozni, a fiúgyermek az atyját, a leány az anyját, vagy valakit, a kinek tulajdonságait nagyra becsüli, mindnyájan a magunk tapasztalatából tudjuk. A *gymnasia* még az érettségi után is egy ideig utánozza tanárait, részint hogy kissé bosszút álljon rajtuk, tudatosan, részint hogy a maga tulajdonává tegye, a mit értékesnek

tart, tudattalanul. Igen érdekes, hogy az utánzóképeség többnyire differentiálódik; az egyik pl. másnak a járását, lépteit meglepően, nyomban fölismerhetően tudja utánozni, egyebet nem; gyakoriabbak a hang, kiejtés, beszédmodor utánzásai. Mindez nem művészet. De még az sem, ha valaki tudatosan ráeszmélve saját élményeire, vagy tudattalanul ebbeli emlékeinek hatása alatt állva érzelmesen el tud mondani valamit, haragot, fájdalmat, vidámságot stb. kifejezni. A ki egy idegen gondolatot megértett, ezt a megértést a gondolat kifejezésében éreztetni tudja. Tudva van, hogy a Globe-színház homlokzatán, Shakespeare idejében, az volt fölírva: Totus mundus agit histrionem. Mindnyájan színészkedünk, a társadalmi élet gyermekkorunktól fogva erre szoktat bennünket. Maga Shakespeare mondja az *A hogy tetszik*-ben: «Egy színpad az egész világ s merő színjátész minden férfi, nő, a ki föl- és lelép.» Igaz, hogy verset is jóformán mindenki tud írni, vagy írt, legalább fiatal korában. Képet is rajzolgat a gyermek, dallamokat dúdolgat az ember, ha nem is mindig a magáéit. De tagadhatatlan, hogy a színészkedésben mégis előbbre vagyunk, és az út sem nagyon hosszúnak, sem igen meredeknek nem tetszik. Innét van, hogy annyian tódulnak erre a pályára, mely nemcsak a művészet glóriájával, hanem könnyűnek látszó keresettel és változatos élet kilátásával kecsegteti az ifjakat.

De nem kell külön mondanunk, hogy mindez nem művészet. A művészet sok tényezői közül elég ha itt hármat említünk. Az első, a legfontosabb, az összefoglaló, egységbe kapcsoló, egészet alkotó tevékenység. Egy szóval kifejezve, mely talán ismertebbnek tetszik: az idea. A második annak az anyagnak a mélységes ismerete, mely az idea kifejezésére szolgál, a hozzá való alkalmazkodni tudás, a benne való gondolkodás. A harmadik ennek az anyagnak az idea szerint való formálása: a technika. Ezek nélkül nincs művészet. Ha a színművészethez is ez a három tényező szükséges, ugyanoly mértékben, mint a többiekhez, akkor semmi okunk sincsen a színművészet értékét leszállítani, azt kevesebbre becsülni, mint testvéreit. Ezért nem is fejtegetjük e tényezők nivoltát általánosságban, a mi nagyon messzire vezetne, hanem mindjárt a színművészetre alkalmazzuk. De a technika kérdését itt nem bolygatjuk.

A színész nem kapja készen a költőtől az alakot, melyet ábrázolnia kell, azt neki újból meg kell alkotnia. Az alakot meg kell látnia, nem úgy, mint mi olvasók látjuk meg, vagy mi kritikusok elemezzük, hanem egyszerre, mintegy egy csapással, intuitív módon. De még ez sem elég. A színésznek a testét is ezzel kapcsolatban, e meglátással összhangzásban be kell állítania. A szobrász gondolatban modellál,

a festő képzeletében vonalat húz, a színész phantasiában vázolja alakjának játékát. Nem mint képet a térben pillantja meg, vagy nem csak mint képet, hanem mint elemezhetetlen, leírhatatlan beállítását egész testi-lelki valójának, melyet csak azután, miután megalkotta, tesz maga számára is világosan tudatossá, hasonlíthat össze azzal a beállítási érzésével, javíthat, tökéletesíthet; ez a technika dolga. Ha készen van vele, minden pillanatban, minden előkészülés nélkül játszhatik. Az alak eszméje a maga egységében meglátva és a testnek megfelelő beállítása: ez az első tényező. A meglátásban vannak minőségi különbségek, a test beállításában vannak természetes korlátok és határok, ezek döntenek el a művész minőségét és szerepkörét. De, újra mondjuk, ez az ő meglátása nem elemző, nem tudatos. Egy csöppet se csodálkozunk, ha a színész alakjairól extravagáns vagy esetleg együgyű dolgokat mond. Hasonló sorsban osztozik vele a festő, a szobrász. Nekik más a nyelvük, mint a miénk, ők más módon fejezik ki ideáikat. Mi fogalmakban gondolkodunk, a színész testtartás, arczkifejezés, mozgás, hanghordozás stb. jeleiben. Azonfölül pedig mindezeket meg is tudja csinálni. Mi megszabadulunk gondolatainktól szókbán, ő játékban; mire kellene neki még a szó is? Előfordulhat, hogy a színész azonfölül még az elvont gondolkodásban is járatos, de ez talán még ritkább, mint a többi művészetekben melyek közül csak a költészet fér meg inkább a reflexióval. Rendszerint az úgynevezett gondolkodó művészek gyöngé színészek, a kik a gondolattal szeretnének segíteni művészetük fogyatékosságán, a mi lehetetlen. Ebbeli hiányosságon egyáltalán semmi sem segít, szorgalom és gondos megfigyelés sem. Mindezek egészen tiszteletreméltó polgári erények, de a művészetben csak surrogatumokat készítenek, a melyekkel csak a laikusok érik be, de még ezek sem, inkább a fiatalok és legfiatalabbak. Művészek, a kik sok becses megfigyelést gyűjtenek az alakítás céljából, olyanok, mint az írók, kik hasonlókép rímeket, kifejezéseket, ötleteket, történetkéket írnak jegyzőkönyvükbe majdani felhasználás céljából. Ezek a notes-művészek lehetnek jó ethnographusok, tárczáírók, variété-művészek, de művészek csak cum grano salis. Még az utánzóképeség sem használ semmit, bármily meglepőnek hangzik is ez a színművészetre vonatkozólag, a mely úgy látszik, par excellence utánzó művészet, azaz ha csak ez volna, akkor nem-művészet volna. A ki tökéletesen tud utánozni, az valóban célzott ér intuitív eszme nélkül is, de akkor nem ő a művész, hanem az, a kit utánoz. Az utánzóképeség két esetben fontos és célra vezető. Az első eset az,

ha a művész az utánzásból indul; ez nemcsak fontos, hanem szükséges is, főleg a színművészet bizonyos fajtáiban és főleg ha a színész «a természetet» utánozza, a mi neki természet, az emberek gestusait és mozdulatait, nem pedig színésztársait. Ez az ő művészetének abéczéje, mint a festőé vagy a szobrászé a szűkebb értelemben vett természet-studium. Ha a művész ezt az abécét tudja, akkor fölhasználhatja magasabb műveletre. Ez a magasabb művelet pedig nem más, mint a belsőleg meglátott alak kifejezése amaz abéczé segítségével. Ez az összes úgynevezett utánzó művészetekben így van; a kezdet: utánzás, a valóságnak mintegy üldözése, a folytatás: a befelé fordulás, a befejezés: a művész belsejének kifejezése. Alkalmazzuk a színművészetre: az első az, hogy a színész tudja, hogy Péter, Pál hogyan fejeznek ki haragot, megvetést, örömet, gondot stb.; a színész mind biztosabb lesz a maga dolgában; közben érzése mindinkább finomul; végül megmutatja nekünk, hogy ő hogyan fejez ki haragot, megvetést stb. Most alkotó művész. Most magából merített, a magából adott. Most már nem utánzott senkit. Most új, eredeti, önálló, felfedező, föltáró. A második esetben fontos az utánzás, ha az író, kit a színész tolmácsol, maga is a fölszínen maradó utánzó. A színésznek a lelke mélységéből kell meríteni tudnia, föltéve, hogy az író módot ad neki rá, azaz erre utasítja. De a modern írók egy jó részének esze ágában sincs ily utasítást adni. Előbb említettük, hogy a színház demokratizálása nagyon megnövelte a színházak, a színészek számát, a mi bizony a művészeti alkotások minőségén szükségképp rajta hagyja a nyomát. De ha ez a demokratizálás ártott a színészi alkotások exquisitálásának, talán még inkább ártott a színműírásnak, a mely a műipar üzletszerűségének pocsolyájában kitünően érzi magát. Hányszor kell olvasnunk: az előadás kitünő, a darab rossz. Nem rossz, csak nem műalkotás, semmi köze a művészethez, merő utánzás, többnyire utánzások utánzása, a fölszín művészete, ha mégis ezt a szót akarjuk használni, szemben a mélység művészetével, de nagyon ügyes, színes, szemfényvesztő, a közönség naivságára és gyarlóságára speculáló művészet. Itt a színésznek egészben egyszerűek a feladatai. Neki sem lehet leszállni a mélységbe, a fölszínen kell maradnia és megfigyeléseiből merítenie. Érdekes észlelni, hogy ennek a modern drámának az előadása jóformán nemzetközi. Egy Hamletet, de egy Nórát is sokféleképp lehet játszani, de amazokat a modern szerepeket mindenütt körülbelül egyformán játsszák, csak ügyességi különbségek vannak. Rendesen egy meghatározott színész számára írják ezeket a szerepeket; ha ez megcreálta — mert ők ezt creationnak tartják — akkor a többiek inkább csak másolják. A cocotte-nak, a világfinak, a

bankárnak, a játékosnak stb. megállapodott chablonja van az összes európai és amerikai színpadokon; és ép úgy mint a trapéznek, a gyorsrajzolásnak, a hamar átöltözködésnek, a couplet-nak vannak specialitásai, melyek az amerikai és európai variétékben, orfeumokban szünetlenül keringenek, azonkép a színpadnak is vannak szakmaképviselői, kik teljesen exportképesek. Az ideál ez: exportdráma, exportszínészek előadásában, exportrendező kezében, exportkritika, illetőleg reklám kíséretében. Reinhardt álmódoszik az ötezerek színházáról; ez a százezerek művészete, a tiszta fölszínművészet, melyben az utánzás, a virtuozitás, a gyakorlottság, a szilárd rend a fő. Nagy közeledése az összes idevágó műfajoknak egymáshoz: mozi-darab, variété-darab, színház-darab majdnem egyre megy. Londonban egy modern darabot legalább négy-ötszázszor adnak, különben nincs nyereség, a mi mégis a fő, sőt még a költségek, melyek óriásiak, sem térülnek meg. Van is ily darabban minden, a mi szem-szájnak kedves, úszás, kúszás, táncz, ugrás, kutya, ló, első rangú specialista, artista, művész, színész, a legszebb nők, japán, néger, minden. A legbiztosabb üzlet; csak a fegyvergyártás, háborúban, biztosabb.

Ezt az első tényezőt tekintve mondhatjuk tehát, hogy a színészet a többiekkel egyenrangú művészet, mert hiszen nemcsak a művészet legelső tényezője egyszerű, hanem a művészet nevével és glóriájával való visszaélések is ugyanolyanok, mint a többiekben. A művészi igazság itt is, mint a többiekben, az emberi belsőnek, a belső mélységeinek föltárása, egységes, összhangzó alkotásban. Az utánzásból indul ki és az önálló alkotásban végződik. Az út végételen, mint minden művészetben.

A másik tényezőről, az anyagról, rövidebben szólhatunk, mert csak az első kérdés megoldása döntő jelentőségű a mi esetünkben, a másik kettőé inkább a színművészet specialis æsthetikájába tartozik. Ezek is rendkívül érdekesek, főleg a második. A művészet anyagának magára a művészetre való befolyását először Lessing fejtegette a *Laokoon*ban, de ő csak a képző és szóló művészetekre volt tekintettel, a *Hamburgische Dramaturgie*-ban pedig, mely a mai napig a leggazdagabb tárháza a színművészeti gondolatoknak, ezeket a legfőbb kérdéseket mellőzte. Mi is épen csak hogy jelezzük őket. A színésznek az anyaga egészen különös, t. i. a saját maga egyénisége, teste, lelke, ezt kell formálnia, gyúrnia, hogy az ő egyénisége a bemutatandó, megalkotandó egyéniséggé váljék. Ebből nagy nehézségek származnak, mert a képzőművészetekben, de még a költészetben és zenében is egy bizonyos fokig, az anyag mintegy objectiv módon van adva, a művész könnyebben alkalmazkodhatik

hozzá; ha formálni kezdi, nézheti közlelről és távolról, elteheti és újra előveheti, így különböző ítéleteket kap, melyek egymást javítják és biztosabban útbaigazítják. Ha nézzük egy festőnek különböző vázlateit egyazon képhez, vagy vizsgáljuk még a nagy költőknek is eredeti kézíratait, elcsodálkozhatunk, mennyit próbálgattak, javítottak, míg a végleges formában megállapodtak. A színész magamagát nem látja, legfőlebb tükörben és abban is inkább azt látja, a mit látni akar, nem a valóságot. Még nagyobb baj van a hallással. Ha beszéd közben a magam hangjára vagy beszédmodoromra ügyelek, teljesen megzavarodom, mert idegennek tetszem magam előtt, rendszeren ugyanis nem megfigyelve hallok magam. Innét van, hogy színészek, kik nem hallják jól magukat, beleszeretnek hangjuk fizikai erejébe vagy hajlékonyságába, csengésébe és gyakran értelmetlenekké, majd értelmetlenekké válnak. Mi nézők, ill. hallgatók pedig szeretjük az erőt, a csengést, a hajlékonyságot, de csak az értelem, az indulat, az érzelem, a szenvedély kifejezésének szolgálatában; akrobata-művészetek a hanglétrán akkor, mikor drámai hatásról van szó, nem érdekelhetnek bennünket, az oknélküliség a hanggal való játékban és az érthetlenség egyenesen bosszantók. Az anyagon csak az a művész győzedelmeskedik, a ki megfigyelés nélkül hallja magát és magát hallván, közvetlenül benyomást kap a hangbeli kifejezés és a kifejezendő közt való congruenciáról és a ki megfigyelés nélkül látván magát vagy nem is látva magát, oly szerencsés testalkatú és ösztönű, hogy ha megtalálta a megmutatandó képet, közvetlenül tudja, hogy megtalálta.

Ide tartozik az a sokat vitatott kérdés is, vajon a művésznek magának is éreznie kell-e, a mit ki akar fejezni, de erről más alkalommal már nyilatkoztam. Itt nem is a maga általánosságában érdekel a kérdés bennünket, csak néhány vonatkozásban, a mely a színművész egyéni, nemzeti és művészi egyéniségének egymással való kapcsolatát illeti. Három tételt szeretnék, ha nem is fejtegetni, de legalább röviden, inkább hitre megállapítani. Az első az, hogy nem vitatandó, sőt egészen képtelen gondolat fölteni, hogy a színésznek éreznie kell, a mit kifejez. Akkor azt követelnők tőle, vagy feltennők róla, hogy valósággal legyen is az, a kit ábrázol; holott, mint láttuk, ő intuitív módon megalkotja lelkében annak az alaknak a képét, más szóval csak képzelettel, és képzelettel a fájdalmat, kétségbeesést, ujjongást is stb. Ámde senki sem mondhatja, hogy fájdalmat elképzelt, mint azt érezni. Csak színészek akadnak, a kik azt gondolják, hogy érzelmeket érezni művészebb, szebb, mint azt csak elképzelt és azért mondják, hogy érzik, a mit játszanak, de ez beteges, nem művészi állapot volna. A leg-

kiválóbb művészek közül a legtöbbben nyíltan mondják is, hogy nem éreznek. Ha megfontoljuk, hogy egy szerepet néha százszor is eljátszanak, akkor elgondolhatjuk, mi volna az szegényeknek, ha mindannyiszor éreznék is, a mit játszanak. A második tétel az, hogy minden színésznek mégis megvan a maga határozott szerepköre, a mely kapcsolatos testi-lelki egyéniségének meghatározottságával. Még a legkitünőbb színész sem tud minden szerepet egyaránt jól eljátszani. Képezetének vannak határai, azonkép mimikájának, gesticulatiójának, hangjának, érzelmi scalájának stb. Ez pedig kapcsolatos egyéni mivoltával, úgy, hogy vannak szerepei, melyeknek teljesen meg tud felelni, melyekben mintegy legjavát adja, míg másokban kénytelen belevinni valamit a szerepbe, a mi nem szükséges alkatrésze ennek a szerepnek, némelykor zavarja is ennek jellegét, vagy legalább is színezi. Innét van, hogy egyazon szerepet különböző, egyformán jó színészek különbözőképen játszzák, mert mindegyik magához kénytelen idomítani szerepét, a drámai alak pedig színészi tekintetben ritkán oly egészen határozott, hogy ily különböző színézést meg nem tűrne.

A legfontosabb azonban harmadik tételünk. A színészi alkotás vonalait a költő szabja meg, egyéni színt pedig a művész egyénisége ad neki. De minthogy a színész szerepeinek nyelvéhez van kötve, ez pedig az érzelem és gondolat kifejezésére szókat és szótűzéseket alkotott, melyek csak lassan módosulnak; minthogy az az egész anyag, melyből a színész phantasiája merít, ugyancsak nemzeti jellegű, az a számtalan benyomás, kép, mely benne összegyűlt és melyből fölépíti alakjait, hogy milyen a járásuk, magatartásuk, tekintetük, mint éreznek és cselekszenek, mit becsülnek nagyra, mit néznek le, milyen jellemekké alakulnak: ebből következik, hogy minden igazi színművészet nemzeti jellegű, nemzetibb, mint maga a költészet, melyet mégis le lehet fordítani. Igaz, hogy vannak utazó művészek, kik bejárhatják a világot és kiket mindenütt szívesen fogadnak. De midőn a színészi costume-be bújnak, ezek sem vetik le nemzeti jellegüket. A midőn a nemzeti a legtisztább, legtokéletesebb megtestestülését nyeri, akkor válik egyetemes értékűvé, mert újat és egészet ad. Sarah Bernhardt mint francia művésznő hódította meg a világot és diadalútját a francia cultura nagy elterjedtsége egyengette. Duse a modern olasz nőt tárta föl előttünk, Novelli az olasz típusokat, az olasz szenvedélyt szerettette meg velünk. Nincs kosmopolita művészet. A mely az akar lenni, az felemás, az se hús, se hal, az gyökértelenül tengődik a levegőben, míg a szél elfújja. Minden idegen művész ép ezért az első pillanatban idegenszerűen érint bennünket,

míg azután valamely nagy nemzeti tökéletességével el nem ragad. Arról nem is szólunk, hogy a színművészet legfinomabb ajándékait az idegen csak a legritkább esetekben tudja befogadni.

S innét igen rövid úton felérhetünk gondolatmenetünk csúcspontjára és fölismerhetjük a színművészet nagy nemzeti jelentőségét. Minden művészetnek van ilyen, a színművészeté az, hogy a költészet útmutatása szerint föltárja előttünk, tökéletes alakításban, a nemzeti jellemek, típusok sokféleségét, hogy, Shakespeare szavait módosítva, tükröt tartson a nemzetnek, melyben fölismerheti magamagát, hogy igaz mivoltához hű maradjon és hibáit levetesse. A drámaíró a nemzet érzés- és gondolatvilágát, a nemzet típusait szavakban formálja, a színész testi-lelki megjelenésükben. A színpadon maga a nemzet jelenik meg művészi formában, tehát legigazibb mivoltában. Ott csengjen a nemzeti nyelv, mint a legszebb zene és mint legtökéletesebb eszköze a lelki megnyilatkozásnak. Ott látjuk a nemzet sajátosságait, embereiét, érzelmeiét, felfogását külsőleg is legprægnansabb megjelenésükben. Hiszen ezért szeretjük annyira színházunkat. Nem mert ez vagy az az ember valamit kigondolt és ez vagy az az ember ezt valamiképen ábrázolja a színpadon. Hanem azért, mert ott mirőlunk van szó, művészi alakításban. És ezzel megoldottuk első feladatunkat. Fölsimertük a színház művészeti jellegét, belső kapcsolatát a nemzeti léttel. A színpad nemcsak nyelvénél, hanem, egész belső mivoltánál fogva, a nemzeti élet fontos művészeti organuma.

II.

Ha most azt kérdezzük, hogy a magyar színpad miként végezte eddig hivatását, ezzel nem a színpad külső történetét kérdezzük, mely nem ide tartozik, hanem fejlődésének belső mozzanatait. Kidolgozta-e a magyar típust, a maga nagy változatosságában, megalkotta-e azt a nagy magyar képeskönyvet, melyben oly örömet lapozgatunk?

A magyar színház, a melynek oly rövid az élete — a Nemzeti Színház még nincs nyolczvan éves, és a mi előtte volt, csak a kezdet kezdetének tekinthető — bámulatosan és gyorsan fejlődött, holott igen nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. Ezeknek a jelzése még ma is tanulságos, mert még nem is multak el egészen.

A színház külön művészet ugyan, de mégis össze van növe iker-testvérével, a drámaírodalommal és az egyiknek a vérkeringése hatással van a másikéra. Az ikek széjjelválasztása mindegyikükre halálos; az irodalmiatlan színház alantas mulatóhelylyé süllyed, a

könyvdráma pedig, idáig legalább, alig tudott megélni. Az indító, az ösztönző azonban rendszerint nem az irodalom, hanem a színpad. A görög időkben is az isteni tisztelet vagy az ősök emlékének dicsőítése szülte a drámát és természetesen nem megfordítva. A színpad meglévén, táplálékot kívánt. Igaz, hogy a renaissance emberei a classikus drámáért lelkesedve ennek és utánpotainak számára színpadot kerestek, de ekkor is a már meglévő színpadokba kapcsolódtak, felhasználták őket és berendezéseiket, de közönségüknek egy részét is lefoglalhatták. Shakespeare idejében kimutathatólag a folyton szaporodó, nyilván jó üzleteknek bizonyuló színházak ösztökélik az írókat drámaalkotásra; maga Shakespeare ebben az eleven életben kapta ösztönzéseit, de persze alkotásaiban mind nagyobb feladatokat tűz ki a színháznak, mely hallatlan virágzásnak indul. Színház és drámairodalom kölcsönösen emelhetik, kölcsönösen pusztíthatják egymást. Hogy a színházak versenye nem okvetlenül káros a drámairodalom művészi jellegére, Shakespeare kora mutatja; ez az írók, a közönség, a korszellem minőségétől függ.

Roszbabb helyzetben még nem volt nemzet, a mi a színművészet fejlődését illeti, mint a magyar. Százhuszonöt éve egyáltalán nem volt magyar színház, ha ugyan a Nemzeti Színház megnyitását megelőző időt teljes mértékben be lehet számítani. A magyar városi élet fejletlenségénél fogva még annak a csekély, lassan fölsarjadzó életnek sem volt gyökere, ezenfelül a városokban majd mindenütt nagy lévén a német elem, a gyöngye magyar színészetnek folyton küzdenie kellett a teljesen kifejlett, népszerű drámairodalomra támaszkodó, kényesebb művészi igényeket is kielégítő német színészettel. Hogy itt Budapesten mily súlyos volt a küzdelem, köztudomású. A legnagyobb tisztelettel kell eltelnünk azon hazafiak iránt, kik ezt a küzdelmet, mely akkor kilátástalannak tetszhetett, folytatták. De azt ők sem teheték, hogy a színház és a drámairodalom ne a németet utánozza. Csak a hazai nyelv tartotta az életet a magyar drámában. Nincs jellemzőbb, mint hogy Katona *Bánk Bánja* még a bírálóknak sem kellett, nyilván nem volt elég — német. Kisfaludy Károly föllépte jobb kort jövődől, alakjai új feladatokat adnak a magyar színművészetnek, de ez a frissebb hajtás az irodalomból kél ki és a színház csak kevéssé ápolhatja. Évtizedeken át a magyar dráma és a magyar színészet játéklabdája különböző idegen befolyásoknak. Űdítő oásis ebben a sivatagban a magyar népszínmű keletkezése, melyet mégsem igen lehetett idegenből másolni. Csakhogy maga a műfaj hamar elsekélyesedik és a színház bízva a nótázás és ugrándozás amúgy is biztos sikerében,

magasabb feladatokat nem tűz ki magának. Teljesen kifejlett művészi életben minden néprétegnek megvan a maga színháza, minden színháznak a maga irodalma, minden irodalomnak a maga művészi karaktere, de valamennyi népréteg, színház, művészet nemzeti jellegű. Nálunk a nép vegyes nemzetiségű, az irodalom nagyon szedett-vedett, a művészi karakter ingadozó. Hogy csak egyet mondjunk: Budapest még ma sem színtiszta magyar város. Csak beszélni beszélnek itt magyarul, a lélek nem mindenütt igazán magyar. Ha Reinhardt és más berliniek vagy a bécsiek ide jönnek, verekedni kell a helyekért, úgy, hogy a bécsi és német színészet ezt a várost mintegy a maga dominiunának tekinti. Igaz, hogy francia szintársulatok is kirándulnak Londonba, még nem rég német városokba is, a zenei productiók is nemzetközi, képzőművészeti kiállítások is, de a legveszedelmesebbek mégis a szintársulatok kirándulásai, ezek bontják meg a közönség érzésének egységét, kedveltetik meg az idegen alakokat és csábítják utánzásra a hazai erőket. Csak ott nem okoznak nagyobb bajt, a hol a nemzeti erő biztos és csorbítatlan, a fejlődés magasfokú és ezért az idegen esetleg ösztönző erővel hat. Képzeljük el, ha Shakespeare idejében olasz szintársulat vendégszerepelt volna Londonban, feltéve persze, hogy megértették volna! London pedig mindig egészen angol volt. A mi kétnyelvű városunkban a német befolyás a multban részben nevelő, részben azonban a magyar fejlődést megakasztó volt és habár ma a viszonyok jobbak, a nemzeti érzés és köztudat erősebb, a rendszeres idegen hatás kárára van épen a színházi fejlődésnek. Ez meglátszik drámai productionkon, mely nagyban keresi a nemzetnélküliséget, hogy megnyerhesse a nemzetköziséget. Ezt előbb-utóbb, inkább előbb, mint utóbb, észre fogják venni külföldön is, a hol a magyar életet ábrázoló darabokat, a magyar alakokat még sokkal szívesebben fogadnák, feltéve, hogy igazi magyar és igazi művészi karakterük volna. Ez azonban persze nem függ sem az akarattól, sem az egyéniségtől.

De nem vagyunk hajlandók mindent külső körülményekből magyarázni, bizonyára vannak a magyar színház fejlődésének belső akadályai is, azok a legfontosabbak, csakhogy nehezebben hozzáférhetők. Ezek az okok általában társadalmi jellegűek, hozzájuk tartozik az a már említett körülmény, hogy a magyarság nehezen szokta meg a várost, a színház pedig városi intézmény. De ha a különböző nemzeteket nézzük, azonnal felismerjük, hogy a színházhoz való viszonyuk nagyon különböző. A román nemzetek mind szeretik az alakoskodást, a productiót, a látványosságot; könnyen átadják magukat az ebből származó mutatványnak, általában szeretik a nyil-

vánosságot, a nyilvános föllépést, a nyilvánosság előtti pose-t, a belsőnek kifelé való megnyilatkozását. Épenséggel nem véletlen, hogy az újabb dráma a renaissance idejében a román nemzeteknél fejlődik gyorsan, szélesen, és a legkülönbözőbb differentiatiókban. Első helyen áll az olasz nemzet, a hol a színészek a Commedia dell'arte-ban még rögtönözni is tudják a párbeszédet. Ha odaállítják őket a szinpadra és ők a cselekmény vázát tudják, minden további előkészület nélkül eljátszszák. A szinpadi alakok (Pantaleone, Harlechino stb.) meg vannak állapotva, hosszú, még a rómaiaknál meginduló fejlődés kikristályosodott termékei. Az olasz még ma is született színész, inkább a fölszínen marad, az igaz, irodalmi fejlődése sem érte utól színészi adományait, de technikailag, testi készségben ma is ő az első és hogy a mélységbe is tud hatolni, ha alkalmas drámát talál, mutatja Duse példája, ki Ibsen és Dumas darabjaiban talán minden idők legnagyobb színésznőjének bizonyult, míg a férfiak közt Rossi, Salvini, Novelli, Zaccani főleg Shakespeare darabjaiban versenyeztek az elsőségért, ámbár az érzelem külső jeleinek produkálásában sokkal erősebbek, mint annak a mélységnek az érzetetésében, mely a külső jeltől a belső indulat feltüntetéséhez vezet. A spanyolokat mellőzve, kik a XVI. és XVII. században páratlan irodalmi virágzást értek és bizonyára megfelelő nagyszerű színházi életet is teremtettek, a francziák állnak előttünk, kiknek hasonló természeti adományozottságához gazdag irodalmi élet és a legfinomabb ízlés, mint formát megszabó, minden túlzástól őket távol tartó vezérlő erő járult. A francia dráma és színészet a XVII., XVIII. és XIX. században mint világhódító erő szinte korlátlanul uralkodik. A fejlődés szakadatlan és a legdifferentiáltabb. A francia szinpadon társalognak a legtökéletesebben, mert ott az életben is, a salonokban, legtökéletesebb a társalgás művészete. Ott tudnak legjobban mulatni a vígjátékon, leginkább lelkesedni a fennkölt érzések kifejezésén a tragédiában. Mindenütt őket utánozzák, még Shakespeare hazájában is, még inkább Németországban, míg mi soká az utánzások utánzataival értük be. Magát Shakespeare-t saját hazájában halála után majdnem egy századig mellőzték, azután is inkább irodalmilag, mint a színházban élvezik, egy-egy kiváló színész véletlen megjelenésétől függ, hogy szinpadra kerüljön; én magam egy félévig éltem Londonban, a nélkül, hogy csak egyetlen egy Shakespeare-előadást láthattam volna. Racine-t, Corneille-t, Molière-t most is folyton játszszák Párizsban, de az angol nem érzi annyira szükségét annak, hogy legnagyobb költője alakjait a szinpadon lássa. A német színházi élet bizonyos szélsőségek között mozog, vaskos, nehézkes a vidám játékban, egy-

hangúan pathetikus volt a tragœdiában, csak Bécsben fejlődött ki könnyebb, sajátos népies humor és fennkölt Shakespeare-játék. A legújabb időkben az irodalom tesz hatalmas erőfeszítést a szinpadnak a saját ezéljaira való meghódítására, sajátos nemzeti stylus van kifejlőben, de a nagy tömegek a nagy városokban mégis a selejtesnek selejtes előadásában gyönyörködnek.

Itt közbeszúrhatjuk, hogy a zsidó elelemek sajátos, nevezetes szerepe van a modern színház fejlődésében. Úgy látszik, kitűnő anyagot szolgáltat a színháznak. Szereti a színházat, szereti a játékot, szereti maga is az alakoskodást, akár az olaszok. Főleg igen közlékeny. Kizárva a multban az egyetemes társadalmi életből, egész ebbeli szükségletét a magáéi közt elégítette ki. Most is hamar barátkozik, igen közlékeny, gyakran a túlságig. A hallgatag, zárkózott zsidó ma is a ritkaságok közé tartozik. Ehhez végül hozzájárul temperamentumossága, könnyen fellobbanó szenvedélye, eleven arcjátéka és gesticulatiója, intelligentiája, simulékonytsága — mind kiváló színészi tulajdonságok. A francia és olasz színészek közt sokkal nagyobb a zsidók száma, mint a lakossághoz való arányuk, és sokkal nagyobb lehet, mint más művészetekben. Hasonlót mondhatunk a német és magyar színészetről. Itt, a hol a népsajátságoknak a színészetben nyilatkozó folyamányait nézzük, ezt az anthropologiai megfigyelést nem szabad mellőznünk. Mint példának, mint ösztönzőknek, mint mestereknek bizonyára nagy, habár természetesen meg nem mérhető hatásuk volt a színészet fejlődésére.

A magyarnak az anthropologiai viszonyok sem kedveztek a színházi életben. Általánosságban a magyar sokkal büszkébb, rá tartóbb, hogysem mások előtt szívesen produkálná magát. A színészi pálya északon általában társadalmi átok alatt állott, a minek azonban főleg társadalmi okai voltak, míg nálunk a társadalmiakhoz ezek az anthropologiaiak is járultak. A magyarnak az az érzése van, hogy idegenek előtt kiállani, a végből, hogy azokat mulattassa, magát így mintegy odaadni nekik, tulajdonkép szégyen, annyi, mintha szabad prédára bocsátaná testét, lelkét. Ez nagyon megnehezíti neki azt az utat, mely ilyféle érzések leküzdése után oda vezet, hogy a saját egyéniségének művészi alakításában æsthetikai örömet találjon. A magyar megnézi a színjátékot, úri voltában is gyönyörködve, de nem játszsza. Másutt sem igen az úri rendből toborzódott a színészet, de nálunk nagyobb volt a szakadék ezek és az úri rend közt. Nálunk az irodalomnak és az irodalomtól megihletett embereknek hatalmasan kellett dolgozniok, hogy mindezeket a nehézségeket legyőzzék. Mi irodalmunknak köszönjük a színház megmagyarosodását is. Hogy a

magyar mágnások, a magyar megyei urak mily rendszeres, folytonos erőfeszítéssel iparkodtak a társadalmi előítéleteket eloszlatni, a színművészeket mintegy fölemelni, arról Dériné naplójában számtalan adatot találunk. Nem hiszem, hogy erre másutt is példát találunk. Ha a haza jóvoltáért volt, még úri büszkeségünket is levettük. *Tantæ molis erat Romanam condere gentem.* A Nemzeti Színház megalapítása nem mulató-helyért való fáradozásból, hanem oly nemzeti lelkesedésből eredt, mely legjobbainkat a legnagyobb erőfeszítésre sarkalta. Csak diplomákat szoktak ily áhítattal alapítani.

Mit értünk el a mai napig? Az eddig mondottak tán megvetették az igazságos ítélet alapját. Néhány oly magyar típus alakult ki a magyar színpadon, mely az æsthetika ítélőszéke előtt is megállja a helyét. Első sorban említem a magyar paraszt leány, menyecske, asszony, a magyar paraszt, legény, betyár, ugrifüles stb. alakját, melyet nekünk kellett megteremtenünk, melyet meg is teremtettünk. Igaz, hogy Isten szeretett bennünket és oly kiváló tehetséget küldött nekünk e célra, mely minden pillanatban erre a küldetésére tudott bennünket emlékeztetni, de ez a tehetség hirdeti a mi erőnket is ezen a téren, alkotó és befogadó tehetségünket. Még él Blaha Lujza, a kinél nagyobb sikereket magyar színpadon kevesen értek, nem egyszer-kétszer, hanem számtalanszor. A magyar nő lelki tulajdonságai, nemcsak a parasztnő-i, hanem finom továbbfejlésükben is, a báj, kedvesség, egyenesség, hűség és odaadás, a szeretetreméltóság, a szerelem, a durczásság szinte tökéletes kifejezésükre találtak benne, s a magyar dal is az ő ajkán virágzott ki szelíd, szinte szemérmes színeiben. Midőn a *Madame Sans-Gêne*-ben egészen idegen téren próbálkozott meg, ott is a magyar menyecske bátorságával azonnal otthon érezte magát és lefordította a franczia nőt magyarra, még pedig nekünk tökéletesen. És mikor a fiatalságtól búcsút vett, megőrizte a sziv fiatalságát, frissességét és báját újabb alkotásaiban is, a *Sári bíróban*, a *Matyó lakodalomban*, a *Rang és mód*ban. Az ő naplementi színei is hasonlíthatatlanul szépek. Tamássy emlékezetünk szerint méltó partnerje volt, az ő művészi alakítása is be van írva a magyar színészet aranykönyvébe. Ne mondja senki, hogy voltak, nincsenek. Hogy mit jelent a magyar színésznek a magyar alak, annak Szacs vay kitűnő bizonyítéka. Szacs vay igen jó színészünk volt, komoly a komorságig, zárkózott, nehéz beszédű, kevéssé hajlékony hangban és mindenben, nézetünk szerint igazi magyar temperamentum. Igen jó *Lear* volt és megkapó *Coriolanus*. Ha osztályozni kellene őt és ha nem volna ez oly kínos és velejében igazságtalan eljárás, mert a

művészetben még sincsenek quantitások, nem tennők abba a legelső sorba, hol csak a legmegáldottabbak gyéren sorakozhatnak. Azonban *Petur bánja* úgy illett magyarságához és Bannaija a *Rang és mód*ban temperamentumához, hogy ennél jobbat el sem tudunk képzelni. Szacsvay Learja legfőlebb másodrangú, de Bannainja, Peturja elsőrangúak. A magyar typosokat meg tudtuk alkotni. Blaha Lujza oly meleget terjesztett ebben a körben, hogy minden kivirágzott. Szentgyörgyiről később lesz szó. Mily páratlan volt Gabányi *A borban*. *Képzelt betegje* is igen kerek alakítás volt, Malvoliója a *Vízkeresztben* elsőrangú, de azért, mert magyar vonásokkal ékesítette, a melyek azután *A bor* Mihályában teljes pompájukban ragyoghattak. Zsigája *A cigányban* felejtetetlenül él emlékezetünkben. De mégis művészetének csúcsát *A borban* érte el, mert a költő itt kezére járt és oly kincseket rejtett Mihályba, melyeket napfényre hozni Gabányi volt hivatva. Szívesen hivatkozom tételelem bizonyítására olyanokra, kikre még elevenen emlékszünk, még szívesebben élőkre. A legjobbakhoz közel áll Rózsahegy, kinek oly gazdag a scalája, mint keveseké, ámbár hangnemben egy, még pedig mindig magyar. A legszélső helyre tehetjük Mascarille-ját a *Kényeskedőkben*, mely művészi, a nélkül, hogy idétlenül magyarosítaná. A másik végére a sornak áll Szellemfje a *Liliomfiban*, ki nincs parasztsorban, de tipikusan magyar. Zubolya a középben áll, Shakespeare-i alak, mégis magyar vonásokból összeróva, ehhez csatlakoznak bolondjai Shakespeare drámáiban, finoman magyarítva, míg tiszta magyar alakjai a *Vén bakancsosban*, a *Csizmadiában*, *Violában* a typosalkotók vagy fenntartók dicsőségéhez juttatják.

Kegyelettel emlékszünk még sajtó veszteségünkről, Ujházi Edéről, kinek ragyogó *Constantin abbé*-ja dehogyan volt francia, hála istennek, jó, igaz magyar pap volt, nem kevésbé magyar, mint *Sári bírója*. Ujházi tudott ugyanis mándli nélkül is magyar lenni. Ha annyi kiváló magyar typosalkotót említettünk, miért ne említsük azt is, ki nem csak magyar alakok mestere, de magyaroké is, Rákosi Szidit, ki Szigeti *Rang és mód*-jában jó magyar földben gyökerező nagyúri dámát és a *Falusi verebek*-ben alsóbb rendűt tud egyformán tökéletesen játszani? Gárdonyitól kapott feladatát a *Karácsonyi álomban* ép oly fényesen oldotta meg, mint Herczeg darabjában, az *Éva boszorkány*-ban az annyira elütő feladatot. A népies alakok megalkotásában végül Jászai Marit is említhetjük, kinek művészi becsvágya a *Peleskei nótárius* Tóti Dorkájában phantastikusan igaz alakot teremtett. De a thema tulajdonképen kimeríthetetlen. Ha a magyar alakok körét vesszük, nincs rossz színészünk, csak kitűnő és

még mindig nagyon elfogadható. Nem láttuk-e a minap Hegedüs Gyula Tiborezát, ki annyira elüt azoktól az alakoktól, melyeket a Vígsházban játszott és mégis gyönyörű? A magyar katonaság néhány jeles képviselőjét láttuk Gyenestől. Mily fontos tanulság rejlik ebben drámairodalmunk és színházunk okulására! Minden színészünknek a népies szerepeken kellene keresztül mennie, hogy magyar érzésében megerősödjék. Ehhez a fürdőhöz nincsen fogható edző erőben. Miért akarnak gyenge idegenek lenni, mikor erős hazaiak lehetnének? A drámaíróknak sem kellene épen Japánban, Angliában és tudja isten hol themát és levegőt keresniök, mikor érteni mégis csak a magyarhoz érhetnek. A drámai művészet alkothat egyetemes értékeket, de a színművészet a legnemzetibb művészet, melynek valóban a hazai földön kell élnie és hálnia. Egy-egy színészünk néha-néha kedvet kap idegen színpadon megpróbálni erejét, tanulgatja az idegen nyelvet, de rendszerint hamar abbahagyja; az ily kísérletek egészen kilátástalanok.

A magyar népies típusok megalkotását és elmélyítését a magyar színház szembeszökő vívmányának tekintem, de ez nem az egyedüli és nem a legmagasabbra kitűzött cél. Ez kedvelté, meghitté tette nekünk a színházat, mely ezen az alapon azután magasabbra emelkedhetett. A magyar színház mindig vonzódott a classikusokhoz, első sorban Shakespeare-hez; ez a vonzalom oly régi, mint maga a magyar színpad, nem csökkent e hosszú idő alatt, sőt újabban érezhetően emelkedett. Ennek tehát bizonyára mélyebb oka van. Nem találhatom egyébben, mint a nagyság, a fensőség, az emelkedettség, a hatalmasság érzésében, melyet itt Magyarországon mindig meg tudtak érteni, mely itt rokon hurokat fakaszt zengésre. Ha csúfolták is szalmatüzünket, pompaszeretettünket, pathosunkat, azt nem tagadhatja senki, hogy nagyot akarni, lelkesedni, lelkesíteni és — történetünk bizonyítja — cselekedni is tudtunk. Kevés ország van, melyben annyi vértanuja van a függetlenségnek, a nemzeti érzésnek, mint a magyar föld. Nem véletlen, hogy ragaszkodtunk pompás nemzeti viseletünkhöz, hogy magunktartása megfelel ennek a megjelenésnek, hogy szeretjük a pathostól súlyos beszédet, hogy a nagy érzés köznapi nyilvánulása sérti érzésünket. Legjobb tragœdiáink Shakespeare-nek ránk tett hatását mutatják; ha nem tudtunk is eddig törzsökösön eredeti drámairodalmat teremteni, de úgy el-sajátítottuk ama sajátosságaink következtében, Shakespeare-t, mint Németországot kivéve, egyetlen egy más nemzet sem. Shakespeare-ről a németek tudósabb munkákat írtak, de jobban átérezni, mint mi, egy idegen nemzet sem érezte át. A Shakespeare-előadások számá-

ban mindjárt a németek után következünk. Hogy a mag jó földbe hullt, mutatja, hogy újabban a görög drámai remekeket is át tudtuk ültetni színházunkba. A francia és német classikus dráma néhány jeles művét is sikerült elsajátítanunk. Azt az emelkedést érzésben és gondolatban, melyet saját színházi költőink nem tudtak mindig megadni nekünk, Shakespeare-ben találtuk meg. A magyar pathos alakjai így ölthettek testet a magyar színpadon. Eddigél ez a csúcspontja a magyar színművészetnek. Shakespeare alakjait nem kell angoloknak rajzolniuk. Itt okkal-móddal érvényesülhet a magyar lélek, nem ugyan ethnographiailag, genre-szerű vonásokkal, hanem abban, a mi legmélyebben lakozik benne. Minden diadalunk ezen a téren igazi dicsőségünkre válik. A magyar tartózkodás is, melyről előbb szoltunk, itt alkalmatlankodott legkevesebbet. A ki Shakespeare-t játszik, annak senki előtt sem kell szégyenkeznie.

A magyar színészetnek néhány gyönyörű emléke van Shakespeare-alakjairól, de a történeti visszapillantást mellőznünk kell, csak az az érdekes, hányan próbálkoztak és küzdöttek ezen a téren. Csak legalább emlitem Egressy Gábort és Tóth Józsefet, Nagy Imrét és Szacsvayt, Szentgyörgyit, a felejthetetlenül nagy Szigeti Józsefet, a kiról drága emlékeim vannak lelkemben, Szigeti Imrét, Ujházit, Vizvárit, Lendvay Márton, E. Kovács Gyulát stb. a férfiak közül; a nők sorában Laborfalvy Rózát, Felekinét, Molnárnét, Lendvaynét (Fáncsy Ilkát), Prielle Kornéliát, Helvey Laurát, Bulyovszkynét, Török Irmát stb., a kik közül néhányan még életben vannak. Az említettek közül a legtöbbről már nehéz eleven ítéletet mondani, de Egressy és Tóth alakításaira, főleg az utóbbiéra, habár többé-kevésbé homályosan emlékszem. Egressyben a pathos ereje ragadott meg bennünket. Tóthban a jellemfestés hűsége, igazsága és intenzitása, Tóth Harpagonja eleven erővel él lelkemben. Idézhetném Vörösmarty és mások bírálatait, de nem hiszem, hogy ezzel szemléletes képet nyujtanék e művészekről. Bizonyos azonban, hogy a Nemzeti Színház Shakespeare-előadásainak, alakábrázolásainak színvonalát igen magasra emelték. Nagy Imre szép megjelenésű, zengő hangú színész volt, ki azonban szerencsésen felkeltett illúziókat gyakran megtépdeste; erő volt benne, de nem nagyság. Szacsvayról már volt szó; valamennyi férfiú közt Szigeti Józsefet kell első helyre tennünk, ki a maga szerepkörében a nagy stílus legnagyobb stílus képviselője volt; Poloniust még késő aggkorában játszotta, megfogyatkozott, de az ifjakat, a legjobbakat meghaladó erővel és művészettel. Falstaffjának soha sem fogjuk látni párját. De magyar volt ez a Falstaff minden ízében. Prielle Kornéliára mind emlékszünk. Csak a kiejtése volt idegenszerű; a modern szerepkör-

ben volt igazán kiváló, de Shakespeare-i szerepeinek stílusát is át tudta melegíteni bájának varázsával.

Jászai és Márkus Emma alkotásairól még lesz szó, valamint Beregi, Ivánfi, Gál, Pethes, Szentgyörgyi s még néhánynak Shakespeare-i alakításáról. A férfiak közül csak kevesen mérkőzhetnek a nagy olasz, angol és német Shakespeare-ábrázolókkal, a kiknek technikája szinte szédületesen biztos, de néha az automatásáig megmerevedett. Mindazonáltal nagy technika nélkül nincs nagy színművészet. A színi alkotásnak oly késznek kell lennie, mint — magának az embernek. A kép vázlatában esetleg jobban tudok gyönyörködni, mint a kész kivitelű képben, mert alkalmas a kiegészítésre, a lényegét mutatja; ellenben a színész mint kész alak lép föl; ha hiba van benne, az többnyire jövátéhetetlen, a néző nem igazíthatja helyre. Itt van sok magyar Shakespeare-színész sarkalatos hibája. Nem sejtí a technika nagy fontosságát, a studium döntő jelentőségét. De soha sem láttam jobb Poloniust és Falstaffot, mint a magyar színpadon, büszkébb Coriolanust, mint Nagy Imréét, a kikhez Márkus Emma Opheliáját, Jászai Mari Lady Macbethjét és Volumniáját, Márkus Desdemónáját sorolom. Csillag Teréz Makranczos hölgye szép, kedves és igaz volt. Ezek magyar Shakespeare-alkotások. Beregi igen érdekes, jól átgondolt, magas színvonalú Hamletet adott és egy nagyszerű Antonium; soha nem hallottam Antonium nagy beszédjét jobban szavalni. Ivánfi III. Richárdja sajátos, erővel teljes, nagy conceptiójú. Shylockja is igen érdekes és magas színvonalú. Másokról már megemlékeztem. Szentgyörgyi alkotásairól még szólunk alább. Mindez igazolja, ha a magyar classikus szerepkört igen nagyra tartom és valóságos művészi vívmánynak tekintem. Itt a jövő fejlődésnek is további lehetőségeit látom, mert Shakespeare kimeríthetetlen. A magyar classikus és romantikus, nagystilú drámát egyelőre mellőzöm, hasonlóké az óclassikus drámát, de Szacs vay, Hegedüs és Szentgyörgyi Tiborc zát itt is említtem, noha a népies alakok közt is szóvá tehettem volna, mert ezekben is kitűnik, hogy az igazi magyar szerepkörben valóban rendkívülit alkotunk. Minden valamire való színésznek ezen az iskolán is át kell haladnia, hogy szert tegyen arra a mélységre és szabadságra, melyhez a sekélyesebb modern drámákban oly ritkán vezet út.

A népies és classikus alakok után a modernekre kellene áttérnünk, de itt rövidebbek lehetünk, mert ezekről úgyis bővebben esik szó befejező részünkben, a mely az utolsó évek művészi eseményeiről és jelenségeiről szól. Itt csak néhány általános vívmányt teszünk szóvá; először, hogy a társalgás művészetében annyira

előre haladtunk, hogy a régi merevségnek és nehézkességnek most már utolsó nyomai is eltűntek. Ezt bizonyára a francia dráma intensív cultusának köszönjük, mely a Nemzeti Színháznak évtizedeken át megadta bélyegét. Így nem csekély árt fizettünk érte, de a tandíjat nem adtuk ki hiába. A magyar társalgásban a színpadon immárgyönyörködhetünk, művészien hangzik és visszahat az életre, melyből sarjadzott. Visszahat az irodalomra is, mely most már kitűnő párbeszédet szolgáltat a színművészetnek. Újabb színműirodalmunknak ez egyik nagy jelessége és épenséggel nem csekély értékű. Hasonlóképp nagyon finomodott érzékünk az összjáték iránt. A régi star-rendszernek vége van, a legkiválóbb színésznek sem szabad szerepének súlyát mesterségesen, a többiek rovására növelni, viszont a legkisebbnek is mindenképen ki kell merítenie bármely apró szerepét, de ennek körét egy lépéssel sem szabad általlépnie. Épp ily általános vívmánya színművészetünknek a rendezés fontosságának, egészséges elveinek elismerése. Mind a három vívmányban tanítványai voltunk a külföldnek és igen tanulékonyaknak bizonyultunk. De nem öltük ki az individualismust sem az összjáték, sem a rendezés kedvéért. Nem is kellett. Újabb időben a kiváló színjátszó tehetségek oly bőven termettek, hogy épen ezek segítségével tudtuk az összjátékot teljesen érvényesíteni; a rendezésnek t. i. nem kellett a maga fortélyaisával és a maga meglepő gondosságával a tehetségek hiányát eltakarni, ellenkezőleg a tehetségek összehangolásával tudta a legnagyobb sikereket elérni. Ha a modern typosok kialakításában nem tudtunk nagyon kitűnni, ez a fent említett okokból érthető. Sem társadalmi életünk, sem drámai irodalmunk nem tűzött ki elég magas feladatokat a színművészetnek. Sőt az irodalomnak nem egy igen silány, de véletlen okokból nagyon fölkapott darabja egyenesen megtévesztette a színészeket és a közönséget. Mindazonáltal az előadások rendszerint magas színvonalúak. A színészek gyarlóságait nem kell a rendezőnek eltakarnia; de a színészek és a rendező munkája igen gyakran eltakarja a művek hitványságát. Nem tehetek róla, de ki kell mondanom, hogy ha néha-néha Németországban alkalman van drámai előadást nézni, el kell csodálkoznom, hogy átlag mennyivel jobbak a mi színészeink; csak Párizsban látni jobb előadásokat, de ott sem jobb színészeket. Az embernek elszorul a szíve, ha látnia kell, hogy színműíróink mily gyöngé, néha alantas, sőt rút hangokat csalnak ki e kitűnő orchestrumokból. Az igaz, hogy neha az orchestrumokban is fogy a kedv, ily vezetés mellett jót produkálni. A jó színházi előadásnak mégis egyedül biztos alapja, legszükségesebb föltétele a jó dráma. Ennek hiányát végre is semmi sem pótolja. Mély hatás, tartós siker csak is onnét áradhat. Azelőtt a virtuózok egy ügyes

szereppel vagy egy meghalási vagy ilyesféle jelenettel utaztak, és ámulatba ejtették a nézőket. A naivokat még tán most is meg-ejthetik, de a jó közönség nem megy lépre, be se teszi ilyenkor lábát a színházba.

III.

Hátra van, hogy beszámoljak az utolsó hét év eseményeiről. Az elvi szempontok tisztázása és az általános megfigyelések előadása után rövidre vonhatjuk jelentésünknek ezt a részét.

Nos hát a függöny szétlebbenhet és íme előttünk állnak a magyar színházak hét évének eseményei, előadásai és szereplői — szédítően nagy tömeg, melyen alig tud úrrá válni az értelem. Hogyan lehet itt eligazodni? De a ki azt mondja, hogy ez nehéz, nem ismeri a feladat természetét. Bármennyi baja van is a színművészetnek, az elismerés és megismerés terén századrésze sincs annak a bajnak, mint más művészetekben. Itt a félreismert tehetségek nagy ritkaságok. A közönség a lehető legpontosabban meg tudja ítélni a színészek értékét; a darabéban sokszor csalódik, a színészében alig. Vannak kedvencei, vannak vak és süket emberek, de ezek kivételek, melyek a tömegben eltűnnek. A színészet lényege az, hogy a színész majdnem mindig egészen odaadja magát, belseje föltáruul, képességei megnyilatkoznak, semmi sem marad rejtve előttünk. Honnét származzék annyi félreértés, félreismerés, mint más művészetekben? A ki nem tudja magát odaadni, az nem is jó színész. A legfontosabb pedig az, hogy az emberek tömegben nézik a színész művét és az egyiknek esetleg ingadozó ízlése a másíknak a benyomásában találja támaszát, valamennyi így egybehangzásba kerül. A kritikus csak jobban tudja a talmit az aranytól megkülönböztetni és gondolatra tudja lefordítani tetszését, de a laikus tömeg ítélete sokszor biztosabb. Az is fontos, hogy a tömeg nem egyszer látja színművészt, hanem sokszor, a végső ítélet lassan-lassan kialakul, de aztán megáll. A közönség valósággal szereti művészt, mert, mint mondtuk, itt a műalkotás maga a színjátzó, az ő egyénisége, egyéniséget pedig, a ki tetszik, szeretünk. Szóval nem nehéz Budapest vagy az ország legjobb színészeit, e színészek legjobb alkotásait megállapítani, csak nehéz annyit tapasztalni. A szemlélőnek itt nem kell a legfelső bírót játszania, a legtöbb esetben «a nép» szavára mint Isten szavára hivatkozhatik, ámbár hiszen az istenadta «nép» itt sem hagyja magát végkép elzavarni igazságtalanságok elkövetésétől. A következőkben főképp a budapesti színházokról lesz szó. A többieket inkább csak mások jelentései alapján ismerjük. Megjegyezzük, hogy szemlénkben némelykor oly alkotásokat is említünk, melyek régiebb kele-

tűek, de ebben a cyklusban ismétlődtek. Végül pedig nemcsak legelső rangúakról, hanem fiatalabbakról és másodrangúakról is megemlékszünk, hogy mértékünk legyen épp a legjobbaknak, mint olyanoknak biztos felismerésére. A nagy magasságot a kicsinyen mérjük. De azon se csodálkozzék senki, ha kedveltjei közül egyik-másik kimarad. Hála istennek, oly gazdagok vagyunk, hogy az sem oly nagy baj, ha útközben valamit véletlenül elvesztünk.

Mínthogy valamiféle sorrendet kell tartanunk, az eddigi mellett maradunk, melynek nincs valami elméleti jelentősége vagy sanctiója, de megfelel célunknak. Szólunk a modern drámáról, a komolyról és vígról s hasonlókép a classikus drámáról, itt-ott nem téve különbséget a görög-római, a különböző új-classikus vagy romantikus színészet közt. A színészre nézve az itt felmerülő belső különbségek nem oly fontosak. Ő azt kérdi: vers-e, vagy próza, idealis világban játszik-e a darab vagy abban, a mit ő realisnak nevez (és a mely igen gyakran sokkal kevésbé realis, mint a másik, az idealis!). Igen sok színész többféle stílusban és drámafajban kiváló. A népiest már jóformán elintéztük, itt most mellőzhetjük.

Kezdjük a modern drámán, a színház mindennapi kenyéréen, melyből mi közönség is, de még inkább a színház él. Tekintve, hogy a Magyar- és Vigszínház túlnyomóan modern darabokat játszanak, már ez is biztosítja a modern darab nagy túlsúlyát, kedveltségét a színészek és a közönség körében. Oda tódul az ifjabb színész-nemzedék, oda a közönség, a mi ellen semmi kifogásunk nem volna, csak jobb darabokat írnának. Ehhez nekünk is van közünk, mert a mostani rablógazdaság mellett tönkremennek a színészek, tönkre a színház és tönkre a közönség kedve, ízlése, fogékonysága. Pedig, ha az itt szóba jövő színészeket nézzük, a ragyogó talentumok nagy sorát találjuk, kik nagyon érdemesek volnának jó darabokra: a nők körében Márkus Emmát, Varsányi Irént, Alszeghy Irnát, Rákosi Szidit; a fiatalabb nemzedékből is többeket említhetnénk: Várad Arankát, Gombaszögi Fridát, Forrai Rózát; ezek elől vannak, de mögöttük is vannak, kik közel állanak vagy közel jutnak majd hozzájuk. Mielőtt a férfiakat említenők, először elíratjuk Ujházit, kinek Constantin abbéját még ebben az évkörben is láthattuk; most Hegedüs Gyulának jutott az a nagy feladat, hogy őt a modern drámában is pótolja, holott Hegedüsnek saját területe is van a modern dráma világában, melynek ő a jogos királya. Ebben a világban jó terjedelmes birtokkal rendelkezik Gál Gyula, de az igen érdekes Pethes is ott honol, hasonlókép a finom ízlésű Odry és a fiatalabb generatio kitünő képviselői, Törzs és Csontos. A Vigszínháznak azonkívül van egy pompás négylevelű növénye, melynek egyes levelei: Góth, Fenyvesi, Szerém,

Tanay, a kik mindig a közönség szeme előtt vannak, mely szeretetével ápolja és növeli őket. Látni való, a színházi égnek ez a része telve van csillagokkal, melyeknek fénye nem egyaránt intenzív, de nem ez a fontos, mert a darabokban sem lehet mind előtéri személy, sőt az volna a legnagyobb baj, de mindre kell jó színész.

Ezek közt mégis Márkus Emma bizonyára a legnagyobb, a legszélesebb scalájú az indulat kifejezésében, mindig hasonló magához, mégis mindig új és sajátos. A szerelmes nő legnagyobb revelatiója a magyar színpadon. Az ő szerelme sokszor a viharos, az izgatott, a bűnös, az elszánt, a mindenre kész szerelem, de minden hangnem az övé. *Nórája* oly alkotás, a mely egyenesen korszakos a színpadon, egymaga megérdemelné a Greguss-jutalmat; a női báj, a női szeszély, a női szenvedés, kétségbeesés, végül az elszánt, nyugodt, hideg daczosság és dermedtség egyforma tökéletességgel jelennek meg előttünk és fejlenek ki egymásból az eredeti intuitio vaspántjával egységbe szorítva. Láttuk *Monna Vannáját*, büszkeségét, mely szerelmét takarja és szerelmét, mely büszkeségét kioltja. *Kaméliás hölgyét* csak azért nem teszem előre, mert sokkal régibb keletű, bár újabban is játszsa, bebizonyítván, hogy mindig magyar tud lenni e tipikusan idegen nőben is; a *Kaméliás hölgyet* itt sokan játszották Budapesten, Duse, Sarah Bernhardt, Desclée, más francia és német művésznők, egyik sem igen ingatta meg Márkust felfogásában és igaza volt, hogy nem engedte magát megtántorítani. A színész, ha magából játszik, oly jó, a milyen egyáltalán lehet; ha másból, még rosszabb, mint lehet, mert elveszti a maga énjét. Hatalmas és meggyőző volt Márkus Emma a *Balga szűzben* (Armaurné), a *Fáklyákban* (Bouquetné), a *Botrányban* (Charlotte). Classikus szerepeiről később lesz szó. Márkus Emma szerepeiben mindig van finom hang és színharmoniója a stilizáltságnak, még a szenvedély vergődésében is megmarad szépnek, mértékesnek. Ép azért oly művészien megrázó a szenvedély kitérőseiben, mindeneket magával ragadó, a nézőt is áthevítő, az illuszió határáig érő, a nélkül, hogy ezt átlépné. A nyelv hangszerén is fölülmulthatatlanul játszik. Utána, de oly közel hozzá, hogy majdnem érinti, következik Varsányi Irén, a színészi önodaadásban még közvetlenebb, egy árnyalattal realistikusabb, gyermekibb, a gonoszak, a beteges izgalomnak kifejezésére kevésbé erős színekkel rendelkező, igen meleg, igen finom; lelke majdnem átlátszik, átsugárzik a testén. Márkus *Nórájánál* rangban nem alantasabb Molnár *Liliomában* a kis cselédleány alakítása. Ennek is legnagyobb ereje, hogy magyar gyökerű. Persze, hogy exportja nehezebb, mert a szókat le lehet fordítani, de Varsányi nem egykönnyen akad külföldön, a ki azt a leánykát ismeri,

meglátja. Ez pesti művészet, a szó legjobb értelmében, a falusi cselédleány Budapesten az ő szűkszavú szerelmével és dadogó gyászával. Íme a nagy művészet az ő legegyszerűbb eszközeivel. Molnár sem írt igazabb, jobb, művészebb darabot, Varsányinak sem akadt jobb szerepe. Így segítik egymást a kiváló író és a nagy művésznő. Csak említem még Varsányi játékát az *Ördögben* és a *Testőrb*ben, az utóbbiban különösen finom volt, továbbá Bródy Sándor darabjaiban. Oly darabokban, mint a *Györgyike*, neki kell a darab rútságát és szennyességét lényé finomságával takarnia, de akkora és oly takaró nem létezik. A francia könnyű genre-ban (*Beulemans kisasszony*, *Kis cukros*) elegans és könnyed. De a hol dæmonibbnaak kellene lennie, ott ezzel a többlettel adós marad, a mit nem bánunk, mert az a dæmoniség rendszerint homunculus-szagú; az írók költik, tudós receptek szerint, nem a természet. Ebben a hibában, ha ugyan hiba, szenvedt alakítása Biró *Utolsó csókjában* és *A tánczosnőben*, melyben azonban gazdagon kárpótolt bennünket. De erről, mint nem ez évkörbe tartozóról, nem illik beszélnünk.

Örülünk, hogy Rákosi Szidinek ez alkalommal is kifejezhetjük csodálatunkat. Ő a legkülönösebb fejlődésen ment keresztül, mert míg mások fiatalságukkal (melynek különben színésznőnél alig van határa) elvesztik első helyüket, ő később nyerte meg. És a mint télen a fehér új fényt, dicsőséget szerez a tájképben, a mikor kitűnik, hogy számtalan változata van, sárgás, rózsás, kékes, ibolyaszínű és biboros, úgy az ő öregjei is a színpadon mind rokonok és mégis mind sajátosak, majd gonoszokó hercegnők, majd a legjámorságosabbak, cselédek és jó vidéki asszonyságok, boszorkányok; csak említem mint legújabb, nem ide vágó alakítását, *Nagyamáját* Csiky ily című darabjában, *Mamáját* Szigligeti darabjában; más szerepeit a népiesek közt említettem. Francia darabok közül igen jeles a *Flirtben*, Lavedan *Sirejében*, Pierre Wolf *A titok* című darabjában. *A Madonna rózsájában* tökéletes alakítását adta egy igen összetett, magasabb rendű cselédnek, de ez is kívül esik e cykluson. Mindig tökéletes congruentia jellemzi alakításait és sugárzó intelligencia kifejezését. Legszívesebben elhiszszük neki az okos, kissé csípős öreg nőt; de másokat is elhitet velünk, ha berzenkedünk is. Előbb-utóbb meghódolunk. Nem csekély érdeme, mily művészettel ejti a magyar szót. Ha ő, vagy Márkus Emma, Gál, Hegedüs föllépnek, a hangok világában nagy világosság támad, minden — hallhatóvá válik.

Cs. Alszeghy Irma e hét évben mindössze hét új szerepet játszott, holott tehetsége ép oly típusalkotó, mint a három eddig megnevezetté. Ő az igazságnak, a tisztaságnak és az egyszerűségnek az ábrázolója, természetes tehát, hogy az újabb írók nem írnak neki.

szerepet, mert ők, egy ideig legalább, francziábbak voltak a francziáknál. Lám Bataille, Brioux, Wolf Pierre, Duquesnel és Barde, Nepoty és az angol Barrie (*A mihez minden asszony ért*) tudtak neki kitűnő szerepeket írni. Az ő becsületessége épenséggel nem unalmas, csak igaz. Jóleső meleget és biztonságot áraszt a színpadra. Az affectusban főleg feleselő, kötekedő és haragvó hangjai gyönyörűek. — Hogy nagyon hosszú ne legyenek, a fiatalokat ezúttal mellőzöm. A boldogok! Ők oly megnyugvással várhatnak!

A férfakkal is, tekintve, hogy még jókora utat kell megtennünk, rövidebben szándékozom elbánni. Igen különös, hogy fiatal szerelmesekkel alig rendelkezünk; egy ideig bíztunk Odryban, most ő maga, úgy látszik, ott készül hagyni ezt a szerepkört. Nem tudom, miben keressem ennek okát. A szerelem föltüntetése a színpadon nyilván inkább női dolog, a férfi csak jelezheti a szerelmet, de ez a jelző tehetség, a hozzá szükséges meleg hang és odaadás nálunk ritka. De valószínű, hogy a kitűnő nők mellett a jobb férfiak is elhalványulnak e szerepkörben. Törzsöt és Csörtöst kell előhívniuk, hogy Gombaszögi Fridának és Varsányi Irénnek partnerje legyen. Góth nem irtózik ugyan a szerelmes szerepektől, ez a mindentudó ebben a ruhában is igen praesentabilis, de neki sok más — talán nem kedvesebb, de — jobban álló costume-je van. Márkus Emmának szegénynek alig van partnerje; ki fölrerne hozzá, egyáltalán nincs. Halmi és Náday helyére is nyílt pályázat van annyi idő óta! Viszont van kárpótlás. Hegedüs Gyula nemcsak a színpadi beszédben elsőrangú; van valami oly természetesség és egyszerűség, igazság játékában, hogy csak a romlott ízlésű, kinek minden fűszer kevés, békétlenkedhetik. Nagyon megfelelő volt neki legfényesebb szerepe, Tokeramó, Lengyel Menyhért *Taifunjában*. Bernstein, Bródy, Heltai darabjaiban is ragyogtathatta jó tulajdonságait. Hogy a nagy stílusra is rátermett, csak nem művelhette eddig, mutatja Tiborcsa és Zalameai bírója.

Gál semmivel se kisebb Hegedüsnél, scalája szélesebb, az övé a humoros charge is, melyre most ritkábban van alkalma, de ebben egyáltalán elsőrendű. Nem tudom, mit nem tud játszani. Ibsen, Rákosi Viktor, Bernstein, Csiky, Bataille a legkülönbözőbb szerepekben a leghívebb interpretatorra lelnek benne. Kis dolgot említetek. *A talárban* a bírót játszsza, a ki reggel a hivatalban nagy fejfájással — az elmúlt éjszakát átlumpolta — jelenik meg. Ez a fejfájás oly classikusan volt kifejezve, hogy nekem is majdnem megfájdult a fejem sympathetikus úton. Tessék elemezni, mikép tud valaki ily testi érzést éreztetni! Micsoda kitűnő fűszeres Pekár *Kölcsonként kastélyában*! Minden hangulatot, minden érzésmódot

ki tud fejezni. Valóságos Proteus! Most várjuk Falstaffját. — Ezt persze nagyon kiaknázzák a színházban.

Pethes azon kevés színészek egyike, kikre nézve némileg megszlanak a vélemények. Valamivel hidegebb, mint szerepei néha megkivánják, de rendkívül értelmes, beszédben is, igen karakterisztikus megjelenésben és ha neki való szerepet talál, akkor elsőrendű. Ilyen volt a Halál szerepében Szép Ernő darabjában: *Az egyszerű királyfi*ban. Ilyenekkel művész a legnagyobb jutalomra tarthat számot. Vadság, komorság és valami kis csilláma a jószívűségnek a legeszményibb módon egyesültek benne. Képzelti alak, melyhez az építő anyagot a magyar paraszt megjelenésének, beszédjének, lelkének mélységes ismerete szolgáltatta. Micsoda kegyetlen Orcus az a színházi műsor, hogy ily jeles alkotásokat el tud nyelni! Az a főbaja Pethesnek, hogy nem könnyű neki szerepeket írni; a nagyon felszínes nem neki való, nem is rendelkezik azokkal a fénylő természeti adományokkal, melyek a színésznek megkönnyítik ugyan a győzelmet, de gyakran el is csábítják és elkapatják.

Törzs most egyik legnagyobb reménye a magyar színpadnak, mert egyik legjobb valósága és ereje. Ő is nagy alakító képességű, jó ízlésű, szerencsés ösztönű, helyes beszédű és meglepően széles scalájú. Hamletje gyöngye volt, oda még nem ér föl, talán hamis kép után indult, mint a legtöbb Hamlet-alakító, nem érzik az alak egységét, a mely a mélységek mélységében rejlik, a honnét talán nem is emelhető föl a színpadra. Dubedat-ja az *Orvosok*ban igen jó volt, nem oly puha, mint pl. Moissi, de morbid és megható. Hasonló alakja a reichstadti herczeg, igen jó Gianetto a *Gunyvacsorában* és Greguss-jutalmi magaslatra emelkedik a Shaw-féle *Blanco Posnet*ben, melynek említésekor újra eszembe jut a színház szörnyű orcusi étvágya. Itt is magyar anyagból gyúrhatott egy amerikai lóköötöt, ki vad és emberi, mindenre kész, még a jóra is. Az egész előadás igen jó volt, mintája egy jó értelemben modernül rendezett darabnak. Csak egy fölvonás az egész, de többet ér más tíznél.

Csontos kitűnik eleganciájával, frissességével és sympathikus voltaival. Emlékeztetek igen jó alakítására a *Forradalmi nász*ban, *A farkas*ban és *A testőr*ben. Egyébként szerepeinek száma igen nagy. Neki és Törzsnek és ennek az egész fiatal generációnak csak egy nagy ellensége van: a rossz szerep. Ezek a mi drámaíróink többnyire sokféle tehetségekkel rendelkeznek, nagy philosophusok, igen mély problémákat hajszolnak, irtóznak az érzelmességtől, pessimisták, kiábrándultak mindenből, értének a drámaírás mesterségéhez és sok mindenhez, csak alakokat nem tudnak teremteni, legfőlebb szerepeket tudnak componálni. De szerep, mely nem az alak egységében gyöke-

rezik, megrontja a színészt, eltávolítja az igazságtól, megcsalja intuícióját.

A kiket kissé önkényesen a négylevelű neve alatt összefoglaltam, mind megegyeznek abban, hogy mindegyik a maga szerepkörében föltétlenül hitelképes. Ez a technikailag is kitűnően kiművelt tehetség kincse. Mindent előlegezünk nekik, hitet, bizalmat, mert tudjuk, hogy nem hagyhatnak cserben . . . Mihelyt öt perczig beszélnek, tisztában vagyunk velük és bízunk bennük. Ez a technikai kiműveltség általában a Víg-színház jó oldala, csak az irodalom, melynek szolgálatába bocsátja, művészből volna. A négy közül Góth a legbiztosabb, a legszínesebb, a legfrissebb, a legszélesebb szerepkörű. Feleségében jó partnerre akadt. Olvasóink talán emlékeznek muzsikusra Bahr *Koncert* című darabjában, mily eleven, igaz módon teremtette meg a nőktől elkényeztetett muzsikust! Góthnak gazdag a phantasiája és nagyszerű a dictiója. Francia darabokhoz megvan benne a szükséges könnyűség, a beszélő képesség, az elegancia, a nagy hajlékonyság. Persze a mélységbe ezekben a darabokban nem szabad leszállnia. De nagyon jó grotesque szerepei is vannak, csak ne volnának a darabok, melyekben ezek előfordulnak, többek mint grotesque-ek.

Más és semmivel sem kisebb értékű Fenyvessy Emil, ki éveken át mint az Államtitkár és Svengali fénylett, majd az *Ocskay brigádéros*ban szinte lárba ejtette a színház közönségét. Ő a színház legmagyarosabb oszlopa, Szerémyvel egyetemben; Molnár *Ördögének* Fenyvessy adott magyaros színt és ízt. Élesen gondolkodó művész, kinek analýsáló képessége nagyon tetszik az analýsáló íróknak és hallgatóknak, de tetszik mindenkinek, mert ezt is a tökéletességig viszi. Shaw, Bernstein, Bródy, stb. darabjaiban kimutatta kiválóságát.

Szerémyt a genre-színészek közé szokás sorozni, de genre és genre közt nagy különbség van. Az ő genre-je mindig valós, valahol az egyéniség mélyében gyökerezik, szükségesnek tetszik és mint természetes igazság hat. Tanay a maga puhaságával, kedvességével szépen kiegészíti ezt az accordot.

Tagadhatatlan, hogy a Víg- és Magyar-színház és annak írói Pest városát, ennek erkölcsét, ennek typusait, ennek nyelvét (az utóbbit néha förtelmes módon) tudták megjelentetni a színpadon. Minden színház elnemzetiesíti az idegent, még a classikust is; a Víg-színház elpestiesít, nem mindig feltétlen jó ízléssel. De színészei igen jók, előadásai, ha a darab csak némileg megengedi, magas színvonalúak.

A classikus drámában első helyen áll, a miért a Tek. Társaságnak

a Greguss-jutalommal kitüntetendőnek ajánlom, Jászai Mari. Hogy az elsőt elsőnek nyilvánítsuk, oly természetesnek találom, hogy szinte nehezemre esik ezt bővebben indokolni. Egész művészeti elméletemet jóformán róla másoltam. Ő az, a ki rendkívüli intuícióval meglátta Shakespeare alakjait, mondjuk Lady Macbethet, Volumniát, Constantiát, Margitot, ide sorolom Medeát, Máriát, majd Elektrát, Klytaimnestrát, Atossát; meglátta őket az ő rendes emberi méretet messze meghaladó nagyságukban. Itt nincs megfigyelés, vagy ilyesféle, nincs összetétel vagy a rendes nagyságának egyszerű nagyobbítása, ily nagyságot csak az tud meglátni, a ki azt saját lelkében találja. Jászai Mari azért nagy művész, mert nagy ember, igaz, ideális, a fenség érzésével lelkében. Minden technika mellékes nála; nem hanyagolja el, ellenkezőleg a maga módja szerint tökéletesíti, de az az ő nagyságának nagy bizonyítéka, hogy ezt észre sem vesszük. Ha valaki a tenger fenekéről gyémántokat hoz föl, drágaköveket, akkor először ezt a fényt fogjuk meglátni, nem a bűvárapparatust. Jászai Mari mélyebben szállt le a szív mélységébe, mint bárki más a színpadon, föltárta, mi lakik a mélységben, revelálta, mi a harag, a gyűlölet, a fájdalom, szenvedés a maga végső fokán. Jászai Mari az a művész, kinek alakításai láttára és hallatára az ember azt gondolja magában: Tehát ilyen nagy, hatalmas az ember! Így tud szenvedni, így gyűlölni, így lelkesedni, ily szörnyű tetteket elkövetni! A fenséges borzongását érzi ilyenkor. Tetőpontját nem Shakespeare alakjaiban érte el, hanem a görögökben, kik a női nagyságot jobban érezték. Mondják, hogy ezekben a szerepekben túlságosan nyugtalan, a görög nyugalmasabb volt. Nem igaz. A görög a szenvedély tombolását nem vitte a forma megbontásáig, természetesen, mert ott megszűnik a művészet, de a határig igen, és így tesz Jászai Mari. *János király*ban és *III. Richárd*ban különben Shakespeare classikus magaslatra emelkedik e részben, és mily örömet követi oda Jászai Mari! E művész nem csökkent erővel még ma is alkotó erejű és kedvű. Isten áldása van rajta és rajtunk.

De közvetlen közelében kell megpillantanunk Márkus Emmát, a ki ezen a téren a szerelmes nő ábrázolásában utólréhetetlen. Említem Kleopatráját, Thekláját, Johannáját, melyekkel annyi idő óta gyönyörködteti a közönséget. A gonosz szerelmes, ki épp oly gonosz, mint szerelmes, épp oly szerelmes, mint gonosz, kinek erkölce megrontja szerelmét és szerelme enyhíti gonoszságát. Ilyenekben Márkus Emma páratlan. De egész hosszú sora van idevágó alkotásainak, Diana, Irene (*Bizáncz*), lady Anna, III. Richárd, Maria Stuart, Judith, Donna Sol, Julia a *Kegyencz*ben, Maria Antonia. Jászai a legmélyebb, Márkus Emma a leggazdagabb hangú és alakú magyar színésznő.

Jó úton halad a classikai szerepkörben, melyre alak, hang, intelligentia egyaránt praedestinálják, Beregi Oszkár. Hamletjében sok az analysis, és nem elég az egyszerűség nagy biztossága, mégis a legjobb Hamlet, melyet magyar színpadon láttunk. Néha csábítja a nuance keresése, melyben az ember esetleg megtalálja a nuance-ot, de elveszti a művészetet. Ezt észrevette szerencsés ösztönnel és azóta folyton halad. Mint Antonius úgy mondja el nagy beszédjét, mint rajta kívül senki más. Szerepei közül említsük Romeót, Antoniust, Endrét, Constantint. Jászai Mari bűvös körébe kerülve elsőrangú volt a *Heten Theba ellen*-ben, a *Perzsákban* és *Orestesben*. Senki úgy nem tudja fokozni hangját, indulatát, mint ő, de senkinek sem kell annyira őrizkednie a hanggal való veszedelmes kaczerkodás és játék ellen, mint ugyancsak őneki. A nagy indulat lázában ellenállhatatlan.

Ivánfi ma egyike azoknak, kik legjobban értenek a színházhoz, szenvedélyes szeretettel csüng rajta, benne él és mint előadó művész is érezteti velünk nagy becsvágyát. Legnagyobb sikere III. Richárd, kit győz hanggal, fölért eszességgel és valósággal át tud élni és velünk is átélelni. Shylockja, Tartufe-ja, Oedipusa, János királya, Holofernese is jeles alakítások, csak néha érezzük, mintha küzdene alakjaival, melyek nem mindenben engedelmeskednek neki.

Gál ezen a téren is az első sorban áll, főleg az elgörbült, kissé cikornyás alakok ábrázolásában, minő a Harpagon és Euclio. Ezek Greguss-jutalmi alakítások. Igen szép öreg juhásza a *Téli regében*, Bölcs Náthánja és érdekes Cæsarja is Shaw darabjában.

Pethes is nagy haszonnal és szép sikerrel járta a classikus iskolát, Mephistója, Benedekje (*Sok hűhó semmiért*) nagyon illenek hozzá és szerep meg szereplő ez esetben mintegy támogatják és emelik egymást.

Rajnai *A faunban* alapította meg hitelét csapongó jókedvével, értelmes kifejező beszédjével és erős temperamentumával. De mintha csak az extravagans szerepekben találná igaz kedvét és valami kis extravagancia kiütné magát egyéb szerepeiben is.

Szentgyörgyi István sohasem akart megválni a fényes múltú kolozsvári színházról és így, régibb budapesti és bécsi vendég-szereplései daczára is, csak szűkebb körben ismerik művészetét, noha nevét országszerte tisztelettel szokás említeni. Ismerői a legnagyobb elismeréssel szólnak shaksperei és molierei szerepeiről is, így pl. Meneniusáról és Chrysalejáról, de kivált mint a magyar színiköltés tolmácsát magasztalják Tiborczáért és Zsiga cigányáért, Mosolygójáért és Mravcsákjáért, mindennekeftt pedig a mai idősebb, élemedett korú magyar parasztnak és «kékbeli» polgárember-

nek bámulatos ábrázolásáért népszínművekben és vígjátékokban, esetleg középfajtájú drámákban. Remekül ábrázolja ez osztályt specialis faji sajátosságaival, minők a tiszteletet parancsoló nyíltság és egyenesség, a bölcs józanság, a büszke rátartiság, a magát fitogtatni féltő nemes szív, vagy minők, az érem túlsó lapján, a korlátoltság, mely agyafurtsággal vagy esetleg fölületes dölyffel társul, kivált oktalanságának vagy erélytelenségének elleplezése végett. És bármit nyujt Szentgyörgyi így, az ő játéka a legigazibb élet illuzióját nyujtja, a megtestesült természetesség és valóságosság a maga egyszerűségében: ez a játék már átélés, és pedig a legbensőbb fajtajú. Ha része van benne a divinatióknak vagy a megfigyelésnek, mégis legfőképpen a maga emberi mivoltának legegényibb lényegét adja, — azt adja, a mi veleszületett, a mi vér az ő véreből, lélek az ő lelkeből. Kétségkívül alakításai így nem a legváltozatosabbak, hiszen már az alsóbb osztályainkat úgy jellemző fojtott indulatosság, hol vontatottabb, hol patogó beszédmód egymaga bizonyos egyformaságot kölcsönöz nekik; miként az is bizonyos, hogy ez alakítások hamarabb vallanak egy nagy természetes tehetséggel megáldott naturalistára, mintsem raffináltul kiszámított hatásokkal dolgozó, ragyogó virtuózra. A fő mégis az, hogy Szentgyörgyi művészete maga az élet és pedig a magyar élet, ennek erényeivel és fogyatkozásaival. Komoly alakításaiiban megragadó a lélek mélységeinek megvillantásával, de a komikaiakban is kiváló ember — és életismeretre valló humorával. Egy ilyen nagy művész megérdemli pályája vége felé, hogy koszorunk egyik legszebb pálmaágával hódoljunk neki. (Haraszi Gyula szíves közlése, melyért ezen a helyen is benső hálámat fejezem ki.)

Mindezek alapján indítványomra a Kisfaludy-Társaság Jászai Marinak ítélte oda a jutalmat, még pedig az alapítvány szabályzatának mindkét eshetőségére. Megjutalmazta egy egész művészi pálya páratlan kitartását, lendületét, emelkedését és gazdagságát, de nem mintha egyes szerepei közt nem talált volna jutalomra méltót, hanem mert nem akart a sok kitűnő alkotás közt osztályozó különbséget tenni, mert akármelyik is megérdemelte volna a jutalmat.

Alexander Bernát.

ÉRTESÍTŐ.

A budai basák magyar nyelvű levelezése.

A Budai Basák Magyar Nyelvű Levelezése. I. 1553—1589. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfü Gyula. Budapest 1915. Franklin-Társulat nyomdája. Ára 12 korona.

A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottsága bízta meg a szerkesztőket e kiadással. Mert a budai basák levelezését az Akadémia úgy tekintette, mint a magyar nyelv emlékeit, melyeknek szókincséből és fordulataiból nyelvész és stilista sokat tanulhatnak. Azért adatta ki a bizottság a levelezést az eredeti helyesírás szerint.

Természetes, hogy a kiadott anyag a történetkutatót is érdekli, a levelek tiszta és eredeti magyarsága pedig minden művelt magyar olvasónak leköthetné figyelmét.

Maguk a basák kérték a bécsi udvart, hogy levelezzen velök magyarul, pedig ők maguk is, 1554-ig latinul leveleztek, 1565-ig vegyesen latinul és magyarul, azóta Oroszlán basa kezdesére kizáróan magyarul. E nekünk feltűnő jelenségnek okát megírja Oroszlán basa Miksa királynak 1565 októberében e szavakkal: «Mikor te felséged énnekem levelet ír, tehát magyar nyelven irassa felséged, mert deákírást az ki jól tud, itt nálunk igen szűk és néha-néha nagy nehezen magyaráztatom meg az felséged levelét.» Ezt a kívánságot nem szívesen hallották Bécsben, a haditanács és a főkapitányok valahogy beletörődtek a magyar levelezésbe, különösen a XVI. század nyolczvanas évei óta, de az uralkodó és házának tagjai a latin levelezést méltóságukhoz illőbbnek tartották. Mikor Szinán basa megismételte Oroszlánnak kérését, Ungnad Dávid, a haditanács elnöke így válaszol a basának 1587 májusában: «Hogy Nsgod kívánja, hogy ezután magyarul kellett írnia, ez a dolog mi kesztünk igen kicsin, de az mit az mi felséges császárunk és herczeg őfelsége neve alatt ekkoraiglan írtak, nemcsak az budai pasáknak, hanem az hatalmas szultánnak ő magának, és az ő fővizirének, az mind deák szóval volt, és Nagyságod ő felségének ebből módot nem adhatja és nem szab-

hatja, hanem az régi szokás szerint efféle dolgokat hagyja.» Jól mondja Szekfű Gyula, e kötet előszavának szerzője, hogy «ez az egyetlen eset a XIX. századig, mikor bécsi udvari hatóság, melynek törvényes hatásköre Magyarországra is kiterjedt, magyar nyelven végzi hivatalos levelezését. S tudunkkal annak is egyetlen esete, hogy valamely magyarországi hatóság megkívánja a vele való magyar nyelvű levelezést.»

Láttuk a kívánságnak igazi okát; magyar sympathiát ne keresünk a budai basáknak ez újításában. Hiszen szerettek volna a basák a magyarral megférni, de csak úgy, ha a magyar is eltűr mindent, a mit a török úr reá mérni jónak lát. Igen jámborul írja a budai Ibrahim bég Magyar Bálintnak, a fonódi porkolábnak 1555-ben, «mi mind törököt, s mind magyart egyaránt tartunk, mert egy Istenünk vagyon és egy emberek vagyunk». De a magyar végbeli vitézek a maguk hazájában nem akartak a töröknek békés szomszédjai lenni. Meg is írta Musztafa basa 1575 végén Miksa királynak, hogy «míg az végekben magyar kapitányokat tart felséged, bizonynyal higye felséged, hogy soha azok miatt az frigy állhatatosan meg nem tartatik, de ha azok helyében némöt kapitányokat és némötöket választanátok, úgy elhinnők aztán, hogy mind az két fél békével maradna». A következő év tavaszán is azt írja Musztafa basa a királynak, hogy «soha penig egy felől is panaszások meg nem szűnnek, míg az végekből efféle kóborló ragadozó magyarokat ki nem tisztítjátok». Csak akkor maradhat meg a frigy a két császár közt — írja a basa ugyancsak 1576 tavaszán — ha az udvar «megvonsza magát az szófogatlan magyaroktól». Ali basa is panaszodik Ernő főherczegnek 1583 szeptemberében írott levelében, hogy «az mostani magyari urak sem Budához (azaz a török uralomhoz), sem római császárhoz nem tartanak».

A magyar levelek jó magyarságát a török deákoknak köszönhetjük. A török deákok származására, pályájára s törekvéseire élénk világot vet János deáknak története, melyet e gyűjtemény ismertet meg velünk. János török deák, kinek török neve Jahya Jazicli volt, 1565 októberében levelet írt gersei Pethő János komáromi főkapitánynak és abban így mutatja be magát: «én keresztén fi vagyok, gyermekségembe rabba estünk volt vala mind atyámval egyetembe, az atyám kiváltozék és engemet törökké tőnek. Én az székesfejérvári Mahmud béknek rahja vagyok, annak utánna engem török iskolában adának, azt is megtanulám mostan immár. Az Oroszlán pasának is szolgálók, hogy mikor király ő felségétől ide levelet hoznak, tehát törökkül én írom meg nekie. Azért Nagyságos Uram én itt ez törökök

között való dolgok és mindenféle álnokságokban oly igen bölcs vagyok, mind az császár dolgában, vezérek és békek dolgában soha titkon oly hír nem jött, hogy én nagy hamar meg nem érteném; azért én az szegény keresztyénségnek oly javát akarom, mint szinte én magamnak. Én erről többet nem merek Nagyságodnak írnom, hanem éni Bélay Mátyás uramtól egy néhány szót izentem Nagyságodnak, kit Nagyságod meghigyjen és énnekem titkon választ adjon». Szóval, a törökké lett János deák, ki hol Fejérvártt, hol Budán lakott, kémnek ajánlkozott, megemlékezve keresztyén származásáról. És szolgálta is jó hírekkel mindjárt a következő évben, a szigetvári hadjárat évében. Nem oly hírrel, «kit az piaczon beszélnek», hanem kit a császár írt a budai basának. Megírta a deák Pethőnek 1566 április 1-én, hogy Szolimán elindul e hó 15-én Magyarországra sok ágyúval, sok sereggel és kihozza Ali Portukot, pedig «soha ez császár birtokában sáncz vetni és várvi jobb nincsen, mint az az Ali Portuk». Megírta még azt is, hogy «a császárnak első várszállása Szigetvár». Valóban ezek nem voltak piaci hírek. Ha Miksa udvarában értéke szerint mérlegelik Jahya Jazichi levelét, Zrinyi Miklós nem várta volna hiában Szigetvártt a magyar király segítségét.

A szigetvári háború története gazdagabb lett e magyar török-deák érdekes sorsával és buzgó hírszolgálatával. Nem tudjuk, hol végezte életét. Nem tudjuk, hogy a budai basa fenyítő karja lesujtotta-e, avagy mindvégig zavartalanul látta-e el hírekkel Pethő Jánost? Csak annyit tudunk, hogy a budai basa igen nagy úrnak, a magyar királyok jogos utódjának érezte magát. «Én Budában lakozandó fejedelem» írja Musztafa basa Miksának. És azt is tudjuk, hogy Oroszlán közvetlen utódja nagyon haragudott Pethő Jánosra. «Senkit nem szeret és ütöt senki nem szereti» ezzel az öldöklő epigrammával jellemzi Pethőt, a «magának való embert». Fejedelem volt a basa, ha a keresztyén uraknak írt, de ha a politika úgy kívánta, előttök is megvallotta, hogy ő csak rabja császárnak. «Ez ifjú császár» — írja Musztafa Szelimről Trautsonnak — «én is féltém az én fejemet, az Arszlán pasát az vén császár (Szolimán) értötte Nagyságod, mely kevés dologért öleté meg, azért bizannyal jelöntöm Nagyságodnak, hogy én félek tőle».

A budai basák levelezésének minduntalan visszatérő panasza a legfőbb tartalma. Panasz arról, hogy az udvar, vagy a magyar jobbjágy, vagy a magyar végbeli tiszték nem tartják meg a frigyét. Három kelléke van a frigytartásnak Szinán basa levele szerint (1588 július 16): «hogy az tisztességes ajándék idején alá júne, második, hogy az faluk be jújenek szpahajokhoz, harmadik, hogy vár alá

ágyút ne vonjanak». De az ajándék aláküldése az udvar részéről gyakran késett, a faluk hovátartozásáról gyakori volt a nézeteltérés a török és magyar között és a mint Musztafa basa írta 1570 januárjában «szüneti nincsen az nagy csatázásnak, utállásnak, les-hányásoknak».

Természetes, hogy a török levelekben mindig a törököknek van igazuk. Mikor a korponai kapitány arról panaszkodik, hogy a budai basa jogtalanul kívánja némely várostól és falutól az adót, Musztafa azt feleli (1572), «hogy ebből nem alkalmas Nagyságodnak panaszol-kodni és megháborodni, mert senki követ nem ehetik, mindenik megkívánja az új jüvedelmét». Máskor úgy írta Musztafa, hogy «senki széllal nem élhet».

A basák dicsekednek azzal, hogy ők keményen megbüntetik az garázdálkodó nepőket, de a magyar kapitányok egészen máskép cselekednek. «Im mostan» — írja Musztafa basa Miksa királynak 1572-ben — «újonnan egy nehány duló, fosztó, tolvaj latrok akadá-nak kezünkben; kiknek az fölségöd hű szolgálja előtt kezöket, lábokat megtörettük, soha bizony ha tulajdon atyánkfia lönne is az, mely az féle étellel él, tovább nem megyen vele; de az felséged kapitáni közül vannak olyak, hogy ha mind orrát, fülét elmetélték is, cak új neki vihessen, prédálhasson mind igaz szolgál. De ha semmit nem vihet neki és rabságra jut dolga, azonnal uratlan nevét költik». De hogy Musztafa nem volt olyan szent, mint a milyennek hirdette magát, azt közvetlen utódja, Vejsz basa elismeri Rudolf királynak írt levelé-ben (1579 július 1). «Az szegény Musztafa basa idejében való barát-ságnál és frigynél följobb vagyon tehetségünk és akaratumk, mert nyilván vagyon nálatok, az új idejében, békök, agák és az végbeli vitézök, néha-néha az sok kaposásokból meg nem szüntenek».

Haragudott a basa a magyar nemesekre, a kik a hódolt fal-vakon, mint ősi örökségükön, be akarták hajtani a jobbágyi tartozá-sokat. Musztafa azt írja Miksának (1575 decz.), «hogy minden csep-kék és katonák (azaz szegényebb köznemesek és huszárok) azt ne mondhassák, hogy ez atyámtúl maradt, vagy atyámfiátúl maradt örökségöm, és ott adóztatná, szolgáltná őket, hanem az mi kegyel-mes fejedelmünk kívánsága ez, hogy valamöly városok, faluk az új fölsége oltalma alatt vannak, azok az tietitöktül ne legyenek készöritve semmi fizetésre, se szolgálatra».

Voltak a török korban nálunk is török barátok, a kik «mind szegénynek, boldognak, uton járóknak, szállást, eledelt adtak», fegyvert nem viseltek s abból éltek, a mivel «istenért az ki mivel látogatta őket». Volt e barátoknak e jövedelemből gazdaságuk is

és Musztafa nagyon rossz néven vette, hogy a komáromi és tatai vitézek elragadozták a jótékony barátok barmait és juhait.

Sokat beszélnek e levelek a török hódítás korának egyik leg-érdekesebb vitézi szokásáról, a párviadalokról. A basák többször panaszkodnak, hogy e lovagi multság törvényeit a keresztyén ellenfelek megsértik. Musztafa írja (1578 szept.) Ernő főherczegnek: «Az ujjváriak, lévaiak lesben lévén az esztergomi béköt szömjélje szörént bajra hívták, jól lehet az bék kész volt volna hozzá, de azonban alattomban az béknek megjelöntik az csalárdságot és úgy nem mönt ki». A bajra vagy ökleletre hívást mind a két fél tiltotta, de nem sok eredménnyel. Különben a kihívás visszautasítása oly szégyennel járt, hogy a vitézek nem birták elviselni. Vejsz basa írja Ernő főherczegnek (1579 nov. 12.): «Az fejérvári bék felől írja felséged, hogy az palotai kapitányt ökleletre készöriti, mi ű neki megparancsoltuk, hogy afféle nélkül el legyen, de vannak oly maga gondolatlanok, mint im Tabában Maxi nevő némöt az esztergomi Ciup agát bajra hívta. Ciup agának hogy mi szabadságot nem engedénk, ki nem mert mönni, elmönt az orczátalan, rokkát küldött neki, annak utánna aztán Ciup aga ki mönt volt, de Maxi elrejtözött előtte, ki nem jött». Híven van-e itt festve Maxi vitézsége, nem tudjuk. De azt tudjuk, hogy a tatai vitézek még a király tilalma ellenére is kihívták a törököket. Rosenberg Kristóf, a tatai kapitány a zsámbéki törököknek ezt izente (1579 nov. 23): «Azt is értöm az Deli Haszon felől, hogy kész gyalog megvini csak egy szablyával, egy imegben és nadrágban, azért ez is (a tatai vitéz t. i.) azt mondja, hogy kész arra is és ha csak mezítelen kell is, megví vele . . . Eféle dolog az mi fejedelmünktől erős képen vagyon tiltva, annak okáért az ti ide jövéstököt sohova nem akarom hírré adni és idegen ember itt nem leszen. Azért én is kérem kegyelmetöket fejenkint, hogy sambokiak az mennyin vadtok, kik ott laktok, annál többen ne jöjjetök. Én is fogadom az én hitömre, tisztességömre, enberségömre, hogy kegyelmetöknek sem az én alattam valóktúl, sem mástul semmi bántástok nem leszen, hanem békével és emberséggel el bocsátiak, és tisztességgel fogadom kegyelmetöket, ha pedig hamisságot gondolok, aszt az igaz isten adgya az én fejemre. Azért kegyelmetök jöjjön el az jövő esötörtökön, olyan igazán, ha pedig kegyelmetök nem akarja, hát ezután hagyja kegyelmetök eféle dologgal békét». A zsámbokiak e levelet elküldötték Vejsz basának, a ki Ernő főherczeg előtt panaszt tett a tataiak ellen, de úgy mond, a kállaiak, egriek is úgy cselekednek, halálra való bajviadalokra hívják ki a vitézlő személyeket. Néha az öklelés úgy magától is keletkezett minden előzetes kihívás nélkül.

Török és magyar vitézek találkoztak egyszer 1579-ben egy határ-igazítás alkalmából Palota mellett. «A két fél egymást meglátván, úgy mondák, hogy immár ha ennyire jöttetök, törjünk egy-egy fát». A török vitézek rögtön engedtek a felszólításnak és «a régi szokás szerint egy keveset mulatánk», mondja Vejsz basa. 1582-ben a palotai vitézek kihívták a fejérvári törököket, de mivel azok ki nem mentek a bajvívásra, a palotaiak a kopjára róka farkat és disznó farkat csináltak s úgy vitték Fejérvár alá a kopját; a fejérváriak e gyalázatot nem tűrték, hanem utána száguldottak a palotaiaknak s mind róka-farkastúl, disznó-farkastúl elfogták őket. Ali basa (1582 augusztus) azt hitte, hogy az öklelésre vonatkozó tilalomnak megszegéseért rendszeren a magyar vitézek a felelősek. «Mihelt egy kis bort isznak» — úgy mond — «azonnal levelet írnak az mi alattunk valókra, imez aga jüjjön ki bajra, imez vajda jüjjön ki kopjára, ezek is nem tudjuk, hogy üljenek vesztég, ha szüntelen irogatnak reájok». Sőt Ali 1583-ban egy magyar vitézt név szerint is megnevez, a ki részegsége miatt okozta a bajra hívást. Eördög Györgynek — úgy mond — Deli Musztafa egy lovat küldött ki sarczban egy rabért. De Eördög megtartotta a rabot s a lovat is, azután rút, éktelen levelet írt Musztafának bizonyára részeg állapotában. Musztafa ezért kihívta, de Eördög mikor a bajviadalnak ideje eljött, megbánta dolgát, beteggé tette magát s azután bepanaszolta Musztafát Ernő főherczeg előtt.

Sokat kellene még idéznünk e könyvből, ha ki akarnók meríteni a budai basák levelezésének történeti tanulságait. Hiszszük, hogy a szerkesztők buzgósága miatt nem sokáig kell várakoznunk a második kötetre. Hálával tartozunk nekik gondos, becsületes munkájokért. Takáts Sándor figyelmeztette először a magyar tudományt a budai basák levelezésében rejlő nyelvi, irodalmi és történeti kincsekre. A török-magyar világból vett élénk rajzait jól ismeri a magyar közönség; azoknak sok vonását merítette a most már kiadott anyagból. Az ő rendkívüli levéltári ismereteinek sokat köszönhetnek szerkesztő társai, valamint más két kiváló történetíróknak, Károlyi Árpádnak és Tagányi Károlynak is, a kik támogatták őket útmutatásokkal az anyag összegyűjtésében. Szekfű Gyula írta a kötethez a csinos formájú s kellően tájékoztató rövid előszót, s Eckhart Ferenczcel együtt végezte az eredeti helyesíráshoz ragaszkodó kiadás igen nehéz munkáját. Eckhart és Szekfű, e már ismert fiatal tudósok, a két bécsi nagy levéltár hivatalnokai, nagynevű elődök nyomain járnak, midőn magyar tudóshoz illő kötelességüknek tartják a Bécsben felhalmozott magyar történeti anyagnak közzétételét és feldolgozását.

Törekvésük őszinte méltánylást és biztatást érdemel. A névmutató a II. kötet végén fog megjelenni. Reméljük, hogy e névmutató lehetővé teszi majd, hogy a kiadványt az olvasók minél szélesebb köre érdeklődéssel forgassa. *d.*

Két új francia könyv.

Paul Bourget: *Le sens de la mort*. Paris, Plon, 1915. — Anatole France: *Sur la voie glorieuse*. Paris, Champion, 1915.

Szerencsés véletlen kezünkbe juttatott két új francia könyvet, melyek nemcsak az irodalom, hanem a háború szempontjából is érdekesek. Legalább ezzel a reménnyel veheti kezébe az olvasó, mert mindkettőt elismert, világhírű író írta. Mily ritka érzés is az, ha mostanában francia vagy angol könyv az ember kezébe jut! A művelt magyar közönség megszokta figyelemmel kíséreni a kulturát Nyugat országaiban s elfogulatlanul, legjobb meggyőződése szerint fogadni és bírálni nyilvánulásait. Most ezt a békés állapotot megzavarta a háború s jóformán még lehetőség sincs e száz esztendő szép hagyomány folytatására. El vagyunk zárva a cultur-államok javarésztől, mert politikai ellenségeink lettek. Háborúban vannak ők is, ott sem folyik úgy a culturalis munka, mint máskor. Az emberiség vesztesége a culturalis *lucrum cessans* szempontjából óriási, de legalább nem mulasztunk annyit, ha arról a kevésről, a mi mégis létrejő, tudomást szerzünk. Azt azonban máris át tudjuk érezni, mit jelentene, ha ezt az érintkezést abba kellene hagynunk, ha ezek a források számunkra hosszú időre kikapadnának. Ezért örülünk ma is, ha jóra való francia könyv kerül a kezünkbe, mert hiszen nem a francia szellemmel, nem a francia irodalommal állunk hadban, azt culturalis életünk élesztőjének tekintettük mindenkor.

Ez a két könyv azonban csalódást kelt. Bourget új, háborús regénye, melyet szerzője a múlt nyáron írt, az erősen hanyatló írónak egyik leggyengébb alkotása. Mert nem szabad feledni, hogy pályája első szakában Bourget a francia regényírás egyik első oszlopa, e műfaj lehetőségeinek kibővítője volt. Ő volt az, ki a *Madame Bovary* szerzőjének halála utáni évtizedben Zola mellett a legnagyobb reményekre jogosította az irodalmat, bárha Zola monumentalis conceptióit nem közelítette meg soha. Úgy látszott akkor, hogy a naturalista regény egyrészt a Zola-féle realista, másrészt a Bourget-féle pszichológiai regényben nyer folytatást. A két irány a maga közös hagyományaiban és mégis annyira elűtő ideáljaival

érdekes fejlődéssel kecsegtetett. Zola jobban ragaszkodott Balzac és Flaubert irányához, míg Bourget e kettő hatását Dosztojevszkinnek a lélek-vizsgálat szempontjából senkihez sem hasonlítható mélyrelátásával iparkodott összekapcsolni. De azokat a várakozásokat, melyeket a *Mensonges* és *Cosmopolis* szerzőjéhez fűzni lehetett, eloszlatta Bourget további regényírói pályája. Ez az író, ki két évtizeddel ezelőtt még egyike volt Franciaország legelső és legolvasottabb íróinak, ma már elvesztette nemcsak hívei, hanem közönsége jelentékeny részét is. Az író hanyatlása időben körülbelül összeesik élete azon fontos eseményével, hogy buzgó katolikussá vált s vallási témákat kezdett feldolgozni regényeiben. Még azok is, kik összeférhetőnek tartották ilyen és hasonló tárgyak felhasználását a regény formájával, kénytelenek voltak az író tehetségének kiapadását megállapítani.

Utolsó regénye példaképe az írói tehetetlenségnek, de példaképe egyszerre mind a nagyképű affectáltságnak és semmitmondásnak is. A regény hőse egy híres sebésztanár, a Nagy Orvos, kivel már Bourget több regényében találkozhattunk. Benne szereti a nem-hívó embernek azt a típusát bemutatni, kit mégis legjobban tisztel, kinek tévedéseit a természeti tudományokkal való foglalkozása alapján leginkább tudja menteni, a kiben méltó ellenfelét látja, azt, a ki ellenérveit végighallgatni és azokkal vitatkozni kénytelen. Ez a sebésztanár egy nála harmincz évvel fiatalabb lányt vett feleségül s boldog házasságban él vele. A háború kitörésekor (ebben az időpontban játszik a regény) az asszony magára vállalja férje kórházának vezetését s minden idejét a sebesültek ápolásának szenteli. A kórházban folyik le az egész dráma s annyira nem hat el a külvilág zaja ebbe a kórházba, vagy ebbe a regénybe, a mint tetszik, hogy a mikor az asszony egy alkalommal lezárt városi lakásába távozik, szokása ellenére elhagyva a kórház épületét, az elmélyedt olvasóra ez az epizód szinte egy exotikus országba tett utazás szokatlanságával hat. A házaspár boldogságát semmi sem zavarja meg addig, míg Ortègue (így hívják az orvost) meg nem állapítja, hogy gyógyíthatatlan betegsége már csak néhány hónapig engedi élni. Azt az óhaját fejze ki felesége előtt, hogy az vele együtt haljon meg; ezt követeli tőle, sem többet, sem kevesebbet. Az asszony beleegyezik. Nem tépelődés után, nem kényszer hatása alatt, hanem szinte spontán, de komoly megfontolással. Ebben a gondolatban élnek azután heteken keresztül, talán még megnyugvást is találnak benné. Lehet ilyen egy nagy sebésztanár, lehet ilyen egy egészséges fiatal asszony? Ne is kérdjük, nem valószínű, hogy Bourget regényvilágán kívül valahol párjukra akadjunk. Csak ők ketten tudják a titkot, illetőleg még Ortègue assistense is, ki a

szomszéd szobában kihallgatta beszélgetésüket. (Bourget a legcompro-mittáltabb eszközökkel fűzi tovább regényeit, a mit aztán úgy próbál jóvá tenni, hogy visszatér a dologra és mentegetődzik. Itt is: az assistens, kinek visszaemlékezései formájába van öntve a regény, maga bevallja, hogy a mikor az orvos szobájába be akart lépni, az első szavak hallatára annyira megrémült, hogy sem benyitni, sem visszafordulni nem tudott, ott, a kulcslyuk mellett volt kénytelen végighallgatni az egész párbeszédet, mely a szövegben tíz oldalt foglal el.) Ortègue felesége, a beszélgetés végeztével, rányitja az ajtót az assistensre, de ő ijed meg, mert fél, hogy férjét le fogja beszélni közös tervükről, melyhez az asszony épúgy ragaszkodik, mint a férj. Ez azonban ilyen nem tesz. Csak az asszonyt akarja meggyőzni szándéka esztelen voltáról. Lakik még a kórházban egy fiatal katonatiszt, könnyű sebesüléssel érkezett a harcterről, szerelmes Ortèguenéba és igen vallásos lélek. Ortèguené szereti-e, nem-e, nem egészen bizonyos. Bizonyos azonban, hogy az «együtt a halálba!» józan és nyugodt házasesletben élő embereknél nem épen valószínű jelszavát a tiszt megérkezése után megváltoztatva, levelet ír férjének és tudtára adja, hogy egyedül is hajlandó folytatni az életet. Ortègue abban a hiszemben van, hogy utolsó teendőit elvégezni ment városi lakásukba. Mikor megtudja a valót, előbb igazat ad feleségének, azután pedig erős morphiumadaggal véget vet életének. Az asszony azonban mégsem lesz a katonatiszté, mint várni lehetett volna, mert ennek állapota váratlanul rosszra fordul és belehal sebébe. Vigaszul a túlvilági életbe vetett hitet juttatja a francia tisztnek a szerző kárpótlásul azért, hogy minden jog és igazság ellenére meghalatta. Ortèguené a vak katonák ápolásának szenteli életét.

Vallási kérdések feszegetésére sok alkalmat talált Bourget mindig, e regényében is ezeké a fontosabb szerep a pszichológiai problémák mellett, melyek még soványabbak itt, mint Bourget eddigi regényeiben. Vallási fejtegetései még a theologiai irodalomban járatlan olvasót is meglepi banalitásukkal és ürességükkel. Nem a középkori írók suggestiv mysticismusa támad fel ezekben a salonhitvitákban, de a hívő lélek erős meggyőződése sem sugárzik ki belőlük mindent elsőprő erővel, inkább csak egy, az élet nyújtotta sympathiákra és antipathiákra támaszkodó kényszer-életbölcesség. A rábeszélésnek leghatalmasabb és egyedül célra vivő eszközei csak az igazság és az erős meggyőződés lehetnek. Bourgetban sem az egyik, sem a másik nincs meg elegendő mértékben. A regény meséje mindenkét meggyőzhet róla, mennyire nem igaz, a mi benne történik. Alakjai közül egyik sem él, valamennyi a szerző kénye-kedve szerint mozgatott bábu, kik azt teszik, a mi az író eleve felállított, elkényszere-

dett és érdek telen problémáinak pszichológiai, morális vagy vallási szempontból való megvitatásának előkészítéséhez szükséges. Képzeltetni, mennyire szenved a regény ily czélszatok alatt és mennyire nehézkessé válik. Bourget azonban, ki, úgy látszik, regénye dialectikus részeiben látja fő erejét és hivatását, nem érzi ezt, mert még egyéb módokon is szereti félrebillenteni mondanivalója természetes súlypontját. Az orvosi részletek túltengését értjük. Kínosan hat már az is, ha a hős betegségét orvosi műszavak tömegével állapítja meg, vagy ha ezenkívül még jó egy pár pontos diagnosist olvasunk a regényben, de mit szóljunk ahhoz, ha a sebésztanár fiatal felesége oldalakat idéz fülünk hallatára egy klinikai kézikönyvből! A regény az ilyesmit nem tűri meg. A regényben épen úgy, mint minden műfajnál, van az el nem mondandó részleteknek egy folyton változó és csodálatosképen soha még kellő kutatás tárgyává nem tett határvonala, melyet átlépni a legnagyobb művészi vétség. Némelykor ez a határvonal messzibb esik és nagyon sokat megenged az írónak, némelykor azonban egészen közel van és egy részlettel, egy vonással több a kelleténél az egész mű hatását megronthatja. Orvosi részletek, regényben, talán nem tartoznak a teljesen elvetendőkhöz, de csak addig, a míg nem tévednek a szakszerűségbe.

Még egy hasonló, nem kevésbé lényegbe vágó izlészhiba van a Bourget regényében, melyet nem szabad említetlenül hagyni. Ez a háborúnak háttérül való felhasználása. Ha csak egészen távol meghúzódo háttér volna, nem kifogásolnók, de eseményei, gondolatvilága meglehetősen belejátszanak magába a cselekménybe. A regényírónak mindenekelőtt fölényét kell iparkodnia megtartani tárgya és alakjai fölött és hiba az, ha nem fölöttük, hanem közöttük érezzük mozogni. Itt pedig nagyon is kiérzik, hogy az író együtt szenved, együtt küzd alakjaival. Ha ezt a fölényt nem tudja vagy tán nem is akarja elérni az író, a mi végre egykorú themánál esetleg föltehető álláspont, abból csak az a tanulság, hogy tárgya regényben való feldolgozásra nem alkalmas.

* * *

Nagyobb várakozással, mint Bourget regényét, vettük kezünkbe Anatole France háborús könyvét. Többet reméltünk tőle, mert kinek ajkáról reméljen az ember háborúban is okos, független és őszinte szót (nem tuczatnyilatkozatokat), ha nem az ország vezető szellemeitől? Már pedig Anatole France feljogosította a világot arra a reményre, hogy független gondolkodását és őszinteségét minden körülmények között meg fogja őrizni. Ha a róla lapokban megjelent cikkek alapján tudtuk is, hogy nyíltan nem helyezkedett szembe ezzel a háborúval és félretette gyilkos iróniáját, melytől

pedig a francia forradalmat sem kimélte meg, valahogy mégis az ellenség nagyobbfokú megértésére számítottunk nála, nem pedig a francia nacionalista sajtóval való teljes összeolvadásra. Könyve apró, nagyobbára hirlapi cikkek gyűjteménye; álljon itt belőlük néhány jellemző idézet.

Gustave Hervének, a *Guerre Sociale* szerkesztőjének 1915 január 1-re ezt írja: «... Feladatuk (a francia katonákról van szó) még nincs teljesen bevégezve. Olyan csapásokat mértek a németre, melyekbe az bele fog pusztulni, de az ellenség, halálra sebezve, most is veszedelmes még. Mindennek nincs még vége. Örüljenek a bátrak! Lesz még alkalmuk veszélynek kitenni magukat, győzelmeket aratni. Arra gondoljatok, hogy a német colossust, mely már tántorog, most kell levágni; le kell rombolni azt a rémületes katonai gépezetet, melyet a barbárok negyven évi áruló béke alatt felépítettek... A győzelem biztos. Óhajtsuk mind egy szívvel-lélekkel és harczoljon mindenki a maga fegyvereivel, hogy ez a győzelem az egész haza győzelme legyen.» Egy nyílt levél 1915 április 15-ről a londoni *Clarion* szerkesztőjéhez: «Hangosan megmondtam a háború elején és most csak ismételhetem: a szövetségesek egész Európának és maguknak is tartoznak azzal, hogy ezt a felszabadító háborút folytassák teljes elfojtásáig azoknak a pangermán aspiratióknak, melyek Európát negyven éven keresztül háborgatták. A legkegyetlenebb áldozatok árán is meg kell semmisíteniök gyökeréig Németország és a német Ausztria katonai hatalmát. A Németországok (így: les Alleagnes) lefegyverzése fontos kelléke a világbékének, mely oly kedves szívünknek. Európát a teuton veszélytől megszabadítva kell gyermekeinkre hagynunk. Semmi béke, semmi fegyverszünet, a míg az emberiség ellensége leverve nincs!»

Még egy érdekes nyílt levél ugyancsak a mult év tavaszáról, *English Walling*-nak, New-Yorkba címezve: «... Nagy és veszedelmes tévedés volna azt hinni, hogy a béke lehetséges vagy kívánatos e perczen. Az az eszme, melyet most Amerikában terjesztenek, hogy t. i. a fegyverek és munitió kivitelének eltiltása siettetné a háború befejezését, nem ered, biztosíthatom Önt, francia inspiratióból. De hozzáteszem azt is, hogy nem ered igazán emberséges inspiratióból sem. Mert sem Franciaország, sem szövetségesei nem nyernének semmit oly békével, mely tovább is engedné fennállani ezt az állandó okot a háborúra: a német militarismust.» Majd tovább, a levél végén, miután egy kedvezőtlen béke ellen tiltakozott: «Nem, francziák, nem! mi egyek vagyunk abban, hogy a végső győzelemig harczolnunk kell! A mi engem illet, ha én azt hallanám, hogy francziák el hagyják csábíttatni magukat egy gaz béke fátyolos phan-

tomjától, kérném a Parlamenttől: jelentse ki hazaárulónak azt, a ki javasolná, hogy tárgyalásba bocsátkozzunk az ellenséggel, mindaddig, míg az Franciaország és Belgium területének egy részét megszállva tartja.» Ezt az utolsó mondatot talán Maurice Barrès sem merte volna aláírni.

A *Lex dieux ont soif* írója nem igen fogja már kiköszörülhetni azt a csorbát, hogy akkor, mikor hívei olyan szót vártak tőle, mely tett lett volna, s melynél egyebet várni tőle tiszteletlenség lett volna iránta, nemcsak hogy ezt a szót nem ejtette ki, hanem beállott abba a táborba, melyet éppen erős kritika alá venni lett volna multja által megszabott kötelessége. Háborus írásai nem oszlatják el az őszinteség hiányának benyomását és hívei az öreg Anatole France-ot nem renegátnak, csak megalkuvónak fogják tekinteni.

König György.

Anglia bünciről.

Heinrich Spies: *Deutschlands Feind. England und die Vorgeschichte des Weltkrieges.* Carl Heymann, Berlin, 1915. 8-r. 103 l. — Ferdinand Tönnies: *Englische Weltpolitik in englischer Beleuchtung.* Julius Springer, Berlin, 1915. 8-r. 80 l. — Révai Mór: *A világháború végcélja. Anglia kiválása Európából.* Révai Testvérek, Budapest, 1915. 8-r. 154 l.

Ez a három munka egymást egészíti ki. A világháború előzményeit, az angol világpolitika megnyilatkozását a világtörténetben, az angol törekvések angol megítélését, sőt az angol veszedelem elleni gyógyszert is megtaláljuk bennük. Spies könyve leírja, hogyan haladt Anglia a világbirodalom megvalósítása felé; leírja, hogyan ment át földművelő országból ipari államba s végül a tőke államába. Anglia mindig bevándorló ország volt s folytonosan voltak panaszok a bevándorló idegenek miatt, a kik ellen hozták 1906-ban az «Alien's act»-et; ez megkönnyítette az «undesirable foreigner» eltávolítását s a fajnak lehető tisztántartását. Az ősi kelta elemhez számos új, idegen elem jött; a germán alap nagy erősítést kapott a skandináv invázióban a IX. század második felében; tetőpontját politikailag a dán Kanut uralmában (1016—1035), irodalmilag az epikai költészetben és a történetírásban érte el. Gyors keveredésnek a szigeti helyzet kedvezett s a skandinávoknál nyelvi, a normannoknál közjogi okok is játszottak közre. Az angol típus már a XIV. században kialakultnak mondható; jellemzők az önhittség, a saját érdekének túlbecsülése s a «perfid Anglia» képmutatása, mely az angolok magánéletében is kifejezésre jut és sok esetben intellectuális gyengeség, a logikában mutatkozó fogyatékoság.

Spies, kutatva az abszolút világhatalomra törés eredetét és fokozatait, a brit «*empire*» kialakulásának útját ismerteti s a legújabb idők eseményeit is beleveszi. Az első lépés a nemzeti egység felé 827-ben történt, a mikor Eckbert, a nyugati szászok katonailag legerősebb törzsének királya, a többi törzset fennhatóságának elismerésére kényszerítette. A következő alapkövet Alfréd uralma jelenti. A skandináv és a norman hódítás rázkódásai után a harmadik fok Wales hozzácsatolása a tulajdonképeni Angliához I. Edvárd alatt. A negyedik fok III. Edvárd uralkodása, mely bizonyos visszaesés ellenére, a belső egység, a kifejlődött nemzeti érzés, a diadalra jutott angol nyelv révén hatalmas lépés volt az *empire* felé. A legerősebb lökést Erzsébet kora adta. A következő események gyorsabb egymásutánban jöttek. 1707-ben egyesült Anglia Skótiával, 1801-ben Irlanddal.

Világbirodalmuk felépítésében nemcsak a színes fajt kellett jogaiktól megfosztani az angoloknak, hanem európai versenytársaikat is meg kellett fojtani. Az imperializmus szolgált arra, hogy a legheterogénebb elemekből álló hatalmi birtokokat belsőleg megerősítve a versenytársak támadásai ellen biztosítsa. Minden elnevezésben, címekben, egyesületekben kifejezésre juttatták és suggerálták a népnek az imperialistikus törekvéseket, sőt a tudományban is kifejezésre jutott: *Empire History School* is akartak felállítani.

Az imperialistikus törekvések következtében fejlődtek ki a marinizmus és a militarizmus. 900 évvel ezelőtt, Athelred angolszász király uralkodása alatt már felismerhetők a dánok elleni harcban egy angol defensív flotta kezdetei. Sokat foglalkoztak az angolok a szárazföldi hatalmak tengerészeti és katonai irodalmával s különösen a németekével; tőlük kölcsönözték a szigorúan katonai organizáció nagy gondolatát. Az ősi gyűlölség a francia ellen átment a németre s mindenütt a német veszedelemtől féltek: minden organizáló nagykereskedőben, minden szerény német hivatalnokban, minden kutató német tudósban és német pinczérben a német kémet gyanították. Minden közeledés megszakadt. Anglia ellenszenve csak akkor szokott megszűnni, ha az illető idegen nemzetet már ártalmatlanná tette.

Angliában a liberálisok, a kik a conservatívoknál intenzívebben foglalkoztak az idegen országok belső haladásával és annak okaival, a német sikerek okát a német iskolamesterben találták meg, a mint a conservatívek a német altisztet fedezték fel; mindkettőt a szervezetség esalhatatlan erejével látták maguk előtt. Angliában a nevelésben a fősúlyt mindig az akaratra s nem, mint Németországban, az intellectumra vetették s minthogy a minden téren érezhetővé vált verseny nem lehetett azonnal a szellem egyforma erejével le-

győzni, háborút indítottak a békében. Ennek nyilatkozásait és eseményeit sorolja fel és ismerteti Spies kritikai megvilágításban. Fejtegetéseiből azt a következtetést vonja, hogy Németország nemzeti háborút visel Anglia ellen s az angol állam és az egész angol nép, mint egész állnak a háború mögött. A jelen angol írói közt nincs Carlyle: a jelenkori angol irodalom entente-barát.

Tönnies műve az angol világpolitikát ismerteti angol kritikában; első részében a világpolitikáról szól Napoleonig, második részében a XIX. és XX. század törekvéseiről és az új imperialismusról. Tönnies kifejti, hogy Angliában az igazi uralom a földbirtokosok oligarchiájának kezében van már évszázadok óta. Ez a hatalmi csoport megtűri ugyan maga mellett a kereskedelem és pénz arisztokrátiáját, de a két uralkodó csoport közötti viszony azon a hallgatólagos megegyezésen alapul, hogy Anglia rendeltetése az, hogy a világot leigázza és kizsákmányolja. Kantot idézi, a ki az angol nemzetet az emberek értékes egészének mondja, egymáshoz való viszonyukat tekintve, de mint állam más állam ellen a legerőszakosabb; minden államot felülmúl uralomvágyban és harcra tüzelesben. Az oxfordi tudósok híres manifestumára, mely a jogérzetet az angolok életelemének mondja, Tönnies Írországot említi; Green, a híres történetíró azt mondja, hogy «Anglia mindent elkövetett, hogy az ír kereskedelmet és ír földművelést tönkretegy». Gladstone: «Angliának inkább van oka pirulni az okok miatt, melyek által az uniót elérte». Seeley szégyvannel gondol a «kalózkodásra», melylyel Anglia gyarmati birodalmát megalapította. Tönnies utal arra, hogy Anglia terjeszkedése sem békés folyamat nem volt, sem nem kizárólag az újabb idők eredménye. Seeley már a XVIII. századbeli angol terjeszkedési politikát a «béke-zavarás activ principiumának» nevezi, mely egy esomó háború oka volt. Következtesen háborúhoz vezetett a nagy kereskedelmi féltékenység s a háború előmozdította a kereskedelmet. A háborúk lényegükben mind támadó háborúk voltak s mindegyiket anyagi érdekek irányították. Seeley szerint Anglia sohasem zavartatta magát erkölcsi kételyektől. Lecky, Pittől emeli ki, hogy politikáját teljes öntudattal állította a kereskedelmi érdekek szolgálatába. A történetírók egyhangúlag szégyenletesnek mondják az amerikai viszályt; Seeley és Lecky szerint a rabszolnakereskedelm a legnagyobb a bűnök között, melyeken az angol gyarmati birodalom épült. Price India meghódításáról írja, hogy az ég igazságérzete nem fog aludni az angol szörnyűségek felett. Holland Rose a *Cambridge Modern History*ban a dánok elleni hadjáratot ítéli el, mert Anglia ezzel «erkölcsi reputációját veszítette el». Az afghanistani borzalmakért Mac Carthy ostromozza Angliát, a China ellen folytatott háborút

Gladstone nevezi a legszényenletesebbnek és legigazságtalanabbnak. A krimi háborút, az ion szigeteken, Jamaikán, a búrok és perzsák ellen elkövetett szörnyűségeket, az egyiptomi üzelmeket a legkiválóbb történetírók, politikusok és kortársak ítélik el s ezeket a nyilatkozatot adja nekünk elő Tönnies a megfelelő történeti események leírásával együtt.

Eredeti és érdekes kiegészítése a fentebbi két műnek Révai Mór könyve. Keresve az eszközöket, melyekkel a mostani világháborúhoz hasonló csapások megismétlődését előre is meg lehetne akadályozni, arra az eredményre jut, hogy a Monroe-elvet Európára kell alkalmazni. Hasítsuk ki a betegség csíráját az európai continens testéből. «Az európai Monroe-elvnek abból kell kiindulnia, hogy az európai continens egy zárt egész, melynek megvannak a maga életfeltételei és hogy Anglia egy ezen kívül álló szigetország, teljesen más életfeltételekkel és teljesen más állami feladatokkal». Ebből vonja le a szerző következtetéseit, hogy Angliának le kell mondania az elfoglalva tartott területekről, Máltáról, Cyp-rusról, Gibraltárról és az ideiglenesen birtokba vett szigetekről. Egyiptom és a Szuezi-csatorna felszabadításával felszabadítottnak tekinthető a Földközi-tenger is és a «tengerek szabadsága ezen a ponton az összes nemzetek javára biztosítható». Az európai Monroe-elv szelleméből vonja le Révai a következtetéseket: Európa jövő háborúiban szines csapatok nem vehetnek majd részt; megszűnik a kiéheztetés veszedelme minden népre nézve. A Monroe-elv megvalósításával kell védekeznünk nemcsak a kiéheztetés lehetősége miatt, hanem azért is, mert Anglia fontos nyers-termékektől és a háborúhoz szükséges anyagoktól is elzárhat. A tengerek szabadsága is csak így valósítható meg; ez nemcsak a németeknek, hanem az egész emberiségnek érdeke; a tengeri átjárók birtoka, a tengerek szabadsága útján valósítható meg a continens szabadsága is, az európai egyensúly helyét a maritim egyensúlynak kell elfoglalnia. A Monroe-elvet a háború eszközeivel akarja Révai keresztülvinni; Angliát ki kell zárni a béketárgyalásokból, mert diplomatiája eddig még mindig visszaszerezte azt, a mi a háborúban elveszettnek látszott. Szerző arról igyekszik meggyőzni, hogy Anglia rosszabb barátoknak fog bizonyulni, mint ellenségnek; sorra veszi Orosz-, Olasz-, sőt a semleges országok helyzetét, törekvéseit és kilátásait; mindegyikre veszélyes az angol tengeri hatalom túlsúlya. De Anglia azért megmaradhat a legnagyobb tengeri hatalomnak, csak korlátlan és abszolút világbirodalmi törekvéseiről kell lemondania. Ha Anglia szava megszűnik döntőnek lenni, eltűnik «a képmutatás és álnokság uralma» is.

Munkája többi fejezeteiben Révai a háborúval kapcsolatos egyéb kérdésekről tájékoztat vonzó előadásban, nagy irodalmi jártassággal. Anglia nagyságáról szólva, ennek alapját az angol insularitásban látja. A háború ürygeit ismertetve, kiemeli, hogy Anglia háromszáz év óta mindig ugyanazon jelszavakkal indított háborút: a kis népek szabadságát, a jogot és igazságot s az emberi culturát akarta megvédeni. Most is három okot sorolt fel: a belga semlegesség megsértését, a kis népek szabadságának megvédését s a német militarismus elleni küzdelem szükségességét. A háború igazi okait fejtegetve, utal a három tényezőre, mely Anglia féltékenységét felkelte: a német gyarmatpolitikára, a német tengeri hatalomra s a német kereskedelem és ipar fejlődésére. A német kereskedelmi szellemi mozgékonyabb és alkalmazkodóbb, mint az angol, mely saját feltételeit és ízlését akarja erőszakkal érvényesíteni. Anglia céljairól írva, kimutatja a történeti életből, hogy Anglia mindig mással vívatta meg háborúit, a leghatalmasabb állam, versenytársa ellen. Most a francia iránt érzett gyűlöletéről is lemondott, hogy együttesen támadja meg új, erősebb ellenfelét, melylyel szemben hosszú üzleti háborút visel. Ebben a részben Révai végül az angol néplélekkel foglalkozik, melynek legjellemzőbb sajátása a képmutatás és az, hogy kiválasztottnak tartja magát az összes népek között.

A németekkel foglalkozó fejezetekben a szerző kiemeli Németország békeszeretét, melyet gyengeség jelének vettek; hangoztatja, hogy Németország nem hódító állam. Kimutatja, hogy a német militarismus a létszámot és a reá fordított költséget tekintve nem áll első helyen és hogy Anglia, Francia- és Oroszország kényszerítették Németországot arra, hogy katonailag felkészüljön, mert nem tehetette ki magát védtelenül a készülő támadásnak. Németországot egészen áthatja a köteleesség érzete. Az egyéni önzés az egyetemes érdeknek alá van rendelve. Révai arra a meggyőződésre jut, hogy a központi hatalmakat hevítő eszméknek diadalmaskodniok kell, de ebből a győzelemből sem német világuralom, sem német hegemonia nem fog következni, mert Németország nem tör erre s nincs is szüksége rá. A jövő kilátásait igyekszik szerző élénk állítani: azt vitatja, hogy mint egyenrangú szövetséges állunk Németország mellett, mely a magyarságot az erős magyar nemzeti állam kiépítésében segíti majd meg s a német militarismus szervező szellemének egyesülnie kell a magyar leleményességgel és munkabírással, hogy célunkat elérjük. Révai könyve, mely francia nyelven is megjelenőfélben van, érdekes előadásban, szellemesen tárgyalja a kérdéseket, széles medrű tanulmányról s egyes részletekben önálló gondolkodásról tanuskodik.

Rózsa Dezső.

SHAKESPEARE ÉS ARANY.¹

«Nagy vagy uram a nagyokban és nagy vagy a kicsinyekben». A zsoltárírónak ezekkel a szavaival Arany János jellemezte Shakespeare-t, az emberi léleknek és életnek leggazdagabb és legmélyebb drámai ábrázolóját, kinek halálára ezzel az esztendővel következett el a háromszázados forduló. Társaságunk, mely a keresztyén világ legnagyobb költőjének cultusát jóformán keletkezése óta lelkes kitartással és sikerrel szolgálja, ennél a nagy fordulónál sem nyomhatja el kegyeletes megemlékezését. Nem, ellenére rágalomnak és erőszaknak, vérnek és tűznek, melylyel Shakespeare nemzete, az ő erkölcsi codexét sutba dobó mai népe reánk tör. Mi háborúnkat az igazságért és műveltségünkért viseljük: csak ezt szolgáljuk nyíltan vallott kegyeletünkkel is az igazságnak és műveltségnek minden igazi föl-kentje iránt. Szolgáljuk hitünket, hogy az emberiség nagy eszményei nem foszlanak szét a gyűlölködés és öldöklés puska-porfüstjében. Szolgáljuk lelkünk szükségérzetét, mi a «barbárok», hogy ime most is, mikor vérünk foly és kenyerünk fogy: még van koszorúnk a szellem fejedelmeinek. De bármily szokatlanul hangozzék is, szolgáljuk nemzeti érzésünket, lelkünk magyarságát, melynek legnagyobb költői mesterei tanítványokul ültek Shakespeare lábainál. Valóban erre gondolva, szinte észak legnagyobb művészenek, Rembrandtnak egy híres képe tűnik képzeletünkbe: az *Anatomia*, Tulp mesterrel és az ő mester-tanítványaival, kiknek az emberi test szervezetét mutogatja és magyarázza. Így veszik körül a mi költőink egy század óta, költészetünk legfényesebb századában: Katona, Kisfaludy

¹ Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság febr. 6-iki közülésén.

Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany egész Rákosi Jenőig az emberi lélek anatómiájának legnagyobb költői mesterét. A mit tanulnak tőle, azzal magyar eredetiségök izmosodik, a magyar szellem gazdagszik és emelkedik, a magyar erő gyarapszik.

A mestert környező s ajakán csüggő nagyjaink között ott van Arany János is, kinek meg születése centenniuma felé közelgünk. Alighanem akkor hallotta először Shakespeare nevét, mikor a szinpad lidérczfényétől kábított s a debreczeni collegiumtól búcsúzó deáknak jó öreg professora azt adja útra való tanácsul: «Csak Sekszpírt, domine, csak Sekszpírt!» De fénykörébe utóbb kerül; a szalontai iskolamesteri, majd jegyzői szobában, a kénytelen lemondás, a nagy kiábrándulás és a boldog kötelességteljesítés napjaiban. Olvassa németül, majd Hamlet monológjával kezdi az angolt. Minél inkább oszlik élte útjáról a köd; minél inkább éreznie kell, hogy ez az út fel a magasba, az ő közelébe vezet: annál mélyebben érzi varázslatát, a legesodásabb éleslátásnak és a legszeszélyesebb képzeletjátékoknak, a legplastikusabb kialakításnak és a legkáprázatosabb színjátékoknak, ezek rejtelmes összeolvadásának varázslatát. Fordítani kezdi *János királyt*, a Vörösmartyval és Petőfivel tervezett közös vállalat számára. Majd több töredék és kísérlet után, melyek egyikét (*Macbethből*) ép mai emlék-ülésünkön bemutatnunk nekünk jutott a tisztesség: befejezi a *Szentivánéji álmot* és *Hamletet*, bizonyára a legművészibb tolmácsok egyikeül, kiknek ajakával Shakespeare valaha idegenben hódított. Azonban Arany a saját költői szárnybontásának, röptének erejében és fenségében is mind közelebb jut a mesterhez. Költészetének legeredetibb és leghatalmasabb ágát az ő bélyegével jelölte az a magyar műbíráló, ki minden kritikusaink között legjobban gyűlölte a phrasist és a nagyzást; Gyula nevezi Aranyt «a ballada Shakespearejének». Szász Károly akadémiai emlékbeszéde pedig életének és költészetének tragikai jellemében keres vonatkozást.

Kétségtelenül tanulságos lenne Shakespeare és Arany viszonya mind e mozzanatainak pontos kritikai és történeti feldolgozása. De viszonyuk a lelki élet bűvására nézve talán nem ezekben a külső adatokban, sőt nem is a hatások megjelölésében a legérdekesebb, hanem az élet hatásainak össze-

vetésében, melyek a két szellemet érték és vezették. Századok és tengerek választják el őket: a stratfordi fiatal csavargót, ki világgá indul, s a «vándorcipójával» és csalódott szívével kóborló debreczeni deákot; a hazája nagyságát, legyőzhetetlenségét, világuralmát hirdető költőt s a nemzetének halálos sebeit kötözgető énekest; a dicsőség ormáról a boldog otthon nyugalmaiba tért földesurat s a beteg öreget, ki mindhiába vágyik a pihentető «fecskefal» után. Csak a nyomorúság födele egy, mely alól mind a ketten éltek útjára indulnak; maga ez az életút, természetök, törekvéseik, sorsuk: egészen mások. És mégis: a legérdekesebb kapcsolatot, a legtanulságosabb találkozást mutatja, géniusuk közösségénél fogva, költészetök fejlődését, irányait jellemző érzésviláguknak s ettől feltételezett világ-felfogásuknak alakulása. Csak erre a találkozásra törekszem egyik szóval rámutatni, nem pályájokat, tehetségüket és termését művészi értékek és jellemök szempontjából vetni össze. Csupán a művészi pálya sugallóját, a művészi termés igazi talaját: érzésvilágukat, a mint munkájokban megnyilatkozik; szemöket, melylyel a világba és az emberekbe néznek s a melyben hit és öröm, bánat és keserűség, megnyugvás és lemondás tükröződnek, mindenekfölött és állandóan: egy kérdés az életről és az élet értékéről.

A párhuzamosságnak az a jelensége, mely a felülete-sebb szemlélőnek is fel fog tűnni, nemcsak a két nagy szellemnek némi megközelítésére segíthet bennünket, hanem elméleti tanulságot is nyújt. Utal arra, hogy a művészi alkotásoknak és alkotások során az igazi csirája az életbenyomásokat kísérő s a több vagy kevesebb maradósággal lelkünkbe gyökerező érzéseinkben van. De figyelmeztet a művészi lelkeknek bizonyos egyetemes rokonságára is, mely nemcsak a fogékonyságban s a reakciók hevében és mélységében jelentkezik, hanem a reakciók jellemében és állandóságában is.

Azokról az élményekről, melyek Shakespeare lelkére alakítóan hatottak, jóformán semmit sem tudunk; a történet műzsája az egész emberiség életének ez egyik legnagyobb-szerű jelensége előtt bekötött szemmel haladt el. Lyrája sem világosít föl, inkább megzavar. Érzésvilágának jellemző elemeit és fejlődésüket csak drámaköltészetében kereshetjük. Ha

drámáinak pontos és kétségtelen időrendjét nem tudjuk is megállapítani: a ránk maradt néhány adat és a stílkritikának kombinált módszerei segítségével mégis elég biztossággal oszthatjuk be őket, keletkezésük rendjében, három csoportba. E beosztás Shakespeare lelki életének is három korszakát választja el: az ifjú optimizmus korát, a nagy tragédiák korát és a rövid búcsúkort. Aranynak nemcsak külső életét ismerjük részletesen, hanem a belsőt is. Lyrája minden tartózkodásának és szemérmének ellenére híven tárja fel belső világát, az élet hatásait lelkére, nagy és kis változásait s bizton rávezet epikai alkotásainak is érzésvilágából fakadó motivumaira, felfogására, hangjára. A mint ezzel az eligazító fonállal tekintjük végig költészetét, hangját, indítékait, életfelfogását, mindazokat a mozzanatait, melyek a maga érzéseiből szivárognak: ennek a költészetnek s Arany benne megnyilatkozó lelki életének is három korszakát választhatjuk el. Ezt a három kort: a forradalom előttit, a forradalom utánit és az öreg kort, bátran és találóan jelölhetjük a Shakespeare-nél használt nevekkal: az *ifjú optimizmus kora*, a *tragédiák kora* és a *búcsú-kor*.

Az elsőnek lelkivilágát, a mint költészetükben fölragyog, nem határozhatjuk meg mélyén azzal, ha általánosságban az ifjúság derűs lelkének mondjuk. Az is; de valami határozottabb. És nem szabad felednünk azt sem, hogy mindkettőjük költői fellépése már életöknek harminczadik éve felé esik. Shakespeare-nek ebből az idejéből, a XVI. század utolsó évtizedéből, jelentősebb és jellemzőbb darabjai: a *Szentivánéji álom*, *Romeo és Julia*, *III. Richárd* és a *Velencei kalmár*. Minden elárad az ifjúság heve, képzeletének szeszélyes és tarka színjátéka, mely édes könyvet és vidám mosolyt fakaszt; de nemcsak ezek, hanem legmélyen egy boldog optimizmus, hitének és szeretetének egész melegével élet és emberek iránt. Csupa báj, csupa szeretet, csupa hit mindenfelé, nem csupán az atheni tündérajátékban. Vajjon Romeo az igazi tragédia sötét árnyékát borítja-e lelkünkre: érdemes-e élnünk? Nem inkább a szerelennek édes, halhatatlan diadaléneke-e, mely mindenben, még a halálon való győzelmét is ünnepli? Richárd borzalmas dicsősége és bukása is az életnek rejtelmes szövevényei közt a szeretetnek eligazító, megváltó erejére utal; a sötétlelkű gyilkos bizton indul útjára

azzal a vallomással: «én senkit sem szeretek», s szörnyű bukása azzal a sóhajtásával lesz teljessé: «engem senki sem szeret». Shylok történetében a szenvedélynek legádázabb erejét, a törvény betűjének legkérlelhetlenebb követelését, mikor a gonosz szolgálatába áll, milyen könnyen veri le egy kis bátorság, egy kis jószág, egy kis okosság. Mindez olyan lelket nyilatkoztat meg, melyben élet és képzelet egybeolvad; egy boldog lelket, mely tévelygések után lerázhatta bilincseit, megtalálta arany szabadságát, ebben lelkének alig sejtett kineseit, az alkalmat érvényesítésökre és egész boldogulását.

Aranynak forradalom előtti költői világa fölött szakasztott ez az optimizmus tündöklök. Forrása és formái mások, de lényege ugyanaz. Aranyt fiatal ábrándjai nem a tető felé ragadták, mint Shakespeare-t, hanem hinárba csalták; onnan menekült vissza világtalan atyjához, a kötelesség nehéz útjára. Shakespeare útja el az övéitől, Londonba, a színházhoz: menekülés volt tévelygések és nélkülözések közül; Arany útja a színházról, Szigetről vissza Szalontára, az övéihez: szintén menekülés volt, de a tévelygések közül a mindennapiság szürke nyugalmaiba. A művészet képzelt tündérvára összeomlott szemei előtt s a romok közül a lelkiismeret kígyói bújtak elő; ezek elől menekült. Bármily keserves csalódás tüskéjét hordozhatta szívében: mindig uralkodó erkölcsi érzése bizonyára föl-földerítette, hogy a kötelességnek erre az útjára eljutott. Azután ez úton, nehéz és szegényes lekötöttségében, minden reménységének ellenére, szinte észrevétlenül, egyszerre csak elérkezik teljes belső felszabadulásához. A múzsa csókját, Petőfi kezeszorítását érzi. Ki hitte volna ezt? Hát nem szép, nem igaz, nem szeretni való-e ez az élet, nem az-e, a minek ragyogó képzeletünk festi? A nemzeti élet levegője is, melyet a mult század negyvenes éveiben beszí, tele reménnyel és bizodalommal a jövőben. Lelkének ezt az uralkodó hangulatát értető művészettel festi a *Télben*, melyet mintegy vezérhangul első helyre tett kisebb költeményei között: ha a valóság tele zord és sivatag, elutasítja magától s a költészetnek öröközld tavaszába merül. A mit beszél, hisz, akar: olyan erősen el tudja képzelni, hogy számára életvalósággá lesz. Mikor Petőfi köszöntésével «az üstökös becsap szűk lakába», verses felelete szerény

boldogságának biztos hitét lehelli. Az a tiszta sugár világítja be, melynek derüje ott játszik a *Tudós macskájában*, a *Méh románczában* s Aranynek e korbeli egész költészetén; még balladája is a derült lelkesedés hangján zendül meg *Rákóczinében*. De a Shakespeare-nél emlegetett fiatal optimismus, mint Arany világának is uralkodó mczzanata, legvilágcsabban nyilatkozik meg ez évek főmunkájában, *Toldiban*. Minden csupa ifjúság, csupa erő, csupa szeretet, csupa igazság, csupa napfény; az élet viharai csak arra valók, hogy a deréknek kibontsák szárnyait, a gonoszt pedig elsöpörjék. Az irodalomtörténeti kritika mintegy a magyar demokratikus fejlődés symbolumának szokta tekinteni a *Toldit*; azt hiszem, helyesen. De nem nyilatkozik-e meg benne valami ennél is subjectivebb; valami Aranynek magának erőérzetéből, már meg is indult diadalútja reményeiből? *Toldi estéje* is a forradalom előtt készült; de nem csendül-e meg gyöngéd humorában, melylyel a kortól elmaradó hős öreget sírjába kíséri, valami fiatal kedvtelés hangja az idők feltarthatatlan és kiméletlen haladásában?

Azonban mind Shakespeare, mind Arany egére felhők gyülekeznek. Shakespeare-nek a költészettől mind mélyebbre és mélyebbre vezetett lelke szédítő örvényekig jut, míg az életnek mind tágabb és tágabb forgatagaiba merülése megrendítő sorsfordulatokat és végzetes csapásokat láttat és éreztet vele: nemzete és a világ sorsának szédítő fordulatát a győzhetetlen armada pusztulásában; baráti pártfogóinak véres bukását a hatalom legfelsőbb polczáról; egyetlen fiának és atyjának elvesztését. Ez az idő az, melyről Hallam írja: «Úgy látszik, volt egy korszak Shakespeare életében, mikor szíve megnehezedett és megbetegült s meg is hasonlott a világgal és önlékével. Elvesztegetett órák emléke, eltékozolt és viszonzatlan érzések kínja, az emberi természet sötét oldalait illető tapasztalatok, — mindezek a nagy szellemnek legmélyébe hatottak s nemcsak *Lear* és *Timon* conceptióját sugallották, hanem egyetemesebb jelleggel mintegy az emberiség feddőjévé avatták.»

Bármily bizonytalanok találgatásaink e változás legmélyebb forrásaira és menetére, kétségtelen, hogy Hamlet keserűsé-

gében, melylyel életet és embereket eláraszt, vonatkozásaiban, erejében, hangjában valamely subjectiv érzés zokogását halljuk. Kétségtelen, hogy körülbelül a századok fordulóján Shakespeare és hangulata, érzésvilága árnyékot borít az életnek phantasiájában rajzó képeire s megérleli lelkében azt a világfelfogást, melyből nagy tragédiái születtek. A tragikus kor: *Julius Caesar*, *Coriolan*, *Hamlet*, *Othello*, *Lear* és *Macbeth* kora ez. Más világ, mint a korábbi, vagy más lélekből és más szemmel nézett és látott világ. Maga a hang, melyen ez a világ szól, érezteti a változást; ha a korábbi drámáknak legerősebb tragikus accentusait összevetjük Lear bomlott átkaival s Cordélia elsiratásával, Hamlet szívtépő tőprengéseivel és Timonnak szavakban tomboló kárhovatával: bizonyára érezni fogjuk már ebben a különbséget. Hát még a felfogásban! Az emberi természet, az emberi lélek mélyén titkos hatalmak rejtekeznek, melyek embervoltunknál fogva szinte ellenállhatatlanul lesznek úrrá felettünk s bűneink boszuló kísértetekkel népesítik be világunkat. Embervoltunkat lenyűgöző végzetünk s embervoltunknál fogva fölemelő felelősségérzetünk örök küzdelmének képe ez a tragédia, Goethe szavával: «az emberi végzet nyitott könyv». Ez a felelősségérzet, a mint a költő lelkéből a világ forrongó folyására átárad: a tragikus küzdelem mámorában el-elnyomva, a bukásban azután föl-fölebredve: ép oly jellemző mozzanata a shakespearei költészet e legmagasabb emelkedésének, mint a korábbinak az optimismus. Jellemzi hőseit, jókat és gonoszakat egyaránt, a mint szikráit a sorsnak sújtó csapásai kemény valójukból kicsiholják. Hamletet szinte megkötözi, Othellónak egész escdálatos búcsúját átzokogja, Macbethnek álmát rabolja el s Learnak még bomlott elméjén is át-átzokogja.

Arany lelkére ugyanez a ború nehezedik a forradalom után. Ugyanez, de forrásaiban, fejlődésében, vagy inkább beáradásában világosabban áll előttünk. Egész külső és belső élete: hazája és tűzhelye, nyugalma és reményei, biztossága és épsége egyszerre pusztulóban. A nemzet ügye, igaza leverve; halhatatlan barátja, Petőfi odavan; az ő szerény életútja elvágva s szülőföldétől búcsút venni kénytelen; utóbb leányát veszti el. Hogy gyászának érzései milyen mélyek, határozók s így

egész belső világára átáradók voltak, mutatja az, hogy a mit örökre elvesztett: szülőföldét, barátját, gyermekét évtizedeken át, egészen haláláig gyászolja. A mint a *Télben* régi hangulatát festi, ezt az újat a *Leleszem a lantot* tolmácsolja: «nem az többé, ki volt egykor; oda van, érzi, oda van lelkének ifjúsága.» Mi köszöntött helyébe? A ki tartózkodó, nyugodt, csöndes személyiségének felületesebb benyomásából következtetett, talán inkább a komor bánatba, a fájdalom melancholiájába merülését várta volna. De visszahatásul nem az következett, hanem mint Shakespeare-nél, a tragikus érzések, tragikus világfelfogás belső, önkínzó lobogása. Sorsunknak és sorsának viharai az emberi érzésvilágnak legfájdalmasabb, de legmélyebb és legmagasztosabb elemeit verik benne felszínre. Küzdelmünk fenséges, de urunk a végzet; végzetünk rabjai vagyunk, de küzdelmünk fensége fölemel rabságunkból.

Következik tragikus lyrája, a fekete gyöngyök sora: a *Dalnok búja*, a *Fiamnak*, *Őszszel*, *Rákhel* és a többiek. A vilásképek is, melyek epikus képzeletében feltűnnek: az emberi erő csodáinak, de a végzet alá vetettségének képei: tragikus képek. Ilyen a *Buda halála*, a *Katalin*; így indul a *Daliás idők* s a csodálatos töredékeknek egész sora, melyeket, fájdalom, oly kevéssé méltatott irodalmunk s oly kevéssé ismer közönségünk. Mikor nemzetének vigasztalására gondol, akkor is csak a hősi halál dicsőségére téved képzelete: az *Utolsó magyarban*. Még a *Nagyidai cigányok* is más-e, mint a forradalom tragédiájának satirdrámája, a tragikai érzéstől fojtogatott szívnek kaczagó feljajdulása? Azonban Aranynak e szomorú korabeli hangulatára s e hangulatnak legmélyebb forrására legjellemzőbb ballada-költészete, géniusának különben is legcsodásabb hajtása. A ballada formája, mely általában tragikus érzések tüzeiben alakult ki, bizonyos közvetlenséggel tolmácsolja Arany lelkét; nem szavaiban, hanem tárgyaiban és felfogásában lyrább, mint bárki másé. A leghíresebbek első «balladás éveiben», a kényuralom alatt keletkeztek s mind a nemzeti érzés keservében fogantak. *I. *László* az idegen zsarnokság bukásán ujjong; *Zách Klára* a boszujában vérszomjú hatalom mene-tekelje; *Török Bálint* egy bús köszöntés a külföld magyar

rajaihoz; Szondi a honfi-áldozat apotheosisa; a *Walesi bárdok* a szellem leigázhatatlanságába vetett hitnek kürtszava. Vér és bukás mindenütt; de égreakiáltó vér s az égtől várt feltámadás. Ime Arany érzésvilágának és költészetének tragikus korszaka, melyet csak a szenvedések hosszú évei után, a hetvenes évek második felében követett még egy rövid, de esdálatosan termékeny búcsúkor.

Shakespeare-nek csupán egy-két színművét foglalhatjuk az ő, mindenestre rövid búcsúkorába, mely nem is az élet-től, hanem a nagy világtól és művészetétől való búcsúzásának kora volt. Sikereinek és dicsőségének úgyszólván tetőpontján egyszerre csak elszakad az irodalomtól, a színháztól, Londontól; hazaköltözik szülőföldre, stratfordi úrilakába s Avonparti földjei közé. Elhallgat mindörökre. Nem csalódások, nem keserűség, nem kifáradás miatt; java férfikorában, szellemi erejének teljességében van, jólétben él, koszorúkon járhat. Drámáinak utolsó csoportja: a *Cymbeline*, a *Téli rege*, *VIII. Henrik* és a *Vihar* búcsúzó korának termékei s világos tanúi és hirdetői annak a léleknek, melylyel elvonult.

Mint ősszel a búcsúzó madár, magasba emelkedve, friss és derült énekszóval repül boldogabb hazájába. A tragikus kor belső meghasonlása után lelkének egyensúlya helyreállt, békéje visszatért, felhői elszoltak. Lángelméje szárnyán mind feljebb és feljebb emelkedve, egyre kisebbeknek tűnnek fel előtte az élet visszásságai, jelentéktelenebbeknek küzdelmei. Sebei is gyógyulnak; hiszen ha már egy szabad sóhaj, egy kiszökkenő könny is enyhít a mi együgyű szívünk terhén: hogyan gyógyítana a szenvedések legtökéletesebb kifejezésének remeklő ereje? Shakespeare enyhülten, békén búcsúzott a világtól, melynek rejtelmeit megismerte és föltárta, az emberektől, kiket megdicsőített és megbélyegzett, mint senki más kívülötte. Csodálatos képzeletével föltárta az emberi szívnek egész világát; elmondott mindent, a mi reá bízott; munkáját élvezte; elvonulhat, hogy mint Prosperónak «a sír legyen minden harmadik gondolata». Elmegy Warwickshire mezőire, pásztorai és nyájai közé, melyeknek csalogató képét odavetette a *Téli rege* jeleneteinek sorába. Enyhület, béke, derű uralkodik benne; ezt hirdeti s Pandostónak a Greene novellás könyv-

vében -talált tragikus meséjét is a drámai regében jó végre juttatja. De magának a búcsúvétel, az ő búcsúvétele hangjának is világos, félreismerhetetlen vonatkozású szavakat ad. Prospero, hosszú számkivetése után haza, Milanóba készülve, derült lélekkel veti könyvét a tengerfenékre s töri ketté varázsbotját, melylyel az ég és föld szellemei felett uralkodott; boldog, hogy mehet s csak imádságot kér magának. Ez a *Vihar* végső accordja. Ott van még *VIII. Henrik*-ben az udvartól megbukva, megalázva távozni készülő Valsey cardinális búcsúja, úgy látszik, az utolsó szavak, melyeket Shakespeare ebben a drámában s talán egyáltalában drámában írt. A hatalom, fény, dicsőség polczáról távozó Valsey, az önzésnek immár elnyomott tusái után, az élet hívságai, esábitásai, visszasságai fölé emelkedésének parainesisét adja: a búcsúkor egész kis drámai csoportjának etikai lelkét.

Arany is valami rokon hangulatba, mintegy a búcsú hangulatába jut munkásságának utolsó idejében. Jellemző vonásai feltűnő rokonságot mutatnak a shakespearei búcsú-drámák hangulatával; talán az a különbség még a legszembetűnőbb, hogy míg Shakespeare régi humora ezekben a színművekben elhallgat, Aranyé egy kis melancholikus fátyol alatt tovább játszik. A mint első korszakának lélektani tekintetben legtanulságosabb alkotása a *Toldi*, a következőé a balladák, ezé az utolsóé az *Őszikék*. Ő nem teszi le a lantot, sőt «kebeléhez szorítja, míg csak pengetheti ujjá», de a mit penget rajta, az éppen úgy búcsú a világtól és az élettől, mint Shakespeare utolsó darabjai. Verseit csak a kapcsos könyv titkának szánta, nem a világ elé, melytől elvonult; csak nem akart úgy meghalni, mint «a koldus, ki semmit sem hagyhatott». Ám a bájos költemények lelke, azaz költőjüknek bennük megszólaló lelke: az élet értékeinek megfogyatkozása és megtisztulása, a szeretetnek enyhe melege, az emlékezés fényhomálya, a megbocsátás édes melancholiája, a sebek takargatása és a vágyak elnémulása: mindez a nagy lelkek megtalált békéje. Shakespeare ezt a békét a nagyvilág örömeinek, sikereinek, dicsőségének verőfényében, Arany a szenvedések árnyékában találta meg; de az avoni fűzfák s a margitszigeti tölgyek alatt széttekintő szemek egy érzésvilágot tükröztek.

Shakespeare a legnagyobbat akarta és érte el, nem volt mit várnia többé. Arany szerény ábrándjait mindörökre szerte-fújta sorsa; neki sem volt mit várnia s föléje emelkedett sorsának. A *Vásárban*, az *Ártatlan dacz*, a *Pesti liget*, az *Epilogus* és a többiek elmondják, milyen kevés volt az, a mit ez a nagy és szerény szív sorsától kívánt. Ő is a maga Stratfordjába vágyott, melynek mezei képei búcsúzó költészetében épp úgy föltűnnek, mint a *Téli regében*; a stratfordi pásztoréletnek Shakespeare-t hazahivogató képei, a mint London zajában föltetszenek a költő előtt, nem juttatják-e azonnal eszünkbe a pesti vásár «gyékényes, abrincsos alföldi szekerét», melynek láttára Arany-nak «holtig sajtó szíve tüzesebben vér». Hazavágyott ő is, de nem nagyúri kastélyba, hanem csak az «isten kőmivesitől rakott fecsketalak» közé. «Egy kis független nyugalomra vágyott, melyben megfoghat a dal; zöld lomb árnyán csöndes fészekre, hova múzsáját elvárhatná.» Sorsa megtagadta; de múzsája kárpótlásul hívebben kitartott a szegény, kór öreg mellett, mint valaha. Szívébe azt az édes, nagy, szent, azt a shakespearei fölemelkedést sugallotta, melynek magasában ezek a búcsúköltemények születtek. A fölemelkedést addig, hova Prospero utal: a hit magasságáig; a *Honnan és hová*-ban mintha távoli, fenséges visszhangja zendülne meg a hamleti nagy monológoknak, melynek dissonantiái a távolban meg is oldódtak. A mit egykor, sötét napokban, fiának kötött a szívére: a búcsúzó agg költő lelkében megfogant.

Az emberi szív és az élet dissonantiáinak ez a fölemelkedő bölcsességben és alászálló szeretetben megoldódása: ez mind a két nagy lélek búcsúhangulata. Ez forrongó érzésvilágunknak újra megtalált harmóniája, mely Shakespeare-nél egyszerre elpattan, Arany-nál csöndesen elhalkul, elhal. Lelki életük idáig szinte párhuzamos fejlődésben jut, melynek változásait, legfeltűnőbb mozzanatait néhány rövid vonással törekedtem vázolni költészetök lelkében és lelkök költészetében.

Hogy együtt szóljak róluk: arra nemcsak a kapcsolatnak magának lélektani érdekessége és tanulságos volta hitt föl; nem is csak centennariumaiknak közelgő találkozása. Gondolatokat és szavakat kerestem a mi magyar lelkünk, magyar műveltségünk, magyar történetünk egyik legnemesebb

és legtisztább hangjának, melyet balsors, ármány, gyűlölködés el-elnyomhatnak, de ki nem ölhetnek lelkünkben. Ime ma is, mikor a magunk jogaiért, műveltségéért, jövőjéért küzdünk, mikor immár esztendőnk óta hősileg álljuk a vértanúságot barbárnak csúfolt magyarságunkért: ma is tisztelettel tekintünk föl az emberiség közös ideáljaihoz. Ezek sorában, a magunk egyik legfényesebb géniusának útmutatásával, ahhoz, a ki az idegen nagy szellemek között talán legközelebb áll hozzánk s a legnagyobb befolyással volt költői fejlődésünkre. A németeken kívül, az összes idegen nemzetek között, mi magyarok voltunk azok, a kik mindig legjobban megbecsültük, mert legjobban megértettük; szellemének, költői világának bizonyos mozzanatait és vonatkozásait, inkább csak a szívünkkel, talán a németeknél is jobban. Valósággal volt-e és van-e nemzet a világon, melynek szívébe a mienknél mélyebben hatnának ma is Shakespeare-nek Volseyval elmondott búcsú-tanácsai:

Czélod, melyért vivsz, mindig a honé,
Az istené s jogé legyen.

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaságnak mai hetvenedik ünnepi közüését.

BEÖTHY ZSOLT.

SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR NEMZETLÉLEK.¹

Arra a kérdésre, vajjon a mai nemzetközi helyzettel és hangulattal szemben lehet-e és kell-e nekünk Shakespeare-rel foglalkoznunk? talán kár is sok szót vesztegetnünk. Erre a magyar nemzet már válaszolt, jeleit adván nem egyszer, félreérthetetlenül, annak, hogy nem akarja és nem tudja a civilizatiót vezetni akaró nemzetek szomorú példáját követni, a melyek eddigi művészeti, költészeti, æsthetikai credójukat is föláldozni sietnek a politikai gyűlölet mindent megemészthető áldozattüzében.

A német Shakespeare-Gesellschaft legújabb jubiláris évkönyvében az ünnepelt költő, Gerhardt Hauptmann ad csattanós feleletet ugyane kérdésre, midőn megengedettnek, sőt szükségesnek jelenti ki az angol anyától szült költő cultusának fenntartását a dolgok mai állásában, mert hallani sem akar szellemi világunk összezsugorításáról.

Igaz, hogy ő s általában a németek Shakespeare-cultusukat olyan jögezímre alapítják, a melylyel éppen csakis ők dicsekedhetnek. Azt mondják, ők még az angoloknál is erősebb jogot formálnak Shakespeare-re, mert az ő alkotásai szellemi világuk egy részévé lettek, lelke lelkökkel egygyéforradt s ha a költő Angliában született és halt is meg, Némethon az az ország, a melyben igazán él.

Ha e büszke vallomásban magunkat a németekkel nem azonosíthatjuk is, bizonyos, hogy mi is inkább mint sok más művelt nemzet, jogot szereztünk arra, hogy a Shakespeare

¹ E tanulmány Shakespeare halálának háromszázados évfordulója alkalmából készült. Szerző — a Kisfaludy-Társ. Shakespeare-bizottságának elnöke — felolvasta a Kisfaludy-Társaság febr. 6-iki közülésén; megjelenik a *Magyar Shakespeare Társaság* is.

költészetét szellemi világunk elidegeníthetetlen alkotó-részének tekintjük s magunkat az ő cultusában semmiféle politikai hangulatok által ne zavartassuk. A Shakespeare-honosítás egész története, jellege, természete nálunk mutatja, hogy az ő költészetének megértése és szeretete mély alapokkal bír nemzetünk lelkében, mély lelki rokonságban gyökerezik, a melyet Shakespeare-cultusunk nem teremtett, csak kifejez, a melyet legfőlebb elhallgatni lehetne, de letagadni vagy éppen kiirtani soha.

Vannak nemzetek, a melyek a Shakespeare-ismeret és Shakespeare-honosítás dolgában időben némileg megelőztek s vannak olyanok, — bár kevesek — melyek Shakespeare-irodalmuk szellemi értékére nézve túlhaladtak bennünket; de ebben a versenyben mindenesetre jó elől járunk mi is, sokakat hagyva magunk mögött. Shakespeare-irodalmunkat ma a bibliographusok mintegy 1300 műre becsülik s benne legjobb íróink vannak képviselve. Majdnem három évtized óta van teljes metrikus Shakespeare-fordításunk, melynek némely darabja hűség és formatökély tekintetében egyaránt kiállja a versenyt a világ bármely műfordításával; most van folyamatban a magyar Shakespearenek megújított s a szükséghez képest javított és magyarázatokkal ellátott kiadása. Ő tehát a világirodalom első classikusa, kit teljes fordításban bír irodalmunk. Legelsőek voltunk, a kik társas irodalmi szervezettel — bizottságot — létesítettünk már 1860-ban a nagy brit költő meghonosítása czéljából; némelyik darabja nálunk előbb került színre, mint a legtöbb európai nemzetnél s minden fajtából való színművei meghonosultak játékszínünkön, csak összesen hét nem, illetőleg nem egészen, a mi természetes, ha tekintjük, hogy van olyan darabja is, a melyet az utóbbi századokban Angliában sem adtak elő soha. Megértettük és ünnepeltük más nemzetek kitűnő Shakespeare-színészeit, de neveltünk magunk is jeles alakítókat az ő színpadi világa számára.

Igaz, hogy Shakespearet nemzetünk eredetileg másodkézből, a németek útján ismerte meg, első fordításaink is német szöveg után készültek, — bár például Bessenyei György francia fordítás nyomán ismerkedett meg vele. Hanem, hogy

Shakespeare a benne rejlő szellem erejével hódította meg színpadunkat, közönségünket s irodalmunkat is, nem német befolyással és példával, azt az a tény tanúsítja, hogy bár a francia classikus drámairodalom termékeit korábban ismerték meg hazánkban, mint a Shakespeareéit, bár viszont a német színműveket sokkal könnyebb volt importálni hozzánk, sem azok, sem ezek sohasem váltak oly népszerűekké nálunk, mint a Shakespeare művei.

Szándékosan mondtam előbb, hogy a hódítás színpadunkra, közönségünkre s az irodalomra terjedt ki, mert éppen ez a sorrend az, a mi Shakespeare népszerűségének, cultusának fejlődését és terjedését jellemzi nálunk. Míg más nemzeteknél — a németeknél csak úgy, mint a francziáknál — előbb terjed el az angol költő széleskörű irodalmi ismerete, méltatása, bírálata, szóval előbb keletkezik Shakespeare-irodalom, csak azután hódol meg egészen vagy részben a színpad is; nálunk megfordítva a színpad sietett magához ragadni azt a csodás világot, melynek az irodalomban ismerői voltak ugyan, de még méltatói alig. Nálunk a színpad szerzett magának gyarló, másodkézből való fordításokat sokkal előbb, mintsem irodalmi értékű Shakespeare-átültetéseink léteztek volna s a mi nem kevésbé jellemző: a költő nem egy darabját nálunk vidéki helyen adták elő először, vidékről került föl azután a fővárosba, a hol vásárok alkalmával adták elő, hogy a fölsereglő vidéki közönség is hallhassa; Pesten úgy, mint a vidéken a jelesebb színészek szívesen választottak Shakespeare-darabokat jutalomjátékaikul, biztosan számítva azok népszerűségére.

Az ilyen széles alapon megindult Shakespeare-cultust azután a pesti Nemzeti Színház czéltudatosan fogadta a maga s vele a nemzeti színészet fejlődésének szolgálatába. Egy hosszú időszakon át a pesti Nemzeti Színház sűrűbben ad elő Shakespeare-darabokat, mint a bécsi Burgszínház; és a magyar játékszín ragaszkodik a tiszta, az igaz, a hamisítatlan, az egész Shakespearehez, akkor is, a mikor magában Magyarországon a német színészet Shakespeare-paródiákkal igyekszik a közönségre hatni, a mikor Bécsben is az angol költő drámáinak eltorzításai járnak és Franciaországban a mindenféle Shakespeare-

csonkítások és átidomítások divatosak, operák, balettek, néma-játékok alakjában. A mi belőle nálunk ponyvára kerül, az németből van fordítva s a mit motívumaiból a Gaál József, a Jókai humorja fölhasznál, az nem a költő alakjainak gúnyolása, hanem a velök szembeállított falusi ártatlanságnak, művelletlenségnek, kontárságnak komikumát akarja éreztetni. Shakespeare lett nálunk nemcsak a színpadi alakítás, hanem a színi kritika és a színműírás próbakövévé, sugalmazójává, mestérévé; rajta képzik ki tehetségöket Egressy, Lendvay, Jókainé, rajta képzik ki kritikusi és dramaturgi tollukat Bajza, Vörösmarty, az ő hatása érzik meg a Katona József *Bánkbánján* csak úgy, mint a Kisfaludy Károly és Vörösmarty, a Rákosi és Dóczy színművein.

A romantikai irány felülkerekedése a tizenkilencedik század első felében ad nálunk is tulajdonképen lendületet a Shakespeare-cultusnak; de hogy ez nem a classicismus ellenhatása volt, azt bizonyítja az a tény, hogy a mi classicismusunk legkiválóbb képviselője, Kazinczy, lett első *Hamlet*-fordítónk; s a romantikai irány elfajulásaitól is Shakespeare óv meg, ő szorítja ki játékszínünkről különösen a francia romantika alantas termékeit. Míg Franciaországban a classicismus uralma alatt heves támadásokat intéznek a brit költő ellen, ócsárolják formátlanságát, póriasságát, míg Németországban is a vitázó classicusok és romantikusoknak megegyezéseképen alakul ki végül a Shakespeare igazi méltatása, addig nálunk a nagy költőnek nemzeti irodalmunk kialakulásának egész ideje alatt mindig csak magasztalói voltak, a XVIII. század végének francziásai és latinul író æstheticusaitól kezdve egész Petőfiig. Mint Bayer József alapvető könyvében helyesen mondja: «a Shakespeare-cultus terén Európa germán népei után hazánkat illeti meg az elsőség dicsősége, főleg azon következetesség révén, melylyel irodalmi és színpadi divatoktól függetlenül, a XVIII-ik századtól napjainkig, benne látta a drámaírás és előadó-művészet legtökéletesebb mintáinak utólérhetetlen megteremtőjét».

Igaz, hogy a megértés, a csodálat és szeretet bensőségében és mélységében van bizonyos fokozati különbség nálunk is Shakespeare szomorú- és vígjátékainak népszerűsége tekin-

tetőben, a mi majdnem általános jelenségnek mondható a művelt népeknél. Az ő vígjátékai ma kevés kivétellel elavultabbnak tűnnek föl tragédiáinál s talán ez magyarázza meg azt is, miért látszik nekünk ma a jóval későbbi Molière elavultabbnak Shakespearenél. Úgy kell lenni, hogy vagy az emberi léleknek a tragikum iránti érzéke változott kevésbé a korról, mint a komikum iránti, vagy Shakespeare intuitiója látta meg biztosabban az ő tragikai motivumaiban az örök emberit, mint komédiáiban. De e különbség ellenére elmondhatjuk mégis, hogy nálunk a Shakespeare költészete a maga legkülönbözőbb válfajaiban, szóval: egész Shakespeare és maga Shakespeare az, a mi népszerű, a mi bennünket föl-emel és leköt s hogy a mi közönségünkről el nem mondható az, a mit a francia Shakespeare-honosítás legavatottabb történetírója, Jusserand mond a Théâtre Français és Odéon Shakespeare-előadásainak fénykoráról, a mikor az ember ott «egy közönséget láthatott, mely megtapsolt egy-egy jelenetet, egy-egy megkapó mondást, egy verset, egy tragikai epizódot, de nem Shakespearet a maga egészében, nem azt, a mi Shakespeareben legszemélyibb. Ez a közönség figyelemmel hallgat, néha csodálja is a költőt, de sohasem adja magát egészen oda a hatásnak; a magáétól nagyon is különböző szellemet lát a műben; ezek a különbségek épp annyira nyugtalanítják, a mennyire a szépségek megkapják; valami megrázza, de tétovázó marad . . .» És egy másik latin népnél, az olasznál, a Shakespeare népszerűségét talán azzal jellemezhetjük legjobban, hogy ott nem annyira a költő *Hamletjét*, *Learjét*, *Othellóját*, *Shylockját* ismerik és méltatják, mint inkább a Rossi, Salvini, Novelli különböző egyéni alakításait; ott a gyakran önkényes virtuós-alakítások állanak az előtérben, míg Shakespeare maga háttérbe szorul.

Hogy a magyar nemzet lelkéhez mennyire közelállónak érzi a Shakespeare költészetét, azt a nemzeti lelket leghívebben kifejező írónk rajongása bizonyítja legfényesebben. És itt meg kell emlékezni arról a tényről, hogy Kossuth Lajos fiatalkori fogsága idejében lefordította *Macbeth* egy részét. Ébredésünk és újjáalakulásunk emlékezetes tavaszán, 1848-ban három legnagyobb költőnk: Vörösmarty, Petőfi, Arany egye-

sülnek arra a feladatra, hogy a magyar nemzet számára lefordítsák Shakespeare-t. Az ő irodalmi lelkesedésüket a színpadra viszi át, de írásaival is segítőtársuk Egressy Gábor. Petőfi készül el legelőször a maga *Coriolanus*-ával, de lefordítani készült *Romeo és Juliát*, *Othellót*, *III. Richardot*, *Athéni Timont*, *Cymbelinet*, *VI. Henriket* és a *Téli regét*; az ő rajongása tör ki a leglelkesebb dythirambusokba is. Ő nyíltan kijelenti, hogy nem szereti magát az angol népet; csak az önzőt látja benne, mely «se Istent, se embert nem ismer, csak a saját zsebeit . . . e nép a megtestesült kétszerkettő, a megtestesült ősz prózaiság . . .» De kénytelen elismerni, hogy e népnek vannak legnagyobb költői, e népnek van Shakespeareje . . . «Shakespeare! — úgymond, — változzék e név hegygyé s magasabb lesz a Himalayánál; változzék e név tengerré s mélyebb és szélesebb lesz az Atlanti ocezánnál; változzék e név csillaggá s ragyogóbb lesz a napnál . . . Shakespeare egymaga fele a teremtésnek . . . Fölhozta a szív tengerének legmélyebben fekvő gyöngyeit s lehozta a képzelet óriás fájának legmagasabb virágait . . . Nincs az az indulat, az a szenvedély, az a jellem, melynek mását nem adta s oly festékkel, mely semmi idő multával sem veszti el színét, még csak meg sem halványodik; neki jutott örökül azon ecset, melylyel a világszellem a tarka földet, a fényes csillagokat és a kék eget festette, mik olyanok lesznek évezredek múlva, a milyenek voltak évezredek előtt . . .»

Ha ennek a szembeötlő vonzódásnak és rokonságnak a magyar nemzetlélek és a Shakespeare költészete között magyarázatát, okait keressük, az imponderabiliák soha egészen ki nem fürkészhető világában merülünk el. E futólagos vázlatban csak néhány rokonvonást akarok érinteni, mely a magyarság jellegzetes lelki tulajdonait és hajlamait a Shakespeare költői világának legsajátosabb jelenségeivel összekötni látszik.

Már a talaj, a melyen a Shakespeare költészete rendesen mozog, többszörösen rokon a mienkével. Szomorú- úgy mint vígjátékaiban gyakran merít a népköltés oly motívumaiból, melyek a mi népköltésünkben is otthonosak. A mi népköltésünk is szereti a tündérvilágot, a varázslatot és boszorkányokat, a hazajáró lelkeket és a természeti jelekben való hitet.

Ez is egyik magyarzója a *Macbeth* korai, *A szentivánéji álom* gyorsan terjedő népszerűségének nálunk, egyike az ösvényeknek, melyek bennünket a *Hamlet*, a *Julius Caesar*, a *Vihar*, a *János király*, a *Téli rege* s a *VI. Henrik* eszmeköre felé visznek.

A Shakespeare színműveinek igen nagy része az angol történelem talajából nőtt ki. Nem szólok itt *Macbeth*ről, *Lear*ról, *Cymbeliner*ről, melyek szintén angol földön játszanak, de melyeknek meséje egészen regeszerű, hanem vonatkoztatom ezt az úgynevezett «históriák» sorozatára, *János királytól VIII. Henrikig*, a melyek mind tulajdonképen dramatizált angol történetet tartalmaznak. Közhelylvé vált a magyar és angol történet, különösen a magyar és angol jog- s még inkább alkotmányfejlődés hasonlatosságának, párhuzamosságának hangoztatása. Való tény, hogy különösen azoknak a századoknak története, melyeket a Shakespeare históriái felölelnek, — tehát nálunk az Árpád- és vegyesházi uralkodók kora, — itt és ott nagyon sok rokonvonást tüntet föl. Pártviszályok, melyek gyakran az uralkodóház belső meghasonlásait használják föl emeltyűikül vagy viszont, száműzött és visszahívott trónkövetelők, boszúért lihegő, férjüket vagy gyermeköket vesztett királynék, uralkodójukkal alkudozó olygarchák és föltételeket szabó országgyűlések, vesztőhelyre vitt lázadók és börtönbe zárt királyok, szerzett és elvesztett hódítások: ezek azok a képek, melyek a Shakespeare angol történeti drámáit épp úgy élénkítik, mint a mi hazánk középkori történetét.

És ha ezeket a jelenségeket a magyar faj természetében gyökerezőknek vagyunk kénytelenek tekinteni, természetes, hogy ez az eszmei rokonság kihat mindazokra a shakespearei drámákra is, melyek nem éppen az Anglia multjából vannak merítve. A kik legkevesebbet tudnak a magyarról, még azok is ismerik harcziás hírünket; magunk se tagadjuk, a legújabb idők is beigazolták. Nos és mit találunk Shakespearenél? Harcot és harcot mindenütt! Drámáinak majdnem egész sorozatát a fegyverzörej egyetlen symphoniája kíséri végig; nemcsak a dramatizált angol históriákat, a regeszerű *Macbethet*, *Leart* és *Cymbelinet*, hanem a római és görög történetből merített összes színműveket is; *Othello*ba, még *Hamlet*be is belécsatolt a csatazaj. Ebben a harcziás légkörben természetesen

nagy, gyakran főszerepet visz a férfias hősiség, az az erény, a melyet mi magyarok mindenkor különösen nagyra tartottunk. A Shakespeare tragikai hősei majdnem egytől-egyig hősök a szó hercsi értelmében is; hős Cæsar, hős Brutus és Cassius, hős Coriolanus, Othello, Hóvér Percy, V. Henrik, a bujdosásból és alakoskodásból hősként bontakozik ki végre Edgar, hősként hal meg Antonius is, a véreskezű Macbeth és III. Rikárd elszánt hőökként esnek el a csatában, még a tétovázó Hamlet is tüzes bátorsággal vívja végzetes párbaját Laertessel.

A bátorsággal és férfiasággal együtt jár a magyar természetben egy neme a makacsságnak, bizonyos kemény dacz, mely nem mindig ment a kevélységtől. Ez a dacz a Shakespeare drámai világának sok jelenségében ismerhet rá a maga hasonmására. Ott van Coriolanus, prototypusa a konok, büszke dacznak, mely élete végzetévé lesz, az az alak, a mely elsőként ragadja meg a Petőfi phantasiáját. A Lear és Cordelia végzetes összeütközése is tulajdonképen két makacsság találkozása, a Romeo és Julia érzelmes szerelmi történetét két család engesztelhetetlenül konok gyűlölködése teszi tragikussá; viszont vidámabb alaphangú küzdelmét két daczos léleknek találjuk meg a *Makranczos hölgyben* és a magyar felfogásnak egészen megfelel az, hogy ebben a küzdelemben a férfidacz bizonyul bírósabbnak. A dacz megannyi árnyalataival találkozunk a Macbeth, a Brutus és Cassius, a Jago és III. Richárd az athéni Timon, a Hóvér Percy, a Shylock egymástól teljesen különböző alakjaiban.

Ennek a faji jellegben gyökerező makacsságnak nagy része van a gyakori egyenetlenségben, pártoskodásban, melynek tusája egész történelmünkön végigvonul s a mely viszont egyik legkedveltebb hajtóereje a Shakespeare drámai bonyodalmainak. Ez mozgatja az összes római és angol történeti drámák bonyodalját, az *Athéni Timonét*, a *Romeo és Juliáét*, sőt a *Viharét*, *Macbethét* és *Hamletét* is.

Bármennyire megfeledkezik gyakran a pártoskodás dühe a haza érdekéről, azért a lángoló hazaszeretet, különösen külső támadással szemben, mindig elemi erővel föllobban a magyar szívekben. És vajjon ki tudott ékeőbb szavakat kölcsönözni a hazai föld szeretetének, a nagy nemzeti jövőért

való rajongásnak, az abba vetett hitnek, mint Shakespeare? Például *II. Richárd*ájában, a hol Angliától, «az új éden, a félpardicsom, a természettől épített erő»-től oly fájdalmasan búcsúzik a haldokló, oda visszasír a száműzött, a drága földet könnyével áztatja, kezével simogatja a birtokát veszni érző király. Vagy *János király*ban, a melynek végszavai örök életet jósolnak Angliának, «a míg hű marad magához», «bár jönne haddal a három világrész» ellene.

A magyar hazaszeretettől elválaszthatatlan a szabadság szeretete, oly érzés, a melynek lüktetését a nagy britt költőnek majdnem minden komolyabb darabjában megérezzük. Megnyilatkozik ez a zsarnokság elleni küzdelemben, melynek motivuma a történelmi vagy történelmi háttérű drámáknak alig egyikéből hiányzik; megnyilatkozik a bátor szókimondásban a fenyegető hatalommal szemben is, mely oly szépen jellemzi Kentet *Lear király*ban, Worcesterst *IV. Henrik*ben s *János király*, *II. Rikárd* nem egy alakját. De megnyilatkozik abban a fölfogásban is, mely a királyban is az embert látja s a királyi hatalmat nem kíméli meg a legnagyobb önmegalázástól, ha az egyszer szilárd erkölcsi alapját, tekintélyét veszni hagyta; példa rá V. Henrik vallomása, továbbá *II. Richárd*nak, valamint VI. Henriknek végső sorsa.

De Shakespeare-t a magyar léleknek rokonszenvéssé teszi az is, hogy nemcsak a politikai szabadságszeretet heve hatja át műveit, hanem egész világnézete az egyéni szabadság és egyéni felelősség szilárd alapján épül föl. Ezzel szorosán összefügg korához mérten rendkívül felvilágosodott, önérzetes, elfogulatlan, szabadelvű s kivált vallási dolgokban mások iránt türelmes gondolkozása, mely a fanatikusokat és szenteskedőket szívesen teszi gúny tárgyává, ellenben a bukásra szánt, megátalkodott, szívtelen Shylocknak is oly szavakat ad szájába, melyek a keresztyénségen kívül álló embernek is, mint embernek megbecsülését követelik.

A magyar közéletet jellemzi az, hogy a szónoki képességnek, a dialektikai ügyességnek, a rábeszélés művészetének szívesen hódolunk s annak talán kelleténél nagyobb becslet is tulajdonítunk. És feltűnő, hogy a Shakespeare színműveinek peripetiáit hányszor idézi elő egy nagyhatású szónoki

megnyilatkozás. *Julius Caesar*ban a Forumon összesereglett népet előbb a Brutus egyenes beszédje nyugtatja meg az iránt, hogy Cæsar fölládozása szükséges volt, majd meg az Antonius ravasz ékesszólása lázítja föl a Cæsar gyilkosai ellen. A *Velencei kalmár*ban Portiának, az ál-ügyvédnek mesteri védőbeszédje oldja meg a végsőig feszült bonyodalmat, menti meg Antoniót és sodorja bukásba Shylockot s a hallgatók közbeszólásaiban remekül van a szónoki sikerben való kéjelgés kifejezve. *Coriolanus*ban viszont a Volumnia beszédje tántorítja meg hajthatatlannak hitt fiát, menti meg Rómát s idézi tulajdonképen elő a hősnek tragikai végét. *III. Richárd*ban a rábeszélés diadalának mindennél merészebb példáját látjuk abban a jelenetben, melyben a gyilkos Gloster áldozata koporsója fölött nyeri meg az általa férjét és apósát vesztett Anna hercegnő szívét és kezét. *Troilus és Kressidá*ban az Ulysses beszédei szemlátomást irányítják a görögök összes haditerveit és *János király*ban Pandolfo bibornok, *V. Henrik*ben pedig a canterburyi érsek szónoklatukkal döntik el a hadüzenés kérdését.

A szónoki hatás mint drámai motívum Shakespearenél szorososan összefügg az ő phraseológiájának általános jellegével, mely kétségkívül szónokias, gyakran a túlságra hajló, a nagyot-mondásokat is kedvelő. És ennek a sajátosságnak semmi köze a John Lilly befolyásának tulajdonított körmönfont, fitogtató elméskedés ama dagályához, melyet Euphuismusnak szoktunk nevezni és a melynek nyomait Shakespearenek különösen némely vígjátékában szintén megtaláljuk. Amaz sokkal egyénibb vonás és éppen ezért sokkal általánosabb jelenség is a költőnél. S mi tagadás benne, hogy a magyar phraseológiának szintén megvan a hajlandósága erre az erőteljes túlzásra. Erre legcsattanósabb példa Petőfinek előbb idézett Shakespeare-magasztalása. Nem úgy hangzik ez, mintha a legtypikusabb magyar lyrai költőt rokonérzete a nagy britt dramatikusra iránt önkénytelenül és öntudatlanul ennek a nyelven szólaltatná meg?

Greguss Ágost helyesen állapítja meg, hogy Shakespeare a nagy szenvedélyek drámai megjelenítője, míg Molière inkább a kisebbszerű emberi vétkek és gyalogságok szellemes

gúnyolója. Ez az erősebb pathos is egyik magyarázója a Shakespeare nagyobb népszerűségének nálunk, szintén egyike költészete férfias vonásainak, melyek őt a magyar léleknek rokonszenvenné teszik, épp úgy, mint a néha a nyersségig menő szókimondó őszintesége.

És sajátságos, hogy költészetének e férfias jellege mellett Shakespeare mégis talán nőalakjaiban hagyta hátra legszébb alkotásait. Azonban ezeknek a nőalakoknak szeretetteljes megalkotása is elárulja az ő nemes, korától sokban elütő felfogását a nő szerepéről s a férfi és nő viszonyáról, mely a mily mértékben emeli ki a nőt, oly mértékben közeledik a mi társadalmi életünkben és jogfejlődésünkben is visszatükröződő felfogáshoz. Nála a nők — egy-két elvetemedett alaktól eltekintve — rendszeren példái a hűségnek s drámai compositióinak nagy része a női hűségnek, önfeláldozásnak és önmegadásnak az erősebb férfi tévedése és hibája fölötti diadalát dicsőíti. Nála a nőnek nem energiájában, hanem szívnyemességében és áldozatkészségében rejlik az a fölény, mely által gyakran a férfi sorsának urává lehet s tetteleg, vagy legalább erkölcsileg a férfi fölébe emelkedhetik. Példákat találunk rá szomorújátékaiban, mint *Lear királyban*, *Othello*ban, *Cymbeline*-ben és *Perikles*ben, sőt vígjátékaiban is, mint a *Téli regében*, a *Veronai ifjakban*, a *Sok hűhó semmiért*, *A hogy tetszik* s *Minden jó, ha jó a vége* címűekben.

Ime néhány ecsetvonás a Shakespeare magyarországi népszerűségének néplélektani kiszínezéséhez. Egy kis adalék egy oly ténynek magyarázatához, mely mindnyájunk tudatában él s melyre joggal hivatkozhatunk akkor, mikor a művelt nemzetek az ellenségeskedés démonaitól elválasztva mégis öntudatlan, akaratlan közösségben készülnek ünnepelni a nagy költő halálának háromszázados évfordulóját.

BERZEVICZY ALBERT.

SHAKESPEARE JÁNOS KIRÁLYA.

I.

Shakespeare komoly színművei közül *János király* kétségtelenül a kifogásoltabbak egyike, mert sem szerkezet, sem indoklás, sem jellemzés tekintetében nem áll, egyes kitűnő részletei ellenére, a nagy költő hatalmas tragédiáinak színvonalán és első sorban csupán nyelvében és stíljében árulja el Shakespeare mesteri tollát. Ez első pillanatra meglepő tény manap nem rejtély többé, mert ma már tudjuk, hogy *János király* voltaképp nem Shakespeare műve, hanem egy régibb, sok tekintetben elég gyöngé darab, melynek a nagy költő csupán nyelvét és stíljét javította át, ezeket természetesen bámulatos művészetrel, míg a régi darabnak cselekvényét, majdnem összes kifogásolható részleteivel együtt, többé-kevésbé változatlanul meghagyta. Társulata valószínűen színre akarta hozni a régi *János királyt*, mely tárgyánál és irányzatánál fogva a XVI. század kilencvenes éveiben ismét nagyon időszerű lett és Shakespeare futólag átjavította a darabot, melyen, esetleg sietve kellvén végezni tisztét, csupán nyelvi és stílbeli módosításokat eszközölt. Hogy ez első sorban tisztán alaki javítás útján sok mély gondolat és szép eszme is került remek fogalmazásban a régi szövegbe, eleve könnyen érthető, valamint az sem meglepő, hogy ez a felszínes simítás mégis lehetővé tette, hogy Shakespeare egy-egy jelenetre bőven elhintse mély és bájos költészetének varázsát. Ilyenek, hogy legalább a főbbeket említsem, a két állítólag «győztes» seregnek pompás rajza az első eldöntetlen ütközet után (II, 2); János király beszéde a francia királyhoz (U. o.); Blanka dicsérete a polgárok részéről és Constantia panasza szövetségeseinek hűtlensége fölött (III, 1); János és Hubert párbeszéde, mikor a ravasz király félreteszi fejedelmi göggyét és csak mint ember bizalmasan fordul az emberhez (III, 3);

Constantia megragadó bánata fia halálán (III, 4); a nép hangulata Arthur állítólagos meggyilkolása után, mely a szörnyű hirre támadt széleskörű megdöbbenést mesteri vonásokkal rajzolja (IV, 2). Ezek a részletek Shakespeare művészetének legremekebb alkotásai közé tartoznak és óriási magasságban állnak a régi darabnak megfelelő, jóval durvább részletei fölött. De más oldalról hangsúlyoznom kell, hogy a régi darabnak is vannak részletei, pl. a fattyú Richard szerepében és jellemzésében, melyek sikerültebbek vagy legalább is rokonszenvesebbek, mint a későbbi művészibb munkának megfelelő részletei.

A kortársak a szerzői tulajdonról akkor divó tágszívű fölfogás értelmében természetesen minden aggodalom vagy megszorítás nélkül Shakespeare művének tekintették a folióba fölvetett *János királyt*, noha a darab Shakespeare életében sem nevével, sem névtelenül nem jelent meg. Negyedréti kiadása (úgynevezett «Quarto») nincsen; először 1623-ban, hét évvel a nagy költő halála után adták ki barátjai és színésztársai, John Heminge és Henry Condett, az úgynevezett első folióban, melyben címe: *The life and death of King John* (János király élete és halála).¹ Ellenben a régi darab háromszor jelent meg: kétszer Shakespeare életében, még pedig először névtelenül, másodszor W. Sh. kezdőbetűkkel, és végre harmadszor a költőnek teljes nevével. E sajtószertű irodalmi viszonyokat nem nehéz megérteni, ha a kornak álláspontjára helyezkedünk, mikor ugyanis a drámaköltő legkevesebbet törődött íróársának vagy elődjének szellemi tulajdonával, de a saját alkotásának sorsa iránt sem viseltetett érdeklődéssel.

Egy *János király* darabot, még pedig mint Shakespeare művét, első ízben Francis Meres említ *Palladis Tamia, Wit's Treasurie* (Az élez kincses-ládácskája) cz. ismeretes munkájában 1598-ban. Itt főlemlíti a szerző Shakespeare elbeszélő költeményei és szonettjei mellett hat vígjátékát (*A két veronai nemes, Tévedések vígjátéka, Felsült szerelmesek, Boldog szerelmesek* (?),

¹ Én a Caxton-kiadást használtam, London, XI. kötet, Rich-Garnett bevezetésével; a Clarendon-press kiadását, Oxford, 1900, William Aldis Wright jegyzeteivel; és az *Eversley-editiont*, melyet C. H. Herford adott ki, London, VI. kötet, 1902.

Szentivánéji álom, Velencei kalmár) és hat tragédiáját (*II. Richard, III. Richard, IV. Henrik, János király, Titus Andronicus, Romeo és Julia*), miből talán mégis szabad arra következtetni, hogy Shakespeare 1598-ig e tizenkét színműnél többet nem írt, a mi különben sem valószínűtlen, ha figyelembe vesszük, hogy a mester akkor csak 33 éves volt.

E félremagyarázhatatlan forrás alapján tehát kétségbevonhatatlan, hogy *János király* mint Shakespeare műve, 1598-ban már megvolt. Keletkezése idejét nem állapíthatjuk meg pontosan, de én is valószínűnek tartom a legtöbb Shakespeare-kutató föltevését, hogy a darab 1596-ból való. Valószínűvé teszi ezt a nézetet, a darab nyelvén és stíljén kívül, egy kortörténeti mozzanat, mely létrejöttét megmagyarázza. Erzsébet királyné harcra a pápai hatalom ellen ugyanis 1596-ban érte el tetőpontját, midőn a római cúria a nagy királynét egyházi átokkal sujtotta. Ekkor a színpad is korszerűnek tarthatta, hogy Erzsébet mellett nyilatkozzék; erre pedig legalkalmasabbnak és gyorsan előállíthatónak tetszhetett a régi *János király* színrehozatala, mely darab ugyan már 1591-ben jelent meg először nyomtatásban, de színre bizonyára már évek óta nem került. Ebben is átokkal sujtotta a római pápa az angol korona viselőjét (Shakespeare szövegében III. felv. 1. jel.):

Úgy, rám ruházott szent hatalma által,
 Átkozva és egyházkivette légy,
 És légyen áldott az, ki egy eretnek
 Iránti hűség ellen pártot üt;
 És legyen érdem a kéznek nevéen,
 Szentté avatva, s úgy tisztelve az,
 Mely bármi titkos úton elveszi
 Gyűlöletes éted.

És már akkor felelt a király az egyház dolyfös kihívására:

Mi földi név az, mely kérdőre vonja
 Egy szent király szabad lehelletét?
 Ki sem gondolhatsz oly silány nevet,
 Bibornok, oly fonákot, becstelent,
 Engem feleletre vonni, mint a pápa.

És egyúttal erélyesen szólalt föl a pápának erkölcsrontó politikája ellen, Fülöp francia királyhoz fordulva, a ki a pápa főuraságát elismeri:

Bár téged és más keresztyén királyt
 Bután vezérel ez izgága pap,
 Reszkettek átkától, mit pénz felold
 S hitvány arany, por, polyva érteken
 Egy embertől bocsánatot vehet, ki
 Eladja ezzel ön bocsánatát;
 Bár te s a többi, ily bután vezetve
 Ez alakos tárházát töltitek:
 Magam, magamban is, a pápa ellen
 Szegülök, és barátja nékem ellen.

E nyilatkozatok soha hatalmasabb tapsvihart nem arathattak angol földön, mint 1596-ban, mikor Erzsébet úgy állt szemben V. Sixtus pápával, mint János király 1209-ben III. Inceze pápával szemben. Igaz, hogy János király utóbb (1213) megadta magát és elismerte a pápát főúrának; de az angolok tiltakoztak e meghódolása ellen és a darabnak legférfiasabb, legrokonszenvesebb alakja, Richard Faulconbridge, az angol nemzet képviselője és megtestesítése, magának a költőnek félreismerhetetlenül szócsöve, e vitéz szavakkal fejezi be a gyöngé király tragédiáját:

Még nem borult, nem is fog Ánglia
 Kevély hódító lábához borulni,
 Míg önmagába tört nem döf, soha...
 Bár jöne haddal a három világrész,
 Mi visszaverjük. A míg hű marad
 Magához, Ánglia nagy és szabad.

Tehát elfogadhatjuk azt a föltevést, hogy a darab a folióban megjelent alakjában 1596-ban keletkezett, még pedig sietve, hogy a közhangulatot gyorsan kifejezésre juttassa, a mi eléggé megérteti Shakespeare eljárását, a ki a régi darabnak (egyes ízléstelenségek mellőzésén felül) csupán dagályos stíljét és sok érthetlenségét javította ki, de teljes átdolgozására, idő hijában, nem vállalkozhatott. A darabnak ily korai keletkezése mellett szól alakja is: végig versekben van írva; a költő sehol, még a népiesebb jellegű jelenetekben sem használja a prózát, és versei legnagyobb részt hangsúlyos szótagra végződnek, azaz tiszta ötlábú jambusok. Jellemzők korabeli stíljére még az elég nagy számmal alkalmazott rímek, főleg a keresztrímek, melyek Shakespeare későbbi darabjaiban mind ritkábbak.

És még egy másik, történeti adat szól e kortani föltevés mellett. Ugyanezen 1596. évben, melyben a pápa egyházi átokkal sújtotta Erzsébet királynét, sújtotta a végzet mély fájdalommal magát a nagy költőt is: egyetlen fia, Hamnet, kit atyai szívvel és büszkeséggel szeretett, ez évben halt meg és vele sírba szállt nemcsak egyetlen fiörököse, hanem egyuttal egy tekintélyes és gazdag nemesi család alapítására irányzott következetes törekvése is. A régi drámában pedig meghal Arthur herceg, egy tizenhét éves deli ifjú, a ki saját fiára emlékeztethette a költőt és hogy egy oldalról elhunyt gyermekének emléket állítson, más oldalról pedig atyai kínos fájdalmának kifejezést adhasson, gyermekké alakította át a régi darabnak Arthur herceget, gyermekké, ki körülbelül oly korban szállt sírba, mint saját édes kis fia. És az anya keserves jajaiban mintha Shakespeare megsebzett szívének megragadó fölajdulását hallanók.

E fölfogással szemben, mely nem ütközik meg azon, hogy a világirodalomnak egyik legnagyobb és legerkölcösebb költője (modern fölfogás szerint) páratlan és példátlan plagiumot követett el e tragédiájának megírásánál, több oldalról megnyilvánult egy másik fölfogás is, mely Shakespeare írói becsületét megmenti, mert a régi *János királyt* is neki tulajdonítja: egyik legelső kísérletének tekinti a drámaírás terén, melyet a műveltségében és művészetében bámulatosan fejlett költő egy évtized múltán, 1596-ban újra elővett és modernizált, midőn hazáját kissé más természetű, de nem kisebb súlyú veszedelem fenyegette, mint 1589-ben, mikor 25 éves korában első ízben tett kísérletet arra, hogy a közhangulat kifejezésével a maga részéről is hozzájáruljon e közhangulat fokozásához.

Lássuk tehát röviden a régi *János királyt*, hogy megfelel-hessünk a döntő kérdésre: tulajdonítható-e ez a darab Shakespeare-nek? Vagy csakugyan oly botrányosan értéktelen-e, hogy a nagy költővel kapcsolatba semmikép sem hozható?

A régi *János király* először 1591-ben jelent meg névtelenül, másodszer 1611-ben, «Wirtten by W. Sh.» jelzéssel és 1622-ben harmadszor Shakespeare teljes nevével. A darab czíme a második kiadásban: «The First and Second part of the troublesome raigne of John King of England. With the Discoverie of King

Richard Cordelions base Sonne (vurgarly named the Bastard Fawconbridge). Also the Death of King John at Swinstead Abbey. As they were (sundry times) lately acted by the Queenes Majesties Players. Written by W. Sh., London 1611». — A második rész előtti ezimlap így hangzik: «The second part of the troublesome raigne of King John. Containing the entrance of Lewis the french kings Sonne with the poysoning of King John by a monke». — Megjegyzem, hogy a két rész közül az első a rendkívül terjedelmes (körülbelül 3100 sor) darabnak első három fölvonását foglalja magában, míg a negyedik és ötödik fölvonás a második részt teszik, tehát egységes színműről van szó, melyet csupán nagy terjedelmére való tekintettel osztott a kiadó két részre.¹

E régi *János királyra* vonatkozólag régóta eltérnek a nézetek. Míg a legtöbb Shakespeare-kutató, főleg az angolok,² a darabot oly rossznak tartják, hogy a nagy mesterhez semmikép sem méltó és azért neki semmi szín alatt nem tulajdonítható: addig mások, pl. George Steewens (a ki azonban később meg-

¹ A régi *János király* és a Shakespeare darabjának szövegét kényelmes összevetés céljaira egymással szemben kiadta Appleton Morgan (*The Bankside Shakespeare*, XVIII.), New-York, 1892. — Van az angol irodalomban egy még régibb darab, melynek hőse János király: *Kynge Johann*, melyet John Ball (vagy Bale), Ossory városának első protestáns püspöke (1495–1563), talán Erzsébet királyné trónralépte idejében írt, szintén a római egyháznak politikai és vallási főurasága ellen. De ezt a drámát Shakespeare aligha ismerte; legalább hatásának sem a régi, két részből álló, sem a későbbi *János királyban*, mely kétségtelenül Shakespeare műve, semmi nyoma. A darab inkább egyházpolitikai pártirat, mint dráma; kapcsolatát a régi moralitásokkal eléggé tanúsítják a megszemélyesített fogalmak, mint a «polgári rend» vagy «a lázadás», melyek a kezdetleges műben föllépnek.

² Ezek szerint Marlowe vagy Greene vagy Peele vagy Lodge, egyenként vagy ketten egymással szövetkezve írták a darabot. E nézethez, mely bizonyító adatokkal nem támogatható, némely német kutató is hozzájárult. Más német szakférfiak más föltevésekkel álltak elő; némelyek, mint a jeles Karl Elze (*William Shakespeare*, 1876), mindjárt kettővel: Shakespeare a régi *János királyt* valamely fiatal kortársával (Greene vagy Marlowe) írta és utóbb, teljes költői önállóságra jutva, egymaga dolgozta át, — vagy: a régi darab egy még régibb színműnek átdolgozása, melyet Shakespeare a színpad számára kifésült és néhány új, remek részlettel földíszített. Mind ezeknek a részben képtelen föltevéseknek szülő anyja az az ideges félelem, hogy a régi darabot is a nagy mesternek kelljen tulajdonítani.

változtatta véleményét) vagy Schlegel Ág. Vilmos lehetségesnek mondják Shakespeare szerzőségét, Tieck Lajos pedig, a legkiválóbb és legérdemesebb Shakespeare-kutatók egyike, a ki a darabot lefordította németre,¹ nemcsak Shakespeare művének mondja, hanem kitünőbbnek ítéli a folióban megjelent és általánosságban minden megfontolás vagy kétely nélkül Shakespearenek tulajdonított tragédiánál. Szerinte a darab szerkezete, a jelleme, sőt minden egyes sora (!) annyira magukon hordják Shakespeare bélyegét, hogy egyenesen nevetségésnek mondja, ha egyes angol bírálók Greenenek vagy Marlowenek tulajdonítják, csak azért, mert szerintök nagyon szegényes és a nagy költőhöz nem méltó. Meres 1598-ban csak ezt a régi darabot érthette, mely valószínűen 1589-ben² a spanyol armada pusztulása után készült, míg a folióban közzétett *János király* szerinte 1610-ből való, tehát a költőnek egyik legkésőbbi műve. Minden, mondja Tieck, a mi a virtuózt és a tökéletes művészt jellemzi, hiányzik a régi darabból; de ez viszont heroikus ifjúsági szellemtől van áthatva; mindenütt a haza és veszedelme, a sanyarú helyzeten diadalmaskodó győzelem, az utalás Erzsébet királyné fényes korára, az ellenség tehetetlensége az egységes nemzet ellenében, a pápaság gyűlöletessége a központ, melyre minden alakja utal: a fiatal költő maga is föl van lelkesedve. Az újabb darabban ellenben túlteng a művészet, a mester úgyszólván játszik tárgyával és ezzel alkalmat nyer arra, hogy ezt sok meglepő és furesa vonással tökéletesítse, melyek, szigorúan véve, nem tartoznak a dologra, hanem ennek csupán csodálatra méltó díszítései. Tieck azt találja, hogy az a szigorú történeti érzék, mely a régi *János királyban*, valamint a piros és fehér rózsza harczeit tárgyaló darabokban uralkodik, a költő-

¹ *Allenglisches Theater von Ludwig Tieck*, Berlin, 1811. I. kötet. A darabról u. o. Bevezetés XVI. l.

² Figyelmet érdemel, hogy Shakespearenek egyik legelső műve, *Titus Andronicus* című véres tragédiája, Ben Jonson megjegyzése szerint 1587–88-ban már nagy tetszést aratott és hogy Rob. Greene hirhedt támadása (A Groat's Worth of Wirt, bought with a Million of Repentance, azaz: Egy garasért ész, megvásárolva egy millió megbánással), mely Shakespeare-t irodalmi tolvajlással vádolja, 1592-ben jelent meg és kétségtelenné teszi, hogy a költő akkor már igen tekintélyes, népszerű drámaíró volt.

nek későbbi átdolgozásában már nem lelhető föl; sőt a főalak tragikuma is megfogyatkozott, a mennyiben a hős a régi darabban komor és nagyszerű és egyes helyeken már a *Macbeth* hangjára emlékeztet.

Kétségtelen, hogy Tieck túlozza a régi darabnak lelkesen hirdetett jelességeit és senki sem fogja rajta kívül állíthatni, hogy minden sora (!) Shakespeare-re vall. De nem tagadhatni, hogy egy pontban teljesen igaza van: nem lehet az nyomorúságos, értéktelen, egy nagy költőhöz méltatlan darab, melyet Shakespeare nemcsak átdolgozására méltatott, hanem úgy dolgozott át, hogy felvonásról-felvonásra, jelenetről-jelenetre megtartotta és csupán nyelvén és stíljén módosított, ezeken természetesen lényegesen. Ha Tiecknek igaza volna, hogy a későbbi *János király* 1610-ben keletkezett, a mi rendkívül valószínűtlen, majdnem lehetetlen, akkor a két darab közt két évtized feküdnék, oly hosszú időköz, mely még valószínűbbé tenné, hogy mindkét *János király* egyazon szerzőnek, t. i. Shakespeare Vilmosnak műve.

A régi darab, hogy vele végezzek, durva és egyenetlen, de egyáltalában nem értéktelen alkotás, különben Shakespeare nem tartotta volna meg, illetőleg nem vette volna át kezdettől végig, azzal a két alakkal is, melyekről a történet nem tud és melyek, esetleges népies hagyományok alapján, a régi *János király* szerzőjének leleményei: az I. Richard király természetes fiával és az osztrák herczeggel, kikből a későbbi darabban oly remek alakok lettek. A régi színmű igen terjengős és stílusa ósdi, úgy hogy a költő jónak látta a párbeszédet összevonni, a belekevert latin szókat kiküszöbölni és a bőséggel alkalmazott rímek számát tetemesen leszállítani. Az alakok jellemzésén nem kellett sokat változtatnia, mert ez már a régibb szövegben is fővonásaiban helyes, de Faulconbridge nagyon sokat beszél és erősen túloz, néha ízléstelen is — Arthur pedig majd naiv gyermek, majd koravén vitázó és agyafurt élczelő; a papság elleni ellenszenv is néha izetlen és sértő fordulatokban vagy jelenetekben nyer kifejezést. A későbbi darab — nem tekintve helyenként nyelvének vagy stíljének Arany János fordításában is fölismerhető dagályosságát és homályát — egyebekben is finomabb és tapintatosabb; így pl. a két Faulconbridge furcsa

vitájánál származásuk törvényszerűségéről anyjuk, a vádlott, jelen van és Richard halállal fenyegeti anyját, ha nem mondja meg neki az igazat; szintúgy jelen van Constantia a Lajos és Blanca házasságának tárgyalásánál: a későbbi darabban a költő mind a két esetben eltávolította az anyákat e jelenetekből, melyek reájuk nézve annyira kényesek és fájdalmasak.¹ Elmaradtak a kolostorok kifosztását feltűntető jelenetek is, melyek a barátok és apácák erkölstelenségét durva modorban és minden szellem nélkül tárgyalják.

Ugyanezt az álláspontot, mely szerint Shakespeare a régibb darabnak is szerzője, foglalja el újabban Neubaer Alfréd² is, a ki lehetetlennek mondja, hogy Francis Meres 1598-ban Shakespeare legkitünőbb darabjai közé sorozta volna *János királyt* és hogy Heminge és Condell ezt szó nélkül fölvetették volna kiadásukba, ha a régi darab nem szintén Shakespeare műve, mert ez esetben *János király* a legvastagabb irodalmi lopás volna, melyet még a költőnek a szellemi tulajdonnal szemben nem épen finnyás kortársai sem fogadtak volna egykedvűen.

E felfogás szerint tehát Shakespeare 1588-ban vagy 1589-ben írta volna a régi darabot, mikor a Spanyolország ellen folytatott, a nemzetet a legnagyobb mértékben izgató háború a legyőzhetetlen armada pusztulásával véget ért, a katolikus egyház részéről fenyegető veszedelem azonban még igen elevenen élt a szigetlakók emlékezetében. Tagadhatatlan, hogy a régi darab-

¹ De tagadhatatlan, hogy Richard első megjelenése Shakespearenél kevésbé rokonszenves, mint a régi darabban: folyton kétértelmű célzásokat tesz, büszkélkedik nagy tagjaival és szép arczával és egyre sértegeti fölényes lenézéssel gyöngébb testalkatú testvérét. Nem is igen érthető, hogy mért czivódik testvérével, mikor kezdettől tudja és nem is tagadja, hogy a vádlónak igaza van. Úgy látszik, hogy az egész jelenetet csak azért eszközölte, hogy János királylyal tudassa fejedelmi származását. A régi darabban ez a jelenet egyszerűbb és rokonszenvesebb: Róbert nyíltan és alaposan adja elő panaszát, csöppet sem kimélve anyját, míg Fülöp (utóbb Richard) inkább hallgat, semhogy anyját sértse. E közben tudatára ébred származásának, melyet utóbb anyja, kivel négy szemközt tárgyal, helybenhagy. A shakespearei Richard kétértelműségeinek és önhitt tréfáinak a régi darabban semmi nyoma; de semmi nyoma ez alak fölényes humorának sem, melylyel Shakespeare őt a jellemzés remekévé tette.

² *Missachtete Shakespeare-Dramen*, Berlin, 1907. 137. l.

nak sok czélzása és egész szelleme elég tetszetősnek tünteti fel ezt a feltevést. Ehhez járul a nyelvnek és stílnak el nem vitatható hasonlatossága *VI. Henrik király* nyelvvel és stíljével, mely körülményt ellentétes irányú kutatók, pl. a tekintélyes Edmond Malone, viszont bizonyítékul használnak föl *VI. Henrik* ellen, melyet ő és vele sokan szintén megtagadnak Shakespeare-től.

E két ellentétes felfogás közt, meggyőződés szerint, kiki ízlése és érzése szerint választhat, mert bizonyító adat, mely a problémát eldöntse, egyetlen egy sincs. De figyelmet érdemel, hogy azok a kutatók, a kik a régi darabot megtagadják Shakespeare-től, kizárólag arra támaszkodnak, hogy ez a dráma rendkívül gyöngé, úgy hogy a nagy költőhöz sehogya sem méltó. De ez az aesthetikai álláspont annyira subjectiv természetű, hogy legkisebb meggyőző ereje sincsen, — és Tieck ítélete mutatja, hogy igen tekintélyes oldalról ezzel merőben ellentétes fölfogás is lehetséges. Végül, ismétlem, nem utolsó bizonyíték a régi darab értéke mellett, hogy Shakespeare egész terjedelmében magáévá tette és ezzel jóval kedvezőbben ítélte róla, mit a mai, főleg az angol bírálók óriási többsége.¹ Részemről azért nem látok legkisebb okot sem arra, hogy a régi *János királyt* Shakespeare-től megtagadjuk, de bebizonyítani én sem tudom és azért nem is vádolgok senkit, a ki ellentétes véleményen van.

Megjegyzendő, hogy a darabnak semmi tényleges kapcsolata a Lancaster és York családok történetét tárgyaló darabokkal, — némelyek, pl. Schlegel Vilmos e hatalmas sorozat bevezetésének, prologusának akarták tekinteni; — hisz János király 1216-ban, II. Richard pedig, a kivel a történeti cyklus megindul, 1400-ban halt meg, tehát két század fekszik a *János király* és a nagy drámasorozat közt; de a János-darab főproblemája, az angol nemzet harcza a római egyház főurasági törekvései ellen, sem leli folytatását a későbbi historiákban. És mégis van *János király* s a nagy Lancaster- és York-cyklusok közt egy bizonyos benső kapcsolat, a mennyiben a cselekvény főelemei itt is meg ott is ugyanazok: az örökösödés körüli viszályok, a király küzdelmei hatalmas vasallusaival, a külfölddel és az (idegen)

¹ Hermann Ulrici: *Shakespeares dramatische Kunst*, 3. kiad. Leipzig, 1869, III. 86. 1.

egyházzal, esetleg már a homályosan öntudatra ébredő néppel, — és mindezek nem a jogok vagy az alkotmány alapján küzdenek, hanem hatalom hatalom ellen, erő erő ellen, szenvedély szenvedély ellen, nem eszmékért, hanem kizárólag a hatalmi érvényesülésért. Innen van, hogy ha összefüggésben, történeti egymásutánjukban olvassuk a világirodalomnak e leghatalmasabb történeti képeit, nem érzünk sehol hézagot vagy ugrást és *János király* tényleg úgy hat reánk, mint a hatalmas cyklus első része, melynek *II. Richárd* közvetlen folytatása. A történeti folyamat belső egysége káprázatot és megtéveszt bennünket.

II.

János király sokat foglalkoztatta az irodalomtörténet-írókat, a kik e darabbal szemben, egyéb több rendbeli dramaturgiai kifogás mellett³, főleg a történelem meghamisításával is vádolták a költőt. És különösen hangsúlyozták: micsoda *János király*-dráma az, melyből hiányzik az angol nemzet büszkesége, a «Magna charta»? Pedig e darabról is áll az, a mi Shakespeare összes történeti darabjairól megállapítható: a költő igen gyakran vét a külső történeti igazság ellen, a mennyiben önkényesen bánik el az alakokkal, eseményekkel és indokokkal; — de mindig mély belátással találja el és juttatja érvényre a belső történeti igazságot: az alakok igazi magvát, az eseményeknek valódi jelentőségét, az indokoknak mélyebben fekvő erejét. Már egy századdal ezelőtt helyesen hangsúlyozta Schlegel, hogy Shakespeare «az események fővonásait oly híven fogja föl, okaikat, sőt titkos rugóikat is oly világosan látja át, hogy történeti darabjaiból a történetet a maga való igazságában lehet megismerni, míg az élénk előadás kitűrülhetetlenül vési

³ Legkedvezőtlenebbül ítél a darabról, melynek csak egyes kiváló költői szépségeit hajlandó elismerni, Heinrich Bulthaupt, *Dramaturgie des Schauspiels*, 1894. II. köt., 1–31. l. Szerinte *János király* nem tükrözti vissza a rajzolt kornak történeti szellemét, azaz nem jó történeti színmű, nem jó dráma és nem jó színdarab. A modern (német) színpad igényeinek szempontjából tehát színrehozatala nem ajánlatos. Bulthaupt elítélő véleményében a többi Shakespeare-kutatók, noha ezek sem tagadják a darab gyöngéit, nem osztoznak, magam sem járulhatok hozzá, mint fönt a szövegben kifejtettem.

be azt képzeletünkbe». Mert történet nem a krónikák nyers anyaga, hanem a kor szelleme. A mi a multakban mellékes, alárendelt, jelentéktelen, azt módosíthatja a költő, de nem véthet a kor eszméi, indokai, céljai ellen, melyeket, megtestesítve történeti és (a hol másképp nem lehet) költött alakokban állít elénk, mindent a drámai szerkezet követelményei szerint összpontosítva és kikerekítve.

Hogy ezt darabunkra vonatkozóan is elismerjük és a «Magna charta» mellőzését a költő részéről megérthessük, ime a főadatok János király életéből és történetéből.

János király (született 1167.) legifjabb fia volt II. Henrik királynak, a ki őt tréfásan «földnélkülinek» (John Lack-land, Aranynál: «földetlen») nevezte, — tréfásan, mert János mint ifjabb fiú nem lehetett az ország királya, de azért nagy és gazdag tartományoknak volt ura. De egyúttal nagyratörő, önző, hatalomra vágyó és kemény lelkiismerettel megáldott ifjú volt, a ki, részben kora szellemében, a jog, törvény és erkölcs követelményeivel nem sokat törődött. Midőn testvérbátyja, Oroszlán-szívű I. Richard, a szent földön járt, János kedvezőnek találta a helyzetet az angol korona elrablására: szövetséget kötött Fülöp Ágost francia királlyal, hogy bátyját megfoszssa trónjától. De nem számított Richard erélyével, a ki 1194-ben hazakerült osztrák fogságából és nyomban megadásra kényszerítette kegyetlen természetű, de ingatag, erélytelen öcscsét. Richard utóbb kibékült vele, sőt halálos ágyán, jog és törvény ellenére utódjává tette, mellőzve testvérbátyjának, Gottfriednak tizenkét éves fiát, Arthurt, Bretagne hercegét, a ki a kor fölfogása szerint Richardnak törvényes utódja lett volna. Arthur erre Fülöp francia királyhoz fordult segélyért, kinek főúri hatalmát Hugo de la Marche gróf is fölhívta János ellen, mivel az angol királynak és de la Marche grófnak közös hűbérura volt. János ugyanis tizenhét évi házasság után haza küldte nejét, Hadwisát, Gloucester grófság úrnőjét, és nőül vette (1200) Hugo gróf menyasszonyát, Isabellát, angoulêmei grófnőt. Fülöp örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy Jánost Franciaországból kiszorítsa: mint Arthur herceg jogainak védője s tekintettel Hugo gróffal szemben elkövetett törvénytelenységére, megfosztotta őt franciaországi birtokaitól. E viszályból elkeseredett

háborút támadt Fülöp és János közt, mely ez utóbbinak Mirebeau mellett kivívott győzelmével (1202) végződött. E győzelem alkalmával kezébe esett Arthur herceg is, a kit a koronáját féltő János Rouen várába záratott és 1203-ban meggyilkoltatott. (Már a régi *János király* Angliába helyezi át Arthur fogságát s menekülése közben történt halálát és Shakespeare mind a két pontban ragaszkodott a régi darab adataihoz.) Véres tette lázadásra bírta angol és francia vazallusait; egyúttal az egyházzal szemben elkövetett törvénytelenégei, így az 1207-ben Canterbury érsekévé kinevezett Stephen Langtonnal szemben tanúsított magatartása erélyes föllépésre készítették III. Ince pápát, a ki ügyesen fölhasználva János jellembeli gyarlóságait, ingatagságát, szeszélyességét, zsarnoki hajlamait, a meggondolatlan királyt egyházi átokkal sujtotta (1209), melynek érvényesítésével Fülöp francia királyt bízta meg. János a nagyobb veszélyt a francziák ellenségeskedésében vélte fölismerhetni, azért mindenekelőtt az egyházzal akart megbékülni; azért 1213-ban átadta országát a pápának és hűbértartok gyanánt fogadta tőle vissza. A nemzetében és hatalmas hűbéresei között e becstelen eljárásán támadt fölháborodást most azzal iparkodott lecsillapítani, hogy IV. Ottó német császár szövetségében háborút kezdett Fülöp királylyal franciaországi birtokainak visszahódítása érdekében, de pórus jár, mert 1214-ben Bouvines mellett nagy vereséget szenvedett. Erre nyíltan és fegyveresen léptek föl a nagyurak ellene és 1215 június 15-én a Staines és Windsor közt elterülő nagy réten a hatalmas angol szabadságlevél (Magna charta) kibocsátására kényszerítették a megszorult királyt. De János nem adta meg magát: kieszközölte, hogy a római pápa a szabadságlevelet semmisnek és érvénytelennek nyilvánította, és zsoldos sereget toborzott, melylyel nyílt háborút indított hatalmas angol vazallusai ellen. Ezek most Fülöp francia király fiát, Lajos dauphint hívták meg az angol trónra, a ki 1216 májusában tényleg nagy sereggel termett a szigeten. De mielőtt a veszedelmesen fenyegető polgárháború megindult volna, János király ugyanez év október 19-kén, úgy látszik, ellenségeitől megmérgezve,¹ elhunyt, mire (második nejétől.

¹ Darabunkban is halljuk (V. felv., 6. szín, 24. sor), hogy «a királyt egy

Angoulême Izabellától 1207-ben született) fia, III. Henrik (1216—72) elfoglalta a trónt és helyreállította a jogrendet és a békét, megfékezte a veszedelmes önállóságra emelkedett vazallusokat és kiverte Angolországból a francziákat, de a pápa főuraságát és az egyháznak politikai beavatkozását kénytelen volt élete végéig eltűrni.

Ime János király uralkodásának három főmozzanata: jogtalanul bitorolt trónjának védelmében meggyilkoltatja a korona törvényes örökösét, Arthur herceget, — e miatt

szertes megétetés. János király haláláról három hír volt elterjedve, de biztosat máig sem tudni. Holinshed krónikája (The Whole Volume of chronicles of England, Ireland and Scotland, 1577.) felhossa mind a három hírt a király elhunytáról: némelyek azt mondják, hogy szenvedett vesztéseit annyira szívére vette, hogy lázba esett, melynek heve, éretlen barackok és új almabor mértéktelen élvezetével egyesülve, oly nagyra növelte betegségét, hogy nem volt képes lovagolni. Azért ágakból készített gyaloghintóban, szalmaágyon fekve, Lincoln felé vitette magát. Betegsége azonban oly erős lett, hogy kénytelen volt egy éjszakát Laford várában tölteni és a következő napon (október 12.) nagy kínlódással vitette magát Newarkba (a Trent mellett), hol a várban, október 19-ikének éjjelén, inkább lelki félelemből, mint betegsége következtében meghalt 49 éves korában, miután 18 és egy félévig volt Anglia királya. (Ez az elbeszélés látszik legvalószínűbbnek; így adja elő a király halálát Rogerius Wendover de Wendovre, 1219-ig belvoiri prépost is. Nagy ellenfele, III. Incze pápa is így halt meg 1216-ban.) A királyt Worcesterben a székesegyházban temették el, hol 1797-ben újra megtalálták koporsóját.

Mások azt beszélik, hogy seregének elvesztése után Lincolnshirebe, a swinesheadi apátságba ment és midőn itt a gabona bőségéről és olcsóságáról értesült, igen elégedetlennek látszott, mert gyűlöletből az angol nép iránt, mely áruló módon ellenségéhez, Lajos dauphinhez pártolt, minden rosszat kívánt neki. Azért haragjában azt mondá, hogy kevés nap eltelté előtt sokkal magasabb árra fogja emelni a gabonát. Erre egy szerzetes, a ki hallotta e szavakat és felingerült az ország elnyomatása miatt, egy serleg sörben mérget nyújtott a királynak. Hogy gyanuját eloszlassa, előbb maga ivott belőle, úgy hogy mind a ketten meghaltak.

Ismét mások azt írják, hogy egyik szolgája összeesküdött az apátságnak egy újonnan megtért tagjával (a ki gyűlölte a királyt, mert azt hallotta, hogy az apátnak nővérét, a ki apácza volt, elcsábítani készült) és egy tál körtét készítettek számára, melyet, három darab kivételével, megmérgeztek. E tál azután eléje tette az újonnan megtért. Mivel a király mérgezést gyanított, kényszeríté az újonnan megtértet, hogy izlelje meg a körtét és egyék belőle. Ez ismerte a három mérgezetlent, kivette és megette őket. Mikor a király ezt látta, nem tudott többé tartózkodni, hanem mohón fölfalta a többit, mire még azon éjszakán meghalt.

hosszas háborúba keveredik a francia királylyal, a ki neki franciaországi birtokai révén hűbérura volt és nemcsak ezeket a birtokokat akarja visszahódítani, hanem még az angol korona után is hajlandó kinyujtani kezét; — és végre ugyanezen forrásból és egyházi birtokok jogtalan elrablása miatt ellenkezésbe jut a pápával, a ki főurasági jogokat követel és erőszakol ki az angol állammal szemben. Kétségtelen, hogy ezen három főmozzanathoz járul a királynak gyöngé és kapkodó politikájából kifolyólag egy negyedik: János harcza az elégedetlen és kivételes jogokat követelő vazallusokkal, mely a «Magna charta» kibocsátására vezetett. E szabadságlevél tagadhatatlanul az angol alkotmánytörténetnek legtontosabb vívmánya és az angol nemzet szabadságának elévülhetetlen alapja; de János király uralkodására nem fontos, mert jelentősége csak jóval későbbben jut érvényre, mikor a nemzet már a piros és fehér rózsza harczaiban és ezeknek befejezése után ismételve, legerélyesebben a Stuartok alatt, nyílt ellenkezésbe jut királyjaival. Ha a költő már ezen szempontból is könnyen mellőzhette, még inkább tehetette azt a korviszonyokban gyökerező irányzatánál fogva. Mert *János király* iránydarab, mely a római egyház ellen készült és a legerélyesebben tiltakozik a francziákkal szövetséges pápának főurasági követelményei ellen: «Még nem borult, nem is fog Anglia kevély hódító lábához borulni soha!» Ez a dráma tendenciája, melylyel a költő Erzsébet királyné nagy politikáját is akarta szolgálni, — ezt a tendenciát pedig megzavarta, elhomályosította, éles erélyétől megfosztotta volna a költő, ha mellette a Tudorok és főleg Erzsébet alatt különben sem kedvelt vagy népszerű, de nem is időszerű alkotmányjogi küzdelmeket is belevonta volna a cselekvénybe, melyhez a «Magna charta» kibocsátása annál kevésbbé tartozik, mert János király ellenében csakis a papiron volt meg.¹

¹ Másképp fogja föl az angol szabadságlevél mellőzését darabunkban Alexander Bernát egyik szellemes tanulmányában (*Shakespeare és Katona József, Budapesti Szemle* 110. köt., 1902. 131—136. l.). Szerinte Shakespeare drámáiban «sehol sincsen szó a nemzet alkotmányos jogairól», mit előtte már Fr. Theod. Vischer is kifejtett (*Shakespeare-Vorträge*, IV., 1901.): Shakespeare «az alkotmányos jogoknak említését mellőzi»; Katona József ellenben erősen hangsúlyozza a nemzetnek alkotmányos jogait. De hazánkban

Így érthető és mindenkép helyes Shakespearenek első pillanatra feltűnő, sőt megdöbbentő eljárása, hogy János király uralkodását a «Magna charta» teljes mellőzésével viszi színpadra. Csak így lehetett darabjának cselekvénye, annyira a mennyire, egységes; csakis így szolgálhatta imádott királynéjának az ország teljes függetlenségéért vívott világtörténeti nagy harcát. Shakespeare ezen darabjában is vétett, egyéb részletekben is, a külső történeti igazság ellen, de fényes elmével megragadta és érvényre juttatta János király uralkodásának belső történeti igazságát. Shakespeare darabja a középkori világnak nagyszerű rajza; e kornak hatalmas tényezői: a királyi önkény, a hűbérurak követelményei, az egyház igényei teszik a cselekvény háttérét és szolgáltatják mozgató elemeit. Ezek sorába csak időrendi létrejötténél fogva tartozik a «Magna charta»; de lényegében és hatásában a nagy szabadságlevél csupán az újkorban érvényesül, miért is sem *János királyban*, sem a két rózsza százados harczeit tárgyaló darabokban nem játszik szerepet.

egészen más volt a probléma, mit Alexander is helyesen kifejt (id. h. 135. l.) A nemzet mindig hű volt királyához, azonban mindig küzdenie kellett azon idegen befolyások ellen, melyek a király szívét elfordították a nemzettől. Angliában, mely Erzsébetig tiszta hűbérállam volt, a nagy vazallusok és a korona viszonya volt a lényeges; a nép még nem volt semmi. Shakespeare azért le is nézte a népet, még római tragédiáiban is. Az angol alkotmányos küzdelmek csak jóval a «Magna charta» után veszik kezdetüket; János király idejében ez a szabadságlevél még nem éreztette hatását. Ekkor Franciaország és a római pápa részéről fenyegető veszély volt az angol történelem magva, és a «Magna Charta» ép ebből fejlődött ki János uralkodásának végén. Shakespeare ezen darabjával szemben azért a fönti vád, hogy az alkotmányos jogokat mellözi, annyiban nem indokolt, mert a darab cselekvényének lényege (már a régi *János királyban*) ezt a mellözést jóformán megkövetelte. Hogy a nagy mester többi darabjaival szemben megáll-e és vajon mennyiben ez a vád, nézetem szerint nem oly egyszerű kérdés, mely határozott igennel vagy nemmel eldönthető volna. De ennek fejtegetése nem tartozik ide. Tény azonban, hogy Erzsébet királyné nem szerette és nem sokba vette a nagy szabadságlevélet, melynek az ő korában, mikor király és nemzet egyek voltak, nem volt actualitása és melyet a korabeli történetírók (Holinshead, Fortescue, Thomas-Smith) is csak igen mellékesen tárgyalnak, s kétségtelen, hogy Shakespeare kortársai, mondhatni, az angol nemzet sem igen tudtak róla. Erzsébet és a Tudor-ház politikája első sorban pápaellenes volt és ez a harc erősen háttérbe szorította az alkotmányos viszályokat, melyek voltaképp csak a Stuartok idejében törtek ki a legnagyobb erélyvel.

III.

János királyban két párt áll egymással szemben: egyik oldalról János király és anyja, Eleonora, másik oldalról Arthur herezeg és anyja, Constantia. A francia király a dauphinnal s az angol lordok majd az egyik, majd a másik párthoz állnak, a mint az események János király mellé hívják vagy ellene szólítják őket. A pártok fölött áll a fattyú Faulconbridge, a darab legegészségesebb és legrokonszenvesebb alakja, a költő álláspontjának képviselője és ítéletének elszánt szócsöve, a kiről alig vesszük észre, hogy a cselekvényre teljességgel nélkülözhető. Ez alakok jellemzése helyenként hézagos vagy nem elég következetes, de mindig magán hordja a legnagyobb emberismerő és emberfestő költő művészetének bélyegét, úgy hogy részemről a darab jellemeinek rajza ellen ismételve hangoztatott többé-kevésbé kedvezőtlen ítéleteket csak egyes, épen nem lényeges részletekre vonatkozólag tartom helyeseknek.

János király ellenszenves alak, de mégis rokonszenvesebb, mint a milyenek a hiteles történetírókból ismerjük, és jellemző, hogy Shakespeare a többi történeti alakokat is kedvezőbb színben tünteti föl, mint a milyeneknek őket a történeti források rajzolják. A darab elején János még férfiasnak tetszik: trónját minden ellenfél ellen erős kézzel kész megvédeni és hazájának független szabadsága ellen semmiféle támadást nem akar tűrni. Kemény férfiú, a vidámság és jókedv ellensége, a ki a melegebb vagy finomabb érzéseket nem ismeri, a kit tetteiben nem magasabb eszmék, hanem kizárólag önző érdeke vezérel. Zárkózott jellem, kevés beszédű, ki tanácsosait nem veszi sokba; erélyes férfiú, a ki a daczos és gyors elhatározásokat kedveli, csak magában bízik és rövid megfontolás után nyomban cselekszik. Azért meggondolatlanul visszautasítja okos anyjának tanácsát, hogy jó módon elégítse ki Constantia igényeit; harcias természete és elbizakodottsága az ügy elintézésére a fegyverek döntését választják. Erre rá is termett, hiszen még ellenfele is elismeri hadvezetőségének meglepő gyorsaságát, intézkedéseinek jól megfontolt és okos voltát. Önző természetéhez nem férközhetnek szívbeli hajlamok: anyját nem szereti, noha elismeri politikai eszélyességét; Richardban nem a rokont becsüli, hanem

a hasznos munkatársat; Huberthez, a kit remekül fon be, szeretetről beszél, mikor szüksége van reá és undorral fordul el tőle, mikor szolgálata károsnak mutatkozik; az egyházat nem tiszteli és birtokait nem kiméli. E tulajdonságaival nem szeretetreméltó, de imponáló alak; nem is szereti senki, de mindenki tart tőle és elismeri fölényét, a hatalmas lordok pedig a kül-ellenséggel szemben többre becsülik e kimagasló alak vezetését, mint a kiskorú herczeknek szerintök is elvitázhatatlan törvényes jogát, sőt bátran állíthatni, hogy Arthur kivégeztetése nélkül, melylyel az egész ország vádolta, sikerrel szállt volna szembe Rómával és nem kellett volna tartania a főurak lázadásától vagy Franciaország támadásától. Pályája elején a királyság és a haza neki még azonos fogalnak s az őszinte és igaz Richard ezért szereti meg; de az ügyek bonyodalmas fejlődésében mindjobban szem elől téveszti a hazát és csupán koronája foglalkoztatja.

Így határozza el Arthur megsemmisítését, a mi a nemzetnek a király törvényes jogaiba vetett hitét a legszélesebb körökben veszedelmesen megingatja. Kedvezőtlen viszonyok közt ily ember, kinek sem istene, sem eszméje, nem állhat meg: János is, a veszedelmek órájában, majd kegyetlen lesz (Arthur herczeggel szemben), majd gyáva (az egyházzal és vazallusaival szemben). Az egyház konok ellensége meghunyászkodik, elárulja felségjogait és vazallusává lesz a pápának, a kit előbb annyi megvetéssel és göggel lenézett, s e gyöngeségével egységes táborba egyesíti az angol nemzet összes rétegeit, a gazdag főuraktól kezdve le az elnyomott szegény népig. Jelleme jelenetről jelenetre süllyed, lelkiismerete fölébred és zaklatja, átkok és jóslások megfosztják nyugodt önérzetétől, végre erélytelen, babonás, bizalmatlan és gyanakvó, szánsalmanosan gyöngé és félenk lesz. Még nem Macbeth, mint Shakespeare ezt a hatalmas alakot később a színre állította, de lényegében rokon vele, hisz jellemének fejlődésében elevenen emlékeztet a véres skót királyra.

János király hatalmas társa anyja, Eleonora, kinek csúnya előéletére, valamint a Constantiára is csak halvány célzások esnek, nyilván a jellemzés és szerkezet minél erősebb összpontosítása érdekében. Eleonora nem János kedvéért, mintha ezt

a fiát nagyon szeretné, lép föl oly erélylyel Arthur ellen, hanem mert tart Constantia befolyásától és hatalmától, ha az ifjú herczeg trónra jutna. Az okos asszony nem is helyesli mindenben János eljárását: helyesen látta előre a bekövetkezett küzdelmet és okosan tudja, hogy nem a viszonyok kényszere, hanem indokolatlan dacz idézte elő a háborút Franciaországgal, melyet «szíves alkuval» könnyű lett volna «elkerülni és jóra hozni». Midőn János sorsa oly rosszra fordul, hogy már nem igen lehet segíteni rajta, e legértékesebb tanácsadója és támasza meghal: a király magára marad és egyedül rohan vesztébe.

János főellenfelei Arthur herczeg és anyja Constantia, a kiktől a jogtalan trónbitorló koronáját félti. Pedig maga a gyermek herczeg csak kedves és rokonszenves, de semmi tekintetben sem félelmetes. Jó fiú, tiszta szívvel, mocsoktalan lélekkel, minden beteges, sőt minden jogos nagyravágyás nélkül. A sírba kívánja magát («Ó, bár fekünném mélyen föld alatt!»), mikor hallja, hogy királyi jogáról mily szenvedélyesen czivódnak; pásztor szeretne lenni, hogy derülten élhesse világát; szívesen lemondana nagy bűnéről, hogy atyjának fia és örököse, a korona fénye nem zavarja meg tiszta lelkének nyugalalmát. Ártatlansága mellett eszes is: abban a mélyen megható jelenetben, mikor szeme világát védelmezi a véres kegyetlenség ellen, nemcsak szeretettel teljes kedélye ragad meg bennünket és hóhérjait, hanem okos és ügyes beszédje is: a rettentő veszedelem órájában a naiv és félnék gyermekből erős és okos ifjú lesz, tán kelleténél erősebb és okosabb is. Anyja méltán imádja (IV, 1.), ha magatartásában és cselekedeteiben erősen vezérlik is, fiának megtámadott joga mellett, a hatalomra vágyás, a gyűlölet, a hiúság, — hisz még most is szép nő, — melyek utóbb dühös szenvedélyességgé fajulnak és az alapjában gyöngénőnek testét és lelkét megtörik. Igazi asszony, kinek gyöngéi nagyszerűségig fokozódhatnak, kinek erényei, kellő erkölcsi alap nélkül szűkölködve, az érdekek harcában elhanyaglatlanak. Nem bír magával a bajban, bizonyára nem bírna magával a szerencsében sem. Most heves, gyűlölködő, csupa tűz és méreg, majd lesujtva iszonyú fájdalmától, «melynek súlyát csak a tömör föld bírja el», nincs boldogtalanságának határa, kéjeleg a halálnak undorító képeiben, de büszkeségében és fejedelmi fen-

ségében is, míg végre az örültségnek lesz zsákmányává. Kétségtelenül Shakespearenek egyik leghatalmasabb alakja, a színművészetnek egyik leghálásabb feladata. Az anyai megragadó szeretet harcban a nagyratörő nőnek meghiusult reményeivel és folkorbácsolt dühével mesteri rajz — ebben emlékeztet reá II. Richard királynak nem kevésbé mesteri alakja — melynek művészetét egész nagyságában legjobban akkor bámulhatjuk, ha Constantia jeleneteit, főleg a harmadik felvonásban, összevetjük a régi *János király* megfelelő, de kezdetleges vagy durva vonásaival.

Lelkiismeretök léhasága, szenvedélyeik vak dühe, önző érdekeik érvényesítése vezérlik mind János királyt és körét, a kevésbé rokonszenves nagy urakat is, mind a ravasz francia királynak és fennhéjázó fiának ellenszenves csoportját. E vakokkal és tévutakon törtetőkkal szemben az erkölcsösség, hazafiság, józan ész és egészséges érzék képviselője Richard király természetes fia, a fattyú Richard, a darab humoristája, a kiben az igazi humornak komoly és vidám eleme egyformán fényesen érvényesül. Beszédje rendszerint csupa éléz és sarcasmus, telve csípős vágásokkal, néha nem a legfinomabb stílusban. Ő nem ismer előítéletet és nincs megkötve, sem a királylial szemben, kihez rokonság kapcsolja, sem az alattvalókkal szemben, kikhez származásánál fogva tartozik. A szereplők közt a legigazabb, legtisztább ember, a ki környezetének önzését és romlottságát átlátja és tartózkodás nélkül elítéli. Pályája ellentétes a királyéval: ez komoly férfiasággal kezdi és mind jobban süllyed gyáva gyöngeségbe, Richard ellenben jókedvű tréfával indul útnak és felvonásról felvonásra emelkedik majdnem tragikus nagyságig. Már első tette mutatja, hogy ellensége a külső színek és a szokás szentesítette hagyományoknak; midőn, atyját keresve, választania kell a nagy oroszlánszívű király és jelentéktelen névszerinti atyja közt, a legnagyobb készséggel csap föl fattyúnak, mitsem törődve a tömegnek előítéletével, de azzal sem, hogy ez elhatározásával örökséget, vagyont és mindenféle személyes érdeket kockáztat. Életbölcsesége nem szűztiszta, de becsstelenség nem fér hozzá és a jellemtelen kalandor véréből egy csöpp sem lüktet ereiben. Törvénytelen származásán egészséges humorral teszi túl magát:

Így vagy amúgy, — kissé bal utakon;
 Ha nem az ajtón hát az ablakon;
 Éjszaka jár, ki nappal járni nem mer,
 S van a van, bárhogj jut hozzá az ember.
 Távol, közel — csak czélt lőj — egyre mén,
 S én én vagyok, akárhogj lettem én.

Richard a kor szellemében az angol nemzet képviselője, az angol nemzeti jellem megtestesülése. Tetőtől-talpig angol, a mint Shakespeare látta jóra való honfitársait. Midőn a darab elején lovag lesz, nem veszi ezt a kitüntetését és emelkedését túlságosan komolyan. A kor szokásai és a «jó társaság» eszejárása neki ellenszenves; de azért el akarja tanulni embertársai édes mérgét, azonban nem szándéka vele rászedni mást, csak hogy maga elkerülje a rászedetést. A háború kitörésekor örömmel áll János király mellé, de csak addig, míg a király szövetséget köt Franciaországgal, a mi Angliának értékes birtokaiba kerül, de Constantiát megfosztja szövetségesének segélyétől. Richard átérti e fordulatnak esztelenségét és aljasságát, melyet egyedül az önzés és érdek eszközölt. A dauphin és Blanca eljegyzése, ez «aljas, gazul kötött frigy» fölháborítja, zajos dagályos szerelmi vallomását kigúnyolja és maró gúnnyal ostorozza a haszonleső érdeket, mely még királylyal is szót szeget. Dühét első sorban az osztrák herczeg ellen fordítja ¹ és ezen magatartásában nem zavarja őt az sem, hogy ez állásfoglalásával voltakép az ellenségnek, Constantiának, fogja pártját. Királyhűségét veszedelmes próbára teszi Arthur halála. Nem meri a királyt vádolni, míg bizonyítékai nincsenek; annál szenvedélyesebben támadja Hubertet, a kinek ártatlanságát utóbb készséggel elismeri. És midőn a király gyáván elfogadja Róma főuraságát, föl van háborodva és élesen támadja Jánost; de elvállalja serege vezérletét, nem hagyja el, mert neki király

¹ Holinshed szerint Richard 1199-ben megölte Limoges grófot, hogy atyja (Oroszlánszívű Richard) halálát megbosszulja. Limoges grófnak és az osztrák herczegnek egy személylyé összeforrasztása a régi *János királyból* származik, valamint az a téves adat is, hogy V. Leopold herczeg ölte meg Richard királyt. Tény, hogy Oroszlánszívű Richard az osztrák fogságból kiszabadulta (1193) után halt meg Chaluz váránál, mely Vidomar de Limoges vicegróf birtoka volt, ostrománál. Leopold pedig 1195-ben halt meg, mielőtt János (Richard király halála után) 1199-ben Anglia királya lett.

és haza azonos tényezők, sőt a tévútra került lordokat is visszavezeti a királyhűség ösvényére. É jőzan politikai állásfoglalásával voltaképp a becstelenségnek fogja pártját; de helyesen cselekszik, mert okosan megértette az ország érdekét, mely főideálja, míg pl. az erkölcsileg finomabb érzékű Salisbury látszólag a kifogástalanabb oldalra áll, de politikai eszélyesség szempontjából jóval helytelenebbül cselekszik. Richard menti meg hazáját a civakodó vazallusok, a zsarnoki királyság és a romlott egyház részéről fenyegető veszélytől: János önkényuralma épúgy elbukik, mint Franciaországnak és az egyháznak szabadságellenes politikája. Büszkén hirdetheti a darab végén, mert hiszen jórészt az ő érdeme, hogy Anglia szabadsága és függetlensége meg van mentve.

A darab cselekvénye voltaképp János király és Constantia harcza Anglia birtokáért. E harcban csak látszólag érvényesülnek erkölcsi motivumok: a döntő indítékok az önző érdek és a személyes gyűlölség. Innen azok a természetellenes szövetségek, melyekből a cselekvény fakad. János kezdetben együtt érez és cselekszik népével, míg Constantia hazafiatlan szövetséget köt Anglia örökös ellenségével, Franciaországgal és sógorának gyűlölt gyilkosával, az osztrák herczeggel, a kit, mikor tőle elpártol, megvetésének szenvedélyes kifakadásaival illet. Constantia és a herczeg látszólag igaz és szent ügyben, Arthur jogáért, szállnak síkra; de föllépésük igazi indoka a személyes érdek és a durva gyűlölség. Midőn azután Angers polgárai az ellenségeskedés megszüntetésére házasságot javasolnak a francia dauphin és János kis huga, Blanca közt, a ki egészen hibáján kívül pórul jár, a király, anyja tanácsára, elfogadja ezt a javaslatot, mely a normandiai angol birtokokat francia kézre juttatja, és elfogadja Fülöp király is, ki csúfosan cserben hagyja az özvegyet és árvát, kiknek jogáért szép szavakkal fegyvert fogott volt. De ez a becstelen alku létre sem jön, mert a pápa beavatkozik a két ország politikai ügyeibe. Most János makacságból erélylyel vél célhoz juthatni: meggyilkoltatja Arthurt és brutálisan megsérti az egyházat, mely erre kiátkozza a királyt és szövetséget létesít Franciaország és Róma közt. A megriadt János erre elveszíti lelke nyugalma és féltve bitorolt trónját, újra megkoronáztatja magát. E meggondolatlan tette

és Arthur halála telbőszítik a lordokat, a kik egy harmadik természetellenes szövetségbe lépnek a francziákkal és a pápával. De a hazaárulókat újabb árulás fenyegeti: a dauphin meg akarja őket gyilkoltatni, ha segítségökkel célját, az angol koronát, elérte. E zavarok közepett János újabb ballépésre ragadtatja magát: megbékül Rómával, legvészesebb ellenségével és hűbérül adja át neki Angliát. De ezek a tarthatatlan állapotok gyors véget érnek: a hármass természetellenes szövetsége — Anglia és a pápa, a pápa és Franciaország, Franciaország és az angol főurak közt — fölbomlanak és János holtteste fölött helyreáll a rend, melyet a tiszta szívű és szenvedély nélkül ítélő Richard megalégedéssel üdvözöl.

Vannak, a kik *János királyt* nem tekinthetik sikerült történeti színműnek, mert nagyobb súlyt helyeznek a krónikák nyers adataira, melyekkel Shakespeare helyenként önkényesen bánik, mint a kor szellemére, mely a nagy költőnek e középkori rajzában is ép oly fényesen és megkapóan nyer kifejezést, mint a római birodalom korszakainak képe *Coriolanusban*, *Julius Caesarban* és *Antonius és Cleopatrában*, melyekben még több az anachronismus és a történeti hűség ellen elkövetett vétség. De *János király* a történeti kapcsolatokat nem tekintve is tiszta tragédia, melynek alap gondolatát a költő maga is kifejezésre juttatja, hogy t. i. vérre nem alapítható biztos épület és mások élete árán nem biztosítjuk a magunkét (IV. felv. 2. szín, 108., 109. sor). És ez a tisztán emberi eszme oly szálakkal fűződik fontos politikai alakokhoz és érdekekhez, hogy a darabból, akarva nem akarva, történeti színmű lett, história, melyet Shakespeare Henrik- és Richard-históriáitól csupán a földolgozott eseményeknek szigorúbb és erélyesebb összpontosítása különböztet meg.

IV.

Hazánkban¹ *János király* nem tartozott soha Shakespeare népszerű darabjai közé: sem az olvasó közönség nem kedvelte

¹ *János király* magyarországi nem épen gazdag történetére vonatkozólag a teljes anyagot alaposan összegyűjtötte és tárgyalta Bayer József, *Shakespeare drámái hazánkban*, Budapest, 1909, II., 221—230. l. A főnti adatok is nagyrészt ezen kitűnő munkából származnak.

soha, sem a színpadon nem volt soha igazán otthonos. Pedig már újabb irodalmi és színházi föllendülésünk kezdetén reá irányul a figyelem: 1831-ben, mikor az Akadémia a lefordítandó Shakespeare-darabokat kijelöli, fölveszi e sorozatba *János királyt* is, de egyelőre nem akad a darabnak fordítója. Csak egy évtizeddel később, 1842-ben, kezd Arany János foglalkozni lefordításával, de még 1848-ban is bevallja, hogy a darabból semmije sincs készen, mert régibb kísérleteit, melyek tehát megvoltak, tűzbe dobta. Csak másfél évtizeddel később veszi elő komolyan fordítását, midőn a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-fordítása Tomori Anasztáz nagylelkűségéből biztosítva van: 1859 márczius 19. írja, hogy «harmadnappal ezelőtt vette elő a darabot».

Kevésbe mult, hogy Arany János elhatározása kárba nem veszett: 1860-ban Csalomjai (Pajor István) beküldte a Kisfaludy-Társasághoz *János király* I. felvonásának fordítását. A kézirat bírálója, Arany János, 1864-ben fölszólítandónak javasolja a fordítót, «hogy munkáját tökéletesítve folytassa és bocsássa a társaság bírálata alá». Ezt a javaslatot a Kisfaludy-Társaság nem fogadta el, mert Aranytól várta a darab fordítását és ez 1867-ben valóban el is készült munkájával: április 24-én mutatta be a társaságnak, mely azt bírálat nélkül elfogadta és még ugyanazon évben kiadta.

A színházak nem igen siettek a remekül fordított darab előadásával. Első ízben Kolozsvárott került színre 1883-ban, de csak két előadást ért; a budapesti Nemzeti Színház 1892 december 22-én hozta színre és itt két évtized alatt vagy tízszer adták.

Nem sokkal több szerencséje volt a darabnak a Shakespeare-cultus classikus földjén, Németországban¹ sem. Itt ugyan Goethe már 1791-ben színre hozta Weimarban és példáját sok

¹ *János király* első német fordítása 1796-ban jelent meg a következő gyűjteményben: *Shakespeare für Deutsche bearbeitet*, Hamburg, I. kötet. — E vállalatból, melyet nem tudtam megszerezni, csak ez az egy kötet jelent meg. V. ö. Rudolf Genée, *Geschichte der Shakespeareischen Dramen in Deutschland*, 1870, 290. l.

Németországban a legtekintélyesebb színpadok hozták színre a darabot, első sorban az udvari színházak: Karlsruhe, Berlin, Bécs, München, Drezda,

német színpad követte, de meghonosodni, a repertoire állandó részévé lenni sehol sem tudott, még Bécsben sem, hol Laube már az ötvenes években elő akarta adatni, mit a concordatum megkötése lehetetlenné tett. És midőn 1868-ban újra színre hozták, csak három előadást ért, azután végleg letűnt a műsorról. Igaza van W. Oechelhäusernek, hogy jó szereposztás mellett érdekessé válhatik *János király* a színpadon is, de a közönséget csupán egyes jelenetekkel tudná fölmelegíteni.

HEINRICH GUSZTÁV.

Weimar, — de számos városi és magánszínház is. Kedvelt repertoiredarabbá azonban sehol sem lett.

Legérdekesebb a weimari 1791. évi előadás, melyet maga Goethe, akkor az udvari színház intendánsa, nagy buzgalommal és nem csekély fáradtsággal készített elő. Ekkor játszotta Arthur herceget a nagy költőnek egyik kedveltje, a 19 éves korában elhunyt Becker Henrikné Neumann Christiane; a nagytehetségű fiatal színésznőnek korai halála Goethét *Euphrosine* című remek elegiájának megírására ihlette.

AMERIKA MAGATARTÁSA.

Mint minden amerikai, a ki éveken át külföldön tartózkodott és Magyarországot, Ausztriát és Németországot becsülni megtanulta, nehezen tudom megérteni hazám magatartását a jelen háborúban s még nehezebben tudom azt másoknak megmagyarázni. Az ellenségeskedések kitörésekor, 1914 augusztusában lehetetlennek véltem, hogy annyi amerikai oly elfogultságot és gyűlöletet mutasson Németország ellen, mint a milyent tényleg tanusítottak s hogy az amerikai nemzet oly gyáván fogadja az Angliától ráhalmozott számtalan gyalázatot és méltatlanságot. Szíves elnézést kérek, ha itt, fejtegetéseim kezdetén, hogy e cikkemben foglalt álláspontomat megvilágítsam, egy személyes vallomást teszek. Amerikai vagyok s bár tiszta angol származású, elég távol estem már, hogy tárgyilagosan ítélhessek Angliáról, minthogy őseim majdnem háromszáz évvel ezelőtt hagyták el hazájukat. A két nemzet közt ma fennálló viszonyt tekintve, czélszerű annak a ténynek tisztázása, hogy egész ifjúságom s férfikorom első évei alatt 1850-től 1890-ig, sőt Boston szomszédságában, a tory-ismus erősségében, Angliát honfítársaim legnagyobb része ellenszenvvel, haraggal és gyanakvással tekintette. Legtöbben közülünk olvastuk a mi nagy államférfiunknak és egykor elnökünknek Thomas Jeffersonnak, a függetlenségi nyilatkozat szerzőjének következő szavait: «Mi az angol kormányt úgy tekintjük, mint a mely teljesen híján van az erkölcsiségnek, az elviselhetetlenségig orozátlan, hiúságában felfuvalkodott; a tengerek kizárólagos uralmára törekedve, romlottságában megmértelyezve lelkének mélyéig, mélyen gyökeret vert gyűlölettel irántunk, ellensége a szabadságnak — bárhol igyekszik is fejét felütni — s a világ békéjének örökös megzavarója». Ez erős hang volt, de Amerika

legnagyobb szellemeinek egyike használta s előttünk bőven igazolta az a bánásmód, melyben Anglia Amerikát mindig részesítette.

Hogy az elején kezdjük, nem tudtuk elfelejteni, hogy őseink eredetileg Nagy-Britanniából vándoroltak ki, hogy a hazájukban szenvedett vallásos üldözések elől meneküljenek. Másodsorban enlékeztünk még arra is, hogy az Atlanti-oczeán sem volt elég széles ahhoz, hogy a britt zsarnokságtól megvédje azoknak az ősöknek gyermekeit, a kik 1776-ban küzdöttek volt azért, hogy kivívják függetlenségüket attól az országtól, melyet irónikusan «mostoha-hazának» neveztek. Bár végre elértük ezt a függetlenséget, maguknak ama forradalmár hazafiaknak fiai voltak kénytelenek kardot rántani 1812-ben azért, hogy mentesítsék magukat Anglia örökös beavatkozásaitól kereskedelmükbe s megakadályozzák a tengeri fennhatóságával úzótt ép oly visszaélését, mint a milyent részéről ma is látunk. Különösen keserűvé tette amerikai kortársaim előtt e két háború emlékét az a tény, melyet, úgy látszik, elfelejtettek, hogy mind 1776-ban, mind 1812-ben Nagy Britannia flottája annyi védtelen várost pusztított el az Atlanti-oczeán partján, a mennyit csak lehetett, s lelkifurdalások nélkül perzselte fel a nem harczolók tanyáit, s így kényszerítette az emberek ezreit, hogy az északi tél zordonságaival szembeszálljanak. 1775-ben például egy brit hajóraj bombázta Portlandet (Maine) s felgyújtotta a várost. Az összes középületek s a lakosok háromnegyed része elpusztult. 1776-ban Lord Dunmore, a brit kormányzó hamuvá égette Norfolk (Virginia) városát, melynek népessége, 9000 ember, kénytelen volt a télközép leírhatatlan nyomorúságait elszemvedni. Hasonló tetteket jegyeztek fel végig az egész tengerparton. 1814-ben a brittek megtámadták Washington meg nem erősített városát, leégették a Capitolt, az elnöki palotát s egynek kivételével az összes középületeket. A brit kormány nem kárhoztatta e gyalázatos tetteket, ellenkezőleg, az értök felelős tisztet a lordok házában hősnek nyilvánították s a *Times* minden mértéken felül magasztalta. De nem csupán ezeket idéztük emlékezetünkbe, midőn arra a bánásmódra gondoltunk, a melyben Nagy-Britannia részesített. Mind a forradalmi, mind az 1812-es háborúban vad, vérszomjas, észak-

amerikai indiánok ezreit — a világ legkegyetlenebb és legbosszúállóbb népét — nemcsak felhasználta, felbérelte ellenünk, hanem ezek tényleg angol tisztek vezénylése alatt harcoltak, a kik arra tüzelték őket, hogy amerikai polgárokat, a brittek leszármazottait és rokonait, vérlázító kegyetlenségekkel gyötörjék halálra. Az 1812-iki háborúban Tecumseh, a Shawnee indiánok feje, dandárparancsnok volt britt szolgálatban s a Lake-Erie-i csatában az egyesített angol és indián harcosok jobb szárnyát vezette apáink ellen. Az egész világ tudja, milyen hadviselést folytatnak az indiánok. Egy példa a történetből elegendő mond. Mikor a vörösbőrűek elfoglalták *Mims* erősségét 1812 decemberében, lerombolták a sánczczölöpszeteket és lemészárolták a bennlakókat. Gyermeküket a lábuknál fogva ragadták meg, s agyvelejüket a pilléreken loocsantották ki. Nőknek kihasították beleiket, s meg nem született gyermekeiket a levegőbe hajították. A britt ügynök Pensacolában az indiánoknak öt dollárt ígért az amerikai skalpok darabjáért s a vérfürdő után néhányan e vadak közül Pensacolába mentek és karókon vitték áldozataik skalpjait, mint győzelmi jelvényeket, hogy jutalmukat elnyerjék, annak a nemzetnek a képviselőjétől, melynek története hemzseg a hasonló bűnöktől s kegyetlenségektől. Emlékezzünk vissza, hogy a barbarismusnak e cselekedetei, melyeket angol tisztek parancsából és segítségével követtek el, csak 104 évvel ezelőtt történtek. Mikor negyven éves férfi voltam, még éltek oly emberek, a kik ezeknek szemtanúi voltak. Különös, hogy az Egyesült-Államok anglophiljeinek ily rövid az emlékezőtehetségük, hiszen e kegyetlenségeket annál könnyebb visszaidézni az emlékezetbe, mivel Anglia valóban ma is csak ugyanazt teszi. A mint nem habozott, hogy a vörösbőrűeket felhasználja saját ivadékai ellen Amerikában s a zulukat a hollandok ellen Dél-Afrikában, ép úgy követi el most azt a gyalázatot, hogy európai csatamezőkre hozza a sokszínű kelet-indiaiak ezreit, — ujjélandiakat, gurkhákat, fidsi izlandiakat, hogy puskával, szuronyval vagy késsel gyilkolják le a fehér keresztyéneket a háborúban, melyet oly kenetteljesen nevezett el ő maga és becses orosz szövetségese a «civilisatio háborújának a barbarismus ellen». Ha Anglia bánásmódja Amerikával szemben gyökeresen megváltozott volna a

XIX. század folyamán, talán idejében eltűnt volna a már említett ellenszenv, harag és gyanú, melyet az Egyesült-Államok népei éreztek Nagy-Britannia irányában. De Anglia viselkedése nem változott meg gyökeresen. Mikor a nagy amerikai polgárháborúban (1861—65) az 1776 és 1812-i hazafiak leszármazottjai — ide értve fivéremet és sok közeli rokonomat, — küzdöttek azért, hogy fenntartsák az Uniót: Anglia, ősrégi politikájához híven, mindent elkövetett szóval és tettel, hogy a köztársaságot megrontsa, kedvezett az emberi rabszolgaság ügyének s kalózhajók, mint a híres Alabama, felszerelésével tengeri kereskedelmünkre oly csapást mért, melytől sohasem tért magához. Ekkor a britt sajtó is a legsértőbb módon gyalázta s támadta Lincoln Ábrahámot is, a legnemesebb jellemek egyikét, kiket a világ valaha látott, ily jelzőkkel, mint «majom», «bohóc», úgy a mint ma ontják a *Daily Mail* és *John Bull* aljas gyalázásaikat a német császárra. A polgárháború után, jöllehet nem került sor fegyveres összetűzésre, az angol kormány viselkedése olyan volt, hogy gyakran fenyegetett háború s több alkalommal az amerikai jogok energikus hangoztatására volt szükség, hogy elejét vegyék a komoly zavaroknak oly dolgokkal kapcsolatban, mint az Alaska-határ, az Új-fundlandi halászat, a Behring-szorosbeli halászat, a Nicaragua-csatorna s a Monroe-elvnek britt megsértése Venezuelában. Tekintve Nagy-Britanniának irántunk tanúsított állandó ellenszenvét, sőt nyers ellenségeskedését a múltban, ki hihette volna, hogy annyi amerikai a jelenlegi világháború kitörésekor ép ez országnak pártjára áll, a helyett, hogy Németországot támogatta volna, a honnan Amerika egyebet, mint előzékenységet és barátságot, nem tapasztalt? Az utolsó húsz év alatt az amerikai közvéleménynek nagy változáson kellett keresztül mennie, mert Anglia nem változott. Az Egyesült-Államokkal ma sok tekintetben épen úgy bánt, mint egy századdal ezelőtt, sőt bizonyos tekintetben még rosszabbul. Azonfelül jelenlegi gőgje sokkal megalázóbb Amerikára, mint előbbi viselkedése, mert a köztársaság most nagy és hatalmas, míg akkor kicsiny és gyenge volt. Nem szükséges felsorolni Nagy-Britannia számos törvénytelenységét velünk szemben az utolsó 18 hónap alatt. Minden nap valami új és merészebb lépést tár fel. Megsérti jogainkat

s a többi semlegesekét a multban nyújtott saját zálogainak legszemérmertlenebb mellőzésével; a nemzetközi jog ellenére orozátlanul feltartóztatja és elkobozza az Egyesült-Államok postáját útjukon semleges országból vagy országba; visszatart kábel-sürgönyöket is az Egyesült-Államokból Helvetiába. Összeütkezésbe jut amerikai árúrendelésekkel, melyeket schweitzzi gyárakból küldtek s komolyan megsérti mindkét ország kereskedelmét, úgy hogy a schweizi köztársaságban már általános a nyomor és sok gyár kénytelen volt üzemet beszüntetni s foglalkozásuktól a munkások ezreit megfosztani; Anglia ezenfelül törvényellenesen csempészárúnak jelentette ki a gyapotot s így a déli államok ültetvényeseire óriási kárt zúdított. Brit hadihajók New-York kikötőjén kívül amerikai gőzösökre lesnek, a mint jönnek-mennek. Anglia nem engedi a nagy amerikai köztársaságnak, hogy hajón bármit is elszállítson, semleges kikötőkbe is, beleegyezése nélkül; amerikai árúk millió dollárnyi értékben brit őrizet alatt vannak; rezet és gummit nem lehet sem venni, sem eladni az angol kormány szentesítése nélkül, a mely kifürkészi az amerikai czégek titkait és megfenyegeti őket azzal, hogy a fekete jegyzék-re kerülnek, ha nem alkalmazkodnak utasításaihoz; végül, merészebbé válva, Nagy-Britannia követeli most az amerikai bányatársulatok részvényeseinek jegyzékét, hogy közöttük a magyarokat, németeket és osztrákokat arra kényszerítse, hogy részvényeiket eladják, megkísérelve, hogy boycottáljanak minden amerikai czéget, melynek német vagy magyar részvényese van. Van megvetésre méltóbb, mint ily orozátlanság elviselése egy erős nép részéről? Ezzel a vakmerő, az amerikai kereskedelem ellen elkövetett sérelemmel szemben csupán csekélységek dr. Dumbának és a német attachéknak «beavatkozásai», a kiket az Egyesült-Államokból «túlzásba vitt tevékenységük» miatt bocsátottak el. Legyen szabad a brit fennhéjázás és önkény e módjára egy példát felhoznom. Egy ékszerész Chicagóban, Robert Perlmann, nem kaphat meg bizonyos gyémántokat, melyeket egy semleges országban vásárolt, mert New-Yorkban az angol consul visszatartja ezeket, a ki azt kívánja kormánya nevében, hogy Perlmann, mint annyi más amerikai kereskedő, írjon alá egy szerződést, melyben kötelezi magát, hogy áruit csak bizonyos előírt feleknek küldi s különösen, hogy meg-

ígérje, hogy a fenti drágaköveket csak Amerikában vágatja és csiszoltatja. Különben nem kaphatja meg gyémántjait. A britt consul kétségkívül el akarja kerülni azt, hogy ezek az értékes drágakövek valamely semleges országon át Anglia ellenségei egyikéhez kerüljenek. De gondoljunk csak egy idegen ügyvivő orczátlanságára, a mint ily feltételeket állapít meg és visszatart árúkat egy állítólag független országban. Rosszabb azonban bárminél Anglia embertelen viselkedése, melylyel megtagadja engedélyét a Vörös-Kereszt szállítmányainak továbbítására New-Yorkból a központi hatalmak kórházaiba. Orvosi szerek tonnái állanak behajózásra készen New-York városában, de nem vihetők a gőzösök fedélzetére, mert az angol szájhős kalóz, kinek álszentelkedésétől utálattal fordul félre a világ, megtagadja az engedélyt, hogy irgalmas útjukat az oceánon át vegyék. Miss Mabel Boardman, az amerikai Vörös-Kereszt elnöke mondta: «az angoloknak ez az eljárása, cselekedete a háború legembertelenebb cselekménye. Arczulütése magának az emberiségnek». De a wilsonizált Amerika aláveti magát ennek. Világos, hogy Anglia úgy bánik az amerikaiakkal, mintha az angol oroszlán ketrecz-tisztítói lennének.

A népnek azt a részét, a mely ily bánásmódot tiltakozás nélkül eltűr, méltán éri a világ megvetése. Mily okok idézték elő ezt a helyzetet? Az első említésre méltó ok a Németországtól való félelem, mely Angliában keletkezett s melyet Anglia ujság-ügynökségei és megvásárolt ujságjai révén táplált.

Ha Németország nem lett volna tényező e problémában, Amerika valószínűleg hevesebben állt volna ellen Anglia gyalázatos eljárásának. De Anglia kezdettől fogva propagandát csinált a «német militarismus» veszedelme s az ügynevezett német kegyetlenségek ellen, melyek ellenállhatatlanul vonultak végig az egész országon. Ezt megtehetette 1. az által, hogy elvágta a német kábeleket s így ellenőrizte a hírek mennyiségét és minőségét, melyekről azt akarta, hogy az amerikaiak olvassák; 2. az által, hogy az *Associated Press* és a keleti városok számos hatalmas lapját megvásárolta vagy közvetlenül vagy a pénz-trust útján; 3. az által, hogy az ártatlan Belgium védnökének, a civilisatio bajnokának, a kis nemzetek védőjének tűntette fel magát. Ez az átlátszó csalás oly kézzel fogható lett, mióta

felismerték, hogyan bánik Anglia egyes kicsiny semleges országokkal, különösen Görögországgal, úgy hogy mostanában jelentékeny változás észlelhető az amerikai közvéleményben; de egy évnél tovább sikerrel viselték az álarcot. Való, hogy nincs semmi új az ily állításokban. Minden háború kitörésekor többnyire az a fél fordul a világhoz, mely leginkább van bűnösege tudatában, hogy lefesse ellensége gonoszságát s a csapásokat, melyek követnék az ellenfél győzelmét. Így 1870-ben III. Napoleon ünnepélyesen kijelentette, hogy «a szabadság és művelődés sorsa a francia fegyverek diadalától függ». De valamiképen mégis megtörtént, hogy a szabadság és civilizatio túlélte az ő bukását. Mindazonáltal, ellenére a sok szomorú tapasztalatnak, az emberiség megszokta, hogy mind egyének, mind nemzetek kijelentéseit szó szerint vegye, a mikor festői közhelyekben dúskálnak emberieségről, semlegességről, a gyöngék megsegítéseért folytatott háborúról. Ez alkalommal is sikerrel járt a régi cselfogás s Anglia, az amerikai hírszerzés forrásainak monopolizálása révén, könnyen nyerte meg azok sympathiáját, a kik nem tudnak ítélni és megkülönböztetni s lelükben megszilárdította azt a meggyőződést, hogy a német militarismus diadala a keresztyénség és a művelődés összes ideáljainak megsemmisülését, sőt Németország invasiójának lehetőségét is jelenti az Egyesült-Államokba. Ez hihetetlennek látszik, de óriási volt az a hatás, melyet a rosszakaratú s gyűlölködő sajtó gyakorolt egy népre, mely megszokta volt, hogy véleményeit napilapjai szolgáltatják, s mely képtelen arra, hogy az angolon kívül más nyelven is olvasson. Ennek bizonyosságára szolgáljanak a *San Francisco Argonaut* következő sorai — 1915 augusztus első hetéről: «Ha szemügyre vesszük azokat a követeléseket, melyeket Liége-zsel és Brüssellel szemben támasztottak s ha gondolkodunk a nem túlságosan határozatlanul kifejezésre jutott érzéseken, hogy mit kívántak volna Párizstól, ha a győzelmes előnyomulás oly messze jutott volna, megdöbbenő az a gondolat, mit kívánnának az Egyesült-Államoktól». De ez még szelid, összehasonlítva a következő helylyel a *New-York Bookman*ben: «A háború kezdetétől fogva Németország megsértette semlegességünket s megvetette jogainkat (!) Ha a szőke bestia felfalná az ó-világot, nem lenne-

bendőjében elég hely az új számára is?» Az ember természetesen azt kérdezi, nem voltak-e német ujságok Amerikában, melyek e méregáradat ellen valamit tehettek volna? Kétségtelenül voltak, de egyáltalában semmi befolyásuk nem volt a britt eredetű amerikaiakra, mert a valóságban egyikük sem tud németül olvasni. Ép úgy lehettek volna kínai nyelven írva. Nem csodálható tehát, hogy kevés angol-amerikai kérdezte önmagától, vajon a britt tengerészet, mely egy egész világot körülfogó imperiumra terjed ki, nem inkább fenyegeti-e szabadságukat, mint egy mérsékelt európai német militarismus? Senki sem utalt náluk arra a tényre, hogy a német militarismus csak másik elnevezése a tűzhelyért és hazáért folytatott küzdelemnek s hogy arra tiz év alatt Francia- és Oroszország 800 millió dollárral többet költöttek a békében, mint Németország és Ausztria a háború alatt. Senki sem idézte nekik Lloyd George beszédét, melyet Queen's Hallban 1908 jun. 28-án tartott, mikor ezeket mondta: «Németországnak a hadserege az, a mi Angliának a flottája: egyedüli védelme a betörések ellen. Erősebb hadserege lehet, mint Francia-, Orosz-, Olaszországnak vagy Ausztriának, mert két nagyhatalom közt foglal helyet, a melyek együttesen sokkal nagyobb számú csapatokkal áraszt-hatják el, mint a mennyivel ő rendelkezik. Ne feledjük ezt, a mikor csodálkozunk, hogy mért ijedt meg Németország szövetkezéseink miatt». Ezenkívül senki sem tárta fel nekik, hogy Oroszországnak összehasonlíthatatlanul nagyobb militarismusa nem védelemre volt szánva (arra nem volt szükség), hanem azoknak a hódítási terveknek megvalósítására, melyeket századokon át rendületlenül követett. Igaz, sok amerikai aggodalommal vette észre, hogy Anglia zsarnoki és törvényt-sértő a cselekedeteiben s számtalan sérelmet halmozott rájuk, de az anglizált sajtó hypnotikus befolyása oly nagy volt, hogy még azt is szükségesnek hitette el velük, hogy ezeknek a követelményeknek a szegény kis Belgium és a civilisatio kedvéért kell alávetni magukat. Sőt naponta ismételték előttük, hogy ha választaniok kellene Nagy-Britannia flottája és a német militarismus félelmetes rémképe között, jobb lenne eltűnniök a jelen bajokat, mint olyanokhoz menekülni, melyekről még nem tudnak.

A jelenlegi amerikai közvélemény második oka pénzügyi. Amerikai pénzembereknek, különösen a Wall Street pénzkirályainak számtalan szövevényes összeköttetésük van a britt pénzvilággal, melyek arra vezették őket, hogy óriási befolyásukat a szövetségesek érdekében érvényesítsék. Arra számítottak, hogy ha tekintetbe vesszük Anglia gazdagságát és hatalmas flottáját egyesülten a jól kiképzett francia csapatokkal és Oroszország gigantikus katonai forrásaival, nem férhet kétség a központi hatalmak vereségéhez. Hogy most már bánják cselekedetüket, valószínű. Hogy később sajnálni fogják, az bizonyos. E pénzkirályok élén J. P. Morgan, a szövetségesek elismert ügynöke áll, a ki rengeteg hadianyag-bevásárlásaikat financirozza. Úgy ő, mint a legtöbb Wall Street-i bankár pénzügyileg van érdekelve a munitió-gyártással lekötött társaságoknál s innen érhető az a mohóság, melylyel azt előmozdítják, valamint az a törekvésük, melylyel Amerika kisebb pénzembereit kényszerítik, hogy csatlakozzanak a francia és angol bizottságnak nyújtott fél billió dollár kölcsönhöz.

Szükségtelen annak a számtalan útnak felsorolása, melyen át ez a csodálatos pénz-trust képes volt az amerikai közvéleményt irányítani, attól a politikai nyomástól kezdve, melyet ipari vezérek gyakorolhatnak az elnökre, egészen az elkápráztatott, háborús részvényektől óriás osztalékot remélő speculáns kísértéséig.

Még az amerikai szószék is, mely bizonyos felekezeteknél hajlandó az angol lekipásztorok magasabban értékelt istentiszteletét biztosítani, s a mely mind függőbbé válik a morzsáktól, melyek álszentelkedő milliomosok asztaláról hullnak, még az amerikai szószék is felhasználta hanyatló befolyását, a mint Mammon sugallta. Több úgynevezett vallásos ujság, melyek állítólag a béke fejedelmének szolgálatában álltak, annak igazolását kísérelték meg, hogy a hallatlan mennyiségű amerikai hadiszereket mért küldik a «hunok» meggyilkolására. A nemesis eléri e férfiakat, a mint van Isten az égben. Mind-egyike e vérrel bemocskolt, halállal üzérkedőknek meg fogja még hallani e szavakat: «Pénzed veszszén el veled együtt». Ezek olyan amerikaiak (Istennek hála, nem mind olyanok), a kikről Emerson — a legnemesebb angol gondolkodó —

azt mondá: «Ők a dollár hatalmában bíznak. Siketek az érzés szavára. Nincs hitlenebb osztály, mint a tudósok, vagy az értelmeseek». Erről az osztályról a kiváló író és reformator, Mary A. Livermore ezt írja: «Az átlagos amerikaiak nagy minoritása, ha nem majoritása, közönyös más népek szabadsága iránt. Habozás nélkül tenné kockára az emberi nemnek összes nagyra-becsült kiváltságlevelit egy díjtételért, mely gazdaggá tehetné őket, vagy egy háborúért egy védtelen nép ellen, mely piacot nyitna meg az ő termékeik számára. Ennél az osztálynál csak egy legfőbb jó van az életben, a pénz. Minden, a mi fizet, az helyes». Sajnos, gyakran oly polgárokat tekintenek az egész népesség típusának, a kik leginkább mocskolják be hazájuk hírnevét.

Egy harmadik okát Amerika magatartásának socialis oknak lehetne nevezni. Ez azonban feloszlik az érzés által inspirált társadalmi motivumokra és olyanokra, melyek eredetüket a snoblismusnak, a nagyképű álelőkelőségnek köszönhetik. Az érzés körében tagadhatatlan, hogy a közös nyelv, közös hagyományok és (a régebbi századokban) közös történet igazolható okai a vonzódásnak egy «anyaországhoz». Az Egyesült-Államok esetében ez annál természetesebb, mert britt eredetű amerikaiak rendszeren nem beszélnek és olvasnak más nyelven, mint a magukén. Ezért közvetlen, benső módon nem ismernek az angolon kívül más irodalmat és természetesen mélyen befolyásolja őket a britt gondolkodás és érzés. Goethe, Schiller, Lessing, Mommsen, Bodenstedt és még más német írók, a tudósokon kívül, sokak előtt alig többek, mint nevek. De érzések, melyeket közös eredet és irodalom kelt, nem biztosítékai a barátságoknak vagy a tisztességes bánásmódnak. Nem akadályozták meg a puritánokat abban, hogy Angliát elhagyják, hogy a vallásos üldöztetéseket elkerüljék; sem nem tartották vissza őseinket attól, hogy háborút viseljenek Britanniával azért, hogy orvoslást szerezzenek a kereskedelmünkre mért romboló csapás ellen. Portland népe, tél közepén kiúzve égő tanyáikból az angolok által, nem talált vigasztalást abban a tényben, hogy megértették angolul beszélő üldözőik fenyegetéseit és átkozódásait; s a mikor az indiánok üvöltve törtek otthonaikra, hogy amerikai férfiak és nők scalpjaikat megszerezzék, melyekért

angol ügynökök jutalmat ajánlottak fel, elődeinknek más járhatott eszükben, mint Chaucertól és Shakespeare-től nyert irodalmi örökségük. Ma is, azt a megalázást, hogy egy brit consul szab törvényt, nem csökkenti az a tény, hogy anyanyelvünkön adja meg rendelkezéseit.

Amerika magatartásának socialis okai közt kevésbé menthető a nagyképüsködés tényezője. Ezt különösen az ifjabb nemzedék körében találjuk, főleg a gazdag emberek fiai és lányai közt, a kik gyakran önhittek, romlottak, képtelenek értékes, hatékony munkára s csak a gépkocsizás, bridge-játék és táncz művészeteiben jártasak. Ezek az ékes ifjak és lányok, a kik rendszeren henység, aristokratikus jellegre törekszenek s természetesen az angolokat majmolják, részben, mert büszkélkednek, hogy tőlük származnak, részben, mert többet tudnak Nagy-Britanniáról, mint más országokról, a nyelv, házasság és rokonság kötelékei alapján. Néhányan ez angломánikusok közül Angliában rendelik meg ruháikat s tréfásan azt állítják róluk, hogy ha hallják, hogy Londonban esik, felhajtják nadrágjuk szélét. Az egész világ tudja, hogy a nagyképüsködés (snobbismus) és képmutatás (cant) első sorban angol jellemvonások, de kores változata az Egyesült-Államokban bántóbb, mint az eredeti. Egy philadelphiai barátom nemrégiben ezt írja: «Ily tory-városokban, mint ez, azok az osztályok, melyek művelt színben akarnak mutatkozni s a melyek egyáltalában semmit sem tudnak arról, a mi nem angol, sokkal odaadóbb hívei «ő felségének, György királynak», mint bármelyik apró angol kalandorról feltételezné az ember. Ebben a szállóban a vendégek rendkívül nevetségessé teszik magukat «az anyaországhoz való hűségükkel». Egyes ujságok eget-földet megmozgatnak, hogy az Egyesült-Államokat ebbe a háborúba belevonják Anglia és a hadiszerszállítók javára. De hála Istennek, van itt még néhány millió, a kiknek ősei ama kalóz-nemzet ellen harczoltak, a kiknek még van ehhez szavuk». Bostonban többen ez anglophilek közül azon kívánságuknak adtak kifejezést, hogy az Egyesült-Államok Angliához tartozzanak. A «forradalom fiainak» egyik összefojetelén Bostonban 1915 nov. 22-én, miután felköszöntötték György királyt s a brit hadsereget és flottát, indítványt terjesztettek elő arra nézve, hogy a brit vitézségnek emléket állít-

sanak s az indítványt senki sem ellenezte. Jó Isten, a forradalomnak milyen fiai ezek! Ha tényleg a forradalmár hazafiaknak ivadékaik, minden bizonynyal gyalázatot hoznak apáik sírjára. Mert Anglia ma hazájukkal ugyanazt teszi, a mi elődeiket arra kényszerítette, hogy életüket és javaikat feláldozzák, hogy neki ellenálljanak. És ily férfiak és nők oly vakmerők, hogy amerikaiatlanoknak nevezik azokat, a kik ily szolgáltságot megvetnek. Ezek a nagyképű anglophilek elfelejtik, hogy Amerika nem csupán Angliának, hanem egész Európának is gyermeke. Az a zarándok colonia, mely Massachusettsben 1620-ban kikötött, nem volt a legelső letelepedése európaiaknak Amerika földjén. Jamestown-t, Virginiát 1607-ben alapították és New-York városát már 1613-ban alapították a hollandok, a kik Uj-Amsterdammak nevezték addig, míg el nem foglalták az angolok, a kik aztán York herczeg tiszteletére megváltoztatták nevét. Az anglophilek zárkozottsága talán némileg a félelemnek tulajdonítható, azon tényt tekintve, hogy a jelen korban Új-Anglia államainak népessége már nem puritán, hanem idegen. Kevés embernek van fogalma arról, mily rendkívüli összetett mai napság az Egyesült-Államok népessége, mint-hogy egy idő óta évenként egy millió bevándorló száll partra. New-York városában közel egy millió olasz él s több mint egy millió zsidó. Így tehát ez a világ legnagyobb olasz s egyszersmind zsidó városa. A Szt. György-templom plébánosa New-Yorkban igazolja azt az állítást, hogy a város öt millió lakosa közül csak egy született amerikai esik 20 idegenre. Massachusetts állam egyes részeiben ezrével vannak a görögök. Az északnyugati államokban nagy földterületek vannak, melyeken főleg skandinávok laknak s számos amerikai város vagy teljesen ír, vagy német, vagy olasz jellegűnek látszik. Képtelen állítás tehát az, hogy az amerikai köztársaság főleg angol származású emberekkel van benépesítve s hogy ezért egyesülnie kell Nagy-Britanniával. 28 millió német, 16 millió ír és több millió angol-vérű teljesen ellentétes állásponton van Anglia jelenlegi orczátlan viselkedésével szemben s ép így méltatlankodnak a multban tanusított eljárása miatt. Az, hogy az elnökünk, sajtónk és pénzvilágunk anglophilek, még nem jelenti azt, hogy a népnek nagy tömege Angliának kedvez, vagy hogy beleegyeznek

abba, a mit Wilson követe Londonban csak nemrég jelentett ki, hogy az Egyesült-Államokat az angolok kormányozzák s angolok vezetik.

Nem lephet meg azonban az a tény, hogy Amerikában az anglo-snobbok, a kiknek forradalmár őseik pirultak volna miattuk és megtagadták volna őket, úgy tekintenek az eltérő eredetű polgárokra, mint a kik társadalmilag alattuk állnak. Természetesen most, mikor szeretett Angliájukat német részről veszély fenyegeti, haragjuk főleg a német amerikaiak ellen irányul. Az Egyesült-Államok becsületes, hű polgárai 18 hónapon át a társadalmi számkivetés egy fájának voltak alávetve. Sokan közülök érezték, hogy egyszerre megvetik őket, vagy látták, hogy elkerülik azok, a kik egész életükben barátaik voltak. Valóban oly ragályos és messzeható volt ez az érzés, hogy sok helyen nem vehettek kezükbe ujságot, nem mehettek moziba vagy színházba, sőt néha templomba sem, hogy ne kellett volna attól tartaniok, hogy sértegetik vagy bántalmazzák őket. Bár ők, s talán szüleik is, egész életüket abban az országban töltötték, melyet fogadott hazájuknak tekintettek, éreztették velük, hogy őket ott betolakodóknak tekintik őket. Ha egy szót mertek Németország vagy gyalázatosan rágalmazott császára védelmére felhozni, «naturalizált» amerikaiaknak, sőt még árulóknak is nevezték őket. Mindazonáltal ugyanabban az időben a naturalizáltak egy másik osztályát is látták, az anglo-amerikaiakat, a kik nyíltan hirdették a szövetségesek iránti vonzalmukat s a kik aljas módon elárulták hazájuk érdekeit azzal, hogy szó nélkül alávetették magukat Angliaszarnoki követelményeinek.

Egy másik erős oka Amerika jelenlegi magatartásának a tudatlanságnak tulajdonítható. Ezen nem tudatlanságot s még kevésbé az éles értelem hiányát értem. A négereken és az ujonnan bevándoroltakon kívül az írni és olvasni nem tudó amerikaiaknak száma valóban nagyon csekély. Mind a mellett siralmas tájékozatlanság uralkodik az Egyesült-Államokban a közép-európai államok jellemét, ideáljait s életmódját illetőleg. Van egy közmondás, mely azt mondja, hogy «az ember, a kit gyűlölsz, oly ember, a kit nem ismeresz». Van ebben igazság. Kétségtelen, hogy minél jobban ismerjük Magyarországot, Ausztriát

és Németországot, annál jobban megkedveljük őket. Nem akadhatunk e nemzetek buzgóbb esodálóira, mint azon amerikaiak között, a kik most közöttük vannak s a kik megtesznek mindent, a mi tőlük telik, pénzzel, önmegtagadással s személyes szolgálatokkal, hogy enyhítsék a beteg és sebesült katonák szenvedéseit s hogy segítsenek a szegény családokon, a melyek fejei, fiai, vagy testvérei a harczmezőn estek el. A mikor amerikaiak utaznak Európába, a legnagyobb részük csak Angliát, Francia- és Olaszországot és Schweitzot látogatja meg. Aránylag kevesen mennek közülök Németországba, még kevesebben Ausztriába s majdnem senki sem Magyarországra. Ha az amerikaiak ezeket az országokat úgy ismernék, a mint Franciaországot vagy Belgiumot és ha sajtójuk naponta úgy tárná eléjük a galicziai és Lengyelországban folytatott harczok borzalmainak részleteit, a mint ezt Belgiummal szemben tette, több részvétellel lennének a kozákok áldozatai iránt. Mi sem szolgálhatja jobban a központi hatalmak ügyét Amerikában, mint több nagy városban elsőrangú jól szerkesztett angol nyelvű ujságok kiadása, melyek működése eleget tenne a modern ujságírás minden követelményeinek hírszolgálat tekintetében, híven tükröztetné vissza a legjobb német gondolatot és tettet s angol nyelven adná vissza a német és magyar lapoknak és folyóiratoknak legjobb kiadványait és cikkeit.

Végül eljutunk Amerika álláspontjának egyik legfontosabb okához, Wilson elnökhöz. Vannak többen (s természetesen Wilson is köztük van), a kik azt gondolják, hogy az elnököt nem szabad kritizálni. De mért nem? Minden képviseleti kormányval szemben áll egy ellenzék, melynek kötelessége, hogy megakassza a kormány többségét. Ezenfelül az amerikai kormányzásban hasztalan munka a cabinet megtámadása, mert tagjai csupán az elnök hivatalnokai, a kiket ő maga nevez ki s a kik helyükön maradnak, teljesen függetlenül bárminemű ellentétes congressusi szavazattól. Maga Wilson elnök az, a kit kormányzása magatartásáért és cselekedeteiért felelősségre kell vonni, a míg hivatalában megmarad. Elméletben legalább, az amerikai köztársaság souverainitása a népben rejlik. Az elnök az ő főintézőjük, a kit ők választanak és fizetnek, hogy ügyüket vezesse, négy vagy lehetőleg nyolcz egymásra követ-

kező éven át. Ez idő alatt, minthogy ministerei csupán az ő alkalmazottai, az elnöknek bizonyos tekintetben nagyobb a hatalma, mint bármely európai uralkodónak. Igaz, lehet ellene tenni, de a senatus kétharmadának szavazata szükséges a keresztülvitelhez s ily eljárás nehézségekkel van egybekötve. Sokkal jobb az ellenzék számára, hogy őt bírálja, ha szavazataival áll ellen s a határidő leteltével megakadályozza, hogy újra megválasszák. Ez az, a mit tenni millió amerikai el van szánva Wilsonnal szemben, különösen mióta nemrég oly keserű fenyegető hangon nyilatkozott az Unio német amerikai polgáraitól. Világos, hogy mi az ilyen kijelentések oka, a melyekhez hasonlót nem használt még egy elnök sem. Fél a német ellenzékétől, a jövő novemberi elnökválasztásnál, mert jól tudja, hogy külpolitikája majdnem reménytelenné tett minden kísérletet arra, hogy kibékítse a német amerikaiakat s visszanyerje őket. Szemmellátható, hogy ezért el van határozva, hogy világos faji választó-vonalat húzjon az országon végig, a melynek egyik oldalán köréje gyűlnek szeretett anglophiljei, míg a másik oldalon fognak csoportosulni a német amerikaiak és az irek. Mindazonáltal azt fogja találni, hogy más amerikaiak ezrei, a kiknek ereiben nincsen sem német, sem magyar, sem ir vér, szintén ellene fognak szavazni. Az imént kaptam, az Atlanti-oczeán partjáról egy levelet, egy angol származású amerikaitól, ezt írja: «Kezemet szám elé teszem s arczomat a porba rejtem szegyenemben. Megalázva érzem magam, hazám örült vágya miatt, hogy pénzt szerezzen azzal, hogy emberek legyilkolásához gyártja az eszközöket, gyáva, nem-amerikai magatartása miatt az angol kormány nyal szemben s a White Houseben az emberiséggel dicsekvőnek képmutatása és álnoksága miatt». Egy másik amerikai ezt írja: «Nagyon felháborít annak a férfiúnak viselkedése, a ki az elnöki székre most gyalázatot hoz. Ő tett bennünket Nagy-Britannia hűbéreseivé s emberiségről fecseg, melyet senki gyalázatosabb módon nem sértett meg, mint ő maga. Ennek a gonosznak, a milliomosoknak, a kiknek kezében van, az angol hetvenkedőknek, a kik fölötte uralkodnak, jórészt ezek rovására írható a világ mai helyzete. Hacsak nem lesz valami gyökeres változás, Amerika jelleme és befolyása, mint nemzeté, méthetetlenül rosszabbá fog válni, miután Európa

vérét szívta magába s orozátlan lett a bemocskolt aranytól, melyet gyilkos üzérkedésével szerzett.» Az ily érzések sokkal közönségesebbek Amerikában, mint általában hiszik. Mert Wilsonban ellenfelei oly embert látnak, a ki születésénél, nevelésénél és gondolkodása irányánál fogva buzgó angolpárti. Azt mondják róla, sohasem volt Németországban, melynek nyelvét sem ismeri. Anyja angol volt s mind a négy nagyszülője britt alattvaló. Kettlen választott cabinet-ministeri között szintén a britt uralkodó született alattvalói. Önmagát is, úgy látszik, gyötörte a félelem, hogy, bár a legkisebb részletekben is, megsérti a britt kormányt. 1915 jul. 4-én, Amerika függetlenségi nyilatkozatának évfordulóján leleplezték Észak-Karolinában Greene tábornoknak, az 1776-iki forradalmi háborúban Washington után a legtehetségesebb vezérnek, egy lovassobrát. Bár különösen illő lett volna, hogy az elnök jelen legyen ezen az ünnepélyen, melyet egy híres nemzeti hős tiszteletére rendeztek, Wilson megtagadta a részvételt, nehogy jelenlétét Nagy-Britannia a semlegesség megsértésének magyarázza. 1915 októberében egy másik, a forradalom emlékére állított szobrot lepleztek le Pennsylvániában. Ezt Steuben porosz tábornok emlékére emelték, a ki 1777-ben jött át Amerikába s felajánlotta szolgálatait, hogy védje a szabadságot a britt iga ellen. Segítségét hálával fogadták s megbecsülhetetlen értékűnek bizonyult, a mint Washingtonnak és a congressusnak hivatalos köszönetnyilvánításai bőségesen igazolják. Wilson ezen az ünnepélyen sem volt jelen, sőt a kormány képviselőt sem küldött oda, bár, hogy ne beszéljünk háláról, még a hivatalos udvariasság is megkívánta volna e nagy német jótevő iránt, hogy az amerikai nemzet feje ott legyen. Az elnök távollétének oka ebben, mint a többi esetben a félelem volt attól, hogy Angliát megsérti. De ezek mégis csak a felszínen mutatják Wilson angol-barát érzelmeit, melyek sok más, fontosabb módon is kifejezésre jutottak. Így, míg az entente-hatalmakknak megengedte, hogy korlátlanul használhassanak több cabel-vonalat az Egyesült-Államok és Európa között, kormányzati ellenőrzés alá helyezte az Amerika és Németország közt egyedül fennálló sürgönyi érintkezést s ezáltal rengeteg zavar és sérelem háramlott a központi hatalmakra, különösen

követségeikkel való érintkezésükben. Sőt Wilson intette az amerikaiakat, hogy óvakodjanak s tartsák magukat távol a Mexikóval való háborúskodástól, de nem óvta őket attól, hogy britt hajókon utazzanak, melyek hadiszert szállítanak, bárha jelenlétük az ily hajókon veszedelmes nemzetközi bonyodalmakhoz vezetne. Ez volt tényleg az eset, a mint mindnyájan tudjuk, de eddig még ily óvást sem bocsátott ki a Wilson kormány. Wilson az ellen sem tett semmit, hogy amerikaiakat, a kiket megesketett, hogy szóban és tettben semlegesek maradnak, visszatartson attól, hogy sok nagy gyárukat mindenféle hadiszertgyártó ügynökségekké alakítsák át oly mértékben, mely példátlanul áll a történetben. Egy tiltakozó szó az elnök részéről, még ha hatástalan lett volna is, bizonyos mértékben mégis enyhítette volna egy nagy és semlegesnek gondolt nemzet szörnyű látványát, a mint vérrel bemocskolt arannyal tömi meg magát. De Wilson nem hangoztatott ily szavakat. Nem érvényesítette befolyását a rengeteg kölcson ellen sem, melyet imént nyujtottak a szövetségeseknek, de mellékesen megjegyezve, veje, az Egyesült-Államok kincstári titkára, is a kölcson mellett volt. Az elnök hadiflottát küldött Vera Cruz bombázására, a mikor a mexikói dictator, Huerta (a kit mindazonáltal nem ismert el a nemzet fejének) megtagadta, hogy az amerikai zászlót köszöntse, de nyájasan megengedi, hogy azt a zászlót bevonják amerikai hajókon, melyeket megvizsgálás czéljából az angolok feltartóztattak s nem tiltakozik igazán, nyomatékosan az ellen, hogy angol hajókra tűzzék ki, mint védelmi eszközt német tengeralattjárók ellen. A csillagos lobogóval történt gyalázatcs visszaélésről sem vesz tudomást, mikor ez a visszaélés a Baralong britt hadihajónak lehetővé tette, hogy elég közel jusson egy német tengeralattjáróhoz, melyet elpusztított, hidegvérrel gyilkolva le hajótörött legénységét. Pedig ez a legszörnyűbb sérelem volt az emberiség ellen, melyre pedig oly gyakran hivatkoznak s gyalázatos arculütése az országnak, a melynek zászlóját használták fel, hogy ezt az aljas tettet lehetővé tegyék. Kicsiny kereskedelmi flottánk, melyre maga Nagy-Britannia mért halálos csapást polgárháborúnk idejében, bizonyos tekintetben növelhető lett volna a kikötőinkben horgonyzó nagyszerű német gőzösök megvásár-

lásával. Ez különösen azért szükséges, mert rakodópartjainkon és dockjainkban árúk vannak felhalmozva s vasutaink megtagadják még több árú továbbítását az Atlanti-oczeán partjára, nemcsak azért, mert a hely hiányzik, a hová kirakhatnák, hanem azért is, mert nagyon kevés gőzös van, mely azokat befogadná. De Anglia kifogásolná, ha Németországtól vásárolnók azt, a mire szükségünk van s mindennekefelett, ha egy új kereskedelmi hajórajt állítanánk ki, mely bármily tekintetben az övékkel versenyezhetne. Ezért semmi sem történt. Lodge senator tényleg ünnepélyesen óvta honfitársait attól, hogy a németektől vásárolt hajókra kitűzzék az amerikai lobogót, nehogy a szövetségesek haragját vonják magukra. Lord Rosebery szintén felteszi, a jellemző brit arroganciával, hogy minden lépés, melyet az Egyesült-Államok tennének egy hatalmasabb hadiflotta megteremtése felé, szerencsétlenséget zúdítana a világra. Szerencsétlenséget ez természetesen Angliára nézve jelent, de ezt az érzést természetesen elrejti néhány képmutató mondat közé a «nagy kiadásról», mely ily módon válik szükségessé. De mért nem ragaszkodott Wilson már régebben ahhoz, hogy legalább azok a hajók, melyeket használni tudunk, minden beavatkozás nélkül, szabadon vihessék szállítmányaikat semleges kikötőkbe, a mint az ki van kötve az 1909-iki londoni declaratióban? Több mint 2000 hajót, a mely amerikaiak tulajdonát tevő szállítmányokat tartalmaz, tartott vissza Anglia, s csupán tápanyagban több millió értékűt. Meddig kell még a világnak Anglia sérelmes cselekedetei alatt nyögnie? Egy századdal ezelőtt az Egyesült-Államok ragaszkodtak jogaikhoz s kényszerítették Angliát, hogy azokat tiszteletben tartsa. Ma, főleg a mi gerinczetlen kormányzásunk következtében, csupán jegyzékeket küldünk az oczeánok zsarnokának, amelyeknek körülbelül oly hatása van, mint a bárány bégetésének azokra, a kik nyírják. Legyen szabad olvasóimnak emlékezetébe idéznem a következő példát: A svéd-amerikai vonalnak, «Stockholm» személyszállító gőzösét nemrég visszatartották Liverpoolban két hétig, azért, hogy átkutassák, mielőtt Anglia engedélyt adna, hogy tovább mehessen. A hajójárat igazgatója kijelentette, hogy ily eljárás lehetlenné teszi a személyforgalmat Amerikával. De ez sérelmes lenne nemcsak a kicsiny Svédországra, hanem a nagy Egyesült-

Államokra nézve is, a melynek száz és százezer lakója van ezáltal érintve. Valóban, az 1776-i és 1812-i évek szelleme, úgy látszik, eltűnt az amerikai köztársaságból s Wilson e szellem temetésének rendezője. Mert különben mért nem volt bátorsága legalább néhány activ lépéshez az iránt, hogy megakadályozza Anglia beavatkozását az Egyesült-Államok postaszolgálatába?

Ez gyalázat, melyet egy önérzetes nemzetnek sem lenne szabad eltűrnie. Még a kis Svédország is megmutathatta volna Wilsonnak, hogyan cselekedjék, ha arra hajlandósága lett volna. Mert a svéd kormány 43000 angol postacsomagot tartott vissza, a mi megtorlás volt az angoloknak a svéd posta ellen elkövetett merénységért. Nem szükséges ily ügyben háborúról beszélni. Wilson bármikor kényszeríthette volna Angliát, ha csak megfenyegeti is, akár a munitio, akár a kevésbé fontos árúk szállításának beszüntetésével. De ő nem tette ezt. Azért-e, mert nem akarta, vagy pedig nem merte? Csak egy válasz lehetséges: nem óhajtott Nagy-Britannia kívánságai ellenére cselekedni s megfontoltan áldozta fel az amerikai érdekeket és az amerikai becsületet, gyűlöletes alázatosságában a mi ősi ellenségünk iránt. A congressus már lerázta az ő önkényét és saját kezébe vette az ügyek vezetését. Wilson már a legközelebbi jövőben elnyeri büntetését a congressus tagjaitól s remélhetőleg a néptől is — a jövő novemberben. Beteges mosolygása könnyen fog megváltozni, ha a falon meglátja a kéz írását. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a közbeeső hónapok folyamán előnyére akarja majd esélyeit megváltoztatni, azáltal, hogy bizonyos mértékben változtat külpolitikáján. De bármily esetleges javulás ebben az irányban nem az ő személyes óhajának vagy egyéni jellemének lesz köszönhető. Az anglophil leopard nem fogja foltjait megváltoztatni. Wilson másfél évi kormányzása mutatja, hogy szívében kicsoda. Keze nem volt nyugodt, miközben a semlegesség mérlegét tartotta. Nem élt úgy, a mint eredeti semlegességi proclamatiójában kifejtette. Kötelessége lett volna, hogy egyforma bánásmódban részesítse az összes hadviselőket. Ő ezt nem tette.

Bizonyos vagyok benne, hogy a jövőendő nemzedékek úgy fogják őt tekinteni, mint egyikét a legrosszabb és legamerikaiatlanabb elnököknek, a kik valaha ezt a magas polczot betöltötték. Ő ajkán elszáradni engedte a semlegesség és emberies-

ség fennkölt szavait, hogy a világon véges-végig a képmutatás és a vérrel bemocskolt kapzsiság synonymáivá váljanak. Százmillió magyarral és némettel gyűlöltette meg magát; számtalan milliók előtt lett megvetés tárgya. Sőt honfitársai közt is nagy többség tekint megvetéssel rá, mert ő készítette az amerikai nemzetet arra, hogy Nagy-Britannia előtt megalázkodjék, oly módon, melyre fellázad az Egyesült-Államok minden polgára, a ki a köztársaság apáinak elveit tiszteletben tartja. Itt az ideje, hogy ily férfi elhagyja ezt az állást, mert visszaélt hatalmával. S erre minden valószínűség szerint nemsokára fel is szólítják. Bryannak még egyszer lehet szerepe, mint vetélytársjelöltnek, mert az elnökség után érzett lázas vágya chronikus betegségévé vált. De nagyon valószínűtlen; hogy az amerikai nép valaha megválasztja őt erre az állásra. Lehetséges az is, hogy megint Rooseveltté lesz Wilson vetélytársainak egyike az ellenkező táborban; de majdnem bizonyos, hogy őt sem választják meg újra. Amerika megelégedte őt. Most általában úgy tekintik, mint demagogot, a ki kétségbeesett erőfeszítéssel szeretne ismét hatalomra jutni s ezért összes állításait kétségbe vonják. Ő a pénz-trust háborúspárti szócsöve lett, a ki bejárja az egész országot s lángoló szónoklatokat tart a Németország elleni háború mellett, barbarismusokkal vádolva a német katonákat s durva hangon gyalázva a német-amerikaiakat, mint hűtlen hazafiakat. Politikailag csakis azért veszedelmes, mert esetleg híveket vonzhatna magához elegendő számban ahhoz, hogy a köztársasági pártban szakadást idézzen elő, a mint tette volt négy évvel ezelőtt; így mozdította elő akkor a demokratajelölt Wilson megválasztását. Ez, úgy látszik, Wilson egyetlen esélye a megválasztásra. Becsületes küzdelemben a két nagy párt között oly vetélytárssal, mint Hughes bíró, New-Yorkból, nézetem szerint csúfos bukás lesz a sorsa. A White House legközelebbi lakója nem lehet rosszabb, mint a minő Wilson volt vagy Rooseveltté lehetne. Esetleg nem lesz barátságosabb érzelmekkel Németország iránt, de hazafiasabbnak kell lennie magatartásában Angliával szemben, hogy alkalmazkodjék a nép ébredő lelkiületéhez. A hónapok multával mind világosabbá válik majd Amerika előtt, hogy elérkezett a végzetes óra, mely megmutatja a világnak, vajjon a tengerek régi könyörtelen ura lerázható-e, vagy pedig még erősebben ül a gyámoltalan

nemzetek nyakán. Nagy-Britannia czélja, a miért résztvett e háborúban s a melyet először a Belgium iránti lovagiasság álarca alá rejtett, most nem csupán teljesen világos a világ előtt, hanem maga Anglia is szemérmetlen módon elismerte. Államférfiai és sajtója, elvesztvén önuralmukat a düh és kiábrándulás kitöréseiben, ma nyíltan kijelentik, hogy bármi-kép is végződjék a jelen conflictus, a háború után az irigységnek ugyanazon szelleme kell, hogy uralkodó legyen, ugyanazon, uralomra vagy rombolásra kész elszántság, még a kereskedelem területén is.

Nem volt még soha ilyen gonosz gyűlölség, a melyet nemzet ily kapzsi vágygyal táplált volna, — mert Anglia állhatatosan kitart czélja mellett, mely a német ipart és kereskedelmet akarja tönkretenni, ha nem a háborúban, hát boycottal. Hogy ez keresztülvihető legyen, szükség esetén az összes gyenge semleges nemzeteket is le kell teperni s kiéheztetni, megsemmisíteni. S ebben a kritikus perczben, a mikor a nagy tengeri polyp mindent megragadó karjait teljesen ketté kellene vágni s a mikor az összes víziutakat, melyeket átfognak, örökre szabaddá kellene tenni, sajnos, azt látjuk, hogy a legnagyobb semleges nemzet meghúzza magát lánczai között, a nélkül, hogy bátorsága lenne kimutatni alapítóinak szellemét, hogy ő válnék üldözött felebarátai vezérévé, azáltal, hogy a tengerek szabadságának csodás áldásait biztosítaná. Egy szolgálalkú angol-imádótól vezetve, a ki utánozza a brittet abban, hogy képmutató mondatokat használ azért, hogy gyanus viselkedését takargassa, Amerika engedni elvonulni az értékes, visszahozhatatlan perczet, hogy felébredésekor megcsalva lássa önmagát, szegyenletes szolgáltság és nemzeti beestelenség holt vizeiben.

JOHN L. STODDARD.¹

¹ E cikk szerzője amerikai; kiváló író, a kitől már több kötetre menő irodalmi és publicistikai közlemény látott napvilágot. A háború alatt európai, kivált német folyóiratokban állandóan hazájának hivatalos állásfoglalása ellen küzd, mély, szinte elkeseredett meggyőződéssel; innen ezen cikkének szenvedélyes hangja is, s az elnök személyének ostroma, kinek ténykedése a háború fontos tényezői közé tartozik. E cikk a szerkesztő felkérésére készült, angol nyelven; magyarra Rózsa Dezső fordította le.

HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSA ÉS CSALÁDJA.

Első közlemény.

Zsigmond király 1409 okt. 18-án adományozta udvari vitézének, Wayknak és családjának Hunyadvárt, melyről a család is nevét nyerte. Zsigmond volt az, ki a történetbe bevette a Hunyadi nevet, mely a nagy hadvezér és fia, a nagy király által, örök fényt sugároz a magyar nemzetre.

Midőn még nem ismerték az adománylevelet, sokan táplálták azt a reményt, hogy ez az oklevél, ha egykoron napfényre kerül, — el fogja dönteni Hunyadi születésének kérdését is. El fogja jelesen dönteni azt a kérdést, vajjon valóságon alapszik-e vagy sem az a hagyomány, melyet Bonfini mesének, Heltai pedig 1575-ben megjelent *Krónikájában* valónak állít: Hunyadi János Zsigmondnak és Morzsinai Erzsébetnek szülöttje-e vagy sem?

Évszázadokon át vita tárgya volt ez a kérdés. A tudós Benkő József is foglalkozik azzal *Transsilvania* című művében (1778. I. k. 177., 559. l.). De míg ő munkája elején azt a véleményt vallotta, hogy Hunyadi Buthi Vojk és Paleologa Erzsébet törvényes gyermeke, a művéhez csatolt pótlékban teljesen megváltoztatta nézetét. «Kell-e a mester szavára esküdünk? Sokratessel és Platoval nem kedvesebb-e az igazság? Bátran kimondom tehát, a mit vallok, a mi igaz» és azt a meggyőződését fejt ki, hogy Hunyadi valóban Zsigmondnak és Morzsinai Erzsébetnek fia.

Több mint harmincz évtized után Aranka György vetette fel a kérdést, Kolozsvártt 1811-ben megjelent *Két Értekeződésének* elsejében, melynek czíme: «Gubernator Hunyadiról való értekeződés, mellyben megbizonyítatik, hogy nem volt «zelem' gyermeke», kifejti, hogy «a Hunyadi nevet a Jóságáról

Hunyadról viselte ugyan; de mind a jószágot, mind a nevet az ő Eleji is birták és viselték; és az reája, az ő testvérével együtt (ifjabb Hunyadi Jánost érti), az atyjáról szállott». «Még egy ujság vagyon! — mondja tovább Aranka, — Hunyadi János Gubernatornak az ős neve Székely volt». Ennek bebizonyítására idézi a budai káptalan 1331. évi levelét, melyből kitűnik, hogy az abban megnevezett Hunyadi Mihály Hunyadi Székely János fia volt. Hivatkozik továbbá Kerceselich után a zágrábi és varasdi nemeseknek 1447-ben az ország rendeihez írt panaszló levelére, melyben Hunyadi kormányzót Hunyadi Zekel Jánosnak nevezik. «... a mondottakból elég világosnak látszik, — folytatja Aranka, — mind az, hogy Hunyadi János nem volt a Zsigmond Császár fija, mind az, hogy legalább még egy Hunyadi János nevű testvére volt; mind pedig az, hogy Székelynek hivatott.»

Aranka az ő értekezésében meg sem említi Benkő munkáját, Kazinczy azonban, kit erdélyi útjában Aranka dolgozatának egy példányával megtisztelt, — s úgy látszik egyenesen ez indította őtet Hunyadi születése kérdésének tárgyalására — gróf Dessewffy Józsefhez Dédácsról 1816 aug. 14-én intézett levelében Benkő véleményének ismertetésével kezdi meg fejtegetéseit.

Kazinczynak Dessewffyhez intézett *Erdélyi levelei* között ez a 19-ik, mely először a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. évi folyamában jelent meg, majd Ponori Thewrewk József tette azt közzé 1825-ben *Három értekezés Hunyadi Székely János törvényes ágyból lett születésének bebizonyítására* cím alatt kiadott füzetben. Az első értekezés Arankáé, második Kazinczyé. Címe: *Megczáfólása azon bitang hírnek, hogy Hunyadi János Magyarországi Kormányzó és Erdélyi Vajda vad ölelésből eredett.* A harmadik értekezés Kriebel János levele Kazinczyhoz 1817 okt. 26-áról szintén *Hunyadi János születése eránt.*

Kazinczy a maga levelét 1817 október 12-éről rövid utóirattal is ellátta és azt, hogy súlyt helyezett fejtegetéseire, feltüntetik Dessewffyhez írt következő szavai: «Összehasonlítám a két ellenkező vélekedést, 's sietek gondolkozásomat, tisztelt, kedves barátom, ítéleted alá terjeszteni. A' te szived érzeni fogja, mint örvendek én, hogy ennek a' nagy Embernek, ennek

a' nagy Magyarinak, fénye én általam tiszt ált-meg egy szennyétől, melly azt, mint sirkövét a por, elfogta volt.»

Kazinczy fejtegetéseinek már kezdetén kijelenti Heltainak Benkő által elfogadott előadására: «Onnan hogy a hős atyjának Hunyadi Olah Vojk tartatott; 's a' szerint a' mit Bonfin (Dec. III. 9.) mond, Hunyadi Buthi Vojk, nem következik, hogy a Heltai által elterjesztett hír nem való; az a Hunyadi (Olah, Buthi, Székely) Vojk elvehető a Zsigmond által megszeplősített leányt s a gyermek, Vojknak házában születvén, Vojkénak tartathatott. De tehát meg kellene bizonyítani, hogy a mi beszéltetik, nemcsak megtörténhett, hanem meg is történt. Ellenben ha az a fél, melyen Aranka áll, bebizonyítja, hogy Hunyadi Jánosnak eleji is Hunyadi-Székelyeknek hivattak s Nemeseik és Birtokosok voltak, s így a Vajda a maga birtokát s nemességét s a czímet nem nyerte Zsigmondtól, a hogy azt Heltai beszéli: úgy a hirt teljes okkal bitang hirnek tekinthetjük.»

Kazinczy elfogadja Aranka érvelését és sokkal nagyobb határozottsággal, mint ő, kimondja, hogy Hunyadi János unokája Hunyadi Mihálynak és kis unokája Hunyadi Székely Jánosnak, «mely által a Heltai által elhíresztelt mese, hogy a mi Vajdánkat Zsigmond ajándékozta meg Hunyaddal s ezzel együtt az is, hogy őtet Zsigmond nemzette, összeroggyan.»

Kazinczy Benkőnek a Heltai előadása mellett kifejtett érveit ismertetvén, felhossa, hogy Benkő a maga állításának támogatására azt az okot is felemlíti, hogy «Hunyad nem akkor adatott Hunyadi Jánosnak (de adatott-e?), midőn ő már érdemeket teve, hanem még bölcsőjében». Ez az ok, mondja Kazinczy «oly gyenge, hogy alig érthetni, miként hagyható el Benkőt jó órája, midőn azt papirosra veté. Semmi nyoma a Donationnak s a Statutoriának, de ő (t. i. Benkő), reményli, hogy azok elő fognak kerülni. Quod si contingat, omnis de Joannis ortu controversia terminabitur — (akkor magunk is apostatákká válunk) — terminata jam nobis. (!!!)»

Kétségtelen, hogy terminata volt Kazinczyra nézve is a controversia, de Benkővel ellentétben, mert ő még Arankát is felülmúlva, teljes bizonyossággal állította Hunyadi a Hunyadi Székely család tagjának.

És íme néhány évtized multán előkerül az anspachi oklevelek közül a Hunyadvárra vonatkozó adománylevél. Az adomány szól Vajknak, két fivérének, egy unokafivérének s Vajk fiának, Jánosnak, a későbbi Hunyadi Jánosnak. Az adománylevelet közölte már Fejér az ő *Genus Joannis de Hunyad* című művében és *Codex Diplomaticus*ában. Benkő reménye, hogy előkerül az oklevél, beteljesedik. Ámde nem következik be a vita befejezése és nem következhetett be, mit Kazinczy mond, hogy ha Zsigmond adománylevele előkerül, akkor ő apostatává válik, mert már régóta a széphalmi sírbolt takarta a nagy férfiú hamvait.

Fejér véleménye az, hogy Hunyadi Vojk oláh atyától és erdélyi oláh nemes leánytól, Morzsina Erzsébettől született, míg Gr. Teleki, a Hunyadiak halhatatlan nevű írója, az ő nagy művében «kétségkívülinek» állítja, hogy «már ősei birtokos magyar nemesek voltak, a holló címerrel a magyar királyok adományából éltek ... anyja Morzsina Erzsébet volt.» Őt követék legjelesebb történetíróink.

Szalay László szerint Hunyadi Havasalföldre szakadt erdélyi nemesnek, hunyadi Olah Vojknak és Morsina Erzsébetnek fia.

Fraknoi Vilmos a *Magyar Nemzet Története* cz. művében kétségtelen ténynek jelenti ki, hogy Hunyadi Erdély egyik régi nemes családjából származott. Atyja Hunyadi Vuk (Vojk) volt, kinek már elei is bírták Hunyadot, míg anyja, Morzsina Erzsébet, több előkelő nemzetséggel rokon birtokos családnak volt sarja.

Íme megkerült Zsigmond adománylevele, de a kérdés megoldása, mint ezt Benkő és Kazinczy hitték, be nem következett. A kérdés ma is nyílt és annak megoldását Teleki József nehezebbé tette azzal a kijelentésével, hogy Zsigmond 1409. évi adománylevele csak a korábbi adományozás megerősítése, mert Hunyadvárt már Zsigmond előtt bírták Hunyadi ősei királyi adományból. Ezzel azonban világos ellentétben László király 1453 február 1-én Pozsonyban a tordamegyei Görgén és hunyadmegyei Déva váraknak adományozása iránt kiadott oklevelében azt mondja, hogy nagyatyja, Zsigmond, Hunyadit különös királyi szeretetére méltónak találta és ő adományozta

meg első birtokkal országunkban és még magasabb méltóságokra is emelte volna, ha e világból nagyatyja ki nem költözik: «Singulari quodam regio amore dignus habitus et fotus, ac per eum prima hereditate in hoc regno nostro donatus fuerit, altioribus adhuc eo tunc sublimandus honoribus, nisi ipse avus noster e vita excessisset.» (Fejér, *Genus* 180. l.)

Teleki a királynak ezt a kijelentését hibásnak ítéli, mert Zsigmond Hunyadi atyját 1409 okt. 18-án kelt oklevele szerint «megajándékozta Hunyad helységével, még pedig új adomány ezíme alatt; mi kétségen kívül oda mutat, hogy már Hunyadi János ősei is birtokában voltak ezen jószágnak és így annak családja már több nemzedékeken keresztül a magyar birtokos nemések sorába tartozott». (I. 50. l.)

Teleki és utána mások is ez állításukkal tévedést követtek el. A Hunyadiak egyenesen Zsigmond adományából kapták 1409-ben «Hunyadvárt» és pedig nem olyképen, hogy annak birtokában mint régi adományosok megerősítettek, hanem a király kegyéből csak ekkor jutottak először a vár és az uradalom birtokába. Hogy ez így van, az oklevélnek egész szövege mutatja: Zsigmond kijelenti, hogy Sorbe fia Woykot hű szolgálataiért kegyére kívánja méltatni és hogy ezután még buzgóbban szolgáljon, «remuneracionis prægustatu», megjutalmazásának izleltetéséül, Hunyadvárnak nevezett királyi birtokával ötet, két fivérét, Magast és Radult, unokafivérét, Radult és fiát, Jánost (az ország későbbi kormányzóját) megadományozza örök joggal és visszavonhatatlanul. Hunyad még királyi birtok; az, mit izleltetőül adnak, valóban nem lehet már korábban adott és élvezett jószágbirtoklásának megerősítése!

Az 1409. évi oklevelet ismételten, hasonmásban is közölték. Az országos főlevéltár őrzi az erdélyi káptalan bizonyáglevelét arról, hogy Zsigmond király Visegrádon, 1409 okt. 18-án kelt iktató parancsa értelmében Batizy László királyi ember és a káptalan megbizottja Sorbe fia Woykot, ennek fivereit, Magast és Radult, unokafivérét, Radult és fiát, Jánost, a nekik adományozott Hunyad nevű királyi birtok tulajdonába 1409 október 28-án, miután a várakozási három nap alatt senki részéről ellenmondás nem történt, szabályszerűen beiktatták.

Megjegyzendők a nevekre nézve a következő eltérések. Az adománylevélben, valamint ez utóbbinak és az iktatási jelentésnek, a statutorio-relatoriának 1410 febr. 10-én kelt átírásában Wayk helyett Woyk, Sorbe helyett Serbe, Radul helyett Radol, Hwnyad helyett pedig Hwnyadvar és Hwnyadvar olvasható. Ezekre a változásokra kívánatos reámutatni annak feltüntetése végett, hogy sokszor mily kockázatos és nehéz a nevek betüiben előforduló eltérésekből döntő következtetéseket vonni, mint ezt épen a fentemlített személynevekre nézve felmerült vita is mutatja.

Az adományozási rendszer tudvalevőleg az Anjouk alatt nyerte azt a kialakulását, mely szerint az megszűnéseig hazánkban fennállott.

Minden birtok a szent koronából ered és oda tér vissza, hogy azt a király újra érdemes személynek adományozhassa. Ez az új adomány, a nova donatio, melylyel a király az ő jogát, a ius regiumot az adományosra ruházza. Az, kit a király az adományban részesít, új adományos és birtoka új adomány. Egészen más, ha valaki korábbi törvényes birtoklás czímén, jogai oltalmára, elvesztett levelei pótlására kér új adománylevelet. Erről szól Mátyás 1464 : XX. t.-cikke: kiknek oklevelei ellenségektől és hatalmasaktól elvették, ha igazolják, hogy ők és elődeik azon javaknak és birtokoknak, melyeket az elvett levelek illettek, békés birtokában voltak, birtokaikat új adományunk czíme alatt, titulo novæ nostræ donationis, adni fogjuk és adományozandjuk. Ezt a törvényt az 1715 : LXX. t.-cz. az 1545 : XXXVIII. t.-cikkre is hivatkozva, megújította. Jcg-tudósaink mind ezt tanítják. Így Kövy Sándor, Kelemen Imre. Utóbbi így szól: Nova donatio universe accepta, Collatio est, qua Majestas alicui, bonum per familiam jam prius diu et pacifice possessum, de recenti impertitur, cum clausula: In cujus pacifico Dominio progenitores suos perstitisse, seque persistere, asserit etiam de præsentí. Ez tehát a régi jog megerősítése. Ezzel szemben áll a király részéről az első adományozás, mely mint Kövy mondja, «est acquisitio et prima collatio, nec est confirmatio».

A jeles jogtudós, Frank Ignác tanár tanítja, hogy valaha minden adományozás új adomány czímén történőnek monda-

tott, mert a szent koronára visszaháramlott jószágok teszik az adományozás tárgyát. A király a korona tulajdonában levő, vagy visszaháramlás útján részállott birtokot újra adományozás útján ismét érdemes honfinak adományozza és az illető adományos új birtokot nyer.

Ezt mondja Zsigmond király is 1409. évi oklevelében: «Quandam possessionem nostram regalem Hunyadvar vocatam . . . ex certa nostra scientia, Prælatorumque et Baronum nostrorum consilio, ac novæ nostræ donationis titulo et omni eo iure, quo eadem ad nostram spectant collationem donamus».

Ez világosan új adomány, mely most adatik; mint Frank mondja: új keresmény, nova acquisitio, nem pedig «régiebb, hiányos vagy nem hiányos levél és jelen birtok mellett ismételt adomány, iterata donatic», illetőleg a régi adomány megerősítése, melynek záradéka az oklevélben, mint említettük, a korábbi birtoklást állapítja meg a következő szavakkal: in cuius pacifico dominio progenitores suos perstitisse, seque persistere asserit etiam de præsentibus.

Például hozható fel az eredeti, az első új adományra Zsigmond adománylevele (Fejér C. D. X. I. 454. l.), melylyel Kani-zsai János esztergomi érsek Nyerges-Újfalu, Bajóth, Maróth, Mocs, Süttö, Csenke stb. birtokait nyerte: « . . . novæ donationis titulo, et omni iure, quo eadem ad Nostram regiam rite et rationabiliter pertinere dignoscuntur collationem, de nostris regiis manibus dedimus.» 1388. In festo Conceptionis Virg. Gl. Példa egyebek közt az az oklevél is, melylyel Zsigmond a királyi kápolna comeseinek rendelt jószágokból Pilis megyében bizonyos birtokot kihalás és azt a nevezett esztergomi érseknek «novæque nostræ donationis titulus» adományozza 1395. évben (Pray, de Sigillis, 119. l.).

De példa Ulászlónak 1440 aug. 9-én kelt adománylevele, melyben mindkét Jánosnak, Hunyadi Wayk fiai szörényi bánoknak adományozza Sólymost, Berekszót, Nyavalyást, Buryánt Hunyadban és Bosárt Temesben «nove nostre donacionis titulo et omni eo iure quo eadem nostre regie dignoscuntur spectare collacioni, de nostris regis manibus».

Szól erről Verbőczy is (I. 37. §. 6.) és pedig Lajos és Zsigmond adományleveleire hivatkozálag: «Az adomány pedig azért

és annyiban mondatik újnak, mivel akkor és újonnan történt a birtokoknak a fejedelem által való adományozása, a mint-hogy fenséges fejedelmek, néhai Lajos és Zsigmond császár s magyar királyurak némely kiváltság- és adományleveleiből láttam és olvastam az új adomány czíme alatt történt birtokadományozásokat . . . annak felemlítése nélkül, hogy a felkérő elődei ily új adomány mellett nyert birtokok és birtokjogok bírásában valaha voltak vagy maga az adományos lett volna, hanem . . . a fejedelem által akkor újonnan s nem korább történt részére a birtokadományozás.»

Még világosabbá teszi Verbőczy ugyanezen 37-ik czímben a különbséget a következő fejtegetéseivel. Az új adományt kétféleképen lehet venni: «Először az ország szent koronáját vagy fejedelmünk hatóságát illetőleg, kire az adományozás tartozik. Másodszor pedig adományosokra, t. i. «a nemzetségbeli fitestvérekre s nőágbeliekre nézve».

«Fejedelmünk joghatóságát illetőleg azonban az új adomány nem kíván s nem is feltételez korábbi adományt. Mert ha a korábbi adomány törvényesen tétetett, azon birtokjogot nem szükség újból felkérni, hanem inkább a korábbi adományt kell megerősíteni.»

«Mert ha előbb is ezen jogok és birtokok felől adományt bírt volna, akkor nem új adományt kellett volna nyerni, hanem inkább a korábbit megerősíteni», mert «szükség tudni, hogy a mostani időben azon záradékkal beiktatni szokott új adomány:— melynek vagy melyeknek, hogy elődei békés birtokában voltak s maga is jelenleg van, állítja — nem egyéb, mint a korábbi törvényesen tett adomány újabbi megerősítése, mely saját kifejezés értelménél fogva mindenkor korábbi adományt vagy a birtokoknak egyéb szerzését feltételezi . . . sőt ez a megerősítés szükségesnek nem is látszik, mivel a megerősítés nem az adomány vagy birtokjog bírásának szükségére, hanem csak jobb voltára van.»

Már világos Verbőczy tanítása szerint is, hogy a Hunyadiaknak 1409 előtt Hunyadra nézve sem adományuk nem volt, sem egyébként annak birtoklásában nem voltak.

A fentebb idézett adománylevelel szöveget állapítja meg Zsigmondnak a Hármas könyvbe bevett azon rendelete is, mely

a Nagy Lajos, özvegye, Erzsébet, továbbá leánya, Mária királynő által kiadott adomány- és szabadalom-leveleknek 1406 szent György napjáig leendő bemutatására vonatkozik s mely rendelet az adománylevél mintáját közli (II. R. 14. §. 29.), míg folytatólagosan olvasható Zömléni Gábor deák vallomása, melyben felsorolja az általa készített koholt okleveleket.

De föltünteti az új adományozás és az új adománylevél közti különbséget az 1609. évi 73. t.-cikk is a taksáknak eltérő összegben való megállapításával.

Valóban érthetetlen, hogy mint okozhatott a «nova donatio» oly sok zavart és miként lehetett az «új» donatióból a feltétlenül értendő «rég» donatiót kiolvasni. Dr. Wertner is a *Hunyadiak* című cikkében azt állítja, hogy Hunyad már 1409 előtt a Hunyadi-család birtokában volt, sőt Fejérre hivatkozólag mondja, hogy már 1378 óta, de csodálkozik, hogy 1409-ben mégis koronabirtok volt, míg Varju, ki az új adományt szintén a régi, korábbi adománynak állítja, a Hunyadi-család régi birtoklását abból is következteti, hogy Hunyad már 1399-ben sem királyi birtok (a mi, mint később kimutatjuk, szintén téves állítás).

Kétségtelen, hogy Zsigmond volt az, ki először ajándékozta meg a Hunyadiakat jószággal; ez az első adomány Hunyadvár volt és az erre vonatkozó adománylevélben maga Zsigmond először nevezi meg Hunyadi Jánost.

Adománylevél és a beiktatás egyaránt feltüntetik, hogy itt nem ismételt, megerősített régi, hanem szoros értelemben vett új adományról van szó.

Azonban bizonyára feltűnő, hogy Woyk gyermekei közül az adománylevélben több nincs megnevezve, mire szükség különben sines, csak Hunyadi János. Zsigmond király csak őt veszi név szerint az adományosok közé. A király az adományosok közé iktatja Woyk két fivérét, még unokatestvérét is, de nem említi meg Woyk többi gyermekét. Nem feltűnő-e ez? Az adománylevél kijelenti, hogy az adomány az utódoknak is szól: *hereditibus et posteritatibus*. Ezek közt van János is, de a király még külön is megnevezi őt és egyenesen az ő utódait is az adományosok közé veszi.

Csak később kerül elő még két fú neve, midőn az erdélyi

káptalan «Anthonius, filius Johannis de Hosdad in personis Ladislai alio nomine Radul, germani Wayk militis, necnon Johannis, Johan et Wayk, filiorum dicti Wayk militis, nobilium de Hwnyad» kérésére 1419 febr. 12-én átírja ugyanazon káptalannak 1409 okt. 31-én kelt iktató levelét, a mely szerint Zsigmond királynak ugyanazon évi okt. 18-án kelt iktató parancsa értelmében Waykot, testvéreit: Magast és Radult, unokafivérét, Radult és fiát, Jánost, Hunyad birtokába beiktatta.

Ebben az átírásban már Hunyadi János két fivérének Johan- és Wayknak neve is előfordul, mi természetes, hiszen Wayk, az atya, már nem élt és így meg kellett nevezni örököseit, de ez nem változtat azon a tényen, hogy az adománylevélben Zsigmond király csak Hunyadi Jánost nevezi meg, pedig kizártnak tekintendő, hogy az adományozás idején, az 1409-ben 21 éves Hunyadinak fivérei csak ez idő után születtek volna.

Ha még szükséges indokolás, hogy az 1409. évi adomány az első, az új adomány a Hunyadiak részére, akkor azt László királynak 1456 május 12-én (feria quarta proxima ante festum Penthecostes) Budán kelt új oklevele a régi adományról szolgáltatja, melylyel Hunyadi Jánost és örököseit és utódait Hunyadvára és városa és a temesmegyei Komyáth kerület birtokában megerősíti.

Ennek az oklevélnek létezésére az országos főlevéltárnok, dr. Csánki Dezső jeles műve, *Magyarország Történelmi Földrajza*, tett figyelmessé. A nagynevű tudós az oklevelek sorozatában felemlíti ezt az oklevelet és szívcs volt annak másolatát is kiszolgáltatni.

A diploma szövege eddig, tudunkra, nyomtatásban nem jelent meg.

Ez az oklevél ellenmondást nem tűrő bizonyíték, mert ismétli Zsigmond adományozását. Hunyadra tehát megvan a Hunyadiaknak az ő első adományuk: a nova donatio és megvan Verbóczy és Frank szerint az ismételt adomány az új adománylevéllel: az anterioris donationis confirmatio.

Az oklevél első fele Hunyadi dicséretét tartalmazza, ki a háborúban nemcsak számos legkedvesebb barátját s fivereit és hozzátartozóit vesztette el, hanem saját véréit is bőségesen

ontotta: «non solum carissimos plures et amicos et fratres ac familiares, belli sibi calamitate raptos amisit, sed et proprii sanguinis plurimum effudit».

Az adományozás szempontjából nagyfontosságú ez az oklevél, de más szempontból is érdekes, mert ebből tudjuk meg, hogy nemcsak Johan, a frater minor, a miles militum, harcban esett el, mint ezt már maga Hunyadi írta, hanem a másik fivér, Wayk is.

Fontossá teszi ezt az oklevelet V. Lászlónak az a kijelentése is, hogy Hunyadot, valamint Ikes kerületet nagyatya, Zsigmond, a komjáthi kerületet pedig atya, Albert, adományozta «meki».

László adománylevelének a nova donatióra vonatkozó része a következőleg szól: «... Castrum Hunyad appellatum, nec non opidum similiter Hunyad... Item districtum Komyat nuncupatum in Comitatu Themesiensi... alias per Serenissimum condam principem dominum Sigismundum Romanorum Imperatorem, ac huius (így) Regni Hungarie etc. Regem. avum nostrum Item districtum Ikes nominatum... alias per condam Excellentissimum principem dominum Albertum Regem genitorem nostrum carissimos, ut asseritur sibi collatum et donatas. In quarum pacifico dominio Idem Comes Johannes, post pretactas donationes dictorum progenitorum nostrorum se perstitisse et persistere asserit etiam de presentibus... memorato Johanni Comiti, suisque heredibus et posteritatibus universis nove nostre donationis titulo, dedimus donauimus et contulimus, ymmo damus donamus et conferimus...»

Ugyaníly módon és ugyanazon napról állít ki László király Hunyadi és utódai részére nova donatio-t a rácországi Rwdischa mezővárosról is.

De ezt megelőzőleg ugyanezen év április 4-én Létha várát László király újra adományozza Hunyadi Jánosnak és általa anyai testvérének (uterina soror-t mond kétszer az oklevél) dengelegi Pongrácz vajda özvegyének és László, János, András fiainak. Az oklevél a szokásos formulát tartalmazza: «in quarum pacifico dominio perstitisse et persistere asserit etiam de presentibus». (Fejér, X. 495.)

Íme ez a megújított nova donatio, a régi adománynak

megegerősítése régi adomány vagy birtokbanlétel alapján. Az idézett esetekben megvan mind a kettő.

Nem kételkedünk, hogy a Hunyadvárra vonatkozó második oklevél végleg eldönti a kérdést, még ha az 1409. évi adományleveléből, annak egész szövegéből, az adományos Wayk atyjának, Serbének (Sorbe-nek) megjelöléséből nem tűnnék is ki — mi azonban kétséget nem szenvedhet — hogy Serbe még nem volt Hunyadnak birtokosa, hanem fia, Wayk által jutott az a Hunyadiak tulajdonába, miről a beiktatás tanuskodik.

De idézzük magának Zsigmond királynak régi adomány megerősítésére vonatkozó új adománylevelét 1406-ból (in vigilia festi Corporis Christi), melyben Lopathaky Csuka fiának, Dénesnek adományozza a komjáti kerületi Lopathakát: «quam (possessionem) . . . hactenus more keneziatus tenuissent et possedissent et in cuius dominio ipsi existerent de presenti, sibi et per eum prescriptis fratribus suis, ipsorumque heredibus universis noue nostre donationis titulo per nos dari supplicavit et conferri . . . prescriptam possessionem Lopathaka alio nomine Michalyaneh vocatam quam ut fertur ipsi et eorum progenitores more keneziatus, hactenus tenuissent et possedissent, et in cuius dominio existerent de presenti . . . noue nostre donationis titulo dedimus donauimus et contulimus stb.»

Ugyanily szöveggel állította ki László utódja, Mátyás király is adományleveleit azok számára, kik már birtokban voltak. Ezt bevette Kovachich az ő *Formula Styli* művébe, melyből két formulát idézünk. Az egyik azért is érdekes, mert a király ebben az ő atyját, ki a pápa által neki adományozott hercegi czímet sohasem használta, hercegnek nevezi (529. l.): «Portiones possessionarias in possessionibus T. et T. vocatis, in Comitatu T. existen, habitas in quarum pacifico dominio ex donatione condam Illustris Principis Domini Johannis de Hunyad, prædicti Regni Nostri Hungariæ Gubernatoris, Genitoris nostri carissimi per certa tempora perstitisse, seque ipsos persistere asserunt etiam de præsentibus . . .

Memoratis T. ipsorumque heredibus et posteritatibus universis Novæ nostræ donationis titulo dedimus, donavimus et contulimus.»

Ez azért érdekes, mert ez a nova donatio kenézfégr

vonatkozik és e mellett a formulában nemcsak az említették meg, hogy a felkérők annak birtokában voltak és vannak és ennél fogva nyerik azt az adományosok «novæ donationis titulo», hanem a nova donatio előtt még külön megemlégtetik, hogy «ismét és újból» «denuo et ex novo» kapják az adományt, mint ez a kifejezés máskor is előfordul. (533. l.)

«. . . Keneziatum villarum nostrarum T. et T. in Districto de T. habitatum in cujus pacifico Dominio . . . ab antiquo perstitisse ipsique persistere asserunt etiam de præsentibus simul cum cunctis ipsius Keneziatus utilitatibus et pertinentiis, Terris scilicet Arabilibus, fenetis, pascuis, molendinis, proventibus, obtentionibus, servitiis et muneribus, generaliterque quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus . . . ad ipsum Keneziatum rite et legitime spectant. præmissis sic ut præferuntur stantibus et se habentibus T. et T. quo ad unam et T. quo ad secundam partes. Ipsorumque Heredibus et Posteritatibus universis denuo et ex novo ac novæ nostræ donationis titulo dedimus, donavimus et contulimus . . . sub illis tamen conditionibus oneribus et servitiis quibus ceteri Kenesii annotati districtus T. suos Keneziatus tenere consueverunt tenendum possidendum pariter et habendum proventibus nostris et Castrorum nostrorum ac Juribus alienis semper Salvis Juris . . .»

Régi adomány megerősítésére példa Ulászlónak Themesew Dees fia, Péter fiai: László és Dees részére 1440-ben Nagylukavicza, Tapolchán s egyéb birtokok újra adományozásáról, továbbá ugyancsak Ulászlónak 1444-ben kiadott adománylevele is Byzerei Miklós, Hunyadi János familiarisa részére: «Possessiones Wolachicales . . . in districtu Karansebes habitas in quarum pacifico dominio idem Nicolaus de Byzere seque et fratres suos infrascriptos ex collacionibus condam Serenissimorum principum dominorum Sigismundi et Alberti huius Regni nostri Hungarie Regum predecessorum a certis retroactis annis extitisse et etiam de presenti existere . . . asserit memorato Nicolao de Byzere . . . ac per eum Ladislao . . . ac heredibus et posteritatibus eorum universis Noue nostre donacionis titulo . . . dedimus donavimus et contulimus . . .»

Például szolgál Hunyadi Jánosnak, mint kormányzónak (nomine et in Persona Serenissimi Principis domini Ladislai)

szintén régi adományt megerősítő új adománylevele 1447-ből (in dominica Judica) Themesseli Péter fiai Dezső és László részére: «porciones possessionarias in possessionibus Themessel stb. . . . In quarum domynio prefati Desew ac Ladislaus pacifice ad nostrum scitum persistunt eciam de presenti . . . dedimus, donavimus et contulimus, Noue nostre donacionis titulo . . .»

Továbbá Mátyás király régi birtoklást megerősítő új adománylevele 1464-ből Wrani György, ugyanazon évből Macskási Jakab, 1484-ből Gerlysthey Jakab részére Gerlysthe, Marsyna és egyéb birtokok iránt. (*A szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*. Pesty Frigyes, 1876. 67—73., 77—80., 83.)

A korábbi birtokláson alapuló új adomány formulája a soldészságoknál is alkalmazást nyert. Erre példaképen a későbbi időkből felhozható, midőn Pálffy Tamás nyitrai püspök 1672-ben az apátfalvai soldészságot (liberum officium iudicatus sive Scultetiæ ut vocant), melynek Zavodni Mihálynak és Andrásnak elődei régtől fogva használatában voltak, minden hasznáival, jogaival, kiváltságaival «titulo novæ donationis dedimus, donavimus et contulimus.» (Schwartner de Scult. 183.)

Világos, hogy minden ily adomány alapja az előbbi jogos birtoklás és innen van az a jogelv, melyet Frank így fejez ki: nova donatio tantum legitimo possessorî prodest.

De az ismételt adományra nemesak az állandó birtokbantartás, hanem a jogtalan elfoglaló vagy a zálogos ellen annak újra elnyerése is alkalmat szolgáltatathatott. Az előbbire példa Nagy Lajos adománya 1368-ban, ki Balk oláhok vajdája és fivére Beythi Drag részére Senyét (a szatmármegyei Egyházas Sennye) adományozza nova donationis nostre czímén és megsemmisíti azt az adományt, melyet erre a birtokra ravasz esalárdsággal Gathi Elleus fia László eszközölt ki. (Új Magy. Muz. 1854. II. k. 119—132. gr. Kemény.)

És itt kell szólnunk arról az állításról, mintha Zsigmond nem tüntette volna ki Hunyadi Jánost. A tényállás teljesen más, mint azt előadni szokták. Már különösen kiemeltük azt a tényt, hogy legelső ízben Zsigmondtól nyert Hunyadi családja adományt és az adománylevélben őt, ki úgysis örökös, még külön megnevezi és neki is és örököseinek is adja Hunyadvárát.

Erre határozottan reá kell mutatni és szembeállítani azzal, hogy midőn László király újra adományozza Hunyadinak és örököseinek 1456 május 12-én Hunyadot, Komjátot, Ikest és ugyanazon napról állítja ki a megújított adománylevelet a ráczországi Rwdischa mezővárosról is, az adománylevelek nem említik meg Hunyadinak, az ország volt kormányzójának, dicsőséges hadvezérének fiait: Lászlót, ki már Dalmát-Horvátország bánja és Mátyást. Nem kell-e tehát feltűnni annak, hogy Zsigmond az ő 1409. évi adománylevelében külön nevezi meg az ismeretlen Wayknak akkor ismeretlen fiát Jánost?!

És hiába történik hivatkozás Thuróczyra és Bonfinira, mert ezek szerint is nem az atyát, hanem a fiút, Hunyadit hozta be, «mint modják», Zsigmond az országba, ki különben is az adománylevélben egyetlen szóval sem említi az atyának Woyknak érdemeit, hanem csak a szokásos formula szerint, alkalmas helyen és időben tett szolgálatait, holott például a Kapiak őseinek, a Tétényieknek 1405-ben adományozott czímmerről szóló oklevélben Zsigmond ugyancsak kiemeli a Tétényiek hadi érdemeit. (Br. Nyáry: *Heraldika*, 229. l.)

Zsigmond azonban még külön is részeltette Hunyadi Jánost birtokokban. Ugyanis 1434 jan. 17-én azon 1200 arany forintért, melyet neki néhai Hunyadi Woyk fia, egregius Johannes dictus Olah kölcsönzött, az aradmegyei Papi helységet s a Maros folyón levő gázlónak hozzátartozó felét zálogul adja Olah (Hunyadi) Jánosnak és fivérének Jánosnak (ac alteri Johanni, fratri ipsius Johannis Olah carnali). Majd a következő év jun. 2-án Zsigmond újabb intézkedést tesz. Hunyadi János még 300 arany forintot kölcsönöz, visszaadja Papit és a marosi gázlót, de e helyett Zsigmond Komjáthi várost és az egész komjáti kerületet adja Oláh Jánosnak és fivérének (Johanni Olah et per eum . . . alteri Johanni, fratri suo carnali).

Majd 1437 szept. 21-én kelt oklevelében a Hunyadi és fivére által már más czímen, amúgy is zálogban bírt komjáti kerületet Zsigmond újlag zálogba adja azon 1250 arany forint fejében, melyet néhai Hunyadi Woyk fiainak, a két Oláh Jánosnak fizetni tartoznék az általuk kiállított 50 lándzsásért, a következő három hónapra minden lándzsásért 25 forintot számítva.

De László király különös említést tesz Görgény és Déva várakra vonatkozó 1453. évi adománylevelében arról, hogy Zsigmond mennyire kitüntette Hunyadit, ki királyi urát nemcsak a császári koronázásra elkísérte, majd Csehországba is követte, hanem minden egyéb ügyei és a hadidolgok elintézése körül teljes életében, buzgóságának mindenkor hűséges szorgalmával elválthatatlanul szolgált, miért is «singulari quodam regio amore dignus habitus et fotus», Zsigmond először adományozta meg őt birtokkal és még nagyobb tisztségekre emelte volna, ha el nem halálozik.

Arról tehát nemcsak nem lehet szó, hogy Zsigmond Hunyadit ki ne tüntette volna, hanem ellenkezőleg, mint ezt különben Teleki is, saját maga korábbi állításától eltérőleg, kiemeli, különös kegyében részesítette őtet.

Szóvá kell tennünk azt a kérdést is, vajjon a hunyadi adományleveléből lehet-e következtetést vonni Hunyadi János korára és kivüle még más gyermekek létezésére is.

Wertner Mór ugyanis azt állítja *A Hunyadiak* cím alatt megjelent dolgozatában, hogy Hunyadinak 1409-ben legalább 21 évesnek kellett lennie, mert az ez évi adománylevelben neve előfordul. Hunyadi korának megállapítására nincs szükség az adománylevelet segítségül hívni, mert megmondja azt maga Hunyadi 1448. évi levelében. Az adományleveléből vonni következtetést Hunyadi korára nem lehet. Zsigmond király kijelenti a rendes formula szerint, hogy Hunyadvárát Woyk utódainak és örököseinek is adományozza. Ezek között ott van Hunyadi János is, sőt megnevezve csakis ő. De ez az ő korával semmi kapcsolatban sincs, mert arra nézve, hogy a netán már létező örökösök névszerint és bizonyos kortól beveendőek, semmiféle jogszabály nem áll fenn. Az adományozás egyszerűen az utódok részére, rendesen nem szerint való különbség nélkül történik, esetleg világosan kimondva mindkét nembelieknek, vagy csak a fiúknak, vagy ezek kihaltával a nőknek is.

Sőt nem lehetne a nagykorúsággal sem kapcsolatba hozni Wertnernek azt a megjegyzését, hogy Hunyadinak legalább 21 évesnek kellett lenni, mert a nagykorúsághoz a római jog 25 és Werbőczy szerint a magyar jog 24 éves kort kívánt, míg a törvényes kor a betöltött 12 évvel következik be.

Mátyás király 1486. évi nagy végzeményének a törvénytárban nem foglalt rendelkezései az életkorra nézve nem éppen nagy különbséggel megfelelnek Verbőczy tanításának (I. 111. § 6.), mely szerint 12 év ügyvédrendelésre, 16 adósságról és zálogkezímről, 18 arany, ezüst, egyéb ingójavakról, 24 minden birtokról való intézkedésre ad jogot.

Mátyás most idézett végzeménye megenlíti a 20 évet is, melynek betöltésével a praediumok iránt lehet rendelkezni.

Egy szóval sem a korra, sem a gyermekek számára nézve az adománylevélből nem vonható következtetés.

A rendes formula az, hogy a jószágok az «örökösöknek és utódoknak» «heredibus et posteritatibus» adatnak.

Ha Hunyadi János az adománylevélbe azonkívül, hogy ő, mint az adományos Wayk fia, az örökösök közé úgysis befoglaltatott, még mint közvetlen adományos külön is bevétetett és az ő utódaira és örököseire is kiterjesztetett az adomány, jóllehet az reá, mint Wayk fiára úgy is vonatkozott, ez világosan azt jelenti, hogy Zsigmond király Hunyadi Jánost határozottan meg akarta nevezni és iránta különös kegyet kívánt tanusítani.

Ennélfogva az az állítás, hogy mivel Hunyadi két fivére az adománylevélben meg nem neveztetett, ekkor még nem is éltek, teljesen önkényes és mivel sem támogatható. Az adománylevélben megnevezés nélkül is benne voltak.

Viszont azonban, midőn Wayk halála után az erdélyi káptalan az adománylevelet a többi adományosok és örökösök számára 1419-ben átírja és örökösök gyanánt az eredeti adományosokon, t. i. Wayk két fivérén, unokafivérén és Hunyadi Jánoson kívül csak ennek két fivérét, az ifjabb Jánost és Waykot nevezi meg, világos, hogy Hunyadi János atyjának Wayknak — legalább ebben az időben — sem több fiú, sem leánygyermek nem volt.

Be kell vallani mégis, hogy arra nézve, vajon Wayknak leánygyermekai — ha ugyan lettek volna — feltétlenül értendők-e az örökösök és utódok (maradékok) között, észrevétel, sőt kifogás is lenne tehető azok által, kik Werbőczy tekintélyére joggal hivatkoznak.

Az adománylevelek záradékai ugyanis az adományosokat

következőleg határozzák meg: 1. hereditibus et posteritatibus; 2. hereditibus et posteritatibus masculini sexus; 3. hereditibus et posteritatibus utriusque sexus universis; 4. hereditibus et posteritatibus primum quidem masculini ac post horum defectum etiam femini sexus universis; 5. hereditibus et posteritatibus, legatariis item cessionariis.

A hereditibus et posteritatibus magában bizonytalan záradék és illetheti a fiágot kizárólag és mindkét ágat is. Annak erejét a szerződés gyökere határozza meg. Királyi adományban ezen szavak csak fimaradékot jelentenek, mit Werbőczy (H. K. I. 18) abból magyaráz, hogy a királyi adományok eleinte és közönségesen hadiszolgálatok jutalmára adtak, már pedig nők, leányok nem szoktak és nem is tudnak katonáskodni. Ellenben nem adományi javakban (H. K. I. 19) a jószág a fi- és leány-maradékokat egyenlően illeti. Innen az a jogi elv, hogy az adományi javak csak a fiágot, ellenben az adományon kívüli jószágok mind a két ágat illetik. *Extra-donationalia bona utrumque sexum concernunt, donationalia vero solum masculinum; nisi contrarium certo constet.* (Kövy).

Werbőczy (I. 17.) azt tanítja, hogy «ámbar maradékok (posteritates) neve alatt mindazok értetnek, kiknek atyjok vagy anyjok után törvény szerint kell örökösködniök, akár férfiak, akár nők legyenek... mindazonát országunk régi s jóváhagyott szokásánál fogva örökösök alatt csupán a törvényes fiak értetnek, kik az atyai jogokban örökölni szoktak.

Ámbar abban az esetben, ha az atyai vagy anyai birtokok és birtokjogok mind a két ágat, tudniillik úgy a fiúkat, mint a leányokat is illetik, az örökös nevet a leány is (jóllehet nem tulajdonképen) viselhetik».

Ámde a hereditibus et posteritatibus kitétel értelme fölött megoszolnak a vélemények. Némelyek szerint ez mindkét nemű örökösökre vonatkozik. A heredes alatt, mint mindenkor, a fiú-, posteritates alatt a nőörökösök értendőek és csak a Hármas-könyv behozatala után jött létre változás az utriusque sexus hozzáadásával, mely által a heredes et posteritates alatt mind a fi-, mind a nőörökösök és maradékok értendőek.

Mások azonban Werbőczynek imént említett tanítására támaszkodva azt állítják, hogy posteritas alatt nők is érthetők

ugyan, de nem az atya minden vagyonában való örökösödésre, hanem csak a *Hármas könyv* I. 17. cz. 4. §-ában megjelölt jószágokban.

Dózsa az ő *Erdélyhoni Jogtudományjában* (265. l.) határozottan azon vélemény mellé áll, hogy «az utriusque sexu» kitétel hozzáadása nélkül igttattott heres és posteritas szó a *Hármas könyv* kelése előtti szokás szerint is csupán fiörökösöket jelent».

Dózsa tehát szigorúbb, mint Werbőczy.

Mi a tágabb értelemhez, ahhoz ragaszkodunk, hogy a nők nem voltak kizárva. Nem tagadható ugyan, hogy eredetileg a jószágadományozásnak, a nemességnek alapja a hadi érdemek szerzése és jutalmazása volt, ámde az is bizonyos, hogy a honvédelem tekintetéből az ország birtokosaira háramló kötelezettségeknek, ha nem is személyileg, a nőutódok is megfelelhetek és meg is feleltek az ő fi-ivadékaik. Arról, hogy a leányok kizárása nem volt föltétlen jogi elv, az adományozási záradékok tanuskodnak. Nem volt tiltva az sem, hogy az első szerző a záradék értelmében a csak fiúkat illető jószágokat mindkét nemű ivadékoknak is adhassa a fiúk kihalásáig vagy királyi jóváhagyással azontúl is. Ha pedig a záradékban a hagyományosok és engedményesek meg voltak említve, ellenben a leányok nem, akkor az adományosok közé, mielőtt a hagyományosok és engedményesek jutottak volna sorra, mégis bevették a leányok, mert nem lett volna igazságos, hogy kevesebb joguk legyen, mint a hagyományosoknak és engedményeseknek. (Frank I. 272, 274, 470. Kövy Sándor: *Elementa jurisprud.* 101, 106, 145).

El kell fogadni, hogy akkor, midőn Werbőczy az ország szokásjogát följegyezte, már az a jogelv fejlődött ki, hogy kétes esetekben adományi javakban csak fiúk, a nem adományiakban pedig fiúk, leányok egyaránt örökösödnek; ámde ebből azt következtetni, hogy az adományrendszer behozatalával a hereditibus et posteritatibus záradék a nők kizárását eo ipso jelentette, még sem lehet. Ha pedig a szándék az volt, hogy a nők az adományból kizárassanak, akkor ez expressis verbis ki is mondatott. Bizonyítékul a jelen esetben a legjobb tanúra, magára Zsigmond királyra hivatkozhatunk. Zsigmond 1398-ban Chornai

Mihály fiának Lászlónak adományozza a verőczei Szent Bertalan birtokot: *suisque heredibus et posteritatum cunctis subolibus*. Tehát fiúknak s lányoknak. Ha azonban László «*absque haeredum solatio sexus masculini*» halna meg, az adomány Kanizsai esztergomi érsekre és Kanizsai Miklós- és Istvánra, Lászlónak anyjáról való fivéreiére szálljon (*fratribus uterinis*). (Fejér *C. D. X. 2. 562. 1.*) Ugyancsak Zsigmond 1427-ben a temesi ispán Gara Jánosnak és nejének tesz adományt: «*haeredibus et posteritatus ipsorum uniuersis*», ámde csakis «*sexus duntaxat masculini*» (Schwartzner: *De Scultetiis 56. 1.*).

Világos, hogy ha nincs megemlítve a nők kizárása, akkor ők is az adományosok közé tartoznak.

Tekintettel a Zsigmond király adományaiból vett példákra, a hunyadvári adomány esetében bizvást mellőzhető az a föltevés, hogy midőn Wayknak unokafivére is bevétetett az adományosok közé az ő örökösével és utódaival együtt, akkor Wayknak saját leánygyermekai kizárattak volna. Ha ez lett volna a szándék, akkor ezt világosan kifejezésre is juttatták volna.

Ezen nem változtat az, hogy később, mint fentebb erre utaltunk is, a gyakorlat másképen alakul.

Schwartzner is felemlíti a mondott helyen, hogy a kir. Curia határozataival (D. 26., p. 176. cf. D. 17, p. 58., et D. 25., p. 141.) vált már törvényes gyakorlattá, hogy bár a haeredes után a posteritatus is megemléttetnek az adománylevélben, a nők az adományosok között csak akkor értethetnek, ha mindkét nemű utódok világosan megemléttetnek.

Hány testvére volt tehát Hunyadinak? Ő maga mondja 1442-iki levelében, hogy «ifjabb Hunyadi János, vitézek vitéze, legkedvesebb testvérem» (Joannes minor de Hunyad, miles militum, charissimus frater) Erdélyben elesett. Más fivéről nem is szól; azonban szól Waykról az 1419. évi átírás és László király 1456. évi adománylevele is, mely megemlíti, hogy Hunyadi az ő fivéreit a csatákban elvesztette (*fratres belli sibi calamitate raptos amisit*). Bár a *frater* szó sokszor különböző értelemben fordul elő, itt kétség nem lehet, mert az 1419. évi transcriptum azt mondja, Wayk fiai: János, Johann és Wayk. Tehát az okirat szerint ez a három testvér Wayk fia volt.

De voltak-e Wayknak leányai és így Hunyadinak édes nővérei? Erre azt kell válaszolnunk: nem. Az 1419. évi transcriptum nem említi meg őket, tehát nem voltak, mert különben mint Wayk utódainak, örököseinek meg kellett volna nevezetniök.

Hunyadi azonban Klárát megnevezi mint «soror uteriná»-t, anyai testvérét. Ez tehát nem Hunyadi Wayk leánya. A mi pedig Marinát illeti, Argyesi Manzilla feleségét, ezt Karácsonyi is kihagyja. Azonban beveszi a nemzedék-rendbe az ismeretlen nevű leányt, egy Székely nevű nemes feleségét. Erre nézve Karácsonyi (*Turul*, 1901. évf.) azt mondja, hogy Dlugosznak sem hiszi el, hogy ennek fia horvát-szlavon bán volt; mi pedig hozzáteszszük, hogy nemcsak Dlugosznak, hanem nagy sajnálatunkra, Dlugoss kanonok és történettudós collegájának sem hiszszük el, hogy ez Hunyadi Wayknak leánya volt, nemcsak azért, mert az 1419. évi transcriptum meg nem említi, hanem a következő fölötte egyszerű oknál fogva sem.

BÁRÓ FORSTER GYULA.

ZENEI KÖZMŰVELTSÉGÜNK.

Elérni a zenei közműveltség ideálját: szép álmom; megvalósultát, magyar földön, mikorra remélhetni?

A közvélemény ugyan azt tartja, hogy zenei műveltségünk általán a kívánatos fokon áll, hogy van nyugateurópai színvonalon álló operánk, van Budapesten az évadban száznál több hangverseny, a vidék pedig ugyancsak utánozza a fővárost; vannak elsőrangú zenei pædagogusaink és iskoláink — és így tovább. E felületes optimismusból azonban épen az tetszik ki, hogy zenei közműveltségünk ugyancsak gyenge lábon áll, ha a köznek ennyire nincs helyes véleménye (vagy inkább fogalma) a zenei műveltségről.

A zene ethikus erő; természetes tehát, hogy a mindenoldalúságra kötelezett hivatalos közoktatás egyrészt igénybe vegye, másrészt neki szolgáljon. A zene vigasztaló hatalom, örömforrás, lelkesítő erő; első sorban az érzésre hat; tehát a legszegébb korban is alkalmazható, sőt meg is kell vele barátkoztatni a legkisebb gyermekeket is. Legelsőben a zenei érzéket kell felébreszteni; csak a hol ez már megvan, ott lehet szó zenéhez értésről. Ha ezekhez járul a zene eszközeinek és történetének ismerete: akkor megállapíthatni az illető egyén zenei műveltségét. Ha a nemzet széles rétegei elérték ezt a műveltséget, akkor, de csak akkor, szellemi, lelki, erkölcsi értékünknek jelentékeny tényezőjével gyarapodtunk: a zenei közműveltséggel.

Ennek első lépcsője már a zenei érzéket felébresztő bölcsődal; folytatásai a társas gyermekjátékok dalai, a kiseddívók és az elemi iskolák énekei, dalocskái: kezdetleges, könnyen emlékezetbe vésődő rhythmusok és dallamok. A hogyan szövegük a gyermekek anyanyelvén, illetőleg nemzetük nyelvén szól: épen így zenei rhythmusuknak és dallamuknak nemzetiek-

nek kell lenniök. Egyedüli helyes út az, hogy a gyermek csak akkor kezdjen idegen nyelvet tanulni, mikor már anyanyelvén meglehetősen biztossággal fejezi ki magát; a zenei nevelésnek, a zenei érzék fejlesztésének is alapelve, hogy eleinte csak a nemzeti zene idiomáját kell megismertetni. Ez maradandó jó hatással lesz a gyermek nemzeti érzületére. Sajnálatos, hogy legújabbán éppen «az ország szívében», a különben is számtalan kosmopolita hatással körülhálózott fővárosban, az elemi iskolák énektananyaga jórészt nem is gyermekdal-jellegű, nem is magyaros, hanem angol táncdalok és francia ccuplet-k visszhangja. A nyelvnek és a zenének természetét egyaránt tisztelni kell: a helyes zenei (és nyelv-) érzék megköveteli, hogy a szöveg és a zene ugyanegy inspiratióból fakadtnak lássék, vagyis a szöveghangsúly a zenei hang-súlyval, a szöveg proscdiája és agógikája, mondat- és szóhangsúlya, a zeneivel egybevágó legyen. Ez ellen számtalan énekszerzőnk és legtöbb szövegfordítónk állandóan vét, minden egészséges fület sértve, sőt a rossz példával sokaknak egészséges érzékét el is rontva. A népszínmű elnémultával a kezdetleges, mondjuk: könnyű, nemzeti ízű dalok fő-forrása kiapadt; egyenesen az iskolára háramlik, hogy kifejleszse és ébren tartsa az érzéket és szeretetet a nemzeti zene iránt. Ez mindenestre a zenei közműveltségnek alapja.

In principio erat verbum: kezdetben a szöveges zenét, az éneket kell közkincsé tenni, tehát a kisded-, a gyermek-, sőt a serdülő-korban is, azaz: a középiskolák minden kategóriájában;¹ a ki, például, 13 éves korában «parostanonez», vagy valamivel később kereskedelmi avagy más szakiskola növendéke lesz: annak sem volna szabad nélkülöznie az énekoktatást. (A hang «mutatója» idején: módjával. S egyrészt erre is tekintettel, érvényes a következő tétel.) Kórlátainál fogva az emberi hang nem képes annyifelére, mint a hangszerek számos válfaja; a gyermeki és serdülő-korban tehát az ének mellett a hangszerjátszás általános tanítása kívánatos. Hiszen a zene áldása olyan, mint a napvilágé: nem szabad megvonni semmi

¹ A legújabb vizsgálódások bebizonyították, hogy a született siketnémák is taníthatók énekre, sőt bennük a «zeneszomj» nagyon is erőssé nőtt. (*Pester Lloyd*, 1914 jul. 25.)

teremtett lénytől. Csehország, ha Beethoveneket, Wagnereket, nem szült is eddig, de a közismert Smetana, Dvčřák, Kubelik mellett számtalan nagy tehetsége van; nem is csoda ott, a hol évszázadok óta minden gyermek már az elemi iskolában játszik legalább egy hangszert — s a zene valósággal lelki szükséglet. És jellemző, hogy a cseh faj minden irányban magas cultúrájú. Magyarországon ma még fehér holló az iskolai zenekar; hogy ez sajnos hátramaradottságnak jele, világos. Itt kell keresni annak az okát, hogy vidéken, de még Budapesten is, milyen sok nagyértékű művész hangversenyén csak úgy kong a terem a szegyenletes ürességtől... «Művelt közönségünk» ma még zeneileg nem művelt, hiányzik iskolai alapja.

S a ki az «érettségit» letette vagy megfelelő életkort és műveltséget ért el: hol elégítheti ki zeneszeretetét, zenélővágát? és hogyan, hol képezze magát tovább — nem avégből, hogy vizsgálatokat tegyen, hanem hogy zeneileg kiművelődjék? Budapesten ujabban vannak «Egyetemi énekkarok», s a műegyetemnek zenekara is. (Már a 70-es években is kísérletezett egy tudományegyetemi ének- és zenekar, többek közt Langer Victor is karmestere volt.) Hanem a zene megismerésére vezető tanszék a műegyetemen egyáltalában nincs; a tudományegyetem pedig majdnem negyfélszázadig fennállott, s csak napjainkban engedélyezett magántanári képesítést a zene elméletének, illetőleg történetének tanítására. 1883-ban foglalta el ezt a tanszéket az egyházi zenét behatóan tanulmányozó Bogisich Mihály; az ő unokaöccsén kívül e sorok írója volt egyetlen hallgatója; a hiba az ifjúságnak előkészítetlenségében rejlett. A nevezett tanár az ifjúság részvétlensége miatt el is hagyta az egyetemet. Néhány évvel később a főváros legelőkelőbb német napilapjának zenekritikusa (jur. dr. Schütz Miksa) tartott magántanári próbaelőadást, de pár nap mulva váratlanul meghalt, mielőtt tanszékét elfoglalta volna. Azóta az egész hazai cultura szépen fejlődött, csak épen a zenével törődtek kevesen. Végre jur. dr. Molnár Géza, az országos jellegű zeneakadémia zenetörténet-tanára, folyamodott tanszékért; elnyerte ugyan, de kilencz évi tiszteletreméltó működés után is magántanár — ámbár igaz, e téren külön főiskolánk a Zeneakadémia —; tavaly ifj. Toldy László, szintén jur. dr.,

lett a zenetudománynak ugyancsak magántanára; hallgatóságuk számában a mai ifjúágnak készültebb voltára (a mi a társadalom érdeme) és komolyabb érdeklődésére látunk bizonyosságot, de doctor musices sem 30 évvel ezelőtt e sorok írója, sem azóta egyáltalán magyar ifjú, magyar egyetemen nem lehetett, mert a zenének sem «rendes», sem «rendkívüli» egyetemi tanára nincs. El nem mulaszthatom azt az észrevetelt, hogy az említett tanárok a maguk tudományának megszerzésében úgyszólván teljesen önerejökre voltak utalva, míg a kisebb-nagyobb német egyetemek tanárait fennhatóságuk készségesen istápolja, hogy pl. Fuenllana, Peri vagy Isaac egész működését, mennél alaposabban, helyszíni tanulmányok tárgyává tegyék; ennek köszönhetni a külföldi tanárok alapos ismereteit, a német zenei irodalom gazdag és becses voltát is. Látnivaló az állami költségvetésekből évről-évre, milyen törpe összeg jut az egész ország zenéjére (kivált ha a drága Operát s az állami zeneakadémiát leszámítjuk) a képzőművészetekéhez kepest...

Ismerjük az ellenvetést: hogy a ki a zenében tökéletesíteni akarja magát, az boldogulhat akár a magántanítás révén, akár a szakiskolákon, például az Országos M. Kir. Zeneakadémián, a mely — mint nevéből gondolhatni, — a maga nemében épen annyira főiskola, mint a tudás egyéb ágainak számára az egyetem. De ismerjük e kétágú ellenvetés valódi erejét is.

A magántanulás és gyümölcsei érvényesülhetnek ugyan a zenében is, de a legritkább eset bizonyítja e lehetőséget. A mint egyéb eszmekörökben szembeszökő hézagosságot és egyoldalúságot találni azoknál, kik magánúton nyerték képzettségüket, még inkább fölületes, kiépítetlen szokott maradni a magántanulás útján nyert zeneértés. Nem is szólva arról, hogy lázasan keresik a «mennél olcsóbb mestereket», a kik közt csak elvétve akad teljes- vagy csak helyes képzettségű zenész: maga a tanuló is (illetőleg gyámja) szűk kereteket szokott szabni munkálkodásának, még ha erősebb hajlama van is a művészethez. Legtöbbször csak a hangszerjátszás mechanikáját akarják elsajátítani; az énektanulók ezt is csupán cum grano salis; a zene tudományát, a zeneszerzésnek az összhangtaura épített technikáját, zene-æsthetikát s ennek szempontjaitól irányított zenetörténetet, a legcsekélyebb számú törekvő, komolyszellemű magánöndevők

kezdi tanulni. Ezért volt oly igen szegény fővárosunk zenei élete az 1890-es évek előtt, mikor az egész országban alig néhány, még pedig — az Orsz. Zeneakadémiát is beleértve -- szerény-méretű zeneiskola állt fenn, tehát a zenei közműveltség a magán-tanítás esélyeinek volt kiszolgáltatva.

A zeneiskolai tanítás Magyarországon néhol elég magas fokon áll; örverdetes, hogy a legujabb időben nagyon is felszaporodott zeneiskolák alkalmazkodni kényszerültek zenei főiskolánk tantervéhez. De még rengeteg a tennivaló. Negyedszázad óta a szemléltetés elve uralkodik a pædagogióban; minden történeti, földrajzi stb. tankönyv tele van kepekkel, grafikonokkal s egyéb megjelenítő segédeszközökkel, nem is szólva arról, hogy az irodalomtörténeti oktatás természet szerint szemelvényekkel, mutatványokkal dolgozik. A zenetörténet tanításának értéke is a szemléltetéstől függ; mennél több zeneszerzeményt kellene a tanulókkal meghallgattatni, s így gyakorlati úton éreztetni a fejlődést, sőt valóságos hangversenyeket kellene tartani, még pedig «hű előadásban», így például a németalföldiek vagy Palestrina karénekre írott műveiből egy-néhány részletet énekkarban, a partitákat ugyanolyan s ugyanannyi hangszerrel, a hogyan szerzőjük gondolta. Magániskolának még érthetni azt a kifogását, hogy az ilyen hű (jobban mondva hiteles) szemléltető oktatás költséges; de municipális vagy állami intézettől elvárható. A Zeneakadémia, mint zenei főiskola, a teljes zenei műveltséget, a zene teljes ismeretét nyújtja, legalább igyekezzék erre; zenei főiskolának zenetudósokat is kell nevelni. A mi Országos Zeneakadémiánkon azonban a zene-æsthetikai, zenetörténeti stb. heti órák száma igen csekély. Könyvtárát is — csekély javadalmánál fogva — csak lassan szerelgeti fel. A főiskolai jellegnek pedig lényeges alkatrésze hiányzik: a facultativ tantárgyak. Minden növendéknek, mint a középiskolákban, bizonyos tanmenetet kell végeznie; nem választhat ki magának bizonyos tantárgyakat, mint teheti a tudomány-egyetemen. Igaz, ez intézetnek alapvető ismereteket kell nyújtania, s általán csekély előképzettségű növendékeknek. Mégis facultativ tárgy lehetne például a Jankó-féle claviaturán játszás, mi fölérhet a czimbalommal, s valóban magyar találmány. S mért ne volna helyén egy zenei főiskolán oly kiváló

zongoraművészek, a minő Juhász Aladár, saját új methodusa, legalább mint facultativ tárgy, mely a gyakorlat által még tökéletesednék is, de mindenesetre meglenne legalább értékének kriteriuma. A német s amerikai egyetemek mintájára jó lenne egy-egy tárgyra, tanfolyamra Zeneakadémiánkra olykor külföldi zenetudóst vagy művészt meghívni. (A berlini Scharwenka-conservatoriumon állandóan van néhány tanszaknak párhuzamos, angol nyelven magyarázó tanára.)

A zongora-, hegedű- és gordonka-tanárképző és állami vizsgálóbizottság mellett ép úgy működhetnék az Orsz. Zeneakadémián vagy ettől függetlenül, ének- vagy fuvola-tanárképző intézmény és vizsgáló bizottság is. Ezen s még egyéb szakmák tanításához nem kell-e sokféle különleges: anatómiai, pædagógiai, zenei szakismeret?... Pedig főleg éneket hányan tanítanak csak Budapesten is s mily «kevesen a választottak...» A vizsgálati hangversenyeken felhangzó tapsvihar híven mutatja a zenei közműveltség alacsony vízállását.

A zenei közműveltség terjesztése körül fontos oktatószerepe volna a sajtónak... «A fejedelmek bölcsesége — mondják — abban nyilvánul, ha tanácsadóikat helyesen választják»; a szerkesztők bölcsesége pedig munkatársaik megválasztásában... A hírlap valóságos «zellemi omnibus», mindenoldalú és a legújabb színvonalon álló s néhány filléren mindenki által hozzáférhető ismeretforrás, napról-napra megújuló napiérdekű alkalmi lexikon, a melyhez a legszűlesebb rétegek bizalommal fordulnak.

A *Berliner Tagblatt* és más németországi napilapok tárcza-czikksorozata (*Der gestirnte Himmel im Monat...*) havonként egy-egy szakközleménnyel szolgálja óriási közönségének műveltségét. A magyar napisajtó ilyen komoly stílusban nem iparkodik oktatni olvasóit: legkevésbé a zene terén. A szaklapok most jó kezekben vannak, de az egész magyarságnak mindössze négy magyar szaklap (s a háború alatt csak egy) kevés.

Az időszaki sajtóval együtt vehető sorra a zenei irodalom. Bizony magyar könyvben édes-kevés zene-elmélet, zene-æsthetika zene-történet stb. van leteve. S ez is nagyrészt hogyan! Könyv- és zeneműkiadó cégeink, a kiktől zenei culturánk forgalomba hozását és emelését várunk, nem tudják megkülönböztetni a tiszta búzától a polyvát. Pedig a komoly értéket a közönség

megbecsül s a legkomolyabb mű is elkél idő múltán (például egy kevésbé kelendő, mert 24 koronás kötet, nemzeti zenénkről a terjesztéssel keveset törődő M. Tud. Akadémia kiadásában is pár év alatt majdnem teljesen elfogyott). De kiadóink gyors hasznót akarnak látni. Ezért nincs még Lisztnek sem magyar életrajza, nincs magyar zenei bibliographiánk, nincs zeneaesthetikánk és sok egyéb szükséges könyvünk. A tankönyvjellegű zenei irodalmon felül igazán csak kivételkép van nyomtatott jele zenei közműveltségünknek.

A zeneirodalomban, fájdalom! szintén. Úgyszólván csakis a könnyű szórakozást szolgáló zene-«művek» jelennek meg; ezeknek is egy részök (mint az itt-ott kiadott komoly irányú, művészibb termékek majdnem mindig) a szerző költségén.

Akadna ugyan egy-egy magasabb törekvésű társaság (milyen a németek közt számtalan van), de ezeknek igyekezete mindig hajótörést szenved. A Magyar Zeneszerzők Társasága csak tengődik, a közönség csökönysége miatt egyelőre nem is álmodhatik zeneművek kiadásáról. Az alig megalakult Országos Zeneművészeti Társaságot pedig kijegeczedésében egyelőre megakasztotta a világháború. A Kolozsvári «Erkel Ferenc-Társaság» Farkas Ödön műveinek kiadásával befejezte tevékenységét, Erkel műveinek kiadására nem is gondolva, a mely culturfeladatát nemzetünk, saját zenei műveltségének óriási kárára, még mindig nem teljesítette.

A zenei művelődés ügyét a könyvtárak is kevésbé karolják föl. A legnagyobb hazai könyvtár, a M. Nemzeti Múzeumé, kimeríti feladatát abban, hogy automaticæ, az 1802. évi legfelsőbb rendeletet ismételtető törvényezikkek erejénél fogva, köteles példányul kap és őriz meg minden hazai kiadványt (még a Lipscebén metszett kótákat is és magyar vonatkozású külföldieket); az Orsz. Zeneakadémia, iskola voltára hivatkozva, csak a didaktikus szempontot hirdeti könyvtára számára irányadóul; egyéb nyilvános könyvtáraink pedig nem törődnek azzal, hogy a zenei «standard work»-ok¹ birtokukban legyenek s a hazai zenei közműveltséget fokozzák.

¹ Ezeknek (bár korántsem teljes) jegyzékére legyen szabad az érdeklődőket *A zene irodalma a könyvtárban* című cikkemre utalnom (*Magyar Könyvszemle*, kiadja a M. Nemz. Múzeum, 1908).

A könyvtárak mellett hatalmas képző, művelő hatáuk van a múzeumoknak. De ma még zenei múzeuma nincs Magyarországnak. Népi zeneművészetünknek igen szép gyűjteménye van a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályában; phonograph-hengerekre fölvett (s jórészt le is kótázott) nóták ezrével s néhány hangszeren játszott darab (a nemzetiségek köréből is); — megjegyzem: a Keleti Akadémián kisázsiai stb. török dalok vannak meg phonograph-hengereken, — ez az egész. Hangszermúzeumunk (mondjuk «még») nincs, a Magyar Nemzeti Múzeum azonban már megvetette alapját.

∴ Mellékesen megjegyezve, zenei kulturánk fölületességére vall az is, hogy a zenészt általában nem bec-ülik; állam és városok az iskolák ének- és zene-tanárait vagy tanítóit nem javadalmazzák kartársaikkal egyenlően; az egyházak hatóságai is karénekeseket, hangszerjátékosokat, sőt orgonásikat és karnagyokat rendszeren esekély díjazásban részesítik, nyugdíjban pedig épen nem; pedig a Szentírás azt tanítja: qui cantat, bis orat. Hányan, a kiknek operalátogatásra nem telik s a zene vígasztalására szorulnak, hányan tárják ki keblüket még nekik idegen felekezet egyházi zenéjének is, mert lelkük elfordul a könnyen hozzáférhető álművésztől!

Az igazi, vagyis stilusos, méltó egyházi zenét leginkább megközelíti fölemelő, «átszellemítő» hatásában a kamarazene. Ápolását az államnak s a társadalomnak a legodaadóbban kellene támogatnia; ez volna egyik biztos jele a magyar zenei közműveltség magasabb fokának... Sajnos: e részben kutatásunk negatív eredményre vezetett; a Budapesti meg a Diósgyőri (!) Kamarazene-Egyesületen kívül nem ismertünk többet; ezt a kettőt az állam némileg támogatja, a főváros egyáltalában nem, — a társadalom pedig gyarlóbb, semhogy «Herakles válaszfútján» a szerény és komoly műzsához forduljon, mikor a ledér nymphák egy tuztat rikító falragaszon csalogatják estéről-estére magukhoz.

A komoly zene barátai sem mind előkelő ízlésűek; inkább a kétes értékű szellemi táplálékot, a színesebb, csillogóbb és gazdagabb lakomákat áhítozzák: a virtuósok vagy a zenekari tömeg ragyogó hanghatásait. Ezeknek a közönységét vezetni kellene, nevelni, olyan czeltudatos komolysággal, módszeres

következeteséggel, a milyent sajnosan nélkülözünk még az igazi, a magasabb művészet administrálójánál is. Egészen ritka, sőt új keletű nálunk a Beethoven-, vagy Mozart-, vagy nemzeti est és hasonlók, pedig ezek a legtanulságosabbak; nálunk derűborúra játszanak zenekarok is, magánművészek is akármit, a nagy közönség pedig még annyira pallérozatlan, hogy ilyen ítéletekre képes: «ezt vagy azt a darabot (egy 10—12 számból álló műsoron!) az idén már kétszer hallottam, nem érdemes elmennem». A hangversenyrendező egyesületeknek és más vállalkozóknak — a «gyakorlati zenei élet» commandánsainak — a versengés helyett karöltve kellene haladniok; a zenei közízlés feilődését, a művészet új irányainak és jelenségeinek megismerését kellene szolgálniok. Van és volt számtalan elsőrangú művész, a ki egész életében csak egyszer-kétszer, vagy egyáltalában nem is járt Budapesten (hogy ne is említsem a szégyenletesen elhanyagolt, el is maradt vidéki zenei életet). Nagy énekkari műveket hallanunk ritka szerencse; a többnyire iparosok- és munkásokból alakított férfi «dalárdák» nem is képesek például nagyobb szabású feladatokra. Bruckner, Mahler, Oskar Fried stb. nagyobb szabású művei, főleg pedig egész alkotásuk tiszta képe: nálunk csak az igen messzi jövő reményei.

Ha a zenei műveltségnek az volna a kriteriuma, hogy a közönség fenn tud tartani egy (sőt több) operaházat: akkor nagyon szomorú vallomást kell tennünk az ország és a főváros zenei műveltsége felől. A közönség nem tartja fenn az ország egyetlen operáját; ezt csak a királyi bőkezűség és az állam élteti. Sok a kívánni való az Operaház művészetétől is; a fülsértően phraseált szöveg¹, a művészi ének és játék helyett

¹ A hasonlíthatatlanul magasabban álló bécsi udvari operáról egy kitünő kritikus, dr. Batka Richard, ezt írta a *Fremdenblatt*-ba (1909 máj. 18.) a nyelvkérdésnek szentelt cikkében: «Jobb fordításokat! — ez legyen a jelszó s épen az olyan magasrangú intézet, a milyen az udvari opera, van arra hivatva, hogy követendő például előljárjon. Majdnem a legtöbb, műsoron levő, operafordításunk olyan nyomorult, olyan kétségbejítő, olyan nyakatekert, hogy minden előadás felér egy botbüntetéssel a közönség nyelvére és értelme előtt. Itt szükség van egész munkára, jóvátenni mindazt, a mit a zenei érzéknélküli szöcsavaró mesterember-fordítók a multban és a jelenben elrontottak. A műsor teljes külföldi operairodalmát a zene szelle-

a nyers hanganyag cultusa, a zene legszebb hatásaitól a lelket, figyelmet elterelő díszletfényűzés meg az örökös ismételtetéseivel untató, avult műsor, a melyet újabb művekkel alig mernek felújítani . . . A vidék meg épen csak kivételképen bírja magát összeszedni egy-egy elavult operának nem épen kívánatosan kiütő előadásához, a mihez nincsenek is kellő művészi erői, eszközei. Mindez arra vall, hogy csak óriási erőfeszítés fejleszthetné ki az ország zenei közműveltségét. S ennek az erő kifejtésnek meg kell történnie — s mennél előbb.

* * *

A capite usque ad calcem, «tetőtől talpig», végig néztem a magyarság zenei közműveltségét, noha nagyon kivonatossan. Meggyőződésem szerint az aggasztó «dátlelet» oka az, hogy nincsen czéltudatos vezetés, mely személyváltozás esetén is zavartalanul, helyesen működhetnék. A zenészek sokfelé ágazó szakmájának legkisebb, mint legszentebb ügyeit is rendesen de nobis sine nobis intézik municipiumok, állam, társadalom. Németországban, a hol hivatott, alapos zenekritika tartja ébren a zenei közlelkiismeretet: a bíróságok s hatóságok számára egy «Musikalische Sachverständigenkammer» dolgozik irányadóan; a mi védtelen és zsenge zenepalántánkat mindenesetre jóval erősebb sánczczal volna szükség megvédeni minden ellenséges hatástól: olyan zenei kamarával, a melyben a zeneértés mindegyik oldalát — ideértve a hangszerkészítés, a kótametszés, a jó akustikás építés stb. rokon területeit is, — legalább is egy-egy hivatott, képzett ember képviselje; csakis az ilyen kamara, vagy bár «zenei tanács» (ad normam: Képzőművészeti, közoktatásügyi sat. tanács) ítélhet elfogulatlanul eszmék és emberek létkérdései felett; ellenben a ministeriumbeli hivatalnokminősítés beéri olyan egyetemi tanulmányokkal, a melyek teljességgel nem képesítenek zenei kérdések helyes mérlegelésére; — míg az a szokás, hogy a legheterogénebb

méből folyó alapos nyelvi revízióknak kell alávetni.» A mi Operánkról még súlyosabban kellene nyilatkozni. Pedig ez a kérdés csak egyik sebhedt oldala Operánknak, a sok közül; az Opera pedig csak egyik sebhedt szerve zenei életünknek.

zenei kérdésekben egy zeneiskolát bíznak meg vélemény- sőt ítéletmondásra: már sokszor bizonyult eltévesztettnek és sérelmesnek.

A tisztán látó szakértőtől micsoda lelkiismeretlenség volna: elhallgatni óvó Kasszandra-jóslatát? «Itt állok, nem tehetek másképen», — mondom Ulrich von Huttenel. Nyílt szemmel harminczöt év óta megfigyelt valóságot írtam le, hozzá mérve az állandó ügyszeretet, tanulmányozás- és körültekintés-alakította ideálokhoz, — a melyektől még nagyon messze, keleti kényelemben, boldog önfedésben szunnyad zenei közműveltségünk...

KERESZTY ISTVÁN.

JÓKAI ÉS MIKSZÁTH.

Jókai és Mikszáth egymáshoz való viszonyának története két nagy lélek barátkozásának valóban megható példája. Belső, lelki történet ez, melynek vannak szomorú és tréfás, komor és derült fordulatai, de két egymásra következő művészi nemzedék érintkezésének ily tiszta, ily becsületes formája párját ritkítja az egész világirodalomban. Az öregedő művészek közt ritka, kibin nincsen egy parányi féltékenység a fiatalok iránt. De Jókai olyan nagy, oly termékeny hatalmasa volt művészetének, hogy féltékenynyé senki sem tehetette; s Mikszáth annyira szerette Jókait, hogy tisztelete akkor sem kisebbedett, midőn az agg mester átlépte már a hegycúcsot s a túlsó oldalon immár lefelé haladt.

A mester korán megérzi, hogy ez a tanítvány fog föl-emelkedni dicsőségének ragyogásába s nem féltékeny rája; s a tanítvány, bár tudja, hogy ettől a nagy mesemondótól kell majd egykor elhódítania egy ország szívét, bár tudattalanul ezen munkál egy életen át, iránta való szeretete, tisztelete csak növekszik az évek folyamán s éppen ő lesz az, ki emléket igyekszik állítani mesterének. Érintkezésük irodalmi emlékei, főként a Mikszáth hagyatékának összegyűjtése és elrendezése által, immár teljesen előttünk állanak, s nemesak irodalomtörténeti, hanem tán erkölcs-történeti érdek is előadni a magyar széppróza két nagy mesterének, kik érintkező nemzedékeknek voltak vezérei, életéből, munkásságából azt, a mi összekapcsolta, vagy néha elválasztotta őket. Volt idő, a mikor irodalmunkban Jókai volt a le nem hanyatlott, de meg-sáppadt mult és Mikszáth volt a ragyogó, szíveket megejtő jelen. És soká lehetett bámulnunk a csodát: a mult karon fogta a jelent és jártak együtt, egymás mellett a tiszta egű magyar tájakon keresztül . . .

* * *

Tudjuk, hogy Mikszáth szegedi hírlapíróskodása előtt esztendőket töltött Pesten, mint a siker után hiába futkosó, szegény, nem méltányolt hírlapíró. Eleinte (1874—1875) a *Magyar Néplap* cz. ujságba dolgozik, majd meg 1877-ben a *Budapesti Napilap*nak lesz afféle mindent író, szerkesztő munkása. A rengeteg cikkhalmazban, mely e lap hasábjain•neve vagy álneve alatt jelent meg, sokszor száll síkra Jókaiért, kiről Gyulai akkoriban írta föltünést keltő bírálatait. Jókait a fiatal hírlapírók igen szerették s mert különben is Gyulaiban mintegy a conservatív Akadémia gáncoskodó vezérét látták, ki a nemzet koszorús mesemondójáról merészelt kemény bírálatot mondani, a lapok kedvelt csipkedési tárgya lett Gyulai. Mikszáth is többször támadta Gyulait Jókai miatt actualis szemle-czikkeiben, így pl. az említett lap 1877 jun. 11., jul. 1., aug. 14., aug. 24. és okt. 19. számaiban. Az aug. 24. számban mint tanító-mesterre mért vágást Gyulaira: hű tanítványa, Riedl Frigyes, bírálta volt Jókai regényeit a *Pesti Napló*ban, kiemelve Jókai művészetének egy olyan hibáját, melyet maga az író is beismert: dialogusainak egyénietlen, mindig állandó színezetét. Mikszáth, a hű csatlós, meg akarta védeni mesterét a kritikusok szaporodó hada ellen.

De csak az írot védte, a politikust támadta, mert Mikszáth e küzdelmei nehéz korában ellenzéki hírlapíró volt. Midőn 1878-ban a Kecskeméthy Aurél, illetőleg Ábrányi Kornél modorában csipkelődő «karczolatokat» tett közzé, Kákay Aranyos N° 3 álneven *Még újabb fény- és árnyképek* czímmel, a második az arczkép-sorozatban éppen Jókai volt (12—19.). Szépen jellemzi a költő sajátos helyzetét a politika nem mindig gyöngéd világában, szinte már a nagy író keze nyomát véljük fölismerni efféle mondataiban: Jókai «a ragadozó madarak közt is csak fülemile marad.» «A mi népszerűséget szerez mint író, azt a politikusnak bocsátja rendelkezésére s a mi befolyást szerez mint politikus, abba az írot ereszti bele halászni.» De csipkelődése a rajz végén már az élesség határán van s néhány anecdotáján kívül újat, lényegeset alig mond róla.

Új világ, az érvényesülés édes világa várta Mikszáthot Szegeden, ott tér vissza önmagába vetett hite. Jókai a nagy árvíz után lerándult volt Szegedre s Mikszáth az eseményről

tárczát írt lapjába, a *Szegedi Napló*ba (1879. jun. 15.) *Jókai Szegeden* címmel. Humoros tárczájából a csodálat és tisztelet szól hozzánk. «Körben álltunk az indóház udvarán, hol lassanként egész udvar képződött Jókai körül. A közönség özönlött, ha csak távolról is látni Európa egyik legnagyobb és legszerettebb emberének arcát.» Mikszáth akkor sokat forgolódott Jókai körül, ő kísérgette, de Jókai, utazásáról szóló tárczáiban (I. *Életemből* II. kötet 70—86. l.) csak egyszer céloz hű kísérőjére, akkor is elég hidegen (I. 76. l. *A magyar Züidersee* cz. tárczában, midőn megnézte a vasuti töltés munkálatait): «Erős É. É. Ny. szél mellett szálltunk fel — írja Jókai — a Szent Gellért gőzösre, a királyi biztos, a bizottság tagjai, a vállalkozó, Deutsch és egy ujságíró . . .; derék kis gályánk bátran szembeszállt a széllel és hullámmal.»

De az az «egy ujságíró» ott Szegeden hamar kibontakozik az ismeretlenség ködéből. Munkássága a *Szegedi Naplónál*, az árvízről írt dolgozatai kiviszik hírét a vidéki város határain túl s diadalszekéren, jó hírlapírói szerződéssel viszik vissza a fővárosba, honnan pár éve megtagadottan menekült a vidéki város kicsinyes, de, úgy látszik, megértőbb társadalmába. Már Szegeden mindjobbán úrrá lesz irataiban a csodálat Tisza Lajos erélyes munkája iránt, a szellemes csipkelődések¹ helyébe mind erősebben nyomulnak az elismerés meghatott szólásai s Szeged ujjá építője révén így lesz Mikszáth ezentúl hű krónikása nemcsak magának a szegedi grófnak, hanem családjának és egész pártjának is.

Most már a Jókai-rajongást nem kell politikai hangfogóval énekelnie. 1882-ben a *Jó könyvek* cz. népszerű, népies vállalatban verses munkát ír e címmel: *Jókai Mór vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg*. A vállalat a magyar nép számára készült, a kiadók a ponyva-irodalom közönségének szánták. Maga Jókai írta volt az első füzetet Mátyás királyról, szintén versekben. Mikszáth népies alexandrinusai jól csengenek, a hat fejezet jóízű, éppen nem keresett népiessége jól megfelelt a kitűzött célnek. Gyulai a *Szemlé*ben erős bírálatot írt a mű-

¹ Még 1881-ben a *Szegedi Napló*ban (188. sz.) Jókai ellen írt *Tisza Ilona* cz. tárczájában a *Szeretve mind a vérpadig* cz. regény keletkezése alkalmából.

vecskéről, még izléstelenséget is vetett szemére, a min, tekintve a mű tárgyát, alig lehet csodálkozni. Elmondja benne Mikszáth Jókai születését s hogyan akarják prókátornak nevelni (I. fejezet); mit jósoltak a kis Jókairól s milyen ügyvéd lett belőle (II.); mint mesél bűbajos nyelven nemzetének, hogy mindnyájan, a kik csak hallják, bámulják őt s híre idegen országokba is eljut (III.); miként hajlott a király szíve a nemes magyar nemzethez (IV.); hogy veri le a pesti képviselő-választáson a hatalmas gazdag ministert (V.); mint megy látogatóba Budára, hol Erzsébet királyné asszony nagy tisztességet éreztet vele (VI.). Kétségtelen, hogy a művecske hangsúlyozottan népies; Jókai stílusát például így jellemzi:

Szava dallamos, lágy, mint a tündér-ének,
 Mintha az angyalok mézzel etetnének.
 Folyóink csörgése, erdeink zúgása,
 Mezei lányoknak édes dalolása,
 Sárga cserebogár méla röpködése,
 Balaton vízének csöndes habverése,
 Falusi akáczfák titkos susogása,
 A sűrű Bakonynak zordon sötétsége,
 Csillag ragyogása, napnak verőfénye,
 S a mint pusztáinkon viharrá nő a szél
 Mind benne van abban, a mit ő elmesél!
 Szívünk megbűvöli, sírunk rajt' s nevetünk :
 Isten jó kedvében teremté őt nekünk! ¹

Jókai, kinek írói pályáját nem irányította a kritika, haladt előre a munka útján zavartalanul, de örült a dicséretnek, a gános pedig rossz perczeket szerzett számára. A kellemes perczekért hálás tudott lenni, ha pedig tehetséges embertől jött a dicséret, szíve hamar megnyílt. Jókai fölismeri Mikszáth nagy tehetségét. 1882-ben azt írja Mikszáth kiadójának: «Őn engem arra szólított fel, hogy Mikszáth Kálmán beszélyei elé írjak ajánló szót az olvasó közönséghez. Önkénytelenül eszembe jut erre az egyszerű tudós, ki késő este nála mulató vendégeinek azt mondta, hogy nézzék csak, milyen szépen süt a hold odakinn s hogy

¹ Mikszáth *Arany János*-ról is szeretett volna hasonló népies verses életrajzot írni. A kiadó hirdette is, hogy «legközelebb meg fog jelenni» — de ez már nem készült el.

jobban láthassák, fogta az asztali lámpát, kivitte: annak a világánál mutatta be a holdat; Mikszáthnak nincs szüksége az én argandi lámpásomra. Meg fogják őt látni a saját talentuma fényétől. A ki az elbeszéléseit olvasni kezdi, le nem teszi, a míg végig nem olvasta s csak azt sajnálja, hogy miért nem több? Mikszáth valódi tehetség, a kit nem szabad dicsérni, hogy meg ne álljon ott, a hol elkezdte; hanem írjon mindig jobbat a megelőzőnél s igyekezzék fölfelé. Eredeti genre, kellemes írmodora remélteti, hogy kiváló elbeszélő költője lesz a magyar irodalomnak.»

Ezt már Jókai nem egy ismeretlen vidéki kis ujságíróról vetette papírra. Ekkor már Mikszáth túl volt a *Jó palóczok* s a *Tót atyafiak* sikerén s a *Pesti Hírlapban* megindította *A t. házból* című karczolatait. Szeretete, hálája Jókai iránt 1883-ban Jókai születése napján tollat ad kezébe, úgy ünnepli a *Pesti Hírlapban* (51. sz.) a mestert. És már kezdi a nagy mesemondó alakját beállítani tréfák, esetek központjába, írni róla rajzokat, vele kapcsolatban tréfákat, úgy a mint azt politikusokkal is művelte egy életen át. A *Pesti Hírlap* 1882. 324. számában «egy kis tréfát» írt meg *A kit Jókai nem hagy írni* címmel, gróf Teleki Sándorról, ki akkor elte verselgető ifjú korát s a Petőfi-társasággal lerándult Kis-Kőrösre a Petőfi-házra illesztendő emléktábla ünnepélyére. Ott ugratta Szana Tamás azt a vidéki honoratiort, a ki a pesti vendégek neveit kérdezgetvén, megakadt az ifjú Telekin. «Hát ez a fiatal gyerek ugyan kiesoda? Ez is író?» «Uram, — felelte Szana — ehhez képest Jókai is semmi. Nem ír az a fiatal ember semmit sem, mert Jókai drága pénzzel fizeti, hogy ne írjon, mert ha írna, azonnal elhomályosítaná . . .»

Majd a politikus Jókaira kerül a sor. Leírja kedves alakját, a mint a képviselőház folyosóján jár, szerényen, hátul keresztbe tett kezekkel, a mint a clubban részt vesz a nevezetes tarokk-parthie-ban (*Pesti Hírlap*, 1884. jan. 6. sz. *Jókai mint képviselő.*). Ezt a pár lapot hatalmas festménynyé szélesíti majdan Ferraris festő és Mikszáth is a Jókai-életrajzban. Egész írói, emberi egyéniségét megrajzolja még ugyanazon évben *A mi külön fejedelmünk* címmel (u. o. 1884. 265. sz.). Ez már szinte előtanulmány későbbi életrajzához. A *Vasárnapi Ujságban* (1885. 3. sz.) külön cikket szentel *Az arany-ember alakjai-*

nak, midőn a regény színre kerül. Most már két arany ember van, írja Mikszáth, a drámáé, meg a regényé. «Sőt» — teszi hozzá szeretettel — «van egy harmadik is, a legaranyabb ember. Az, a ki a két arany embert írta.»

Vele sír a költővel, midőn 1886-ban Jókai elveszti hit vesét. (*A költő neje, Pesti Hírlap* 1886. 322. sz.) «Milyen összeillő pár voltak» — kiált fel. «Két lángész együtt . . . Az egyik legszebben írt magyarul, a másik legszebben beszélt.»

1887-ben Jókai a *Kőszívű ember fiaiból* drámát készített *Keresd a szíved* címmel. A darab előadását azonban gróf Keglevich István megakadályozta. Mikszáth *A loyális színmű* című «rebellis» tárczában írt az esetről (*Pesti Hírlap* 1887 szept. 8.) erősen támadván Keglevichet, s azt bizonyítva, hogy a darab inkább loyálisnak, mint rebellisnek tekinthető.

Mikszáth összes nagyjaink parlamenti szónoklatait lefestette karczolataiban, egyszer legalább. *Jókai beszél* címmel 1889 jan. 21-én írt. «Nagy élvezettel hallgattam — írja e beszédéről. — Szelid arczához, tisztos hamuszínű parókájához pompásan illik hangjának lyrikus lágy csengése. Az a zamat, az a melódiaszerű édesség, mely az ő fenséges szórákásában a mi nyelvünkbeli előcsilingel: erdőzúgás, pataknak csevegése; ország-czímerünknek szívárványos színei játszanak összekeveredve a nap verőfényével. S abból a napfényből imitt-amott szét-pattan egy-egy szilánk bohókás játszói ötletnek.»

Mínta ezzel vége is volna a kritikátlan rajongás korának. A két nemzedék érintkezésének határkövéhez jutott. A fiatal maga is mesteri magaslatra emelkedik, még rajong, még szeret, de már lát is és a mit lát, azt le is meri írni. Hiába, az öregek után fiatalok következnek s ez zökkenő nélkül nem történhetik meg. A rajongásból tán tisztelő szeretet lesz, a föltétlen csodálat a jóságos bírálat enyhe szavába megy át s hovatovább a fiatal is mester lesz, ki jóságos szeretettel simogatja a gyermekes aggastyánt. A természet rendje ez, az új mesterből is aggastyán lesz egykor, ha ugyan a jóságos gondviselés el nem ragadja dicsőségének legfényesebb ragyogásából, hogy ne kelljen átszenvednie az alkony nyomorúságait . . .

1891-ben Jókai király-hymnust írt s a *Magyar Hírlap* szerkesztői az olvasó-közönséget meg akarták szavaztatni a

hymnus értéke felől. Mikszáth *Amnestiát kérek* címmel a szerkesztőséghez intézett levélben tiltakozik ez eljárás ellen. Hibáztatja a közönség megszólaltatását, kéri az ezután beérkező levelek közlésének megszüntetését, mert a Jókai-hymnus «gyenge, felületes dolog». De örömmel állapítja meg, hogy a nyilatkozatok kellő tisztelettel voltak a nagy író iránt, ki «ötven évig szólott búbajos hangon» nemzetéhez. A végén aztán arra kéri Jókait, írjon egy másik hymnust, mert «a mit Jókai elhibázott, az csak Jókainak sikerülhet.»

A millenium esztendejében egy lap azon panaszkodott, hogy az írók nem kaptak semmi kitüntetést az országos jubilæum alkalmából. Mikszáth erre cikket¹ írt, melynek az volt a főgondolata, hogy írók számára a kitüntetések azért kényelmetlenek, mert általában a politikusok mögé kerülnek mindig a kitüntetések fokozatainál. S mert ezen bajos segíteni, jobb, ha az írókat egyáltalán kihagyják a kitüntetendők listájából. Ez a cikk Jókainak nem tetszett. Másnap a *Nemzetben* szokatlan hevességgel támadta Mikszáthot. Jókai az udvart dicsőítette s azt mondta: olyan fenhéjazóan, a hogy Mikszáth írt arról a dologról, csak egy Deák Ferencznek lett volna szabad szólnia.

Mikszáth illedelmesen, de határozottan felelt Jókainak. (*Felelet Jókai Mórnak. Pesti Hírlap* 1896 jun. 20.) «Nem csodálkozom — írja — hogy Jókai nem helyesli a rendjelek felől táplált nézetemet, vonatkozással az írói mesterségre. Ez egyéni dolog. Elég olyan fát láttam én már, a mely szeretett lefelé nőni.» Nyilatkozata végén olyan Mikszáth, mint a komoly fiú, a ki a tékozló apát integeti, bár fiúi kegyelettel: «... Vannak bizonyos positiók, a hol a személy nem jön számba, a hol a positio fényét és méltóságát fönntartani kötelesség, mert a positio az utódok öröksége és az elődök megszentelt piedestálja.»

Erre már harag következett, sőt személyes szakítás is. De a Jókai galambszíve nem tudott soká haragudni. Mikszáth ugyanazon év nyarán szintén a Svábhegyen üdült, a Milassin-féle villában, hol egy őszi napon estefelé Jókai majorosa gazdája tiszteletét hozta Mikszáthnak, meg két foglyot. Éppen Mikszáth-

¹ *Kitüntetések. Pesti Hírlap* 1896 június 18.

nak is voltak foglyai jégen, harmadnap ő is küldött az öregnek — négy foglyot. Öt nap múlva a Jókaiék majorosa nyolcz foglyot hozott. Erre Mikszáth összes ismerőseitől foglyot kért s öt nap múlva tizenhatot küldött Jókainak. Rá egy hétre ott volt a felelet a konyhájában Jókaitól: harminczkét darab fogoly. Egész százhuszonnyolczig vittek fel s Mikszáthnak egy levele is volt hozzá Radó Kálmán vadász-barátjától, a ki korlátlan számú foglyokat ígért a tréfa folytatásához. Ezt a levelet is elküldte Mikszáth Jókainak s ezzel vége lett a kedves esetnek is, meg a haragnak is. (L. *Pesti Hirlap* 1896 aug. 20., u. o. 252. sz., *Az Ujság* 1904. 323. sz.) Nem lehetetlen, hogy ha nem is ez a közeli svábhegyi nyaralás, de egy régebbi ottani vasárnap délutáni tarokk-alkalom adta a thémát, a részleteket a Mikszáth kezébe, midőn megírta a *Jókainé tyúkjai* cz. rajzot, melyben mesterét egy gyönyörű novella hőségé avatta. Alig is novella ez, mert s tenyeres-talpas sváb szomszéd lányasszony, a pontos gazdasszony-feleség, maga a szelid, kékszemű jóságos író Károly bátyjával együtt annyi realismussal, annyi igazsággal vannak megjellemelve, hogy az egész egy pompás nyári fénykép-fölvétel hatását teszi. Az is nevezetes benne, hogy még annak is, a ki nem ismeri a nagynevű hősoeket, feledhetetlen az egésznek friss (igazán svábhegyi) levegője. Bajos eldönteni, minek jobb: novellának, vagy Jókai-émléknek.

Midőn Jókai egészen alámerült az éjbe, Mikszáth két cikket is írt, hogy enyhítsen szívének nemcsak irodalmi, hanem igazán mélységes emberi bánatán: *Jókai halálára* (*Vasárnapi Ujság*, 1904. 319. l.) és *Jókai temetése* (*Az Ujság* 1904 április 19.). Nekrológjaiban az ember s nem az író fájdalma remeg. A fájdalom úgy vett rajta erőt, mintha családjának egy kedves tagját vesztette volna el. Akkor támadt elhatározása, hogy könyvet ír a nagy regényíróról s befejezett remekbe foglalja azt, a mi, láttuk, egész életén át foglalkoztatta.

Jókai Mór élete és kora cz. művében két kiváló prózaírónk van megörökítve. A hős és az író egyformán állnak előttünk. Olyan szeretettel, olyan buzgalommal dolgozott rajta, a melyet csak mély vonzalom tarthat fenn. Az egész közönségtől kért adatokat s művét kefelevonatban Beöthy Zsolttal, Gyulai Pállal, id. Szinnyei Józseffel s másokkal nézette át, kiknek megkö-

szönte műve végén fáradozásukat, de sajnálatos, hogy műve kárára nem minden megjegyzésüket vette figyelembe. (L. *Vas. Ujs.* 1906, *A tökéletes könyv cz. tárczát.*)

Gyulai Pál érthető érdeklődéssel vette kezébe ezt a könyvet. Czeruzával írt megjegyzései, melyek egy correctura-példány szélein ránk maradtak, igen becsesek és tanulságosak.¹

Mikszáth azt írta volt, hogy Jókai első darabját, a *Zsidó fiú*-t «egy nemzeti színházi pályázatra írta versekben.» Ehhez Gyulai ezt jegyzi meg: akadémiai pályázat végett; mikor se Teleki, se Karácsonyi pályázat nem volt, az Akadémia a maga pénzéből tűzött ki drámai jutalmat. Különös, hogy e mondatot Mikszáth még sem javította ki (l. Jub. kiadás I. k. 79. l.), pedig olvasta Jókainak kevéssel azelőtt (1900) megjelent *Vörösmarty apánk cz. visszaemlékezését* (l. most *Emlékeimből cz. kötetet* 124—129. l.), melyben Jókai világosan megírja (l. 127. l.): «Még én akkor jogtanuló diák voltam, mikor Vörösmarty drámái, a *Vérnász*, *Marótbán*, *Bujdosók*, a drámaírás Icarus-röptére esábitottak. Verses szomorújátékot írtam: ez volt az első munkám. Beküldtem az akadémiai pályázatra. És az történt vele, hogy a két akadémiai bíráló, Vörösmarty és Bajza, az én drámámat ítélte az akadémiai jutalomra méltónak.» — Ez különben nem áll. De e részben másként is tévedett Mikszáth. Azt írja, hogy Jókai már a *Zsidó fiú* előtt írt egy vígjátékot *Víg czimborák* címmel (l. Jub. kiadás, I. 79. l.), s így megállapítja, hogy a *Zsidó fiú* előtt már volt egy darabja Jókainak. Felejtí azonban, hogy pár lappal előbb (a 34. lapon) Jókai zsengei között egy rémdrámáról emlékezik meg, melyet diák-társaival el is játszott egy kecsiszínbén s melynek czíme volt: *Hohenheim Frídrik, vagy a meggátolt gyilkosság*. Tehát nem egy, hanem két drámája is volt Jókainak a *Zsidó fiú* előtt. «A kecskeméti leányoknak — írta volt eredetileg Mikszáth — szemet szúrt a esinos jogász (t. i. Jókai), de őt, mint Toldi Miklóst, női szem még eddig meg nem perzselte.» Ehhez Gyulai azt írta: miért Toldi Miklós? Toldi szerette az asszonyokat, egy-gyel pórul is járt a monda szerint. Toldi Miklós nevét törölte is Mikszáth munkájából. Gyakori széljegyzete Gyulainak ez: *nem igaz*. Pl. mikor a Pilvax-asztal ifjú írónak nyomorúságait

¹ A példány ifj. Mikszáth Kálmán úr tulajdonában van.

jellemzi Mikszáth kissé rikitóbban a kelleténél. Oda is teszi egy helyen Gyulai: nem voltak ezek ily éhenkórászok! A Jókai keresztnevének Mór-rá rövidülését Mikszáth úgy adja elő, hogy a levél-váltás Jókai és Tóth Lőrincz között ment végbe. Ide is azt írja Gyulai: Ez nem igaz. Szentkirályi Mór és Tóth Lőrincz között történt. Midőn Mikszáth Kemény elbeszéléseit úgy jellemzi, «mintha az elefánt menuettet tánczolna» Gyulai felháborodással jegyzi oda: Jó volna, ha Mikszáth tudna úgy írni, mint Kemény a sikerültebb részekben. Mikszáthnak Jósikáról írt megjegyzését is czáfolja Gyulai: Meséje Jósikának van annyi, mint Mikszáthnak. Egyéb a baja.

Mikszáth *A Tizek* cz. fejezetében elmondja annak a Festetics grófnak esetét, a ki Ferencz császárt látván vendégül, harmincz darab ezrest égetett el, abban a naiv hitben, hogy az így a császár zsebébe megy, mert ennyivel több bankót nyomathat. Nem igaz, írja hozzá Gyulai. Csak akarta elégetni, de Ferencz császár azt mondotta, tegye a kandalló párkányára, majd elégeti ő. Deák így beszélte.

A márcziusi tizenkét pontról Mikszáth azt írta, hogy azokat Jókai öntötte át «népszerűbb alakba.» Úgy tudom, írja ehhez Gyulai, hogy Irinyi írta a tizenkét pontot. Nyáry Pálról azt írta eredetileg Mikszáth, hogy egyike az elmúlt század legjobb koponyáinak, szinte egyenértékű Deák Ferenczével. De már erre a szókimondó Gyulai nem bírta türtőztetni magát. A fenét — írja; — egy nap nem is lehet emlegetni a kettőt. Ki is húzta e túlzást Mikszáth a művéből. Ugyancsak Nyáryra vonatkozólag több túlzó adatot helyesbített Gyulai. A *Kárpáthy Zoltán* tárgyát Jókai egy báró Balassa életéből merítette Mikszáth szerint. Gyulai szerint részben inkább egy gróf Wenckheim esetéből vette a tárgyat. «Hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs» — írja Mikszáth s Gyulai kedves malitiával teszi hozzá: de még hibátlan életrajzíró sincs. E kötet végén Mikszáth idézi Gyulainak Jókai elbeszélő művészetéről írott igen elismerő véleményét s így fejezi be idézetét: «... de hogyan jut ezekből arra a következtetésre Gyulai Pál, hogy Jókai nem elsőrangú regényíró?» Úgy, (felel erre a remegő kézzel írott czeruzabejegyzés) hogy a regényíró első feladata az emberi szívet rajzolni s ehhez Jókai nem igen értett.

Ime így találkoztak megint hárman, pályájuk végén: Jókai, Gyulai és Mikszáth, utoljára is a Jókai nagyságáról vitatkozva, mint négy évtizeddel azelőtt.

* * *

Életrajzi kapcsolatokon kívül sok egyéb köze is van a két nagy próza-író alkotásainak egymáshoz. Mikszáth egész pályája elképzelhetetlen Jókai nélkül. Tárgyai, stílusa, humora mind eredetiek, Múzsája mégis nem egy ajándékot köszön Jókainak. Mikszáth ismerőseitől kapott egy-egy jó témát. Könyvekből nem igen merített, inkább egy-egy jókedvű barát elbeszéléseiből. Pl. a *Szent Péter esernyője* papucshős Wladinját Mikszáth Gleichenbergből hozta, ügyes tollú és beszédű fürdő-orvosától, Dr. Závory Sándortól, ki *Emlékeim* cz. kis művében hitelesen tudósít ez alak eredetijéről, Sierawsky Wladimirről, kinek sokszor mondogatták felesége, sógornője: «Władim, vedd fel az überziehert, gombold be az überziehert, jaj, ne igyál még, tedd le már a szivart, mert majd megárt.» Ugyancsak e Závory dr. emlékeit írta meg Mikszáth *Aesculap az alföldön* című elbeszélésében. Ilyenféle inkább nyers-anyagot Mikszáth csaknem minden író, beszélő-hajlandóságú ismerősétől nyert. Jókai — láttuk — nem egyszer témául szolgált neki.

Az apró actualis karczolatoknál Kecskeméthy Aurél példáján kívül *Kakas Márton* arczkép-csarnoka és levelei is előtte lebeghettek. Ezeket Jókai 1884-ben kezdte a *Vasárnapi Ujság*-ban. Még közös alakjaik is vannak, így hasonló karczolatokat írt később Mikszáth is Gyulairól, Lonkay paterről stb. Kakas Márton is írt levelet saját magához s Mikszáth is — Mikszáthhoz. Jókai *Életemből* cz. kötetében egész gyűjtemény van *Ismeretlen nagy emberek* címmel s ezekre igen emlékeztetnek Mikszáth különös alakjai, melyeket első pesti ujságíróskodása idején rajzolgatott. Ezek egyike, az elzüllött volt gyermekkori ismerős, kivel Jókai Pesten találkozik, erősen emlékeztet Mikszáth *Hiripi Gáspárjára* a különös alakok közt. A bécsi-úti jegyzetek is megismétlődnek Mikszáthnál, ki pedig oly keveset utazott.

Vannak közelebbi meglepő találkozások is.

Tukma uram Jókainak *Pénz elrepül* cz. rajzában, a ki a kávé-

házban «megivott huszonöt csésze kávé, mert ez nyilván igen uras dolog volt», Bagi és Töviskes ősének tűnik fel. *A jó öregasszony* (1856-ból, l. most *Életemből*, I. 268.), megvarratta szemfedőjét, halotti ruháját, főkötőjét, a mikben kívánta, hogy eltemessék; elkészíttette koporsóját, rá is iratta nagy arany betűkkel nevét, és hogy meghalt az Urban ennyi és ennyi esztendőket élvén. Mikor aztán egyik nap a másikat ismét előre tolva, megint eljött a nem várt születésnap, mikor egy évvel megint idősebb lett, akkor előhozatta a koporsót, befestette az elmúlt évszámot s egygyel többet íratott helyette. Más ez, mint Mikszáth *Prüder néni*je, a ki össze kuporgatja a pénzét s számolgatja, hogy már hányad osztályu temetést rendelhet magának; más ez, de Mikszáth teljesen nem is bír kölcsönözni. A Rudolf trónörökösről írt czikkek is Jókai után készültek.

Nem több ez, ha még ennyi volna is, mint a mennyit Mikszáth kisebb rangú forrásokból is merített. Át nem vett teljesen senkitől, Jókaitól sem. Pedig egy életen át foglalkoztatta ennek a nagy írónak és nagy embernek jóságos alakja. Nemcsak irodalmunk története, hanem köztörténetünk is összekapcsolja e két nevet, a Jókaiét meg a Mikszáthét. Két egymásra következő nemzedék képviselői ők, kiknek kölcsönös szeretete, becsülése, mely ment volt féltékenységtől és irigységtől, nemzetük lelki jóságának, lelki tisztaságának is megkapó példája.

RUBINYI MÓZES.

MISERICORDIA.

Második közlemény.¹

V.

Ezeket gondolta, mikor Almudena számítgató elmélkedéséből feleszmélve, mely arczkifejezése után ítélve szomorúan ütött ki, megkérdezte:

— Nincs neked valami, mit lehet zálogba tenni?

— Nem, barátocskám, minden zálogban van már, még a czédulák is.

— Nincs valaki, ki kölcsönözni neked?

— Nekem már senki sem hitelez. Nem léphetek egyet, a nélkül, hogy egy haragos arczczal ne találkozzam.

— Carlos nagyságos úr tégedet hívni holnapra.

— A holnap nagyon messze van s nekem a tallér ma kell, azonnal, Almudena, azonnal. Minden percz késés csak jobban szorítja nyakamon a kötelet.

— Nem sírni, Amri. Te jó lenni nekem, én segíteni tégedet . . . Fogsz látni.

— Mire gondolsz? Mondd meg rögtön!

— Én becsapni ruhát.

— Azt a ruhát, a mit a Rastro-n vettél? S mit gondolsz, mit adnak reá?

— Két és fél peseta.

— Én majd kiverek hármát. S a többit?

— Menjünk haza hozzám, — mondá Almudena határozottan felemelkedve.

— Csak gyorsan, fiam, mert nincs veszteni való idő. Úgyis késő van s nem kis út innen a Santa-Casilda kocsmáig.

Gyorsan neki indultak a Mesón de Paredes-utczán át,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470. számában.

alig beszélve. Beninának, inkább az aggodalomtól elfulladva, mint a gyors járástól, tüzelt az arcza s valahányszor óráütést hallott, kétségbeesve intett. A hideg északi szél hátukba fújt, kidagasztva ruhájukat, mint hajóvitorlákat. Kézük jéghideg volt, piros orruk gőzölgött. Hangjuk rekedt lett, a szavak megfagyva, szomorúan bugygyantak ki a szájukból.

Nem messze onnan, hol a Mesón de Paredes-utca betorkollik a Toledói-körútba, odaértek a Santa-Casilda-kocsmához, — olcsó élelmiszerek nagy hombára, ráépített emeletekkel. Hosszú, keskeny udvaron, vagy inkább síkatoron kellett átmenni, tele szemétdombokkal, mindenféle hulladékkal. Almudena szobája a földszinten az utolsó volt. Egyetlen lépcsőt sem kellett felmenni. A lakás két szobából állott, egymástól a tetőről lelógó gyékényfüggönnyel elválasztva, egyik volt a konyha, a másik a lakószoba, egyben hálófülke, síma agyagpadlóval, fehér falakkal, melyek nem voltak olyan piszkosak, mint a háznak, vagy inkább rablóbarlangnak többi helyisége. Egy szék volt az egyetlen bútordarab, mert az ágy szalmazsák-ból és szürke kendőkből állott az egyik szegletben. A kis konyhán nem hiányoztak az edények üvegek, sőt még ennivaló sem. A szoba közepén Benina egy fekete tömeget látott, mely ruhaköteghez vagy ott felejtett zsákhoz hasonlított. A gyenge fénynél, mely a bezárt ajtó mellett beszivárgott, észre lehetett venni, hogy a tömeg él. Inkább sejteni lehetett, mint látni, hogy emberi lény.

— Pedra már itt lenni részegen.

— Szép dolog! Hát ez az, a ki veled lakik. Szemtelen, részeg disznó! — De ne vesztegessük az időt, fiam. Add ide a ruhát, hogy elvihessem... Isten segedelmével talán kettő nyolczvanat kivasalok belőle. Gondolkozzál, hogy honnan keríted elő, a mi még hiányzik. Szűz Mária majd visszaadja s imádkozni fogok, hogy adja vissza kétszeresen, nekem úgysem akar adni semmit.

Hogy türelmetlen barátnőjét kielégítse, levette egy szeg-ről a ruhát, melyet ő, a kereskedői körökben szokásos túlzással, újnak nevezett s átadta annak, ki pár ugrással kint termett az udvaron, majd a körúton s a Campillo de Manuela felé sietett. A kol-dus pedig haragos szavakat morogva, melyeket nem adhatunk

vissza, mert arabul beszélt, megrázta a részeg asszonyt, ki úgy feküdt ott a szobácska közepén, mint egy halott. A vak mérges beszédére csak durva morgással felelt s megfordult, kinyújtózkodott, hogy újból a legmélyebb álomba s teljes öntudatlanságba essék.

Almudena a fekete ruhák közé nyúlt, melyek a takaróval összecsavarodtak egy kibonthatatlan csomóvá s kutatását haragos szitkozódásokkal kísérve, az aszott zsebeket is megmotozta. Olyan ideges volt, hogy felfedte azt, mit be szokás takarni s betakarta azt, mit nem szükséges. Itt olvasókat, újságpapirosba burkolt zálogczédulákat, utczán felszedett patkódarabokat, állati, emberi fogakat s egyéb ócskaságot talált. A motozást épen befejezte, mikor Benina belépett, újból olyan gyorsan térve vissza, mintha az ég angyalai vitték volna szárnyukon. A szegény asszony egészen elfulladt a gyors futástól, alig tudott lélegzeni, kiizzadt arca tüzelt, szemei örömtől ragyogtak.

— Hármát kaptam, — mondá a pénzt mutatva, — egyet apróban. Nagy szerencsém volt, hogy Valér volt ott; Reimunda, a tulajdonosnő, nem adott volna többet, mint kettő es felet.

Almudena az öreg asszony meglegedett szavaira sugárzó és diadalittas arczczal válaszolt, ujjai között egy pesetát forgatva:

— Találtam itt, ennek keblében... Vedd neked.

— Milyen szerencse! S nincs neki több? Nézd meg csak jól!

— Nincs. Én átkutatni mindent keblén.

Benina megrázta a részeg ruháit abban a reményben, hogy még egy pénzdarab kiesik, de nem hullott ki más, mint két hajtű s néhány széndarabka.

— Nincs több.

A vak elkezdett fecsegni s magyarázatából, melyet a néember jelleméről és szokásairól adott, azt lehetett kivenni, hogy a pesetát első szóra önként odaadta volna, ha józanan találják. Egy rövid mondattal jellemezte Almudena lakótársnőjét: «Ő jó, ő rossz, ő mindent elvenni, ő mindent odaadni.»

Aztán felemelte a szalmazsákot s a földön kaparászva egy régi, piszkos dohánytartót vett elő, mely gondosan el volt dugva rongyok és skatulyák közé s két ujjával belenyulva, mintha

szivart akarna kivenni, egy papirba csavart, új, fényes félpesetát vett ki belőle. Beninának adta, majd zsebéből, melyben egész esomó szerszám, olló, kés, borotva zörgött, másik göngyöleget vett ki, két hatost. Hozzátette azt, mit Don Carlostól kapott s mind az öreg asszonynak adta, mondván: «Amri most már segítni tégedet.»

— Hogyne . . . Hozzátéve, a mit ma kaptam, már olyan kevés hiányzik, hogy nem zaklatlak tovább. Hála Istennek! Alig tudom hinni! Milyen jó is vagy te! Megérdemelnéd, hogy megnyerd a nagy lutrit s ha nem nyered meg, csak azért van, mert nincs igazság a földön, sem az égben . . . Isten veled, fiam, nem maradhatok egy pillanattal sem tovább . . . Isten fizesse meg . . . Tűkön állok, repülök haza . . . Te csak maradj . . . s ezt a szegény szerencsétlent, ha felébred, ne verd meg. Szegényke! Mindenki lerészegíti magát, hogy ne szenvedjen, valamivel, ez a pálinkával, más mással. Én is megteszem, csak nem így; az én mámorom a lelkemben van . . . Majd elbeszélem máskor, majd elbeszélem.

S már ment is, viharos gondolataitól vonszolva s a pénztekblébe rejtve, nehogy valaki útközben ellopja vagy nehogy elrepüljön. Almudena, egyedül maradván, a konyhába ment, hol mindenféle lim-lom között pléh mosdótál s egy korsó víz állott. Megmosta szemét és kezét; egy hamuval és parázsszal telt edénnyel átment a szomszédba, nemsokára izzó szénnel tért vissza, s egy maroknyit hintett rá valami porszerű anyagból, melyet ágya mellett papirzacskóban tartott. Sűrű, erős füst s átható szag terjedt szét a tűz felett. Gyantatömjén volt, az egyetlen emlékeztető jel szülőföldjére, melyet Almudena kóborló számkivetésében magának megengedett. Az arab háznak ezen jellemző, sajátos aromája volt vigasztalója, legnagyobb gyönyöre, családi és egyben vallásos szertartás, mert ebbe a füstbe burkolódzva olyasmit imádkozott, mit egy keresztyén sem értene meg.

A tömjéntől a részeg még jobban nyögött, krákolgott, köhögött, mintha életjelet akarna magáról adni. A vak nem törődött vele többet, mint egy kutyával; imáiba merült, melyeket nem tudni, arab vagy héber nyelven mondott-e, s kezeit szeméire tapasztva, majd szájára illesztve s csókolgatva.

Meglehetősen időt töltött el a szertartással s befejezve azt, maga előtt ülve találta a nőcskét, ki a sűrű tömjéntől könnyező szemekkel s megvető pillantással nézegette őt. Almudena rákiabált: «Csak egy Isten lenni... részeg disznó... csak egy Isten lenni... egyetlenegy.»

A másik hangos kaczajra fakadt s kebléhez nyúlva rendbe akarta hozni a zürzavart, mit lakótársának ideges keze testének legérdekesebb részén okozott. Oly nyomorult állapotban ébredt fel mámorából, hogy nem volt képes magát rendbe hozni, sem eltakarni azt, a mit a szemérem eltakarni rendel. «Hay, te átkutatattál!»

— Igen... csak egy Isten lenni... egyetlenegy...

— Bánom is én! Tőlem lehet kettő, száz vagy akárhány... De mondd csak, öreg, elvetted a pesetámat. Nem baj! Neked hoztam!

— Csak egy az Isten, egyetlenegy!

Az asszony látva, hogy a vak botot ragadott, védekezve kiáltá: «Ne üss, Hay. Elég volt már a tömjénből, eredj vacsorát csinálni. Mennyi pénzed van? Mit hozzak neked?»

— Részeg disznó, nekem nincs pénz... Míg te aludni, elvitték ördögök.

— Mit hozzak? — mormogta a fekete asszony tántorogva és szemét lehunyva. — Hagyj egy kicsit. Álmos vagyok, Hay.

Ezzel újból mély álomba merült, s Almudena, ki a botot mint a részegség csálhatatlan ellenszerét akarta használni, megsajnálva őt, mélyet sóhajtott, s azt vagy olyasmit mormogott, hogy: «Majd máskor megverni tégedet.»

VI.

Talán nem túlzás azt mondani, hogy Benina asszonyság a majdnem egész tallér birtokában, mely halálos aggodalmát lecsillapította, kijöven a Santa-Casildából, úgy futott, körutakon, utczákon és utcakeresztezéseken át, mint egy nyúl. Hatvan évvel vállain még mindig megtartotta rugékonyságát, élénkségét, mely kifogyhatatlan kitartással párosult. Élete javát gondteljes küzdelemben élte le, mely sok erélyt és éles eszet igényelt, az agynak és testnek roppant megfeszítését. Ez

úgy megerősítette testét és szellemét, hogy kifejlődhetett benne az a rendkívüli asszonyi jellem, melyet meg fognak ismerni hű élettörténetének olvasói. Hihetetlen gyorsasággal belépett a Toledo-utcza egyik gyógytárába, orvosságokat vett át, melyeket kora reggel rendelt; bement a mézszársékbe s a fűszereshez, honnan kisebb-nagyobb csomagokkal távozott; végül az Imperial-utcza egyik házába lépett. Átsiklott a keskeny kapualján, mely tele volt tömve s majdnem járhatatlanná téve az ott lakó kötélverő lomjaitól; felsietett a lépcsőn gyors rohánással az első emeletig, lassú léptekkel a másodikig; végre ziháló mellel érkezett meg a harmadikra, mely az utolsó is volt. Egy üveges folyosón átmenve tágas udvarra fordult, melynek pallója a régi ház süppedése és roskatagsága folytán hepehupás volt; majd egy festetlen üveges ajtóhoz ért, csengetett . . . Otthonn volt, asszonyánál, ki a fal mentén tapogatózva személyesen jött ki a csengetyű hangjára, vagyis inkább rekedt berregésére és ajtót nyitott, nem feledkezve meg az elővigyázatáról, hogy előbb kiszóljon a négyszegletes vaspánttal védett ajtónyíláson.

— Hála Istennek, te asszony . . . — mondá még az ajtóban. — Mennyi ideig jöttél! Azt hittem, elgázolt egy kocsí, vagy valami más baleset ért.

Benina mukkanás nélkül követte asszonyát a belső szobáskába. Mindketten leültek. A cseléd nem magyarázta meg késedelme okát, mert félt ettől, s inkább védekező állásba helyezkedett, várva, hogy hova lyukad ki Dona Paca, s milyen álláspontot foglal el indulatos szelleme. Kissé megnyugtatták az első szavak, s a hang, melylyel fogadták. Erős szemrehányásokat várt, keserű kifakadásokat. De asszonya jó hangulatban volt, kétségen kívül a sok szenvedés megtörte éles jellemét. Benina feltette magában, hogy mindég alkalmazkodik a hanghoz, a melyet a másik megüt s alig voltak együtt, az első mondatok után megnyugodott. «Ah asszonyom, micsoda nap volt ez! Egészen oda voltam már, s még sem hagytak békén, nem engedtek eljönni abból az átkozott házból.»

— Ne szólj semmit, — mondá asszonya, kinek andaluziai kiejtése megérezett, bár nagyon letompulva negyven évi madridi tartózkodása által. — Már mindent tudok. Mikor

harangozni hallottam a delet, egyet, kettőt, azt gondoltam: De Istenem, miért késik annyira Nina? Míg végre eszembe jutott ...

— Helyes.

— Eszembe jutott ... mivel az egész naptár a fejemben van ... hogy ma van Szent-Romualdo, Farsalia püspöke és hitvalló ...

— Úgy van.

— Tehát annak a tisztelendő úrnak a nevenapja, a kinél bejárónó vagy.

— Ha sejtettem volna, hogy kitalálja, sokkal nyugodtabb lettem volna, — bizonyította a cseléd, kinek rendkívüli képessége volt hazugságok szövésére és előadására, s fel tudta kapni a biztos fonalat, melyet asszonya eléje dobott. — S nem kis munka volt, mondhatom!

— Nagy ebédet kellett adni. Elképzelem! Azt is, hogy nem kicsike a bendője a Szent-Sebestyén papocskáinak, a te Romualdód collegáinak és barátainak.

— Mindez még kevés.

— Beszélj el, mit főztél nekik? — kérdezte az asszony kíváncsian, a ki szerette tudni, hogy mit főznek más házaknál. — Már tudom is. Mayonaise-t csináltál nekik.

— Először is risottót, a mi kitűnően sikerült. Jaj Istenem, hogy' dicsérték! Hogy én vagyok a legjobb szakácsné egész Európában ... ha nem szégyelték volna, megnyálták volna utána az ujjukat ...

— Azután?

— Azután hal ... aztán olyan aranygaluska, hogy még a menyország angyalai is szívesen megették volna ... aztán ...

— Igaz, hogy azt mondtam neked, hogy soha se hozz más házaktól maradékot, mert inkább eltűrom a szegénységet, a mit az Isten mért rám, mintsem más konyhának a csontjait rágjam le ... de, a mint tégedet ismerlek, biztosan hoztál valamit ... Hol a kosarad?

Látva, hogy meg van fogva, Benina habozott egy pillanatig; de nem azért volt nő, hogy bármilyen veszélytől meghátráljon és a hazugságra való tehetsége rögtön megsugta neki az ügyes választ: — Hát Obdulia kisa-szony házában hagytam, a mit hoztam, a kosárral együtt. Ő neki jobban kell, mint nekünk.

— Jól tetted. Dicsérem az eszedet, Nina. Mesélj tovább. Hát egy jó pecsenyét nem adtál?

— Dehogy nem! Két és fél kiló vesepecsenyét, asszonyom — Sotero Rico színhúst adott.

— Gyümölcs meg italok?

— Még pezsgő is volt, Veuve Cliquot... Nagy ördögök ezek a papok, nem mondanak le a jóról... De menjünk be, már nagyon késő van s asszonyom már majd éhenhal.

— Majd éhenhaltam, az igaz; de, tudja Isten, úgy érzem magam, mintha mind abból ettem volna, a miről beszéltél... De hát adj enni.

— Mit evett? Azt a kis sültet, a mit tegnapról félretettem?

— Nem tudtam megrágni, leányom! Egy kis tábla nyers csokoládét.

— Gyerünk be csak. Az a baj, hogy tüzet kell gyújtani. De mindjárt készen lesz... Igaz, elhoztam az orvosságokat is. Hiszen ez az első.

— Mindent elintéztél, a mit parancsoltam? — kérdezte az asszony, miközben mindketten a konyhába mentek. — Zálogba tetted a két alsószoknyámat?

— Hogyne. A két pesetával, a mit kaptam rá s másik kettővel, a mit D. Romauldo a nevenapjára adott, mindent elintéztem.

— Kifizetted a tegnapi olajat?

— Persze.

— Meg a hársfa theát meg a pióczákat?

— Mindent, mindent... Még maradt is a pénzből holnapra.

— Bár adna az Isten holnap egy jó napot, — mondá az asszony mély szomorúsággal, leülve a konyhában, mialatt a cseléd ideges gyorsasággal tüzet rakott.

— Biztos lehet felőle, asszonyom.

— Miért biztosítasz felőle, Nina?

— Mert tudom. A szívem mondja. Jó napunk lesz holnap, mondhatnám, kitűnő napunk.

— Ha úgy lesz, elismerem, hogy kitaláltad... Nem bízom már a te sugallataidban. Mindég azt mondod, hogy holnap, holnap...

— Jó az Isten.

— Hozzám nem igen. Folytonosan csapásokat mér rám, ver, lélegzethez sem enged jutni. Rossz nap után rosszbb jön. Évek múlnak el, várva a javulást s minden remény csalódássá változik. Már kifáradtam a szenvedésben, kifáradtam a várakozásban is. A reményem csalóka s mivel mindég megcsal, nem is várok semmi jót, csak hogy az eljövendő rossz ne legyen túlon túl rossz.

— Na én az asszonyom helyében bíznék Istenben és meg volnék elégedve, — mondá Benina, a tüzet fujtatva. — Nézzen rám. Nem látja? Én mindig hiszem, hogy mikor legkevésbé gondoljuk, ér a szerencse, nagyon gazdagok leszünk s majd visszagondolunk a szűkös napokra és kárpótoljuk érettük magunkat a fényes étellel, a melyre virradunk.

— Nem kell nekem már a jó élet, Nina, — jelentette ki az asszony, — nekem már csak örök pihenés kell.

— Ki gondol a halálra? Én nem, nagyon jól érzem magam ezen a vidám földön s még ezzel a kis munkával is meg vagyok elégedve, a mit végzek. Meghalni — azt soha!

— Te meg vagy ezzel az étellel elégedve?

— Meg, mert nincs módomban változtatni rajta. Mindent előbb, mint a halált s elégedjünk meg azzal, hogy van egy falat kenyereünk s hozzá két jó mártás: az éhség meg a remény.

— S eltűröd a nyomoron kívül azt a sok szegyenkezést, megaláztatást, hogy az ember mindenkinek tartozik, senkinek se fizet, ezer hazugság, fogás, csalás között él, nem találkozik senki, ki neked két hatost hitelezne, boltosok s árúsok üldöznek?

— Hogy eltűröm-e? Mindenki úgy segít magán ebben az életben, a hogy' tud. Szép volna, ha nyugodtan éhen halnánk, mikor a boltok tele vannak mindenféle jóval! Hogyne! Isten nem akarja, hogy valakinek korogjon a gyomra s mivel nem adott nekünk pénzt, adott éles eszet, hogy módokat találjunk ki, mint jussunk hozzá ahhoz, a mi hiányzik, a nélkül, hogy lopnánk . . . ezt nem teszszük. Mert én megigérem a fizetséget és fizetek is, ha lesz miből. Úgy is tudják, hogy szegények vagyunk, s ha más nincs is, de van becsületünk. Szép volna, ha bánkódnánk azért, mert a boltosok nem kapják meg a pénzüket ezekért a csekélységekért, mikor tudjuk, hogy milyen gazdagok.

— Ez azért van, mert benned nincs szégyenérzet. Nincs, akarom mondani, tisztességed, akarom mondani, méltóságod!

— Azt nem tudom, de van szám és egészséges gyomrom s Isten azért teremtett, hogy éljek, nem pedig hogy éhen haljak. A verebek talán szégyenlősek? Van eszükbe! S úgy nézve a dolgokat, a hogy kell, aszondom, hogy nem csak a föld és a víz az Isten teremtése, hanem az ő művei a füszerüzletek is, meg a Spanyol Bank, meg a házak, a hol lakunk, még a zöld-séges boltok is. Minden Istentől van.

— S a pénz, az az átkozott pénz, az kitől van? — kérdé fájdalmas hangon az asszony. — Arra válaszolj.

— Szintén Istentől, mert ő teremtette az aranyat és az ezüstöt . . . A bankókat, nem tudom . . . de azt is, azt is.

— Én azt mondom, Nina, hogy minden azé, a kinek birtokában van s mindenkinek van, csak nekünk nincs . . . Ej, siess, nagyon gyengén érzem magam. Hová tetted az orvosságokat? Igen, igen, a szekrényen. Evés előtt beveszek egy kis szódát . . . Milyen nehezek a lábaim! A helyett, hogy engem vinnének, nekem kell húzni őket. Mankó kellene nekem. Látod, mit csinált az Isten belőlem? Ez nem tréfa! Betegek a szemeim, a lábam, a fejem, a vesém, minden, csak a gyomrom nem. Nincs mit ennem és olyan étvágyam van, mint egy farkasnak.

— Én is úgy vagyok. De én nem panaszkodom. Áldott legyen az Úr, a ki megadja nekünk testünk legnagyobb kincsét: a szent éhséget.

VII.

Már elmúlt hatvan éves az annyi okból szerencsétlen Donna Francisca Juárez de Zapata, kit elszegényedésének siralmas éveiben röviden, lakonikus és pórias bizalmaskodással csak Donna Pacának neveztek. Ebből látható, hogy milyen a földi dicsőség és ragyogás s hogy milyen örvényeket kellett átúsznia ennek a hölgynek, míg a hatvanas évek dárídói után ide jutott, a hol találtuk, ezer szenvedés, fájdalom és megaláztatás közepett tudtán kívül alamizsnából élve. A bukásnak számtalan ilyen példáját mutatja minden nagy város, bár egy sem annyit, mint Madrid, de minden más esetet felülmul a Donna Francisca Juárez-é, a sors e szomorú játékszeréé. Jól meg-

figyelve a társadalmi élet szereplőinek emelkedését vagy bukását, boldonság a sorsot hibáztatni azért, a miben csak az illetőnek jelleme és természete a bűnös. Jó példa erre Donna Paca, ki magában viselte már születésétől fogva az anyagi dolgok iránt a megvetést. Rondában születve, szeme már gyermekkorától kezdve hozzá szokott a természet szédületes mélységeinek szemléletéhez, ha rossz álma volt, azt álmodta, hogy legmélyebb örvényébe bukik le annak a forgatagnak, melyet Tajónak neveznek. A rondabelieknek jó fejüknek kell lenni, és nem szabad szédülniök, hiszen örökké szédületes örvényeket látnak. De Donna Paca nem tudott szilárdan állani a magaslatokon, önkéntelenül lezuhant; nem volt jó feje sem erre, sem életének beosztására, a mihez nem kell egyéb, mint biztos szem az erkölcsi világban.

Juárez Paquita szédülése már idült állapotban volt, a mióta nagyon fiatalon férjhez adták D. Antonio Maria Zapata-hoz, ki kétszer oly idős, kiváló személyiség és katonai intendáns volt, már hazuról jómódú, ép úgy menyasszonya, kinek szintén nagy értékű birtokai voltak. Zapata az afrikai hadsereg-nél szolgált, Echagüe hadosztályánál, később Wad-Ras-ból a központba helyezték át. Alig érkezett meg a házaspár Madridba, a nő azonnal a hiú és pompás társas életre rendezte be háztartását és bár eleinte iparkodott összeegyeztetni a fényűzést a fizetéssel és jövedelemmel, nemsokára túllépte a józanság határát s megkezdődtek a hátrálékok, a zavarok, az adósságok. Végtelenül rendszerető ember volt Zapata, de felesége oly annyira uralkodott felette, hogy még jó tulajdonságait is elfelejtette s a milyen jól kezelte a hadsereg vagyonát, ép olyan rosszul gazdálkodott a saját vagyonával, nem tudva megtartani azt. Paquitának semmi sem volt drága, ha divatos öltözködésről, ebédekről, a bálók és társaságok örökös látogatásáról vagy valami költséges szeszélyről volt szó. A zavar már oly nagy volt, hogy Zapata lesujtva és az összeomlástól félve felébredt kábultságából, melyet drága felesége okozott és iparkodott számolgatni, rendet és rendszert teremteni a házvezetésben, de, óh csapás! mikor legjobban benne volt a számolgatásban, melytől megmenekülését remélte, tüdőgyulladást kapott és nagypénteken délután jobb világba költözött, két kis gyermeket hagyva hátra, Antoniót és Obduliát.

Mint az activ és passiv vagyonnak tulajdonosa és kezelője, Francisca képtelennek mutatkozott ennek a súlyos feladatnak az ellátására s mint a férgek a hullára, számtalanán vetették rá magukat, hogy kívül-belül megrágnák és könyörtelenül elpusztítsák. Ebben a szerencsétlen időszakban lépett szolgálatába Benina, ki első nap óta kitünő szakácsnénak mutatkozott, pár hét múlva azonban Madrid legfélelmetesebb tolvajának bizonyult. Milyen kiváló lehetett a menyecske ezen a téren, mikor még Donna Francisca is, a ki érdekeinek megóvásában mindég teljesen rövidlátó volt, érezte a szolgáló kicsinyes tolvajlásait s elhatározta, hogy megjavítja. Az igazság kedvéért meg kell vallani, hogy Benignának (kit övéi Beninának, asszonya csak röviden Ninának nevezett) igen jó tulajdonságai is voltak, melyek némileg ellensúlyozták jellemének fogyatékát, a tolvajlást. Nagyon tiszta volt, olyan hihetetlenül dolgozós, hogy még azt a csodát is elkövette, hogy hosszabbá tette az órákat és napokat. Ezenkívül Donna Francisca becsülte benne a gyermekei iránt érzett végtelen szeretetét, azt az őszinte s mondhatnánk pozitív szeretetet, mely megnyilvánult abban az állandó figyelemben s kiváló ápolásban, melylyel őket egészséges vagy beteg korukban egyaránt gondozta. Ezek a tulajdonságok még nem voltak elegendők hozzá, hogy megakadályozzanak kínos jeleneteket az asszony és szolgáló között s egy ilyen jelenet után Benina elbocsáttatott. A gyerekek nem akarták engedni s megsíratták az ő kedves, dédelgető Ninájukat.

Három hónap múlva eljött látogatóba. Nem tudta elfelejteni asszonyát és a gyerekeket. Ezek voltak az ő szerelme s a lakás, minden benne levő bútor körülzírógatta, marasztotta őt. — Paquita Juárez szintén nagyon szeretett vele beszélgetni, mert volt valami, maguk sem tudták mi, a mi kettőjüket öntudatlanul összefűzte, valami közösség jellemüknek rendkívüli ellentéte mellett is. Látogatásai mind gyakrabban lettek. Beninának nem tetszett az a ház, a hol szolgált. Végül megint ott találjuk őt Donna Franciscánál, őt boldogan, asszonyát elégedetten s a gyerekeket mámorosan az örömtől. Ez időtájt új bajok s veszteségek merültek fel az anyagiakban, az adósságok mint éhes farkasok habzsolták az örökséget, értékes telkek veszttek el a hitelezők kezén, azt sem tudva, hogyan, a gyalázatos uzsora

által. Mint értékes teher, melyet a hajótörés veszélyében tengerbe dobtak a hajóról, elkerültek a háztól a jobb bútorok, képek, drága szőnyegek. Az ékszerek már rég eltűntek. De minél jobban könnyebbedett a hajó, annál inkább fenyegette a családot a hajótörés s az elmerülés a társadalom fekete örvényébe.

Hogy a baj nagyobb legyen, ezekben a gyászos nyolczvanas években a két gyermek súlyos betegségeken ment át. Az egyik typhuson, a másik szívbjajon és epilepsián. Benina olyan gonddal és szeretetteljes vigyázattal ápolta őket, hogy hihetőleg ő ragadta ki őket a halál karmaiból. Meg kell adni, hogy a gondoskodásért rajongó ragaszkodással fizettek. Inkább Benina, mint az anyjok kedvéért vették be az orvosságot, túrték, csendesen maradtak, izzadtak kegyetlenül, nem ettek időn kívül; mindez nem gátolta meg, hogy az asszony s a szolgáló között fel nem merüljenek czívódások s viták, melyek másodszer is szakításra vezettek. A harag vagy önérzet egy felháborodásában Benina elrohant, esküdözve és megfogadta, hogy soha sem teszi többé a lábát abba a házba. A távozásnál letörölte a lábát, nehogy egy porszem rajta maradjon a gyékényről . . . mert szőnyegek, azok már rég nem voltak.

Tényleg . . . még ebben az évben megjelent Benina a háznál. Belépett könnyvel áztatott arczczal és megszólalt: «Nem tudom, hogy mi van a nagyságos asszonyban, mi van ebben a házban, a gyerekekben, ezekben a falakban s mindenben, a mi itt van, én csak azt tudom, hogy sehol máshol nincs maradásom. Gazdag népnél szolgálók, jó gazdáim vannak, a kik nem törődnek egy pár hatossal, hat tallér bérem van . . . Nincs maradásom, asszonyom, éjjel-nappal erre a családra gondolok, vajjon jól vannak-e vagy sem. Észre vették, hogy sóhajtozom és azt hitték, gyermekeim vannak. Nincs nekem a földön senkim, csak a nagyságos asszony, a gyerekei az enyémeik is, úgy szeretem őket» . . . Újból Donna Francisca Juárez cselédje lett Benina, mint mindezen, mert ebben az évben retteneteset sülyedt a család, oly láthatóan, hogy a cseléd nem tudta mély részvét nélkül nézni. Mulhatatlan volt, hogy felcseréljék a lakást szerényebbel és olcsóbbal. Donna Francisca ragaszkodott a megszokotthoz és képtelenül ingadozott. A cseléd ebben a kritikus pillanatban magához ragadta a gyepplöket, elhatározta a költözködést s így

a Claudio Coello-utczából a Tölgyfa-utczába kerültek. Természetesen nem kis nehézséget okozott egy szegyenletes felmondás kikerülése, mindezt Benina nagylelkű segítsége intézte el, kivéve a takarékból megtakarított pénzcsekjét, majdnem nyolczszáz pesetát s asszonyának adva azt. Ettől kezdve érdekközösség volt kettőjük között, mind a jó, mind a balszerencsében. De még a jószívűség eme gyönyörű fellobbanásában sem tudta megtagadni a szegény teremtés az elcsenés megszokását s valamikét félretett, hogy óvatosan ládájába zárja, mintegy alapkövét újabb tőkének; hiszen ez gyönyörűsége és lelki szükséglete volt.

Mint látható, a titkos levonások voltak az ő bűnei, de másrészt ez a takarékoság erénye volt benne. Bajos kifejtteni, hogyan érintkeztek és zavarodtak benne össze a bűn és erény. A megszokás, elcsenni többet-kevesebbet abból, mit bevásárlásra adtak, az élvezet, hogy félretegye azt, nézegetve, hogyan nő a hatosok halma, elnyomott lelkében minden más szokást és gyönyört. A lopás és pénzgyűjtés ösztönévé vált s ezek a cselekedetei a szarkára emlékeztettek. Ebben a harmadik időszakban, 80—85-ig, lopott, mint azelőtt, bár lépést tartott Donna Francisca szűkös viszonyaival. Ez időben nagy szerencsétlenségek és bajok jöttek. Az asszonynak mint intendáns özvegyének, nyugdíját kétharmad részben lefoglalták a hitelezők, zálogolás zálogolást követett s hogy egyik bajból meneküljön, még nagyobbba esett. Életük állandó gond volt, az egyik hét aggodalmát követte a másiké, ritka volt az aránylag nyugodt nap. Hogy elfelejtsék a szomorú órákat, visszaéltek gyengeségükkel s felvidították képzelt phantasmagoriákkal az éjszakát, mikor mentek voltak alkalmatlan hitelezőktől s kellemetlen követelésektől. Újból költözni kellett, az olcsóságot keresve; a Tölgyfa-utczából a Hársfa-, onnan a Diófa-utczába jutottak. Az utczáknak, a hol laktak, fatális fanevei folytán madarakhoz hasonlítottak, melyek egyik ágról a másikra röpülnek, el-elűzve a vadászok puskájától vagy a kicsinyek kődobásaitól.

Ennek az időnek egy félelmetes válságában Beninának megint ládájához kellett fordulnia, a hol tőkécskéje rejtőzött, a titkos levonások és lopások gyümölcse. Tizenhét tallerra rúgott az egész. Nem mondhatván meg asszonyának az igazat,

azt a mesét találta ki, hogy egyik unokanővére, Rozália, a ki mézzel kereskedett, átadott neki megőrzésre néhány tallért. «Add ide, add ide mind, a mid van, Benina. Isten örök üdvösséget ad majd neked s én majd kétszeresen visszaadom neked, mihelyt rondai rokonaim kifizetik, a mivel tartoznak . . . hiszen tudod . . . hiszen láttad a levelet.»

S felforgatva a láda alját, ezer lim-lom közül kivett a tolvaj tizenkét és fél tallért s átadta asszonyának: «Ez az egész. Nincs több, elhiheti: olyan biztos, mint a halál.»

Nem tehetett máskép: megrövidítette a saját jótékony-ságát s meglopta alamizsnáját.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

KÖLTEMÉNYEK.

Magyar katonáinkhoz.

Éjszakon és délen, nyárszakon és télen,
Ott küzdötök éj-nap, mindig csak az élen;
Szemben az ellenség számnélküli száma,
S hull nagy ropogással a pokol villáma;
Véreteket folyvást a mohó föld issza . . .
Ha csonkán, ha bénán, csak jőjjetek vissza.

Kél, mint Betlehemben, az anyák siralma,
Elsiratják azt is, a ki meg sincs halva;
Könnye föl nem szárad az égő szemeknek,
A remegő szívek mindennap temetnek;
Gyásznak, siralomnak nincs vége, se hossza . . .
Ha csonkán, ha bénán, csak jőjjetek vissza.

Romladozik a ház, a telek is pusztá,
Küzd, fárad az asszony, de ha nincsen gazda;
Bajlódik egész nap jószággal, gyerekekkel,
Búval fekszik este, búra virad reggel.
Könny az özvegy ágyat sűrűn harmatozza:
Ha csonkán, ha bénán, csak jőjjetek vissza.

Eltűnt a vidámság; a mosolygó szűzek
Csüggedt-szomorúk, mint a szomoru-fűzek.
Szűz ölükben szunnyad a jövő virága,
Hátha ki sem nyílik, ott hervad hiába?
Dér a virágbimbót hogy le ne hervassza:
Ha csonkán, ha bénán, csak jőjjetek vissza.

Jőjjetek, jőjjetek büszke diadallal,
S mint a hogy' mentetek : bokrétásan, dallal.
Megvédtétek vérrel szép magyar hazátok,
De új feladat vár idehaza rátok:
Isten a jövőt is titeátok bizta, —
Építeni hazánkat, óh jőjjetek vissza!

Virághullás.

Nem bánt engem öreg ember halála,
Öreg ember megért már a halálra;
Nyugodjatok, szegény fáradt emberek,
A megsárgult őszi lomb is leperreg.

Nem búsulok se magamon, se másom,
Öreg vagyok, betelt már a rovásom,
Jaj, csak annyi fiatal vér ne folyna,
S temetőben annyi kis sír ne volna.

VARGHA GYULA.

KATONA-TEMETÉS.

Inak feszülnek, bóbíta bólint,
Lomhán indulnak a lovak,
Sisakos, kardos gyász-szekéren
Halott vitézt szállítanak.

Édes anyja, ki tudja, hol van?
Hú hitves is várja talán, —
Nagy hegyek közt, kis házikóban
Csöpp gyermek így hívja: «Apám!»

Idegen volt itt, — egy beteg csak,
S most sok halott közt: egy halott.
Mint annyi más, utolsó ágyúl
Csupasz fa-koporsót kapott.

Ólmos az ég, sáros az utca,
A gyászkocsi előtt halad
Egykedvü képpel, rendben lépve
Dobpergető honvéd-csapat.

Megy a koporsó, búsan, árván,
Zökkenve sáros köveken,
Megyen végig a hosszú utcán
Egy temetésre szánt tetem.

Megy a kocsi s eléri már a
Virágpiacz asztal-sorát,
Susognak ott: «Jaj megint hoznak
Egy szegény, halott katonát!»

S az asszonyok össze-kapkodják
 — Mozdulatuk már kész szokás —
 Állványaikról a virágot,
 A rózsát, szegfűt, rezedát.

S mennek az utcza közepére.
 Jön a koporsó csupaszon;
 Rászór egy lány sok láng-vörös rózsát:
 «Jó vitéz, — jó szívvel adom!»

Messze gondol s letörli könnyét.
 Bús ifju nő melléje lép,
 Súgva, míg od'adja virágit:
 «Én jó uram, — őrizzen ég!»

Száz ráncz az arcza, kis anyóka
 Virággal lihegve jó —,
 Reszkető kézzel piros papirból
 Mind maga készítgette ő.

Teszi őket a koporsóra,
 S reájuk öreg könnye hull:
 «Én szép fiam, ott fenn a muszka határon,
 Vigyázzon rád jobban az Úr!»

Már telt a kocsi, — s jönnek egyre
 Az asszonyok s a sok virág:
 «Vegyétek! Vigyétek sírjára,
 Ti kíséző, jó katonák!»

A hám feszül, bóbíta bólint,
 Lassan léptetnek a lovak,
 Szerető testvér-szivektől kísért
 Magyar vitézt szállítanak.

A koporsó eltűnt egészen,
 Ellepte dús szíjn- s illatár —
 Virágok közt alszik egy ember
 És boldog új életre vár!

SZEMLE.

Concha Győző.

— Jubileumára. —

E jólismert név először jelenik meg e folyóiratban egy cikk fölött, miután majdnem félszázadon át az olvasók egész serege, sőt nem csak egy nemzedéke látta általános érdekű tanulmányok, súlyos elméleti és gyakorlati jelentőségű vitakérdések, kritikák és ismertetések alatt.

Concha Győzőnek legelső irodalmi művét, a melyet a budapesti egyetem a Schwartzner-alap jutalmával tüntetett ki, Csengery Antal közölte a *Szemle* 1869. évi folyamában. Az ifjú író tanulmányának címe: *A municipális rendszer jelen állása Európában*; bevezető soraiban a centralisatio és decentralisatio megoldandó kérdéseit veti föl, befejezése azt hangoztatja, hogy «nem az alkotmány, a közigazgatás teszi a népeket tényleg szabadokká»; mindez ma is, annyi évtized múltán, frissen és elevenen, actualitását el nem veszítve, szinte hívja az olvasót az elmélyedésre, a gondolkodásra. Ha igaz az, hogy az írók első munkájában már megtaláljuk az új egyéniség alapvető, jellegzetes vonásait, sőt talán sokszor élesebben, mint később, akkor elmondhatjuk, hogy Concha Győzőnek ez a tanulmánya már szinte meglepő teljességében tárja elénk szellemi egyediségét. A felvetett kérdést elméleti magaslatról szemlélve, beállítani a gyakorlati élet világába, mélyreható történeti érzékkel és alapos-sággal az egész európai fejlődést tárgyalva mégis a hazai fejlődésnek és külön nemzeti szempontnak teljes mértékben érvényt szereznünk: mind oly tulajdonságok, a melyeket a *Szemle* olvasói, régiek és újak, annyiszor méltányolhattak nála a *Szemle* hasábjain és ezeken kívül is.

Arra nézve, hogy Concha Győző irodalmi működése mily szoros kapcsolatban állott a *Budapesti Szemlével*: szükséges-e hivatkoznunk ez első után következő tanulmányok egész sorozatára az utolsóig, a mely *Machiavelli föltámadása* cím alatt a világháború tuda-

mányos tanulságainak egyik legnagyobbikát, a háborúnak az állami, a nemzeti akarat létehez és érvényesítéséhez való viszonyát világította meg? Nem illő-e, nem természetes-e megemlékeznünk e folyóirathoz való hűségéről, melynek évfolyamait kitünő tanulmányokkal gazdagította? Szükséges-e hivatkoznunk arra az írói nemzedékre, a melyet ő nevelt fel, részben épen e *Szemle* olvasóközönségének?

Concha most betöltött 70 életével valóban közeledik kor szerint is a tudománynak azokhoz az alakjaihoz, a kikhez tudományos egyénisége szerint is mindig oly közel állott. Ez a tér szűk arra, hogy Concha Győző tudományos működését műveinek részletes és beható tárgyalásával méltassuk. A hivatott szakemberekre vár, hogy megállapítsák a politika tudományának európai és magyar irodalmában azt a helyet, a melyet Concha elfoglalt, hogy rá mutassanak azokra az eredményekre, a melyeket elért és melyekkel előbbre vitte tudományát. Az alkalom minket csak arra készítet, hogy egy pillantást vessünk tudós egyéniségére a tudomány, az iskola, az irodalom és az élet általánosabb nézőpontjaiból.

A XIX. század második felének hatalmas tudományos lendülete a szaktudósoknak egész seregét varázsolta elő, de e mellett hagyott szabad tért a tudományos egyéniség sokoldalú, összefoglaló képességű kifejlődéséhez is. A szakismeret nem tette lehetetlenné az egyetemesebb ismeretet s így a tehetségnek többirányú nyilvánulását. A részletkutatás nem gátolta a nagy összefoglaló szempontokhoz való eljutást és felemelkedést. A tudósoknak ebből a típusából elég csak a legtipikusabbnak nevét idézni, a Mommsen Tivadarét. Talán nem is egészen találó, ha ezekre a polyhistor elnevezést alkalmazzuk. Úgy tűnik fel ma már, mintha a tudós tudományos értékét elhomályosítaná a polyhistoriáság. Pedig Mommsent és a hozzá hasonló kutatókat épen úgy az elmélyedés és adatszerezés jellemzi, mint a tudomány egy ágának kitartó munkásait. Talán a XIX. század nagyon is szétágazó tudománya teremtette meg az új értékű polyhistoriáságot, mintegy szükségképeni betetőzését a tudós munkálkodásnak.

Nálunk a nagyemlékű Brassai Sámuel lebeg szemünk előtt, mint a sokoldalú tudós nemes alakja. S ha még megemlítjük a magas kort ért Gneistot, kinek neve annyira összeforrott az angol közjog és közigazgatási jog tudományos kérdéseivel s eszünkbe jut, hogy 1895-ben a berlini egyetemen római jogi bevezető előadásait hallgattuk, mint maga mondotta: öreg korában visszatérését első tudományos kedvteléséhez, akkor ott vagyunk abban a tudós világban, a melybe Concha egyéniségének jellegzetes vonásai visznek. ☞

Semmi sem áll távolabb tőle, mint a szaktudós egyoldalúsága. A történelem, a philosophia és a tétéles jogok széles vidékei egyként érdeklík s vonzzák és nem elégszík meg egyiknél sem csupán az érdeklődő tekintetével. Ha a történelem nagy távlatai hívják, szorgosan gyűjti össze az adatokat s az oknyomozó kutató alaposágával, kitartásával rakja össze őket, hogy szilárd, megbízható alapot teremtsen tétéleinek. Ha a bölcsészetnek mindent átfogó nagy kérdései izgatják, nem hagyja el egy pillanatra sem a földet; a végtelen emberfeletti vonalát a véges emberrel viszonyban követi tekintete. Az elmélet nem válik nála szürke teoriává, mert az okoskodások logikai szükségszerűségei az életből és az élet számára állanak elő. Nem a légüres tér szépen kitervelt gondolati szappanbuborékai űzik színes játékukat, hanem az embernek és világának életet adó levegőjében a nagy természetnek minden nehézkedési törvényeit számbavéve emelkedik olyan magaslatokra, a honnan tekintete szabadon foghatja át a földet és a rajta élő emberi társadalmat. Ha az állam és társadalom szervezetét, a jogot vizsgálja, nem éri be a jog schematicus tétéleinek taglalásával, hanem a jogalkotó és determináló tényezők, az erkölcs, a gazdaság sokoldalú viszonyait is megvilágítani törekszik.

Ha a jog nála nem pusztá tétélek halmaza, azért a jognak saját külön rendszerét, dogmatikus világát teljesen méltányolja. Az egyetemesre, az általánosra való törekvés épen nem jelenti Conchánál a különlegesnek, a sajátszerűnek elhanyagolását. Ellenkezőleg, felfogásában az egyetemesnek bölcsészeti, logikai kategorikus imperativusa lesz a nemzeti. Itt sincs soha egyoldalúság vagy elfogultság. Az európai fejlődés nagy hullámmzásait a legbehatóbb tanulmány tárgyává teszi. Emlékezzünk csak az *Újkori alkotmányokra* (1884—1888.). Az egyéni szabadságjogok, a parlamentarismus, a közigazgatási bíráskodás taglalásánál¹ természetesen szívesen időz az angol fejlődésnél és kimerítően foglalkozik azzal, de soha sem lesz rajba az angol példáknak, sőt idejében tiltakozik az angol analogiák túlhajtásai ellen. A nemzetinek önálló, teremtő erejét senki nálánál, az angol intézmények méltatójánál jobban nem becsüli. És a ki a gondolatok világában ilyen sokoldalúsággal munkálkodik, nemcsak nem veszíti el érzékét az élet követelményeivel szemben, hanem saját

¹ *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában.* Budapest, 1877. *Egyéni szabadság és parlamentarismus Angliában.* Székfoglaló értekezés. 1888. (Ért. Társ. Tud. köréből. M. Tud. Akadémia.)

gondolati körében, önmagával szemben sem lesz elfogulttá, úgy, hogy türelmetlenül fogadná vagy nézné mások idegen vagy éppen ellentétes gondolatait.

Pompásan példázza ezt a jellegzetes vonást, a melynek sok apróbb tanubizonyságát tudnánk személyes tapasztalatból ideállítani, a Pulszkyakhoz való viszonya. Olvassuk a Pulszky Ferenczről és különösen Ágostról szóló emlékbeszédeit.¹ Az igazi gondolkodó, a ki ismeri a gondolat mindenható erejét és cultusának szenteli életét, az akkor is tiszteli, ha vele szemben áll. Alig volt sokszor tisztább szellemi élvezetben részünk, mint mikor hallhattuk Concha és Pulszky Ágost szellemi csatáját, a melyben soha sem volt a küzdő gondolatoknak más élük, mint a mit az érv ereje ad. A ki tudja, hogy gondolatainak életét csak fokozza a más gondolatokkal való harc, mert tartalmát, életképességét, fejlődését így lehet csak igazán megmérni és biztosítani, az soha sem fog törekedni az ellentétes gondolatok kiirtására.

A most jellemzett tulajdonságok képesítik Conchát, hogy megteremtse a magyar politikai tudomány elméletét az ő nagy művében *Politikájában*.² A midőn 1892-ben elfoglalja kathedráját a budapesti egyetemen, elődjének szenteli az első előadásokat s azután báró Eötvös Józsefnek *A XIX. század uralkodó eszméiről* írt nagy művét méltatja. Még most is visszaemlékezünk a hatásra, a melyet hallgatóságában keltett.

A katedra az ő szemében a magyar tudomány élő szerve; a katedra nemzedékek szellemi együvértartozását teremti meg, a katedra nemcsak a tanulók seregeit edzi a közös szellemi harcra, hanem a tanárok tanításának is akkor biztosít életet, ha őket tanítványaikkal egymásra hatás révén összekapcsolja. Csak így készülhet a nemzet számára a tudomány elszakíthatatlan nemes szövete, a melynek ezer színében ott van minden egyesnek külön színe és így kapja meg sokfélesége mellett csudálatos harmoniáját.

Concha nemcsak a katedra magaslatáról szól az ifjúsághoz. Melléje áll s tanácsadója, irányítója lesz. A szellemi rokonság révén, a mely tanár és tanítvány között a vérségihez hasonló erős kötelék lehet, valósággal családfői szeretettel, aggódó gondossággal vezet,

¹ *Pulszky Ferencz. Élet- és jellemrajz.* A M. Tud. Akadémia diszgyűlésén olvasta Concha Gy. Budapest, 1903; *Emlékbeszéd Pulszky Ágost fölött.* Budapest, 1906, (M. Tud. Akad. Emlékbeszédek.)

² I. köt. *Alkotmánytan.* Budapest, 1895. II. köt. első fele *Közigazgatás.* Budapest, 1905.

támogatja a tanítványt az egyetem csöndes aulájában s azután kint az életben is.. Hányan emlékezhetnek vissza ifjú életük válságos fordulataira, midőn e szavakat leírom! Hányan idézhetik fel emlékeikben, midőn a tétovázás, ellankadás pillanataiban a buzdító szavak, a tette serkentő lelkesedés suggeráló ereje mellett e támogató kar emelte őket, vitte őket pályájukon tovább. Hogy Concha immár több mint negyvenéves tanársága alatt éppen nem fáradt bele ebbe a hivatásba, hirdeti régi és új tanítványainak egész serege.

Főműve, *Politikája* szervesen kapcsolódik bele a magyar és európai tudományosság világába. Ha valahol, éppen nálunk szükséges volt az állami lét nagy ismeretkörét kiemelni a mindennapi élet küzdelmeiből. A magyarság ezer éves politikai fennállásának nagy küzdelmei nem hiába vonzották magukhoz a társadalom legjobb erőit. Ez volt s ez a legnagyobb probléma. A világháború föld-rengése ismét érthetővé tette mindenki számára. Nem szükséges-e, hogy kiemelkedjünk az apró, ezerféle politikai küzdelmek optikai csalódásainak útvesztőjéből? Nem szükséges-e, hogy az u. n. exi-gentiák tudománya, mint igazi ismeretkör álljon előttünk s első-sorban is a mi számunkra?

Néhány nagy vonással iparkodtunk Concha Győző írói és tudós egyéniségének jellegét kiemelni. Rajzunk éppen nem lenne tökéletes, ha kihagynánk emberi vonásaiból azt, a mi talán legjellegzetesebb. Közismert, bár elméletileg nem kellően, sőt gyakorlatilag is alig kiemelt vonása az emberi léleknek, hogy a legtöbb ember más-ként gondolkozik, másként beszél és ismét másként cselekszik. Néha a gondolat és a beszéd fedl egymást, ritkábban felel meg a gondolatnak a cselekvés. Egészen természetesnek találják az emberek, hogy elveiket, meggyőződéseiket, hitvallásukat nyíltan hirdessék és ezeknek meg nem felelően, sőt esetleg ezekkel ellentétesen éljenek. Sőt azt is megengedik, különösen áll ez a politika gyakorlati művészeire, hogy gondolataikat elrejtve, más hirdessenek, mint a mit tenni fognak. A tudósnál, a tanárnál mégis a közvélemény szerint is kívánatos, hogy a gondolat őszinte, kifejezése ennek megfelelő s a tettek ezt igazolók legyenek.

Concha Győző hetvenedik életévének fordulóján nyugodtan tekinthet vissza tudós és tanárpályájának emelkedő vonalára. Az ő egyéniségében a gondolat, szó és tett hármas egységben nyilvánul. Csak ilyenkor tudjuk megérteni, milyen szép az a görög szó: harmonia.

Illés József,

Színházi szemle.

1. Strindberg: *A kapocs*. Egy felvonás. Fordította Bálint Lajos. Nemzeti Színház.
2. Bernhard Shaw: *Candida*. Mysterium három felvonásban. Fordította Hevesi Sándor. A Vigszínházban.
3. Schönherr: *A nőstényördög*. Öt kép. Fordította Móricz Zsigmond. A Vigszínházban.

A színházak erkölcsét, úgy látszik, megneemesíti a háború. Az oleosó import künn rekedt s ezzel a színházaknak több okuk van arra, hogy irodalmi becsű művekhez forduljanak. Részben ennek köszönjük, hogy színpadjainkon megjelent Strindberg, meg Shaw gyönyörű *Candida*-ja.

A kapocs valódi Strindberg-darab. Csak egy fölvonás, de nem csak egy aláhúzott tétel van benne. Az esküdtszék termében játszik. Előljáróba egy gazda ügyét tárgyalják, a ki cselédjét lopáson érte, de nincs rá tanuja; a cseléd azonban tanukkal bizonyítja, hogy a gazda őt tolvajnak nevezte. A gazda azt állítja, hogy irgalomból nem adta föl a tolvajlásért, de meg nem is ér rá idejét a törvény előtt tölteni; az esküdtek jóra való embernek ismerik, a vádlottat pedig haszontalannak, a bíró is tudja ezt, vele érez, mégis kénytelen a gazdát erős pénzbírságra ítélni. Ez az egyik tétel: a törvény fonákságai, a betű ölé parancsa, az igazság igazságtalansága. A bíró fiatal ember, még minden új ügy a lelkiismeret kínpadjára feszíti, szeretne is menekülni e pályáról, fölvilágosításokat kér a személyekre nézve s tanácsokat, míg végre valaki úgy felel neki: ha mást hisz, hígye, — s szavattassa le magát az esküdtekkel. Ine egy újabb tétel: a megszokás fásultsága, mely gondolkodás nélkül hagyja baktatni a világot a maga útján.

Ez csak kis pör, a hol minden világos; most következik egy nagyobb és homályosabb. Egy házaspár válik. Előttünk is megerősítik egyezségüket, hogy nem rántják le okaikról a leplet, nem szennyezik be egymást, megkímélik ettől a gyermeket, a ki egyetlen gondjuk az egyetlen kapocs közöttük. S egy pillanat múlva tajtékzó dühvel kezdik egymást marcangolni, fölkarvarva házasséletük minden iszapját, kezdve a férj szűkmarkúságán s az asszony későn-kelésén, fel egészen mindkettejük házasságtöréséig. Az asszony vakmerően tagad, mert tudja, hogy férje elégette a bizonyítékokat; mikor a tárgyalás szünetében megtudja, hogy a férjnek is Mephisto a tanácsadója s a hiteles másolatokat zsebében hordja, egy percze megjuhászik, továbbra

hallgatást ígér, de a mint az iratok kezében vannak, megint tigrissé változik, mire a férj indulatában egy másik zsebéből másik csomag hiteles másolatot nyújt át a bírónak. Ime, ez lett az egyezségből, a jó szándékból. S hány jó szándékuk járt így! Azzal kerültek össze, hogy nem korlátozzák egymás szabadságát, mégis mindegyikük a maga akaratát próbálta a másokra rákényszeríteni; az asszony hivatalba járt, hogy anyagilag is független maradjon, — s most visszaköveteli csekély hozományát, a férj meg a tartásdíjat. Mindenik kész volt lemondani a gyermekről s átengedni a másíknak s most egyik sem bírja a másíknál hagyni; addig vívják a gyűlölet iszonyú harcát, míg összetörik egymást, holtra fáradnak, s a bíróság idegen parasztok gondjára bízva a gyermeket. A bíró megszedül a gyűlölet örvénye előtt; mi hát a szerelem s a gyűlölet? — kérdezi; ez csak a szövét fonáka — feleli a pap. Ime, a tételek egész raja, ime mindennek alapja: Strindberg szomorú emberismerete, hogy a férfiak rongyból, a nők kőcből valók.

A házaspárt Alszei Irma és Odri adták, realis, sőt «verista» módon, a mi a szenvedélyek tombolásával némileg elfödi a darab igazságait. Az ilyen tételeket több egyszerűséggel jobban lehetne éreztetni. Gyenes, a pap kis szerepében, jó példát adott erre. Általában: egy Strindberg-darab színrehozatala mindenesetre érdeme bármely színháznak.

* * *

Szindarab sikere három tényezőn fordul meg, ezek: az író, a színház, a közönség. *Candidá*-nál csupán az író töltötte be jól szerepét, színház és közönség adósok maradtak a megértéssel és fogékony-sággal. A közönség a szokott fortélyokat, paradoxonokat, tréfákat, szóval a nevetető Shawt várta s ebben csalódott. Ez a darab nem az ő megszokott játék-doboza, melynél egy-egy rejtett rugó érintésére tüzesnyelvű kis ördög ökleli fel a födelet, ránk öltve nyelvét. Maga a színház is az irodalmi clownt kereste a darabban s erőnek-erejével régi chablonja felé taszigálta a szerzőt. A ki régebben olvasta és szerette a darabot, alig ösmert rá a színpadon. Semmibe se vették a színi utasításokat, melyekre Shaw igen sokat bíz, többet is kelletténél. A darab egy sokat szereplő lelkész házában játszik (Fenyvesi), a ki naponkint szónokol, előadásokat tart, minden órája el van foglalva; szobáját a szerző valóságos irodának írja le; a színház a helyett egy vagyonos izléstelenséggel bútorozott szobát adott neki. Pedig a szoba lakója lelkének képe, ebből értenők meg eleitől fogva e jószándékú, derék és hasznos, de bensőleg üres embert, a kinek szemében egy a hivatás és hivatal. Ebben a szobában az Assunta fényképe függ.

egy ábrándos fiatal ember ajándéka; e kép azért került ide, mert ő ilyennek látja Candidát. Hogy' lehetne hát ez a Candida (Varsányi Irén) egy pergőnyelvű, meglehetősen közönséges, kardos gazdasszony, mikor a költő épen azt akarja rajzolni: mint virágzik ki e szűk puritán környezetben a kötelességtudó, hű asszony lelkében egy édes ábránd, a mely egész lelkét betölti? Mért kell neki az ötvenes évek divatja szerint öltözködni, mikor az érzések a darabban modernnek, az egész környezet az, a hajlított fa-bútoroktól fel a lelkész socialismusáig? S mikor két napra jó haza Londonba, bevásárolni fürdőző gyermekei számára, mért kell egész halom kalapskatulyával meg-
 rakodva belépnie, a mivel régóta csak népszínművek vidéki előadásain keresik a hatást? Kinek jutna így eszébe róla az Assunta, mért szeretne bele egy ábrándos fiú? Különbözik ez a fiú is, kinek gyűrt ruháján s vászoncipőjén a szerző még a fűbenheverés nyomait is láttatni kívánja, lilaszín selyemharisnyában és lakkecipőben jelenik meg. Mindez sokkal több pusztá külsőségnél, mert meghamisítja az alakok jellemét.

Pedig a darab minden gondosságot megérdemel. Valódi irodalmi mű, melyre csekély dicséret az, hogy Shawnak legkomolyabb alkotása. Költői, mégis mindennapi; különös, mégis általános érdekű; mély, szomorú és bájos egyszerre; fölépítése egyszerű s drámai feszültségű egyben.

Az egész egy napon történik, délelőttől estig, egy szobában, három párbeszédben; e gyorsaság oly egyszerű és természetes, hogy a költő még közömbös személyeket s késleltető beszélgetéseket is told be, az idő kitöltése s az élettel való kapcsolat kedvéért s oly művészetel, hogy e megakasztó elemek még fokozzák a visszafojtott tragédia ellenállhatatlan kitérését. mint mikor lefojtják a puskaport, hogy rombolása nagyobb legyen.

Ép ily világos a darab belső alkata, a jellemek rajza s azok összeütközése. Pedig az író e részben nehéz feladatot rótt magára, alakjai rendkívül bonyolultak s helyzetük nem kevésbé. Candida gondos anya, jó feleség, szereti férjét, de midőn sokat megfordul házuknál egy költői érzésű, érdekes, tizennyolcz éves fiú, a harmincz éves asszonyt elmámorítja e tavasz fuvalma; lelkét betölti ez ártatlan, tiszta ábránd, a nélkül, hogy egy pillanatra is megháborítaná lelke egyensúlyát, csak elvesztése fáj. Mily finom lélekrajz kell ahhoz, hogy a szűk körében való elégtelenséggel össze tudjuk egyeztetni e szép sóvárgást, hitvesi szeretetével ez érdeklődést. A férj egyszerűségében szintén bonyolult jellem. Szavakkal bélelt ember, a kinek szívében és agyában csak szavak élnek; munkás, hasznos, sőt derek, habár

legfőbb rugója hiúsága. Nem érdekes, nem vonzó, de jobb, mintsem el lehetne hagyni, vagy csak meg is sebezni. Köztük áll Eugene. Tizenhatsz éves férfit jellemezni a legnehezebb írói feladatok közé tartozik, színész is csak úgy boldogulhat vele, ha élő mintát keres; hát még ha hozzá előkelő származású, de különc; érdekes, költői tehetségű, de félszeg; apróságokban gyámoltalan, nagy dolgokban törhetetlen, a kegyetlenségig; sokszor elfogódó, de képes a szükség-telen nyíltság minden vandalizmusára. Mindig érezni a fiú fölényét a férfiak fölött; ő a hős a bátortalan lelkek közt, a kiktől mégis ő kap sebet; a hattyú, a ki leszállt a nádas lakói közé s fájón énekelve száll tovább magános útján.

E bonyolult lelkek rajza Shawnak kitűnően sikerült, a leg-egyszerűbb eszközökkel. Már az első egy-két vonással jól jellemzi az alakokat, s mindjárt lelkök mélyébe világít.

A darab kezdetén Morell a vasúthoz készül, felesége elé; a ki fürdőről hazalátogat. De addig vitatkozik gyáros apósával socialis elveiről, míg elkésik s felesége betoppan. Mily jól jellemzi ez az állandóan a szószéken, a közélet pose-ában élő embert, kinél a szó csengése elnyomja a szív dobogását. Candida Eugennel érkezik; a fiu az úton levert volt. Mert reá várt a bérkocsi kifizetése s ő irtózik az idegenektől — mondja maga. Csakhamar mélyebb okát látjuk. Egy hónapot töltött Candidával s a gyerekekkel a fürdön és most szerelmes. Ilyen érzékeny, gyöngéd léleknél csakis így fejlődhetett ez ki, távol a férjtől, a ki eszébe sem jutott; most egyszerre előtte az örvény, innen lehangoltsága. Az asszony is ilyesmit érzett, mikor az úton azt mondta Eugenének, hogy ne maradjon náluk reggelire. Morell marasztására Eugene elárulja e tanácsot; a pap büszkén világosítja föl, hogy ily boldog házasságban valami szent a feleség hazaérkezése. Eugene fölzaklatott idegei fölháborodnak; ő nem nézheti boldognak e házasságot, Candidát egészen másnak látja férjénél, nem hozzá, hanem magához illőnek. A habozó természetek néha oly gyors elhatározásával bevallja, hogy szereti Candidát. S mikor Morell fölényesen mosolyog e «kamasz-szerelmen», Eugen egészen elhűl. «Így gondolkozik arról a szerelmenről, a melyet ő ébresztett? Hiszen ezzel őt sérti!» Ebben föltárul a fiú egész lelkesült gondolatvilága; ettől fogva ők ketten két külön nyelven beszélnek. Eugene a különben gyöngéd lelkek elszánt kegyetlenségével támad a férjre, hogy nem érti meg Candidát, nem méltó hozzá, hogy tehetsége csak jó sváda, lelkesedése Dávid király örültségi rohamaihoz hasonlatos, a kiről a biblia megírja, «de felesége megvetette őt szívében». Morell nem bir felindulásával, galléron ragadja a fiút, a ki a pamlagra vágja

magát s onnan fenyegeti meg: «Én nem félek magától, maga fél én tőlem». Ez úgyszólván az egyetlen mozzanat, mely a régi Shawra emlékeztet. S valóban így van, mert a megtépázott fiú ruháját Candida hozza rendbe s előzetes tanácsa ellenére, most maga marasztalja reggelire. — Ennyi az első párbeszéd. Mindez oly szüksézává, hogy nem is lehet kivonatát adni; nincs egy henye mondat; a költő gondolata teljesen összeforr burkával.

A második felvonás nagy léptekkel halad előre. Eugene, a lelkes gépíró-kisasszonyával beszélgetve, lelkesült szavaiból kiveszi, hogy Morell igenis tud szerelmet ébreszteni s képes betölteni egy nőnek a lelkét. Ezt nyomban követő párbeszéde Morrellel föltárja a gyermeki szerelem elragadó rajongását s egyszersmind mélyíti köztük a szakadékot. Eugene heves szemrehányásokra fakad, mert a lelkes túri, hogy felesége házi bajokkal nyüglődjék; Morell a socialista gúnyjával felel, hogy Eugene a számát sem tudja apja cselédeinek s oly világban él, hol a munkát mással végeztetik s a hol az ember lusta, önző és fölösleges, a mit Eugene úgy fordít le: 'vagyis szép, szabad és boldog s ki ne kívánná ezt annak, kit szeret.' A fölönás magva azonban Candida párbeszéde férjével. Csak beszélgetni kíván vele, de szava önkénytelen rögtön Eugenere fordul, a kinek «mindig igaza van», a ki mindent megért, a kiről azt képzeli, hogy öntudatlanul szerelmes belé. A lelkes most is szavakat dadog; Candida jószágában, tisztaságában bízik; az asszony hidegen fordul el e szavaktól, ezeket ép oly szívesen odaadná a szeretetre szomjazó Eugenének, mint nagykendőjét a didergő koldusnak, — csakhogy szereti férjét. Morell most feleségén látja, a mit néhány órával előbb Eugenetől hallott, hogy lelke hűsége mellett is tele van Eugenével, s az elvek és szavak embere most végtelenül szenved. Eugene betoppan, megérti Morell dült arcát s e fájdalom megejti szívét. Azt már tudja, hogy Morellt lehet szeretni, — most látja, hogy Morell is tud szeretni, hogy szereti Candidát. Szemrehányón néz Candidára, a mért megsebzett egy szívet; másrészt imponálni kezd neki a pap, a ki megtörten és habozva, mégis elmegy egyik egyetbe, szónokolni, hivatását teljesíteni; magával viszi az egész háznépet, csak Eugenet hagyja otthon Candidával, hogy megmutassa, mennyire fél tőle. «Ez szép, ez derék!» kiált föl Eugene fiatalos lelkesülése. — Ime, a bonyodalom tetőpontján a kivezető út első jelei.

Eugene két óra hosszat verseket olvasott fel. Candida nem hallgatott oda; figyelmetlenül mered a kezében tartott tűzkaparóra. Eugene azt mondja, olyan az, mint valami fegyver. «Ha középkori hős volnék, kivont kardomat fektettem volna kettőnk közé. Ha Morell

most benyitna, azt hinné, ez az a kard». Candida beszélgetni kíván, de Eugene nem tud egyebet mondani, csak a nevét és azt a vallomást, «hogy ő sohasem gondolja azt: Mrs Morell; mindig csak azt, hogy Candida». Még térdepel, midőn Morell benyit. Az asszony hűsítőért megy: a két férfi közt kezdődik a kimagyarázkodás. Eugene azt mondja: hogy a Paradicsom kapuja előtt állott, de lángpallos villogott rá mindenfélől. (Így alakítja át az ifjú költő képzelete a tűzkaparót!) Morell fölujjong: hát visszautasították! Eugene elámul: «Oh balga, azt hiszi, az megmentett volna engem?» Többet tanult ő ennél Morell szenvedéséből, Candida elgondolkodásából. Morell nem érti Eugenet, hogy ő nem is kívánt egyebet e szerelem üdvösséges érzésénél, s hogy neki Candida mindent odaadott, a mit ő kívánhat: a csillagkoszorút a fejről, a szárnyait, kezéből a liliomot, az ujló hold sarlóját lábai alól, — mindent, a mi az Assuntán égi. «Mint a koldusnak a nagykendőjét» — mondja Morell, mire Eugene megköszöni, hogy a verseiből idéz; ezt a képet hát onnan vette Candida. Morell csak azt látja, hogy a gyötrő bizonytalanságnak még nincs vége. Candidát teszi bírónak: válaszson kettejük között. Felajánlja erejét, melylyel nejét megvédelmezi, tehetségét, melylyel eltartja, tekintélyét, melyet megoszt vele. S mit ajánl Eugene? «A gyöngeségemet! Az elhagyatottságomat!... A szorongatott szívemet!» Ez szép ajánlat, Eugene! — mondja Candida meghatottan. Választani pedig úgy választ, hogy a gyöngébbel marad. Eugene rögtön megérti, Morell csak mikor Eugenere néz. Candida, mintegy mentségeül, elmondja Eugenének, mennyire dédelgették Morellt az anyja, nővérei; férje az ő gondoskodásuk folytatásául nézi őt. Ezt most Eugene nem érti s kifelé indul az éjtszakába. «Lelkész úr, két kézzel nyújtom önnek az én boldogságomat. Szeretem önt, mert betölti annak az asszonynak a szívét, a kit szerettem». Candida utána megyen az ajtóig s arra kéri, írjon egy verset abból a két sorból, a melyet mondani fog s valahányszor ő rá gondol, jusson eszébe az a vers: Mikor én harmincz leszek, ő negyvenöt lesz, ha én hatvan leszek, ő hetvenöt lesz. — Száz év múlva egyidősek leszünk, — feleli Eugene, — de én szebb titkot őrzök a szívemben. — Az ajtó bezárul mögötte, férj és feleség átölelik egymást, «de a költő szívének titkát nem ismerik» — mondja az utolsó utasítás.

Nem, ezt a titkot csak azok ismerik, a kik érzik, hogy a búcsúszavakból mily forró könnyek peregnek.

A legszebb színpadi jelenetek egyike ez; jobba tesz, midőn elszororít, mert nemes zománczczal von be minden fájdalmat.

Mindennapi történet, mégis igazi tragédia, a hol minden félnek igaza van és mindenik vesztesé válik. Hétköznapi tragikum, hol vér helyett könnyek fakadnak. De van-e nagyobb tragédia, mint szép álm után nyárspolgári hétköznapra ébredni? Mily élethű kép, mely az ábránd és valóság összeütközését ily egyszerűen oldja meg; hol jószándékú emberek akaratlanul kínozzák egymást; hol a sentimentalismus nemcsak az elcsapongásban, hanem a lemondásra való készségben is érzik s — a mi természetes — szinte gyönyörködik önfeláldozásában. Általánosan emberi mindez, mert ki nem érezte, legalább fiatal korában, e sóvárgást a szeretet után? Hány asszony életébe nem sóhajt be ez a májusi fuvalom, a mely kiszórja a virágok illatát s a mint jött, oly hirtelen lebben el? Kinek nem voltak ily ártatlan ábrándjai, melyekért kész lett volna összezúzni a mások életét, s melyek a hétköznapok közt szótlan szétfoszoltak, de elvesztésük holtig sajog? Ki nem volt ábrándos ifjú s ki nem veszi észre néha magában rémülten Morellt?

A Vígyszínházban még nem láttunk ily gyöngé előadást, de érdemet szerzett már azzal is, hogy e művet előadta. A darabot Hevesi Sándor fordította, a ki érdekesen fejtegette is helyét a modern dráma alkotásai közt (a *Pesti Napló* tárczájában, 1916. jan. 16.).

* * *

Annál kitünőbbek voltak rendezés és színészek egyaránt a *Nőstény-ördög*-ben; ez fölért egy Reinhardt-féle előadással. Kivált Szerémi remekelt a gyöngé, szívbajos, ravasz parasztban, a ki a falu legszebb leányát vette el s csempészet és orgazdaság útján akar meggazdagodni, hogy a község legszebb háza is az övé legyen. Keresete javában virágzik, mikor egy szigorú hírben álló új csendőr kerül az őrsre. A gazda ráveszi feleségét, hogy színre legyeskedjék vele, ne váljék ellenségükké. Az asszonynak meg is tetszik a csinos vasgyúró. Észreveszi, hogy éjjel is házuk körül ólálkodik; a férj tudja ezt s kémkedésre magyarázza. Az asszony ekkor egész becsvágygyal törekszik meghódítására; maga is beleszeret s a gazda rémülten veszi észre, hová vezetett tanácsa. E perpatvarban arczul is legyinti feleségét, ki erre meggyűlöli s szeretné eltenni láb alól. De a csendőr óvatos s midőn az asszony gyermek után való vágyódásáról beszél neki, kigúnyolja. Az asszony erre őt is meggyűlöli s már csak eszköznek nézi, hogy férjét erőszakkal eltétesse vele az útból, — akkor tőle is megszabadul. Tervét keresztül is viszi. A férj följelenti a csendőrt, a ki nem szolgáltatta be a csempész-holmit, mit az asszony maga adott a kezébe. A legényt áthelyezik. Még

egyszer eljő, búcsúzni. Az asszony sűrűn töltögeti a bort poharába; a pelyhes ágyról beszél, melyben ők pihenni fognak, míg a csendőr új állomáshelyére gyalogol; végül táncolni kezd előtte, hiába hívja a férj lenyugodni. Az ittas csendőr felordít, hogy «a suszter ne nyúljon ehhez az asszonyhoz», — a paraszt kést ránt, — a csendőr leszúrja. Ennyi a darab. Csak ez a három személy játszsza. Fölépítése biztos, gyorsan perdül; vaskos, realis, mint a Schönherr-féle irány mondja: földszagú, — csakhogy ennek az erőltetése is érzik. Míg nézzük, leköti érdeklődésünket, de lelki élménnyel nem gazdagít. Az alakok szenvedélye és szenvedése nem hömpölyög át lelkünkön, nem nyitja meg szemünket lelki vonások iránt, nem meritünk belőle tanulságot, innen, hogy hatása csak nyomasztó. Az egész egy napihír megjelenítve, a művészet lehelletét nem érezni; szavai nem mondanak semmit; az egész épen ily érthető volna, épen így hatna a mozi vásznán. Mit ér egy darab, a hol ennyi a szerepe a szónak, a lélek hírnökének?

vg.

ÉRTESÍTŐ.

Háborús élmények, hadi tudósítások.

1. Molnár Ferencz: *Egy haditudósító emlékei.* — Budapest, Franklin.

A magyar sajtónak önérzetes emléke marad, hogy ilyen haditudósításokkal kísérte nyomon a nagy háborút, minőket Molnár Ferencz *Az Est*-nek és a *Presse*-nek küldözött s melyeket most könyvbe foglalt. A pillanat melegén fakadt ujságcikkekből rögtönzött krónika ez, mely lapjai közt meg fogja őrizni a puskaapor szagát, az aludt vért, a hősök képeit, mint imakönyv a szentekét. Prózába írt, laza epos, a magyarság hőseiről, küzdelmeiről, a Haza s a föld szerelméről. Nem rendszeres tudósítások a háború eseményeiről; többnyire inkább genre- és arckép vázlatok s hangulatképek, melyekből ki csap a szenvedélyek fuallata, a melyek ott viharzanak.

Fölénye a hasonló könyvek fölött részben onnan ered, hogy Molnár többet látott, mint társai. Járt a szerb és orosz harctéren s mint könyvéből látni, ritka előzékenységgel bántak vele. Ez talán az írónak is szólott, kinek nevét a Burgtheater színlapjáról bécsi tisztok is ösmerik. Ezért látni sűrűn vezérkari tisztok közt, osztoparancsnokok autójában; sok helyütt megfordult s épen ezért bizonyos tekintetben jobb képet tud adni a frontról s kivált háttéréről, az események előkészületeiről és hatásáról, mint a harczolók följegyzései. Az ilyen madártávlati kép kevésbé pontos, de nagyjában tájékoztató. Természetesen ő is csak távoli szemlélő; még azt sem látta mind, a mit leír; épen a legfontosabbakról csak hallomás után beszélhet, de szavainak rendesen gazdáját tudja adni; másrészt megfigyelő tehetsége a látott részletekből tovább következtet; képzelete és hangulata, szóval írói tehetsége könnyen színez, a mi könyvének hűségét csökkenti ugyan, de viszont emeli elevenségét.

Ha csak kevéssel lát is többet másoknál, viszont sokkal jobban lát. Írói ereje általában a megfigyelésen alapszik s most látni, hogy egész lelke a szemében ül. Ez a tehetség s régi gyakorlata sokat föltár előtte; egy-egy részletből mélyre hatol, s egyes apróságokban

láttatni tudja a nagy dolgokat. Limanowa minden borzalma végig fut rajtunk, midőn leírja a csatateret, mint szaglálja ott egy nagy kutya az elesettek arczát. Bártfán lefesti üres szállását, hol csak egy játékszínház maradt ott a szoba sarkában; przemysli szobájában két pohár egész éjjel zörög az asztalon. Ki nem látja ebben egy riadt város menekülését, a távoli harcztot, mely éjjel sem pihen? Ilyen átélt apró részleteiken át rajzolja a nagy események körvonalait s az átéltség szinte azokra is átterjed. Ily részletekből festi legnagyobb csataképét is, a zlota-lipai áttörést. Már előzetesen leírja, mint jött le a magyar pionirok parancsnoka, Sólyom-Fekete, az erdőből, lóháton megnézni a Zlota-Lipát; ebből a bakák is tudták, hogy itt áttörés készül. Az áttörés reggelén szerzőt a hadtestparancsnok viszi magával a frontra, autón. Egy falun átszáguldva, észre veszi a szalmával bélelt szekereket, a kocsisok karján vörös kereszt. Előtte való nap egész garmada vékony deszkát látott vászonpólyákban: láblövésekre készültek elő. Ezek az előzetes részletek. Most még él és egészséges mindenki; a bakák most írják haza a levelező-lapokat: «Hála Istennek, jó egészségben vagyok». Itt vegyül a leírásba az érzelmi mozzanat. Már itt a vihar sötét felhője fejük felett, már érezni a zivatar szelét. A rohamot a telephon-fedezékből nézi. Csak azt írja le, a mit ott lát és hall, de abból összeilleszti az egész csata képét, azét a történelmi napét, mikor az orosz kifelé indul Galiciából. Leírja a visszafojtott lélekzetű csöndet az ágyúzás előtt s az ágyúk hűtése közben, mikor hallani a darazsak dongását a virágokon a lövész-árok partján; egyszerre: kétezer kis csukaszürke test a szemközti domboldalon; most két sor, öt sor; telephonszó, puskák, gépfegyver kopogása; a domboldal már üres, a harcsvonal tovább nyomult, csak hordágyas szanitéczek járnak, foglyokat hoznak, municziót visznek; csupa apró vonás, egészben — az első művészi csatakép a lövészárkos modern harcrról.

Az egész könyv ily szakgatott részletek megfigyeléséből épül. A haditudósító nem a háború történetírója, nem is a harcosok tolla, csak az otthonvalók szeme, a mely őket kíséri, de nyomukba is alig ér, csak már elhagyott csatatereken révedez. De Molnár Ferencz itt a háttérben is mindenütt és mindenben a háborút keresi, az életnek a háborúhoz való vonatkozásait figyeli. Leírja a városok, falvak, polgárok, parasztok életét, az életnek egész kifordult rendjét; a népfölkelőt, a ki a szerb falu szélén katona-ruhában, szuronyos puskával őrzi a gulyát; a krakói lengyel színház zajos premierejét a táborigyelővel s drótsövényekkel körülvett városban, a hová elhallik az ágyúk bőgése; a ködös éjszakán a vasuti töltésen álldogáló hadi-

tudósítókat, a mint vonatukat várják; a pöttös piros gombákból kertet ültető honvédeket; a csatatér, takarítását a harcz után, mikor összeszedik a hulladékokat; az orosz tisztet a lemergi városház erkélyén, a mint bevonja a czári lobogót. Nem a háború harczait írja le, a miből keveset látott, hanem nagyobb részt azt, a mit maga látott, átélte s abból óriási életképet fest a háborús országról. Minden a háborút jelenti neki, mindenben meglátja azt. Ennek köszöni könyve azt a változatosságot, mely megkapja az olvasót. Történelmi és genre-jelenetek váltakoznak itt az arcképek egész sorával, «Előre-Arz» tábornoktól kezdve az üdülő katonák ipartelepén, a «Gruppe-Szávits»-on, a tüzelő huszárai elé fedezékül lehasaló Farkas kapitányon át Takáts főhadnagyig, a ki a kézítása alatt a gépfegyvert kattogtatva fennszóval biztatja maga-magát: Masinapuskát nem szabad elhagyni, a mellett ott kell döglenni, — s nem is hagyja el, a míg el nem némul a gépfegyver is, ő is. Mellettök ott a kis pinczér-lány is, a ki szünet nélkül való gorombáskodással védelmezi magát. Legérdekesebb s legművészibb e képek közt a király testőrje; ez az arckép olyan, mint a Gray Doriané, nyomot hagy rajta minden, a mit az eredeti átélte. A háború elején a szép testőr még olyan eseteket ír fel a naplójába, hogy gróf Rességuier elvágat egy orosz szekérsor mellett s vágatában lelövi annak lovait, — s ettől a sportszerű háborútól odáig jut, hogy a betegek száját mosogatja s a hátán hordja a sebesülteket a vonatról a kórházba, miközben hátán végig csurog nyáluk, vérök és sebük könyje.

Így pótolja a szerző itt is, mint az eseményeknél, írói érdekű megfigyeléssel és leírással azt, hogy a legérdekesebb események és alakok el vannak leplezve előle.

Írói tekintetben e könyv valóban kiváló. Lépten-nyomon egy jeles megfigyelő s ép oly jeles rajzoló erővel találkozunk. Élménynyel ér föl, látjuk s el nem feledjük azt a képet, mikor a harmincz és feles mozsarak este, reflectorok fényében, keresztül döcögnek Tarnow kövezetén, Przemysl alá; az ágyúkról a tüzerek orgonaágakkal integetnek; a tömeg lelkesül, ordít; a kalaplengetés, az «éljen» és «hoch» egész vihar. — Ez Molnár szokott művészete: a részleteket ragadja meg s a külső vonások által kelti föl a hangulatot. Nála az értelem az uralkodó, még akkor is, ha el akar lágyítani. Stílusa sem a hajlékony, tüzes költői nyelv; az is egyszerű, józan; ereje a gyors lüktetésben áll. Megfigyelése szinte fényképszerűen, majdnem cynikusan biztos. Régebben szinte azt kívánhatta volna neki valaki, a mit az ifjú Tolsztojnak a nagynénje: egy előkelő hölgy barátságát, hogy gyöngédebbé váljék. E helyett most a nyomor. a

szenvedés, a vér lágyította meg a lelkét. Tehetsége a háborúban tűzkeresztségen ment át. E könyvben vannak mondatok, melyek könnyeket ejtenek, leírások, melyeknél a szerző hozzánk érteti a szívét, hogy érezzük dobogását. Ebbe a szívbe most bevonult az emberi nyomorúság átérzése s az emberi jóságé, az emberszeretet; nem vendégül, mint eddig, hanem állandó lakónak. Szíve csordultig van az emberi jóság átérzésével, melyet az emberi gyöngeség meg hagy mérgezni egymásnak ártó gonoszsággá. Gondoljunk csak a katonára, a ki az elfoglalt faluban koporsót ácsol egy halott csecsemőnek s a koporsó mellé fölszedi a szekérre a faluban maradt néhány gyereket, gyászkiéretül a temetőbe. A nyomorúságnak és szomorúságnak s a szenvedők jószívének vegyületével e kép szinte Dosztojevskit juttatja eszünkbe. Meglesi a lengyel parasztot, mikor visszakullog földjére, az elhagyott csatatérre s behúzza a lövészárkot, elegyengeti földjét, «behegeszti a föld sebeit». Az árkon kívül egy sír is van a földjén. «Ezzel mi lesz? ezt hogy fogja visszacsinálni?» Ez a földhöz szinte állati természetességgel ragaszkodó paraszt Zolai erejű rajz, — de ilyen kérdőjeleket Molnár értelme eddig nem ismert; ezek az érzés és szív írásjegyei. A háború az ő lelkén is végigszáguldott s nyomán nemcsak az elesettek szíve vére folyt, hanem az íróé is.

Az érzés mélyebben nyit utat az emberek lelkébe, mint az értelem. Csak így érthetni meg a magyar katonák lelkének mélyét, azt a nyugtalan sóvárgást, mely az aratás közeledtekor elfogja őket, mikor a galicziai lövészárkokban megmozdul bennök a föld ősi szeretete, «mint a bor a pinczében, mikor a szőlő virágzik». Voltak Molnárnak mély húrjai régebben is, de csak elvétve, ritkán; most, ez óriási rázkódásnál, melyet az értelem nem bír megfogni, egészen átengedi magát az érzések hullámainak, melyek magokkal ragadják. Tárgyának érzésvilágába merül el s engedi e hullámokat átáramlani lelkén, a harczóktól az otthon aggódók felé.

Az eseményeket érzésben oldja föl. Egész könyvén mély lyrai áradat hömpölyög végig, melyet az események más és másképen színeznék, mint a harctér távoli folyóit a különböző földrétegek, melyek közt áttörik magukat. Az ár egy-egy ötletet sodor magával, mint röget a régi partról, melyen még egy vadvirág nyílik; legtöbbször sötét a fölötté úszó fekete felhőtől és sokszor vérhabos. Ez állandó, mély megindulásban van a könyv főereje; folyvást érzik, mennyire félti, szánja azokat, a kik ott szenvednek, véreznek, mennyire szereti őket, csodálja önfeláldozásukat. Az olvasó ebben a maga érzésére ismer, ez kapcsolja össze a könyvvel. Kinek a szíve nem csordul ki, mikor a katonák, hogy a nehéz gránátok idegölő zúgását elnyomják,

rágyújtanak az otthoni nótákra az «idesanyám»-ról, hogy nevétől szélében hangzik a sáros, füstös, véres Galiczia s a kik nem is sejtik, hogy ezekkel az egyszerű kis nótákkal «az orosz császár nehéz ütegei ellen védi az idegrendszerüket az «idesanyám». — Az író mindnyájunk érzését hordozza magával e távoli mezőkön s a mint e könyvben a szeme akar lenni azoknak, a kik nincsenek ott, egyúttal az aggodalmuk, a lelkiismeretük, sóhajuk, gyászuk is.

Ki nem érez együtt vele, mikor nyáron újra látva a limanowai mezőnek a hadijelentésekben emlegetett Birkenwäldchen-ét, a huszárgolgothát, lelke föllazad azon, hogy a betemetett lövészárkokon ma új vetés hullámszik, «a luczerna, a nyirfa, a galicziai agyag egy félév alatt mindent elfelejtett, a földbe ásott testek porlanak, eső jön és felhők mennek»; — a hadnagy is, a ki az autót vezeti, keserű mosolylyal néz hátra és a fejét csóválja.

Az ilyen visszakapcsolódások megrázóan mérik az idő rohanását s némi szerves egységet hoznak a természeténél fogva laza könyvbe.

Erre törekszik az író azzal is, hogy nagyobb és kisebb eseményekkel, nagyobb és kisebb arcképekkel lehetőleg sok oldalról igyekszik bemutatni a háborús életet, mintegy körképet festve róla.

Valóban, meg is találni itt a háború képét, ha nem is történetét. E sokszor művészi vázlatok sora elég sokról beszél. Haszonnal forgathatja majd azokat még a komoly történetíró is, mert bennök ez idők hangulatával találkozik, az elszántság és lelkesülés, a gyász és diadal érzéseivel. Ez eddig a legszebb haditudósítói könyv s nem is csak a mi irodalmunkban. A legtöbbet olvasott hasonló német könyvek nem múlják felül tartalomban, írói erő dolgában pedig nem is mérkőzhetnek vele. Sven Hedin száraz, Aage Madelung üres hozzá képest. A különbséget hármójuk közt a francia adomával lehetne jellemezni a három tudósról, a kik a tevét akarván ismertetni, egyikük, a német, első lépésül egész könyvtárt gyűjt róla; az angol elutazik a teve hazájába; a francia kimegy az állatkertbe, megnézi és tárczát ír róla. Sven Hedin az elmélet embere, könyvében főképp a német nép s a harcos sereg fajsúlyát keresi, elméleti s közvetve hazafias érdeklődéssel. Molnár fölkeresi a háborút, frivol szóval azt mondhatnánk: kipróbálja, megkóstolja, — úgy beszél róla, nagy írói adománynyal. Madelung meglehetősen távol marad a fronttól, inkább saját, mint a mások viszontagságairól beszél, a magyarság némi célzatos magasztalásával, a régi recipe szerint: *Patrona Hungariae*, vendégszeretet, tokaji bor, cigányzene, szép csákószarvú fehér magyar ökrök. Könyvét mégis majdnem oly lelkesedéssel fogadták nálunk, mint a Molnárét. — Úgy látszik, az ember hadi-tudósító sem egykönnyen lehet a saját hazájában. vg.

2. Dr. Vasadi Balogh György: *A hol az dgyú szól*. Második kiadás. Budapest 1915. Singer és Wolfner. Ára 3 korona. — *Kék vizek mellett*. Budapest 1915. Singer és Wolfner. Ára 3 korona.

Már két kötetre gyarapodtak Vasadi Balogh haditárczái, sőt az első kötet második kiadást is ért. A szerző könyveit tehát szívesen olvassák és a kritikának nincs oka arra, hogy kicsinylően szóljon az olvasók e szavazatáról.

Nem a forma tökéletességét kell keresnünk e tárczagyűjteményekben. Vannak haditudósítók, a kik gyakorlottabb tollal, a hatásadászatnak jobban kipróbált eszközeivel, csillogóbb és mesterségesebb szerkezetekkel ragadják meg az olvasók figyelmét. A mi szerzőnk eszközei egyszerűbbek; csöndes, vidéki humorral, lelkes, okos magyarsággal, mély vallásossággal beszél élményeiről, néha oly érzékenységgel, mely Werther korára emlékeztet. De élményei valódiak, nem a front mögött hallottakból alakultak. Résztvett e hosszú, ádáz hadjárat véghetetlen fáradalmaiban, ott küzdött együtt azokkal, a kiket az ellenség golyói leterítettek. Az ő elbeszéléseiből a tábori élet és a harcok valódi képe bontakozik ki. Kezdetben Szerbiában harczolt, végig küzdötte ott az első offenzívát, az ő dandárját nem érte vereség, csak a visszavonulás parancsára hátrált, nem is tudván, hogy miért kell futnia. Mint tartalékos hadnagy, a Hindenburg-ezred egy szakaszát vezette.

1914 szeptember 9-én egész nap tűzben volt századja. Délután a helyzet kritikussá lett, mert egy zászlóalj szerb katona támadta meg a magyar századot. Hadnagyunk is izgatottan osztja a parancsokat, midőn szomszédságában egy baka megszólítja, mintha valami fontos tapasztalatot akarna közölni vele. Mi az? — kérdi a hadnagy. Kapunk ma menázsit? kérdi a baka szorgos kíváncsisággal. Mindenki kaczag a kérdésen, a nevetés csillapítja az izgalmat és a szakasz visszaveri a támadókat. Az ilyen részlet nem illik heroikus elbeszélésbe, de jó adalék a harczoló katona lélektanához. Az éhség a halálfélelmet is elnyomja a jó vérű katonában és a komikus ellentét a pillanat halálos komolysága és a kitörő menázszi-vágy között visszadja a nyomott és izgatott kedélyek ruganyosságát.

Az ilyen lélektani adalékok mellett kapunk eleven leírásokat is oly érdekes eseményekről, minő az átkelés a Drinán, vagy a Zapolje magaslat megvétele. Egy-két részletet a leírásból idéztünk kell: «Indultunk reggel (1914 november 9.) a 729-es magaslatról, sűrű ködtől elborítva s délután két óra lett, mire ide, az 1100 méteres sziklacsúcsra felvergődtünk. Óh, minő út is volt ez! Néhol térden,

másutt hason csúszva, kőbe-bokorba kapaszkodva mentünk előre egy-egy lépést. Sokszor zúgva rohant el mellettünk a kőgörgeteg, melyet egyszer előljáró bajtársaink támaszt-kereső lába, másszor a hegytetőről lövöldöző ellenség gonosz keze indított meg! Hányszor hangzott fel a segélykérő, fájdalmas felkiáltás előttünk, mellettünk, mögöttünk szerencsétlen társaink ajkán, kiket útjában talált e vészes lavina és sodort magával le a halált osztó mélységbe! Hatvan fok alatt emelkedő sziklaoldalán húzódtunk felfelé, miközben hullott ránk a golyózápor, mint őszi eső vékony, sűrű cseppje! És végre itt voltunk tikkadt ajakkal, száraz szájpaddal s fegyverünket lövésre emelve körülnéztünk egy üdítő csepp víz után! . . . Három napig feküdtünk a tűzvonásban, hetvenkét óra hosszat, volt olyan hely, a hol nem volt nagyobb a távolság a harczó ellenfelek közt száz lépésnél, hol — mivel félkörben húzódtott a front — három oldalról kaptuk a tüzet. Az ellenség kilőtt ellenünk százötven-százhatvanezer töltényt, közénk dobott vagy negyven-ötven bombát s kattogtatott éjjel-nappal két gépfegyvert. Felettünk 120—130 méterrel magasabban voltak a szerbek, s mi fehér havon fekvé, a legjobb célpontot szolgáltattuk. Ha valaki kidugta fejét a védelmül szolgáló szikla mellől, már ott csattant el mellette, felette a golyó s vajmi ritkán tévesztett. A fehér havon piros rózsák nyíltak. Fogyott-ritkult a sor, a tartalékból mind többet és többet be kellett vonni . . . A mi kedvünk elborúlt, nem azért, mert életünk már mit se ért, hanem a gondolattól, hogy esetleg nem tudunk előre menni, hogy a büszke nemzetiszín lobogó, mely ismertető jele a brigádban a 3/69. zászlóaljnak, megtanul hátrálni! Mily nehéz percek voltak ezek! A harmadik nap is a végét járta, mikor harsány kürtszó rivalt fel, parancsolón, biztaton: «Előre! Roham!» És az ellenség meghátrált, feljutottunk az 1249-es magaslatra! Nyitva előttünk az út, mehetünk előre! A hideg, csípős szél lengeti a trikolórt, büszkén nekifeszülve lobog felettünk s míg bejárjuk a csatateret, míg kikutatjuk rejtekhelyeit, míg összeszedjük halottainkat, új szív, új lélek száll ismét belénk, jobban mondva a régi, a csüggedést nem ismerő, a győzelmet biztosra vevő. Búcsúznak a halottaktól s tovább megyünk. Egy tejszerű-feles-szájú kis regruta mögöttem dalolni kezdi:

Olvasd anyám levelem,
A szomorú levelem.
Szerbiai nagy hegyeken
Halál vár, vagy győzelem!

Nincs mámorítóbb ital a győzelemnél!»

Az ilyen leírások megmaradnak, noha nincs bennük ötletek tűzijátéka vagy ríkató pathos, de kiérezzük belőlük a valóságot, a szomorú, a leverő és mégis felemelő valóságot.

A Zapolje magaslatot a szerző többször emlegeti, e hegy nevét — úgymond — soha sem felejtí el, pedig felment még egynéhány hegyre, miközben a fák, a sziklás hegyoldalak, a zöldelő legelők mind fehér ruhába öltöztek. De menni kellett tovább Valjevo felé. És jelentkezett a másik, a szerbnél is nagyobb ellenség, a dermesztő hideg. Naponta hallotta a jelentést: «Hadnagy úrnak jelentem alásan, elfagyott a lábam!» Benn fekszik a zászlóalj a frissen ásott takarásban. Az ólmos-havas eső ráfagyott a köpenyegre, hogy mint a bádog, úgy zörög; feje felett dühös darazsak gyanánt röpködnek a golyók. Egyszer csak érzi, hogy zsibbadni kezd a lába, a keze; eleinte csak az ujjak hegye gémberedik, aztán égő, szúró fájás van a bokában, a csuklóban. Az ember azt hinné, hogy lomha testű kígyó csúszik a szíve felé. Próbál védekezni, de nem lehet, megadja magát. A szempillája nehezedik, álmos lesz, le-lecsúskodik, szinte alszik már! De segít mindezen a magyar philosophia. «Mindig meleg se lehet. Hideg, metsző szél rohan el a szerb hegyek felett s a szelek nótájába magyar bakák fuldokló köhögése vegyül. Fáradtan viszi a hegy meredekjén a nehéz rüstungot, meg-megáll, tapogatja fájó lábait, kiköhögi magát, feltekint a ködbe burkolt havas csúcsra és — megindul tovább, tovább, előre, felfelé!» Végre eljutottak Uzicére, tovább is, de egyszerre csak vissza kellett menniök legyőzetlenül, leveretlenül, visszafelé, a honnan jöttek, a Drina partjára. Az 1914-iki karácsonyt már a monarchia területén töltötték és pihentek az igazi harci munkától hónapokon át. Sokféle elmélkedésre, hangulatok elemzésére, a lakosság megfigyelésére maradt a szerzőnek elég ráérő ideje. A jó mód, a pihenés napjaiban örömmel gondol vissza arra, hogy szenvedett, hogy szembe nézve a halállal, megőrizte nyugalmát és méltóságát. «Nagy öröm embernek lenni igazán, szenvedni és örülni tudni, hinni és csalódni, bízni és meg nem törni!» Forgatja régibb jegyzeteit, emlékszik a mozgósítás napjaira, a ki-kitörő lelkesedésre, a vasuti állomásokra, a búcsúzóknak könnyeire, mikor neki az az érzése volt, «hogy nem is sineken, hanem szíveken megy a szuszogva fujtató vonat.» De a pihenés alatt sem nyugszik a háború tragikus hatalma. Héger infanterista végig szenvedte a szerb hadjáratot 1914 végéig, Boszniából már bizakodó levelet írt haza szeretett menyasszonyának, de másnap egy véletlenül elsült fegyver golyója szíven találta. A mi szerzőnk a történet tanára Szegeden, érthető tehát, hogy a pihenő idején összeveti a multat a jelenel. Úgy látszik neki, hogy a mult

nagy hadvezérei káplárokka lettek a mai mesterekhez képest, hogy a régi epikusok gyermekmeséket írtak a mai harcok költészetéhez mérve hogy a régi epikus hősök az ő bakái mellett, a kik hónapokig éltek vakondok életet, kikre záporosó sűrű cseppje gyanánt hullott a gránát, a shrapnel, a bomba, a fegyver-golyó, ugyancsak eltörpülnek. Van ebben valami; nagy időket élünk, 1914-ben egy világtörténeti korszak kezdődött; átalakult felfogásunk a régi világról s különösen annak hadi dicsőségéről. De talán a magyar hazafiság ideáljairól is. A mi szerzőnk azt írja boszniai táborában: «úgy érzem s úgy érezzük itt mi mindnyájan, hogy vérünkbe fog válni Széchenyi tanítása.» Ezt olyan magyar mondja, a ki karddal kezében élte át az új korszak vérkeresztségét. Reméljük, hogy nem mondja hiában.

Elmult a tél, következik az 1915-ik év tavasza. «A föld szaga érzik a levegőben, minden az ujuló, keletkező életről beszél... csak mi járunk titkos jellel a homlokunkon, csak mi érezzük az elmulás kesernyés jegyesi csókját az ajkunkon.» Valóban a tavasz az addiginál is nehezebb feladat elé állította a szerzőt és bajtársait. Mennie kellett az Isonzo mellé, hol mint főhadnagy már nem szakaszt, hanem századot vezet. Utolsó rajzai e rémes, de dicső harcokról szólnak. A lövészárkok hangulatát, az olasz hadi szőkevény lelki tusáját ép oly szemléltetően írja le, mint a szerb harcok episodjait. Adja Isten, hogy a köteteknek folytatását is megérjük s hogy a századparancsnok épen kerülne vissza a Tisza partjára, melynek fűzfáiról és bűgő galambjairól sokat álmodott a szerb s boszniai táborokban, a Drina és Isonzo mellett, s nyugodtan lapozhassa végig majd polgári foglalkozása idején hadi pályájának értékes emlékeit.

d.

Szellemi értékek.

Geistige Werte. Ein Vermächtnis deutscher Philosophie. Herausgegeben von Max Frischeisen-Köhler. Berlin 1915.

Szellemi értékek szerény czíme alatt adja Frischeisen-Köhler, az ismert philosophiai író, egy kis kötetben a német philosophiának oly anthológiáját, mely jöllehet tizenhárom, egymástól sokban különböző gondolkodónak műveiből közöl szemelvényeket, mégis bizonyos egységes összbenyomást kelt az olvasó lelkében. Kant, Herder, Goethe, Schiller, Fichte, Schelling, Schleiermacher, Schopenhauer, Hegel, Fechner, Nietzsche és Dilthey irataiból vannak benne hosszabb-rövidebb részek, kevés kivétellel nagyobb munkák töredékei. A kiválasztás nem akar, mint az anthológiák többnyire, bizonyos történeti tanulságokkal szolgálni, nem kívánja a philosophiának

vagy egyes disciplináinak történetére nézve legfontosabb vagy az illető egyes philosophusokra legjellemzőbb gondolatokat bemutatni, hanem az olvasó lelkét gazdagító oly olvasmányt akar nyújtani, mely a nagy német gondolkodóknak az emberi lét legnagyobb értékeire vonatkozó legfőbb eszméit, mint e gondolkodók legnemesebb szellemi hagyatékát, tartalmazza. A könyv élén áll, mintegy az egésznek mottójául, Goethe híres költeménye, a *Vermächtniss*, és az egész kötet tanuságot tesz arról, hogy a benne található gondolatok méltó módon teljesítették azt a hivatást, melyet a költemény végsorai így fejeznek ki: «Denn edlen Seelen vorzufühlen ist wünschenswerter Beruf». S minden művelt ember ritka gyönyörűséget fog abban találni, ha azt, a mit e nagy lelkek a világot felölelő szellemi mélységükben «előérezni» tudtak, utánuk érezni, utánuk gondolni, esetleg utánuk akarni próbálja.

Az újabb német philosophia atyamesterének, Kantnak gondolataival kezdődik a sorozat. *A jó akarat-ról (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten)*, *A kötelességről (Kritik der praktischen Vernunft)* és *A praktikus hitről (Kritik der Urteilskraft)* szólnak a Kant-fejezetek. Az első szemelvény tartalmazza az ember erkölcsi hivatásának alapvető elemzését szemben minden eudæmonistikus és utilitarius felfogással, a második a kötelesség fenséges voltának, a szabadsággal és emberi méltósággal való kapcsolatának classikus fejtegetését, a harmadik az Isten, szabadság és halhatatlanság eszméinek, mint az erkölcsös cselekvést szolgáló hit tárgyainak megvilágítását. A három szemelvény mélyen beleviszi az olvasót Kant etikájába. Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* III. részéből való a következő, *Az emberek sorsában nyilvánuló bölcs jóságról* című részlet, mely azt fejtegeti, hogy az emberi nem lényege, célja és sorsa értelmén és becsületességen alapszik és hogy az ész és a jóság sokáig küzdenek ugyan vad erővel, de végre természetüknél fogva rendet teremtenek és a győzelem útján maradnak. Goethe gyönyörű prózai dithyrambusa *A természetről* (a *Tiefurter Journal* 1782. évfolyamából) folytatja a sort. Feledhetetlen sorok fejezik ki ebben a fiatal Goethe természetimádását. *Staat und Kultur* címmel közli aztán gyűjteményünk Schillertől az *Über die aesthetische Erziehung des Menschen*-ből a 3—9. levelet, melyben a költőphilosophus azokat a tényezőket keresi, melyeknek közreműködése mellett a történetileg keletkezett állam a maga sok disharmoniájával az ideális állam tökéletessége felé közeledhetik. *Az ember hivatása* címmel azt a részletet kapjuk Fichte *Die Bestimmung der Menschen* művéből, melyben nemzetének e nagy nevelője elragadó bensőséggel vallomást tesz

arról a hitéről, hogy az ember, lelkiismeretére hallgatva, mindig tudhatja, hogy mit kell tennie, és ha ezt teszi, biztossággal, bajtól és kétségtől nem zavarva, akkor teljesíti is hivatását a világot mozgató örök akarat szolgálatában. *A képzőművészetek viszonya a természethez* cím alatt olvassuk Schelling egy ünnepi beszédének legfontosabb részét, mely különösen a művészet eszményítő voltának igaz értelméről tartalmaz mélyen járó megjegyzéseket. Schleiermacher híres fiatalkori művéből (*Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*) való a következő, *A vallás lényegéről* szóló szemelvény, melyben a nagy vallásphilosophus éles elmével elhatárolja a vallást a metaphysikától és a moráltól és annak érzelmű, intuitív voltát elragadó ékesszólással vázolja. Schopenhauert főmunkájának, a *Welt als Wille und Vorstellung*-nak, egyik legérdekesebb fejezete mutatja be, t. i. az, mely *A halálról és viszonyáról igazi lényünk elpusztíthatatlanságához* szól. Nagy előadó művészetével bizonyítja ebben Schopenhauer, hogy a halál csak látszólagos enyészetet jelent és hogy tulajdonképi lényünk e mellett zavartalanul fennáll: változik az egyén, de fennmarad a faj, fennmarad a faj azonosságában nyilvánuló idea. Hegel történelemphilosophiai előadásainak bevezetéséből van véve a következő szemelvény, *A világtörténelem értelme*, melyben a nagy gondolkodó fejtegeti, hogy a világtörténelem észszerű folyamat, mely egészben véve nem más, mint a szabadság tudatában való haladás, és hogy a nagy világtörténeti alakok, a herosok azok, a kiknek particularis céljai magukban foglalják a világszellem akaratát. Fechnertől közöl gyűjteményünk *A nappali nézet, szemben az éjjelivel* cím alatt három részletet ugyanolyan című munkájából (*Die Tagesansicht gegenüber der Nachtsicht*); megismerjük bennük a psychophysika híres megalapítójának mindennemű materialismussal élesen szemben álló világfelfogását, melynek sajátos jelleget ad panpsychismusa. Lotze *Mikrokosmos*-a utolsó két fejezetének fontos részleteit tartalmazzák a *Von der Persönlichkeit Gottes* és *Die Schöpfung als Wille, als Tat, als Emanation* című szemelvények. Az elsőben Lotze Istennek személyes létét vitatja, szemben azokkal a felfogásokkal, melyek valamely személytelen valóságban, t. i. vagy egy örökkévaló erkölcsi világrendben, vagy egy végtelen substantiában vagy egy magát evolváló eszmében keresik a legmagasabb lénynek legjobban megfelelő képzetet. A második szemelvényben pedig fejtegeti Lotze a teremtés viszonyát Isten akaratához és ehhez a részlethez befejezésül hozzácsatolja gyűjteményünk — vele egy cím alatt, a mi nem egészen helyes — a *Mikrokosmos* gyönyörű végszavait.

Ezekben a felsorolt szemelvényekben akart Frischeisen-Köhler, miként egy utószóban kifejti, magukban is érthető segmentumokat adni abból a nagy eszmekepcsolatból, melyet a német idealismus Kanttól kezdve Lotzeig producált és a melynek viszonyát a mai német philosophia legfontosabb jelenségeihez egy bevezető fejtegetés tárgyalja. Hogy az e philosophusok felfogásaiban nyilvánuló lelki tartalmat milyen értelemben lehet méltatni, azt a gyűjtemény szerkesztője szerint Nietzsche és Dilthey szavai világíthatják meg, melyeket a felsorolt szemelvényekhez függelékképpen csatol. Nietzsche a *Morgenröte* című kötetéből *Élet és bölcsesség* címmel közölt három lapon a maga csodálatos költőiségével az életnek és a bölcseségnek összetartozását, mélységben, rejtelmességben, kifürkészhetetlenségben való hasonlóságát jellemzi. A Dilthey *Einleitung in die Geisteswissenschaften*-jéből vett kis részlet pedig *A metaphysikai tudatról* szól, vagyis arról a tudatról, mely akaratumk szabadságára és arra a magasabbrendű kapcsolatra vonatkozik, melybe életünk és halálunk bele van szőve.

A kiben ez a metaphysikai tudat felébredt, a ki megérezte az élet rejtelmes mélységeit és érdeklődik az iránt, hogy emberi bölcsesség miképen igyekezett ezekben a mélységekbe hatolni, az bizonyára szívesen fog elmélyedni ebbe a kötetbe, még ha itt-ott nehéz olvasmánynak találja is.

—l. —s.

A XVIII. század magyar irodalmából.

Sziveket ujító bokréta. XVIII. évszázbeli dalgyűjtemény Kiadta Veresényi György. Kis 8-r. 180 l. — Kazinczy Ferencz: *Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése.* Bessenyei német eredetijével együtt kiadta és bevezetéssel ellátta Weber Arthur. Kis 8-r. 58 l. (*Régi Magyar Könyvtár.* Szerkeszti Heinrich Gusztáv. 34. és 35. füzet.) Budapest, M. Tud. Akadémia, 1914.

A *Régi Magyar Könyvtár* legújabb két kötete, mint az eddigiiek legtöbbje, a felújulás korába, a XVIII. századba nyúlik vissza s két érdekes munka közrebocsátásával könnyíti meg a kutatók munkáját.

Az egyik egy dalgyűjtemény. A kiadó egy tanítványától kapta a kéziratot, párfját azoknak a becses gyűjteményeknek, melyekkel már Thaly Kálmán, Ferenczi Zoltán, Erdélyi Pál, Baros Gyula, Harsányi István s mások gazdagították a régi magyar dalköltés

ismeretét. Keletkezése s e szerint anyaga is egyforma a többiével: valami naiv lélek összeirogatta a hallott vagy olvasott verseket, más meg folytatta a feljegyzéseket, nem gondolva, milyen értékes forrást hagy így az utókorra. Persze sokkal becsesebb volna, ha a dallamokat is megőrizték volna. De e gyűjtemények így is világot vetnek a polgári társadalom kedves énekeire, azokra a népdalokra, a melyek a középosztály előtt is ösmeretesek voltak, mértékét adják Amade s egyik-másik kiváló költőnk népszerűségének (az LIII. költemény szerzőjének versfőkébe rejtett neve sem ismeretlen az irodalomtörténetben) s végül utolsó nyomai a régi magyar diákéletnek is. Miként Jókai szívesen emlegeti regényeiben azokat a dalokat, melyek gyermekkorában a társaságban divatosak voltak (Kotzebue egyik-másik dala, Szemere Pál fordításai, Szentjóni Szabó László Overbeck-fordítása) ép oly becses e feljegyzések jórésze a régibb társadalomra.

Irodalomtörténeti szempontokon kívül ez teszi az ilyen gyűjteményeket — s köztük a *Szíveket újító bokrétát* — jelentőssé. Tartalma szerint, miként arról a bevezetés is nagyjában tájékoztat, vannak az Erdélyből származó s 1770-ben írni kezdett verseskönyvben műdalok, diáknóták, népdalok; az elsőből talán nagyobb arányban, mint a kiadó gondolja. Valamennyinek ismert a hangja, igen sok olyan sor van, a melyeket az ilyen énekgyűjteményekben közhelyeknek kell tekintenünk s viszont ismert énekeknek sok érdekes változata bukkan fel. Ez a Versényi kiadásának legnagyobb érdeme.

A szöveget, a hol a helyesírás a kiejtést nem érinti, átírta mai helyesírással, a hiányos központosítást pótolta. Ezt kár volt tenni, főképen az előbbit s épen a *Régi Magyar Könyvtárban*, a mely elsősorban a szaktudomány s nem a nagyközönség czéljait szolgálja. Ugyanez okból kifogásoljuk egyik-másik jegyzetét, szómagyarozatát is, melyeket a lap alján közöl. Főlöselegesek az olyan megjegyzések, mint: «Nem tartott szebb személyt híres Murányvár is — emlékezés Gyöngyösi híres elbeszélésére» (37. l. Ellenben Píramus és Tisbe-hez (69. l.) nincs jegyzet.), «Brontes a három cyklops egyike» (42. l.) «furesa = csinos, formás; de teszi azt is: hamis» (49. l. és még sokszor); ezeknek és sok más (50., 67., 68., 69., 75., 77., 78., 79. stb. stb.) hasonlóknak legföljebb iskoláskönyvekben lehetne helyük. (A 131. l. 2. strophájához fűzött jegyzet helytelen is, a strophá maga magát magyarázza). E helyett a már eddigi kutatásokat jobban figyelembe kellett volna vennie s ha már nyelvészeti magyarázatokat ad, nem lett volna szabad mellőznie a «bokros» magyarázatánál

(39. l.) s még inkább a «bokros bánat»-nál (LXI.) Baros Gyula idevágó kutatásait, a hyperboláknál pedig a R. Köhler óta elég gazdag irodalmat. A XXXV. vers utolsó strophája azért is érdekes, mert — a nem említett változatokon kívül, erős szójátékát Arany is felhasználta. A «tenger fővényé»-ről (118. l.) is volt már szó. (Magyar Nyelv.). A LXVI. költeménynél megemlíthető, hogy igen közel áll a LXXIX-hez az első strophája; ez utóbbinak pedig, Amade LXV. dalának egy népi változatát, épen Erdélyben jegyezte le e sorok írója (*Philológiai Közlöny* 1907.).

A bevezetés a gyűjteményt néhány, mindenesetre érdekes, szempontból kissé statisztikaszzerűen s az adatokból való minden következtetés nélkül ismerteti. Így a becézgető kifejezéseket, a hasonlatokat, metaphorákat, a mythologiai neveket (melyek pedig jellemző tanuságul lehetnek), a latinosságokat, siculismusokat, kiterjeszkedik a versformákra és a rímekre (de a kedveznek-ilyennek, kert-szert nála a jó rímek példái) s végül a helyesírásra is. Ez a fejtegetés nem rendszeres s még csak fel sem veti azokat a kérdéseket, melyek a gyűjtemény kiadásával felmerülnek. Ilyenekül tekinteném mindenekelőtt a források kutatását: igen sok ismerős sor arra vall, hogy egyrészt a jegyzetekben levő néhány adatnál szorosabb a kapcsolat a többi, hasonló gyűjteménnyel, de a műköltészettel is. (Erre vallanak pl. az LVI. ének első sorai). De tekintettel kellene lenni az egykorú és korábbi német irodalomra is (pl. a gáláns költészetre) s annál inkább, mert szemmel látható, hogy ez énekek legtöbbszörének diák a szerzője s ismeretes, hogy épen a XVIII. században igen sok diákunk fordult meg német egyetemeken. (A LXVIII-nak is akárhány párja akad a német irodalomban, de nálunk is. Kis János.) Hasonlóképen a költeményeknek forrásaikkal és más gyűjteményekkel való kapcsolata vonja bizonyos stereotyp kifejezésekre, szerkezetekre, sőt egész sorokra a figyelmet.

Ezek a megjegyzések nem kisebbítik a kiadónak azt az érdemét, hogy irodalom- és kortörténeti szempontból is becses gyűjteményt fedezett fel és bocsátott közre.

A *Régi Magyar Könyvtár* másik új füzeté egy régen keresett művecskét hozott: Bessenyei egyik német munkáját, melynek magyar fordítása Kazinczy egyik első alkotása. Weber Arthur volt a szerencséskezű kutató, a ki a budapesti Ráday-könyvtár sok elrejtett kincse között Bessenyei munkáját megtalálta, pedig már az volt a közfelfogás, hogy az kéziratban maradt, s úgy került Kazinczyhoz. A kis, eredetiben 48 lapoldala terjedő művecske, *Der Amerikaner*,

Bécsben, 1784-ben jelent meg Kaliwodánál s Kazinczy két évvel utóbb fordította le magyarra. Weber kétnyelvű kiadásban közli a művecskét: a lap alján Kazinczy fordítását; a bevezetés ez utóbbinak keletkezésével és kiadásával foglalkozik. A *Régi Magyar Könyvtár* kötetei során ez immár az ötödik Bessenyei-munka — igen helyesen, mert Bessenyei javarészt úgyis alig hozzáférhető — és Kazinczy műveiből is a második. Örömmel látjuk jelezve, hogy a *Tübingai pályakérdés* rég ígért kiadása is következik immár.

Gálos Rezső.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

470. SZÁM

1916 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. TÁRGYALÁSOK AZ OLASZ NEUTRALITÁSRÓL. (1914 július-november.) — Fraknoi Vilmostól	161
II. BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND, MINT A RÉMURALOM KORÁNAK POLITIKAI ÍRÓJA. — Papp Ferencztől	192
III. TATÁR FOGLYOK TÁBORÁBAN. — Kúnos Ignácztól	209
IV. MAGYARORSZÁG HONORATIOR-OSZTÁLYAI. — Buday Dezsőtől	228
V. MISERICORDIA. (I.) — Regény. — B. Pérez Galdós után spanyolból Hegedüs Arturtól	250
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Legenda.</i> — Jakab Ödöntől. — Katona-témés. — Takács Edittől	271
VII. SZEMLE: <i>Jelentés az 1915. évi Greguss-jutalomról.</i> — Alexander Bernáttól	276
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A budai basák magyar nyelvű levelezései.</i> (szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfű Gyula.) — d-től	
2. <i>Két új francia könyv.</i> (P. Bourget: <i>Le sens de la mort.</i> A. France: <i>Sur la voie glorieuse.</i>) — König Györgytől	
3. <i>Anglia bűneiről.</i> (H. Spies: <i>Deutschlands Feind. England und die Vorgeschichte des Weltkrieges.</i> F. Tönnies: <i>Englische Welt-politik in englischer Beleuchtung.</i> Révai Mór: <i>A világháború vég-célja. Anglia kiválása Európából.</i>) — Rózsa Dezsőtől	305

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

Uj könyvek!

EGY HADITUDÓSÍTÓ EMLÉKEI

IRTA

MOLNÁR FERENCZ

Tartalmazza az író eddig kiadatlan naplójegyzetein kívül utazásai leírását, harctéri leveleit és elbeszéléseit 1914 novemberétől 1915 novemberéig.

A két kötet ára egybefűzve K 5.80, díszkötésben K 7 80.

A HÁBORÚBAN MEGVAKULT KATONÁK JÖVŐ SORSA.

A «Pester Lloyd»-ban kitűzött pályadíjra beérkezett dolgozatok.

Ára 2 korona.

AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN.

IRTA

LENNHOSSÉK MIHÁLY

Ára 2 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

Nélkülözhetetlen kézikönyv a tanári könyvtáraknak!

DIPLOMÁCIAI OKMÁNYOK

Bevezette és összefüggésük szerint feldolgozta

Dr. NÉMET ALFRÉD

miniszterelnökségi miniszteri titkár.

Az osztrák-magyar vöröskönyv, a német fehérekönyv, az angol kékkönyv, a francia sárgakönyv, az orosz narancssárgakönyv, a belga szürkekönyv és a szerb kékkönyv hivatalos okiratai.

E munkának nagy érdekessége abban van, hogy a háború küszöbén lefolyt diplomáciai akciók okmányait összefüggésük szerint csoportosítja és magyarázza, ami által mindenki világos képet nyer a világháború okairól és előzményeiről. E mű teljes anyagát adja az összes hatalmak diplomáciai aktagyűjteményeinek, melyek egész terjedelmükben még magyarul meg nem jelentek. A világtörténelem legújabb korának tanításánál és tanulmányozásánál nagy szolgálatot fog tenni ez a könyv és történelmi jelentőségénél fogva szinte nélkülözhetetlen.

Terjedelme 630 oldal.

Ára 8 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

471. SZÁM

1916 MÁRCZIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SHAKESPEARE ÉS ARANY. — Beöthy Zsolttól	321
II. SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR NEMZETLÉLEK. — Berze- viczy Alberttől	333
III. SHAKESPEARE JÁNOS KIRÁLYA. — Heinrich Gusztávtól	344
IV. AMERIKA MAGATARTÁSA. — John L. Stoddardtól	369
V. HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSA ÉS CSALÁDJA. (I.) — Báró Forster Gyulától	390
VI. ZENEI KÖZMŰVELTSÉGÜNK. — Kereszty Istvántól	411
VII. JÓKAI ÉS MIKSZÁTH. — Rubinyi Mózesről	422
VIII. MISERICORDIA. (II.) — Regény — B. Pérez Galdós után spanyol- ból Hegedüs Arturtól	434
IX. KÖLTEMÉNYEK: <i>Magyar katonáinkhoz.</i> — <i>Virághullás.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Katona-temetés.</i> — Takács Edithről	449
X. SZEMLE: 1. <i>Concha Győző.</i> — Illés Józseftől 2. <i>Színházi szemle.</i> (Strindberg: <i>A kapocs.</i> Shaw: <i>Candida.</i> Schönherr: <i>A nőstényördög.</i>) — vg-től	453
XI. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Háborús élmények, haditudósítások:</i> 1. Molnár Ferencz: <i>Egy haditudósító emlékei.</i> — vg-től 2. Vasadi Balogh György: <i>A hol az ágyu szól.</i> — <i>Kék vizek mellett.</i> — d-től 2. <i>Szellemi értékek.</i> (Frischeisen-Köhler: <i>Geistige Werte.</i>) — -l-s-től 3. <i>A XVIII. század magyar irodalmából.</i> (Versényi György: <i>Szive- ket újító bokréta.</i> Kazinczy F.: <i>Az amerikai Podocz és Kazimir.</i>) — Gálos Rezsőtől	466

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor
Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

SZITNYAI ELEK

a jeles magyar filozófus legújabb könyve:

Miért vagyunk jók vagy rosszak?

Ára füzve 2 korona 80 fillér.

Az erkölctan néhány alapvető kérdését, mint például: Milyen a jó és milyen a rossz ember? Mennyiben függ erkölcsiségünk szervezetünktől s általában miféle kapcsolatban áll az erkölcsiség a szervezettel? Mik a jó és mik a rossz ember tulajdonságai? tárgyalja szerző ebben a könyvben népszerűen, de mégis tudományos alapon, úgy, hogy mindenki élvezettel és tanulsággal olvashatja.

A Franklin-Társulat kiadása.

Megrendelhető:

Lampej R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai)
részvénytársaságnál

Budapest, VI., Andrásy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. *Gaal Jevő, Beöthy Zsolt, Probászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai.* Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta *Wilhelm Bölsche*, ford. *Schöpfim Aladár.* Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, ford. *dr. Polgár Gyula.* Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta *Heinrich I. Holzky*, fordította *Schöpfim Aladár.* Kötve K 1.20
7. A vagyon tudománya. Irta *I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán.* Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlata. Irta *G. Palante*, ford. *dr. Mikes Lajos.* Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta *Le Bon*, ford. *Balla Antal.* Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegyűjtötte *Paul Gsell*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta *René Gillouin*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. *Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő* tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. Irta *G. L. Strachey*, angolból ford. *Schöpfim Aladár.* Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta *Svante Arrhenius*, fordította *Polgár Gyula.* Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta *Lenhossék Mihály dr.* Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta *Rudolf von Eucken*, ford. *Schöpfim Aladár.* Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta *J. B. Bury*, ford. *Balog Gábor.* Kötve K 2.—

Megrendelhetők:

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH. GÉZA

469. SZÁM

1916 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

1916
165.

TARTALOM.

	Lap
I. TANULMÁNYOK A HÁRMAS-SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ. — Fraknói Vilmostól	1
II. LENGYELORSZÁG. — Marczali Henrikától	41
III. A MAGYAR DRÁMA HAGYOMÁNYAI. — Szász Károlytól	57
IV. A JELLEMZÉS. — Kéki Lajostól	74
V. MŰEMLÉKEINK ÉS A HÁBORÚ. — Divald Kornéltól	111
VI. A KÉK ÖBÖL. — Elbeszélés. — Lovik Károlytól	125
VII. KÖLTEMÉNYEK : — <i>Előrevettett árnyék. Csigabiga. Kora ősz.</i> — Vargha Gyulától	129
VIII. SZEMLE: 1. <i>A német imperialismus útban a Kelet felé.</i> — Dékány Istvántól	
2. <i>A jövő vámpolitikája és a cartell-szabályozás.</i> — Balkányi Bélától	132
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Schlegel Frigyes és Széchenyi Ferencz.</i> (J. Bleyer: <i>Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt.</i>) — Weber Arthurtól	
2. <i>Két kötet tárcza.</i> — (Krúdy Gyula: <i>A vig ember bús meséi.</i> — Lakatos László: <i>A halhatatlan hercegnő.</i>) — r. r.-től	
3. <i>A drámaköltő Byron.</i> (S. C. Chew: <i>The Dramas of Lord Byron.</i>) — Rózsa Dezsőtől	151
<i>Jegyzetek</i> Stumme Jánosnak <i>A berber népekről</i> írt tanulmányához	159

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtárús elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

Uj könyvek!

EGY HADITUDÓSÍTÓ EMLÉKEI

IRTA

MOLNÁR FERENCZ

Tartalmazza az író eddig kiadatlan naplójegyzetein kívül utazásai leírását, harctéri leveleit és elbeszéléseit 1914 novemberétől 1915 novemberéig.

A két kötet ára egybefűzve K 5.80, díszkötésben K 7.80.

A HÁBORÚBAN MEGVAKULT KATONÁK JÖVŐ SORSA.

A «Pester Lloyd»-ban kitűzött pályadíjra beérkezett dolgozatok.

Ára 2 korona.

AZ ANTROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN.

IRTA

LENNHOSSÉK MIHÁLY

Ára 2 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

Nélkülözhetetlen kézikönyv a tanári könyvtáraknak!

DIPLOMÁCIAI OKMÁNYOK

Bevezette és összefüggésük szerint feldolgozta

Dr. NÉMET ALFRÉD

miniszterelnökségi miniszteri titkár.

Az osztrák-magyar vöröskönyv, a német fehérekönyv, az angol kékkönyv, a francia sárgakönyv, az orosz narancssárgakönyv, a belga szürkekönyv és a szerb kékkönyv hivatalos okiratai.

E munkának nagy érdekessége abban van, hogy a háború küszöbén lefolyt diplomáciai akciók okmányait összefüggésük szerint csoportosítja és magyarázza, ami által mindenki világos képet nyer a világháború okairól és előzményeiről. E mű teljes anyagát adja az összes hatalmak diplomáciai aktagyűjteményeinek, melyek egész terjedelmükben még magyarul meg nem jelentek. A világtörténelem legújabb korának tanításánál és tanulmányozásánál nagy szolgálatot fog tenni ez a könyv és történelmi jelentőségénél fogva szinte nélkülözhetetlen.

Terjedelme 630 oldal.

Ára 8 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.